

**УМАНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ПАВЛА ТИЧИНИ
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ**

**ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

СОКИРСЬКА ВЛАДИЛЕНА ВОЛОДИМИРІВНА

УДК 94(470+571):94(477) "1919/1929" (043.3)

ДИСЕРТАЦІЯ

**ВІДНОСИНИ МІЖ РСФРР І УСРР (1919–1929 РР.):
ПОЛІТИКО-ЕКОНОМІЧНИЙ ТА АДМІНІСТРАТИВНО-
ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ ДИСКУРС**

Спеціальність 07.00.02 – всесвітня історія

03 – Гуманітарні науки

Подається на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ Сокирська Владилена Володимирівна

Науковий консультант **Марочко Василь Іванович**, доктор історичних наук, професор

Умань – 2018

Тернопіль – 2018

АНОТАЦІЯ

Сокирська В. В. Відносини між РСФРР і УСРР (1919–1929 рр.): політико-економічний та адміністративно-територіальний дискурс. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.02 – всесвітня історія. – Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, Умань, Тернопіль, 2018.

Суспільно-політичні, економічні та культурні трансформації, що відбулися на теренах колишньої Російської імперії, формування відносин між новоутвореними республіками представляють особливий науковий інтерес для сучасних дослідників. Вони дають цінний досвід для розуміння глобальних історичних процесів.

Декларована незалежність державних утворень, що з'явилися у результаті руйнування Російської імперії, виявилася досить відносною. Визнання їхньої незалежності Кремлем розумілося як тимчасовий відступ, вимушений перехідний захід. Над усім панували ідеї очікування з дня на день світової революції та пролетарського інтернаціоналізму, що передбачало створення не національних суверенних держав, а в результаті здійснення світової революції утворення єдиної пролетарської держави – Сполучених Штатів Європи та Азії.

Тому відносини між РСФРР і УСРР 1920-х рр. – це результат складної взаємодії історичних, політичних, економічних, культурних, соціально-психологічних, географічних чинників, випадковостей, зовнішніх впливів та внутрішніх процесів. Зміна акцентів сьогодні, коли Україна, її історія потрапляють у глобальний геополітичний контекст і усвідомлення цих процесів дозволяє по-іншому зрозуміти не лише місце України у світі, а й тенденції її внутрішнього розвитку, спонукає до перегляду відносин між радянськими республіками у зазначений період загалом та російсько-українських, зокрема.

Досліджено особливості відносин між РСФРР і УСРР у 1919–1929 рр., виявлено елементи їх міждержавного статусу, обставин і політичної мотивації унітаризму у взаєминах. Аналіз наявної історіографії з обраної теми здійснено з використанням базового для історичних досліджень проблемно-хронологічного методу, що дав можливість врахувати ключові ідеологічні концепції, характерні для вказаного періоду історії. Дослідження стану наукової розробки теми засвідчило, що, незважаючи на існування праць загального характеру, у яких висвітлено окремі аспекти російсько-українських відносин 1920-х рр., порушена нами в дисертації наукова проблема не мала спеціального комплексного вивчення. Систематизована і залучена до роботи джерельна база є різноплановою, інформативно насиченою, достовірною.

До наукового використання введено значну частину раніше невідомих історичних документів, особливо з архівних фондів Російської Федерації. Здійснено авторську періодизацію та охарактеризовано російсько-українські відносини 1920-х рр., акцентовано увагу на їх особливостях. У відносинах між РСФРР і УСРР автором виокремлено такі періоди: 1 червня 1919 р.–грудень 1920 р. – започатковано військово-політичну та адміністративно-економічну формулу створення союзної держави; 28 грудня 1920 р. – липень 1923 р. – відносини між республіками набули функціональних та інституційних ознак військово-господарського, дипломатичного і політичного союзу; друга половина 1923 р.–1925 р. – конституційне оформлення СРСР, панування однопартійної політичної системи, нівелювання формального суверенітету союзних республік; 1926–1929 рр. – концептуальне оформлення поняття і явища «народногосподарський комплекс», утвердження командно-адміністративної системи його регулювання, відсторонення республік від управління базовими галузями, ідеологічна апробація теорії соціальної реконструкції, загострення проблеми суб'єктності.

Встановлено, що заходи, спрямовані на політичне опанування радянською Росією України йшли поза площину правового оформлення державних стосунків Росії й України. У відносини РСФРР з УСРР у 1920-х рр. спостерігалось поєднання

тактики інкорпорації засобами силової експансії з підкресленим декларуванням незалежності України та прийняттям рішень, що перетворювали останню на автономію.

Ситуація, що склалася на цей час у взаєминах РСФРР із національними республіками, була цілком закономірною. Становлення радянської федерації відбувалося не шляхом створення спеціальної мережі установ для розв'язання спільних для всіх республік завдань, а перетворенням вищих органів влади РСФРР у союзні. З встановленням радянської влади в Україні на початку січня 1919 р. російсько-українські відносини з площини явної та прихованої збройної боротьби з носіями української національної державності перемістилися у площину міждержавних стосунків Росії та України.

Міждержавні відносини РСФРР і УСРР ґрунтувалися на більшовицькій доктрині, спільності ідеологічних та політичних завдань, однаково організованого і на спільних засадах побудованого державного устрою та соціально-економічного укладу. Незалежні радянські республіки формально мали статус самостійних держав у 1919 – початку 1920-х рр., навіть були тісно пов'язані між собою. Роль центру відіграла Російська Федерація, навколо якої гуртувалися решта радянських республік. Прагнення до об'єднання зумовлювалося економічними зв'язками між ними, що склалися протягом тривалого часу, однаковою політичною структурою, а також ідеологічними завданнями унітаризму, централізму, тоталітаризму правлячої більшовицької партії.

Відносини, що формувалися між РСФРР і УСРР на початку 1920-х рр., мали істотні вади. В їх основу відразу ж було покладено принцип нерівності суб'єктів. РСФРР мала серйозні переваги у відносинах з Україною, привласнюючи собі права союзного центру. Союзний договір загалом регулював державні взаємовідносини між РСФРР і УСРР. Вони були недостатньо визначеними. Відсутність чіткого розмежування функцій центру і республіки, протиріччя стосовно сфер компетенції загальнофедеративних і республіканських структур породжували конфлікти між управлінськими органами Росії та України.

Важливим аспектом у розумінні суті відносин між РСФРР і УСРР та

визначення Кремлем державного статусу України постає дослідження питання правового становлення кордону між ними у 1920-х рр. Визначено ступінь впливу геополітичних, історичних, етнографічних, ідеологічних чинників у його формуванні. Головний акцент у вирішенні цього питання російським радянським керівництвом було зроблено на дореволюційному адміністративно-територіальному поділі, економічній та політичній доцільності. Колишні адміністративні кордони між радянськими республіками стали в нових реаліях міждержавними кордонами. Фактично й станом на сьогодні етнічні кордони українського народу не співпадають з адміністративними кордонами України. У результаті адміністративно-територіальних перетворень 1920-х рр. Україна втратила великі території на Сході. Цілеспрямована політика керівництва СРСР у 1920-х рр. призвела до того, що великі за площею та населені переважно українцями землі залишилися поза межами політичних кордонів України.

З'ясовано місце і роль повноважних та постійних представництв республік, інституту уповноважених та їх вплив на характер радянської російської політики щодо України. Відверте ігнорування потреб України спонукало партійно-державне керівництво УСРР до пошуку засобів номенклатурного захисту економічних прав республіки на інституційному рівні. Це лише поступка «націоналам». З утворенням Союзу Радянських Соціалістичних Республік змінилося правове становище радянських республік з договірних на союзні. Відносини між республіками втратили характер міждержавних і формувалися як міжреспубліканські. Виникла необхідність у створенні спочатку повноважних, а пізніше – постійних представництв, що стали спеціальними установами міжреспубліканської ланки, здатними підтримувати постійні зв'язки між урядами РСФРР і договірних республік.

Зміна структури виконавчої гілки влади в національних республіках призвела до формування інституту уповноважених, який став органом зв'язку республіки з союзним центром у здійсненні політики об'єднаних наркоматів та виконавцем завдань, що диктувалися офіційною Москвою. Становлення та розвиток радянської бюджетної системи здійснювалося централізовано за

уніфікованою організаційно-функціональною структурою з конституційним обґрунтуванням. Конституційне оформлення унітарної держави призвело до уніфікації бюджетних відносин, зміцнення позиції центральних установ, але зумовило необхідність розмежування прав і обов'язків республік та загальносоюзного уряду.

Тоталітаризм радянської влади проявлявся і у здійсненні більшовиками продовольчої політики. Прагнення забезпечити існування радянської влади матеріальними ресурсами, виконання зобов'язань з міжнародних договорів, знищення політичної активності українського селянства спонукали російське радянське керівництво здійснювати активну політику хлібозаготівель в Україні.

Формування Союзу РСР та його Конституція, нав'язані національним республікам, створили широкі можливості Москві передати ключові галузі промисловості цих же республік під керівництво Раднаркому СРСР. Декорумування справжніх намірів Кремля здійснювалося мотивуванням потреб створення союзно-республіканського управління промисловістю, доцільністю об'єднаного керівництва. Усе це мало забезпечити гармонізацію промислового життя частин Союзу. Цим самим почали поділяти не функції в управлінні промисловістю між союзними і республіканськими органами, а саму промисловість на так звану союзню і республіканську. Від України відбиралися не тільки права на розпорядження національно-державним майном, а й право власності на нього. Промисловість знову переставала бути українською, ставала чужою, союзною, розташованою на українському терені.

У складі СРСР Україна представляла різноманітний і багатий господарський комплекс, що відігравав ключову роль в усіх областях загальносоюзного народного господарства. Практично всі галузі промисловості мали тут потужну базу з огляду на значні запаси місцевої сировини і були тісно пов'язаними одна з одною. Масовий і концентрований характер цих запасів, їх якість забезпечували, крім того, значні масштаби місцевого промислового виробництва і його високу конкурентоспроможність. Варварська експлуатація природних ресурсів України, особливо її Сходу, призвела до їх виснаження, а з розпадом СРСР і здобуттям

Україною незалежності, поставила останню в енергетичну залежність від Російської Федерації.

Період 1920-х рр. в українській економічній науці характеризується народженням нових історичних концепцій. Активізація економічної думки супроводжувалася критикою економічних програм і економічної політики партії, посилювалося ідеологічне протистояння в науці. Дискусії, що виникли у 1920-х рр. у політичній, економічній і культурній сферах, стали наслідком внутрішньопартійної боротьби за владу.

Конституційне оформлення СРСР, становлення однопартійної політичної системи та її злиття з державним апаратом, перетворення вищих органів влади РСФРР у центральні органи влади Союзу, підпорядкування стратегічно важливих галузей української промисловості демонструвало ігнорування інтересів України.

Ключові слова: РСФРР, УСРР, СРСР, російсько-українські відносини, федерація, унітаризм, централізаторська політика, радянська влада, постійні представництва, уповноважені, російсько-український кордон, державний бюджет.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковано основні наукові результати дисертації

1. Сокирська В. В. Відносини між РСФРР і УСРР (1919–1929 рр.): політично-економічний та адміністративно-територіальний дискурс: монографія / МОН України, Уманський державний пед. ун-т імені Павла Тичини. Умань: Видавець «Сочінський М. М.», 2017. 568 с.

Рецензія: Троян С. С. Російсько-українські відносини радянської доби: становлення і еволюція 1919–1929 рр.: Сокирська В. Відносини між РСФРР і УСРР (1919–1929 рр.): адміністративно-територіальний та політично-економічний дискурс: монографія / МОН України, Уманський державний пед. ун-т імені Павла Тичини. Умань, «Сочінський», 2017. 568 с. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2017. Вип. 49. С. 292–293.

2. Сокирська В. В. Фонди Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України як джерело вивчення російсько-українських відносин у період

- становлення тоталітарної держави // Історичний архів. Наукові студії: збірник наукових праць. Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2011. Вип. 7. С. 143–147.
3. Сокирська В. В. Діяльність «Комітету допомоги голодуючим Великоросії» в Україні // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії і методики. Збірка наукових праць. Число 18: Актуальні проблеми нумізматики в системі спеціальних галузей історичної науки. 2011. С. 175–179.
4. Сокирська В. В. Сільськогосподарське економічне районування в умовах становлення російсько-українського кордону в 20-х рр. ХХ ст. // Історичний архів. Наукові студії: збірник наукових праць. 2012. Вип. 9. С. 85–91.
5. Сокирська В. В. Етнічний аспект становлення російсько-українського кордону в 20-х рр. ХХ ст. // Гуржіївські історичні читання: Збірник наукових праць. 2012. Вип. 5. С. 237–240.
6. Сокирська В. В. Джерела з історії становлення та розвитку російсько-українських відносин 1920-х рр. у фондах федеральних архівів Російської Федерації // Історичний архів. Наукові студії: збірник наукових праць. 2013. Вип. 10. С. 179–186.
7. Сокирська В. В. Політичний аспект російсько-українських відносин 20-х рр. ХХ ст. у новітній історіографії // Історичний архів. Наукові студії : збірник наукових праць. 2013. Вип. 11. С. 134–139.
8. Сокирська В. В. Проблема визначення південно-східної частини російсько-українського кордону у 1920-х рр. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2013. Вип. XXXVII. С. 109–114.
9. Сокирська В. В. Економічний чинник російсько-українських відносин 20-х рр. ХХ ст. // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. 2013. Випуск 78. (№ 11). С. 58–61.
10. Сокирская В. Место и роль постоянного представительства УССР в российско-украинских отношениях 20-х годов ХХ века // Проблемы современной науки: сборник научных трудов: выпуск 12. Часть 1. 2014. С. 116–124.
11. Сокирська В. В. До проблеми формування кримської ділянки російсько-українського кордону у 1920-х рр. // Наукові праці: науково-методичний журнал.

2014. Вип. 229. Т. 241. Історія. С. 23–28.

12. Сокирська В. В. Періодичні видання 1920-х рр. як джерело до вивчення стану економічних відносин між РСФРР і УСРР // Грані: Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. 2014. № 3(107). Березень. С. 115–119.

13. Сокирська В.В. Російсько-український кордон: радянська спадщина сучасних проблем // Гілея : науковий вісник: збірник наукових праць. 2014. Вип. 82 (№ 3). С. 79–83.

14. Сокирська В. В. Адміністративна реформа і російсько-українське прикордоння // Гуржіївські історичні читання: Збірник наукових праць. 2014. Вип. 7. С. 303–306.

15. Сокирська В. В. Створення та діяльність Українського Представництва при Народному комісаріаті в справах національностей РСФРР // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: історія. 2014. Вип. 1. Ч. 2. С. 45–50.

16. Сокирська В. В. «Хлібна політика» радянської влади у 20-х рр. ХХ ст. // Український селянин: Збірник наукових праць. 2014. Вип. 14. С. 235–237.

17. Сокирська В. В. Інститут Уповноважених СРСР при уряді УСРР // Гілея: науковий вісник: збірник наукових праць. 2014. Вип. 90 (11). С. 72–76.

18. Сокирська В.В. Російсько-українські відносини у 20-х рр. ХХ ст.: інституційний аспект // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: історія. 2014. Вип. 2. Ч. I. С. 147–153.

19. Сокирська В. В. Створення та діяльність Повноважного представництва УСРР у справах господарського будівництва при уряді РСФРР // Чорноморський літопис: Науковий журнал. 2014. Вип. 10. С. 54–59.

20. Сокирська В. В. Українська дипломатична місія УСРР при Народному комісаріаті в справах національностей РСФРР // Грані: Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. 2015. № 7(123). Липень. С. 147–151.

21. Сокирська В. Російсько-українські відносини 1920-х рр. і втрата Україною суверенітету: уроки історії // Czestochowskie teki historyczne: rocznik. Tom V. Czestochowa, 2015. S. 163–170.

22. Сокирська В. В. «Україна – не провінція Росії»: дискусії учених та чиновників 1920-х рр. // Гілея: науковий вісник: збірник наукових праць. 2015. Вип. 102 (11). С. 74–78.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

23. Сокирська В. В. Проблеми відносин між РСФРР і УСРР на початку 20-х рр. ХХ ст. // Матеріали Четвертої Міжнародної наукової конференції «Актуальні питання вітчизняної, світової історії та історії науки: пошуки, роздуми. Знахідки». (м. Луганськ, 20–21 квітня 2011 р.). Луганськ, 2011. С. 152–155.

24. Сокирська В. В. Аграрні проблеми в контексті російсько-українських відносин середини 20-х рр. ХХ ст. // Міжнародна науково-практична конференція «Ольвійський форум – 2012: стратегії України в геополітичному просторі». Землеробські цивілізації світу: історія, археологія, етнологія, екологія, економіка, політика, право: тези (м. Севастополь, Крим, Україна, 6–12 червня 2012 р.). Миколаїв, 2012. С. 62–66.

25. Сокирська В. В. Діяльність адміністративної комісії при президії Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету з урегулювання кордонів між РСФРР і УСРР у 20-х рр. ХХ ст. // Суспільні науки: історія, сучасний стан та перспективи дослідження. Матеріали міжнародного науково-практичної конференції (м. Львів, 14–15 грудня 2012 року). Львів: ГО «Львівська фундація суспільних наук», 2012. С. 86–88.

26. Сокирська В. В. Російсько-українські економічні відносини у 20-х рр. ХХ ст. // «Суспільні науки: історія, сучасність, майбутнє»: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, Україна, 18–19 жовтня 2013 р.). Київ: «Київська наукова суспільствознавча організація», 2013. С. 46–51.

27. Сокирська В. В. Етнічний чинник у становленні російсько-українського кордону в 20-х рр. ХХ століття // «Роль суспільних наук у процесі розвитку суспільства в умовах сьогодення»: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Дніпропетровськ, 11–12 жовтня 2013 р.). Дніпропетровськ: ГО «Відкрите суспільство», 2013. С. 40–46.

28. Сокирська В. В. Кримська ділянка російсько-українського кордону у 20-х рр. ХХ ст.: проблема визначення // Матеріали ІІ Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю «Науковий діалог «Схід-Захід» (м. Бахчисарай, 12–13 жовтня 2013 р.). Бахчисарай-Дніпропетровськ, 2013. С. 152–156.
29. Сокирська В. В. Врегулювання відносин між РСФРР і УСРР у 1920-х рр.: періодизація політико-правового процесу // *Zbiór artykułów naukowych. Konferencji Międzynarodowej Naukowo-Praktycznej «Naukowe Wyszukawy»* (30.10.2015 r.–31.10.2015 r.). Warszawa: Wydawca: Sp. z o.o. «Diamond trading tour», 2015. S. 13–17.

Наукові праці, які додатково відображають наукові результати дисертації

30. Сокирська В. В. Уповноважений Народного комісаріату зовнішньої торгівлі РСФРР при уряді УСРР // Уманська старовина: Науковий журнал. 2016. Вип. 1. С. 56–63.
31. Сокирська В. Бюджетні права радянських республік: інституційні колізії та номенклатурні протистояння // *Historia na Źródłach oparta: studia ofiarowane Profesorowi Tadeuszowi Srogoszowi w 65. Rocznice urodzin / Pod redakcja Andrzeja Stroynowskiego*. Częstochowa, 2017. S. 1003–1014.

ANNOTATION

Sokyrska V. V. The relations between the RSFSR and the Ukrainian SSR (1919–1929): political and economic, administrative and territorial discourse. – Qualifying scientific work as a manuscript.

Thesis for a Doctor's Degree in History in speciality 07.00.02 – World History. – Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University, Ministry of education and science of Ukraine, Uman, Ternopil, 2018.

Social and political, economic and cultural transformations, which took place on the territory of the former Russian empire, the formation of the relations among newly formed republics take a special scientific interest for modern researchers. Such changes provide valuable experience for understanding global historical processes.

The declarative independence of the states, which appeared as a result of Russian empire destruction, turned to be quite relative. The recognition of their independence by the Kremlin was understood as a temporary retreat, a forced transitional measure. Above all, there were the ideas of world revolution expectations and proletarian internationalism coming up from day to day, which did not presuppose the creation of national sovereign states, but formation of a united proletarian state – the United States of Europe and Asia as a result of the world revolution.

That is why the relations between the RSFSR and the Ukrainian SSR in the 1920s are the result of a complex interaction of historical, political, economic, cultural, social and psychological, geographic factors, accidents, external influences, and internal processes. Today's accent shift, when Ukraine and its history fall into the global geopolitical context and the realization of these processes allows to understand differently not only the place of Ukraine in the world but also the tendencies of its internal development, induces to revise the relations among the Soviet republics during this period, in general, and the Russian-Ukrainian, in particular.

The thesis examines the peculiarities of the relations between the RSFSR and the Ukrainian SSR in 1919–1929, we have identified the elements of their intergovernmental status, circumstances and political motivation for Unitarianism in these relations. The analysis of available historiography for the chosen topic was carried out employing problem and chronological method, basic for the historical research, which allowed to take into account the fundamental ideological concepts, peculiar for the suggested period of history. The study of the scientific problem state has proven that despite existing general works, which present some aspects of Russian-Ukrainian relations in the 1920s, the problem raised in the thesis has not been under a full-scale study yet. The database, systemized and introduced into the work, is diverse, informatively rich, and reliable.

In the course of the research a considerable amount of previously unknown historical documents was introduced into scientific circulation, especially those ones from the archival funds of the Russian Federation. The author's periodization was carried out and the Russian-Ukrainian relations in the 1920s were characterized, with

special attention to their peculiarities. The author singled out the following periods in the relationships between the RSFF and the Ukrainian SSR: 1 June 1919 – December 1920 – the military and political, administrative and economic formula was launched to create a union state; 28 December 1920 – July 1923 – the relations among republics shared functional and institutional characteristics of a military and economic, diplomatic and political union; the second half of 1923 – 1925 – the constitutional design of the Union SSR, the rule of a one-party political system, leveling formal sovereignty of the Union republics; 1926 – 1929 – conceptual design of the notion and phenomenon of "national economic complex", the strengthening of a command and administrative system for its regulation, the removal of the republics from the management of basic industries, ideological testing of the theory of social reconstruction, the aggravation of the subjectivity problem.

It is defined that measures aimed at political capture of Ukraine by Soviet Russia were beyond the legal framework of the state relations between Russia and Ukraine. In the 1920s the relations of the RSFSR with the Ukrainian SSR were marked with the incorporative tactics by means of power expansion with the emphasis on declaring Ukraine's independence, and making decisions that transformed the latter into the autonomy.

The situation, which developed in the relations of the RSFSR with the national republics at that time, was quite logical. The Soviet Federation's strengthening did not follow the pattern of creating a special institutional network to carry out common tasks for all the republics, but transforming the highest authorities of the RSFSR into the union ones. With the establishment of the Soviet power in Ukraine in early January 1919, the Russian-Ukrainian relations shifted from explicit and covert armed struggle with the carriers of Ukrainian national statehood to the level of interstate relations between Russia and Ukraine.

The interstate relations between the RSFSR and the Ukrainian SSR were based on the Bolshevik doctrine, common ideological and political tasks, the state system and the social and economic structure, organized within common basics. Independent soviet republics formally had the status of separate states in 1919 – the beginning of

the 1920s even being tightly connected. The Russian Federation played the role of the centre, around which the rest of the soviet republics united. The desire for unification was determined by economic ties between them, which had been developing for a long period of time, the same political structure as well as the ideological tasks of Unitarianism, centralism, and totalitarianism of the ruling Bolshevik Party.

The relations, which were forming between the RSFSR and the Ukrainian SSR at the beginning of the 1920s, had significant flaws. The principle of their subjects' inequality was immediately put in their basis. The RSFSR had serious advantages in the relations with Ukraine, appropriating the rights of the union center. The union protocol regulated the state relationships between the RSFSR and the Ukrainian SSR, in general. They were not sufficiently defined. The conflicts between the governing bodies of Russia and Ukraine, which arose due to the lack of a clear demarcation between the functions of the center and the republic, contradictions in the areas of competence of the general federative and republican structures.

The study of the legal border demarcation between Russia and Ukraine, and the Ukrainian SSR in the 1920s is the important aspect of understanding the essence of the relations between the RSFSR and the Ukrainian SSR, and Ukraine's state status, defined by the Kremlin. The paper defines the way geopolitical, historical, ethnographical, ideological factors influenced its formation. Solving this question the Russian soviet management mainly focused on the prerevolutionary administrative, territorial subdivision, economic, and political expediency. In new realities the former administrative borders among the soviet republics became interstate borders. In fact, nowadays the ethnic borders of the Ukrainian people do not coincide with the administrative boundaries of Ukraine. As a result of administrative and territorial transformations in the 1920s Ukraine lost large territories in the East. The purposeful policy of the Union SSR in the 1920s led to the fact that the large lands, mostly inhabited by Ukrainians, remained beyond the boundaries of Ukraine's political borders.

The thesis clarifies the role and place of plenipotentiary and permanent representations of the republics, the institution of the Commissioners and their

influence on the nature of the Soviet Russian policy towards Ukraine. The frank ignoring of Ukraine's needs prompted the Ukrainian SSR's party and state leadership to look for the means of nomenclature protection of the Republic's economic rights at the institutional level. Still it only showed mercy on "nationalists". With the formation of the Union of Soviet Socialist Republics the legal status of the republics changed from contractual to union ones. The relations among republics lost their interstate character, and the inter-republican one formed instead. Firstly, there was a need for the creation of authoritative, and secondly – permanent representation that became special institutions of the inter-republican level capable of maintaining constant links among the governments of the RSFSR and the union republics.

The change of executive power branch structure in the national republics led to the formation of the Commissioners' institution, which became the communication body of the republic with the union center, implementing the policy of the united commissariats, and the executor of the tasks dictated by official Moscow. The formation and development of the soviet budget system was carried out centrally with a unified organizational and functional structure of constitutional substantiation. The constitutional design of a unitary state led to the unification of budgetary relations, strengthening the position of central institutions, but determined the need to separate the rights and responsibilities of the republics, and the All-Union government.

The totalitarianism of the soviet power was realized even in the implementation of the Bolshevik's food policy. The desire to ensure the existence of the soviet power with material resources, the fulfillment of obligations under international treaties, and the elimination of the political activity of the Ukrainian peasantry prompted the Russian Soviet leadership to pursue an active grain procurement policy in Ukraine.

The formation of the Union RSR and its Constitution, imposed on national republics, created wide opportunities for Moscow to transfer the key industries of the same republics under the control of the People's Commissars of the Union SSR. The decoration of the real Kremlin's intentions was motivated with the need to create Union-Republican industrial management, the expediency of the united management. Everything mentioned had to harmonize the industrial life of the Union's parts.

According to the same principle they began to share not only industry management functions among the Union and Republican bodies, but also the industry itself subdividing it into the so-called Union and Republican. Ukraine was deprived of not only the rights to manage the national-state property but also its ownership. Industry stopped being Ukrainian, and became strange, union, located on the Ukrainian territory.

As the part of the Union SSR, Ukraine represented a diverse and rich economic complex, which played a key role in all areas of the All-Union national economy. Practically all branches of industry had a powerful base here with considerable reserves of local raw materials and being closely connected with each other. The bulk and concentrated nature of these high quality stocks ensured, in addition, a large scale of local industrial production and its high competitiveness. The barbarian exploitation of Ukraine's natural resources, especially those of the East, led to their exhaustion, and with the collapse of the Union SSR and Ukraine's gaining its independence, put the latter into an energy dependence on the Russian Federation.

In the Ukrainian economical science the period of the 1920s is characterized with the birth of new historical concepts. The activation of economic thought was accompanied with the criticism of economic programmes and economic politics of the party, the intensified ideological confrontation in science. The discussions that arose in the 1920s in the political, economic and cultural spheres were the result of the internal party struggle for power.

Constitutional design of the Union SSR, the formation of a one-party political system and its merge with the state apparatus, the transformation of the highest authorities of the RSFSR into the central authorities of the Union, and the subordination of the strategically important sectors of Ukrainian industry demonstrated the neglect of Ukraine's interests.

Key words: the RSFSR, the Ukrainian SSR, the Union SSR, Russian-Ukrainian relations, federation, Unitarianism, centralized politics, soviet power, permanent representation, the empowered, Russian-Ukrainian border, state budget.

THE LIST OF APPLICANT'S PUBLISHED WORKS

Scientific papers, in which the main scientific results of the are published

1. Sokyrskaya V.V. Vidnosyny mizh RSFRR i USRR (1919 – 1929 rr.): politychno-ekonomichnyi ta administratyvno-terytorialnyi dyskurs: monohrafiia / V. Sokyrskaya; MON Ukrainy, Umanskyi derzhavnyi ped. un-t imeni Pavla Tychyny. Uman : Vydavets «Sochynskyi M. M.», 2017. 568 s.

Retsenziia: Troian S.S. Rosiisko-ukrainski vidnosyny radianskoi doby: stanovlennia i evoliutsiia 1919 –1929 rr. [Rets.]: Sokyrskaya V. Vidnosyny mizh RSFRR i USRR (1919–1929 rr.): administratyvno-terytorialnyi ta politychno-ekonomichnyi dyskurs: monohrafiia / V. Sokyrskaya; MON Ukrainy, Umanskyi derzhavnyi ped. un-t imeni Pavla Tychyny. Uman, «Sochynskyi», 2017. 568 s. // Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu. 2017. Vyp. 49. S. 292–293.

2. Sokyrskaya V.V. Fondy Tsentralnoho derzhavnoho arkhivu vyshchykh orhaniv vlady i upravlinnia Ukrainy yak dzherelo vyvchennia rosiisko-ukrainskykh vidnosyn u period stanovlennia totalitarnoi derzhavy // Istorychnyi arkhiv. Naukovi studii : zbirnyk naukovykh prats. 2011. Vyp. 7. S. 143–147.

3. Sokyrskaya V.V. Diialnist «Komitetu dopomohy holoduiuchym Velykorosii» v Ukraini // Spetsialni istorychni dystsypliny : pytannia teorii i metodyky. Zbirka naukovykh prats . Chyso 18: Aktualni problemy numizmatyky v systemi spetsialnykh haluzei istorychnoi nauky. 2011. S. 175–179.

4. Sokyrskaya V.V. Silskohospodarske ekonomichne raionuvannia v umovakh stanovlennia rosiisko-ukrainskoho kordonu v 20-kh rr. KhKh st. // Istorychnyi arkhiv. Naukovi studii : zbirnyk naukovykh prats. 2012. Vyp. 9. S. 85–91.

5. Sokyrskaya V.V. Etnichni aspekt stanovlennia rosiisko-ukrainskoho kordonu v 20-kh rr. KhKh st. // Hurzhivski istorychni chytannia : Zbirnyk naukovykh prats . 2012. Vyp. 5. S. 237–240.

6. Sokyrskaya V.V. Dzherela z istorii stanovlennia ta rozvytku rosiisko-ukrainskykh vidnosyn 1920-kh rr. u fondakh federalnykh arkhiviv Rosiiskoi Federatsii // Istorychnyi arkhiv. Naukovi studii : zbirnyk naukovykh prats. 2013. Vyp. 10. S. 179–186.

7. Sokyrska V.V. Politychnyi aspekt rosiisko-ukrainskykh vidnosyn 20-kh rr. KhKh st. u novitnii istoriohrafii // Istorychnyi arkhiv. Naukovi studii : zbirnyk naukovykh prats. 2013. Vyp. 11. S. 134–139.
8. Sokyrska V.V. Problema vyznachennia pivdenno-skhidnoi chastyny rosiisko-ukrainskoho kordonu u 1920-kh rr. // Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnogo universytetu. 2013. Vyp. XXXVII. S. 109–114.
9. Sokyrska V.V. Ekonomichnyi chynnyk rosiisko-ukrainskykh vidnosyn 20-kh rr. KhKh st. // Hileia: naukovyi visnyk. Zbirnyk naukovykh prats. 2013. Vypusk 78. (№11). S. 58–61.
10. Sokyrskaia V. Mesto i rol postoiannoho predstavystva USSR v rossiisko-ukrainskykh otnosheniakh 20-kh hodov KhKh veka // Проблемы современной науки: сборник научных трудов: выпуск 12. Част 1. Ставропол: Лохос, 2014. S. 116–124.
11. Sokyrska V.V. Do problemy formuvannia krymskoi dilianky rosiisko-ukrainskoho kordonu u 1920-kh rr. // Naukovi pratsi : naukovo-metodychnyi zhurnal. 2014. Vyp. 229. T. 241. Istoriia. S. 23–28.
12. Sokyrska V.V. Periodychni vydannia 1920-kh rr. yak dzherelo do vvychennia stanu ekonomichnykh vidnosyn mizh RSFRR i USRR // Hrani: Naukovo-teoretychnyi i hromadsko-politychnyi almanakh. 2014. №3(107). S. 115–119.
13. Sokyrska V.V. Rosiisko-ukrainskyi kordon: radianska spadshchyna suchasnykh problem // Hileia : naukovyi visnyk : zbirnyk naukovykh prats. 2014. Vyp. 82 (№3). S. 79–83.
14. Sokyrska V.V. Administratyvna reforma i rosiisko-ukrainske prykordonnia // Hurzhiivski istorychni chytannia: Zbirnyk naukovykh prats . 2014. Vyp. 7. S. 303–306.
15. Sokyrska V.V. Stvorennia ta diialnist Ukrainskoho Predstavnytstva pry Narodnomu komisariati v spravakh natsionalnosti RSFRR // Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnogo pedahohichnogo universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Seria: Istoriia. 2014. Vyp. 1. Ch. 2. S. 45–50.
16. Sokyrska V.V. «Khlibna polityka» radianskoi vlady u 20-kh rr. KhKh st. // Ukrainskyi selianyn: Zbirnyk naukovykh prats. 2014. Vyp. 14. S. 235–237.
17. Sokyrska V.V. Instytut Upovnovazhenykh SRSR pry uradi USRR // Hileia :

naukovyi visnyk : zbirnyk naukovykh prats. 2014. Vyp. 90 (11). S. 72–76.

18. Sokyrskya V.V. Rosiisko-ukrainski vidnosyny u 20-kh rr. KhKh st.: instytutsiinyi aspekt // Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Serii: Istorii. 2014. Vyp. 2. Ch. I. S. 147–153.

19. Sokyrskya V.V. Stvorennia ta diialnist Povnovazhnoho predstavnytstva USRR u spravakh hospodarskoho budivnytstva pry uriadi RSFRR // Chornomorskyi litopys : Naukovyi zhurnal. 2014. Vyp. 10. S. 54–59.

20. Sokyrskya V.V. Ukrainska dyplomatychna misiia USRR pry Narodnomu komisariati v spravakh natsionalnosti RSFRR // Hrani: Naukovo-teoretychnyi i hromadsko-politychnyi almanakh. 2015. №7(123). Lypen. S. 147–151.

21. Sokyrskya V. Rosiisko-ukrainski vidnosyny 1920-kh rr. i vrata Ukrainoiu suverenitetu: uroky istorii // Czestochowskie teki historyczne: rocznik. Tom V. 2015. S. 163–170.

22. Sokyrskya V.V. «Ukraina – ne provintsiiia Rosii»: dyskusii uchenykh ta chynovnykiv 1920-kh rr. // Hileia : naukovyi visnyk : zbirnyk naukovykh prats. 2015. Vyp. 102 (11). S. 74–78.

Scientific papers certifying the approbation of the materials of the research

23. Sokyrskya V.V. Problemy vidnosyn mizh RSFRR i USRR na pochatku 20-kh rr. KhKh st. // Materialy Chetvertoi Mizhnarodnoi naukovo konferentsii «Aktualni pytannia vitchyzniano, svitovoi istorii ta istorii nauky: poshuky, rozdumy. Znakhidky». (Luhansk, 20–21 kvitnia 2011 r.). Luhansk, 2011. S. 152–155.

24. Sokyrskya V.V. Ahrarni problemy v konteksti rosiisko-ukrainskykh vidnosyn seredyny 20-kh rr. KhKh st. // Mizhnarodna naukovo-praktychna konferentsiia «Olviiskyi forum – 2012: stratehii Ukrainy v heopolitychnomu prostori». Zemlerobski tsyvilizatsii svitu: istoriia, arkheolohiia, etnolohiia, ekolohiia, ekonomika, polityka, pravo: tezy (Sevastopol, Krym, Ukraina, 6–12 chervnia 2012 r.). Mykolaiv, 2012. S. 62–66.

25. Sokyrskya V.V. Diialnist administratyvnoi komisii pry prezydii Vseukrainskoho Tsentralnoho Vykonavchoho Komitetu z urehuliuвання kordoniv mizh RSFRR i USRR

u 20-kh rr. KhKh st. // Suspilni nauky: istoriia, suchasnyi stan ta perspektyvy doslidzhennia. Materialy mizhnarodnoho naukovo-praktychnoi konferentsii (m. Lviv, 14–15 hrudnia 2012 roku). Lviv: HO «Lvivska fundatsiia suspilnykh nauk», 2012. S. 86–88.

26. Sokyrka V.V. Rosiisko-ukrainski ekonomichni vidnosyny u 20-kh rr. KhKh st. // «Suspilni nauky: istoriia, suchasnist, maibutnie»: Materialy mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii (m. Kyiv, Ukraina, 18–19 zhovtnia 2013 r.). Kyiv: HO «Kyivska naukova suspilstvoznavcha orhanizatsiia», 2013. S. 46–51.

27. Sokyrka V.V. Etnichniy chynnyk u stanovlenni rosiisko-ukrainskoho kordonu v 20-kh rr. KhKh stolittia // «Rol suspilnykh nauk u protsesi rozvytku suspilstva v umovakh sohodennia»: Materialy mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii (m. Dnipropetrovsk, 11–12 zhovtnia 2013 roku). Dnipropetrovsk: HO «Vidkryte suspilstvo», 2013. S. 40–46.

28. Sokyrka V.V. Krymska dilianka rosiisko-ukrainskoho kordonu u 20-kh rr. KhKh st.: problema vyznachennia // Materialy II Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii z mizhnarodnoiu uchastiu «Naukovyi dialoh «Skhid-Zakhid» (m. Bakhchysarai, 12–13 zhovtnia 2013 r.). Bakhchysarai-Dnipropetrovsk, 2013. S. 152–156.

29. Sokyrka V.V. Vrehuliuvannia vidnosyn mizh RSFRR i USRR u 1920-kh rr.: periodyzatsiia polityko-pravovoho protsesu // Zbiór artykułów naukowych. Konferencji Międzynarodowej Naukowo-Praktycznej «Naukowe Wyszukay» (30.10.2015 – 31.10.2015). Warszawa, 2015. S. 13–17.

Scientific work, which additionally reflect the scientific results of the research

30. Sokyrka V.V. Upovnovazhenyi Narodnoho komisariatu zovnishnoi torhivli RSFRR pry uradi USRR // Umanska starovyna: Naukovyi zhurnal. 2016. Vyp. 1. S. 56–63.

31. Sokyrka Vlada. Biudzhetni prava radianskykh respublik: instytutsiini kolizii ta nomenklaturni protystoiannia // Historia na Zrodlach oparta: studia ofiarowane Profesorowi Tadeuszowi Srogoszowi w 65. Rocznice urodzin / Pod redakcja Andrzeja Stroynowskiego. Czenstochowa, 2017. S. 1003–1014.

ЗМІСТ

АНОТАЦІЯ	2
ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	23
ВСТУП	25
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	32
1.1. Стан наукової розробки проблеми	32
1.2. Джерельна база дослідження	51
1.3. Теоретико-методологічні основи дослідження.....	75
Список використаних джерел до першого розділу.....	86
РОЗДІЛ 2. ПОЛІТИКО-АДМІНІСТРАТИВНА УНІФІКАЦІЯ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ МІЖДЕРЖАВНИХ ВІДНОСИН.....	149
2.1. Російсько-більшовицька стратегія унітаризму	149
2.2. Політичні особливості реформування адміністративно- територіального устрою 1920-х рр.	174
2.3. Інституційно-функціональний статус російсько-українського кордону... ..	206
Список використаних джерел до другого розділу.....	269
РОЗДІЛ 3. ДИПЛОМАТИЧНІ ТА ІНСТИТУЦІЙНІ СТОСУНКИ МІЖ РЕСПУБЛІКАМИ.....	285
3.1. Українське представництво при Народному комісаріаті у справах національностей РСФРР	285
3.2. Українська дипломатична місія у Москві: особовий склад, статус та повноваження	294
3.3. Статус та діяльність представництв УСРР в Росії	313
3.4. Унітарні функції та номенклатурні завдання уповноважених союзного уряду в УСРР	343
Список використаних джерел до третього розділу	351

РОЗДІЛ 4. МІЖРЕСПУБЛІКАНСЬКІ КОЛІЗІЇ У БЮДЖЕТНИХ ТА ТОРГОВО-ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИНАХ.....	362
4.1. Поняття та історичне явище «загальнофедеративного» бюджету	362
4.2. Бюджетні права республік: інституційні та номенклатурні протистояння	383
4.3. Загальносоюзний бюджет: дольова участь РСФРР і УСРР у його формуванні	397
4.4. Уповноважений Народного комісаріату зовнішньої торгівлі РСФРР при уряді УСРР: права та обов'язки.....	416
4.5. Діяльність радянських заготівельних органів в Україні	426
Список використаних джерел до четвертого розділу.....	449
РОЗДІЛ 5. ФОРМУВАННЯ ЄДИНОГО НАРОДНОГОСПОДАРСЬКОГО КОМПЛЕКСУ: ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА.....	463
5.1. Теоретичні дискусії 1920-х рр.....	463
5.2. Економічне районування України як засіб уніфікації «народногосподарського» простору	488
5.3. Галузево-територіальний поділ промисловості на республіканську та союзню	508
Список використаних джерел до п'ятого розділу	519
ВИСНОВКИ.....	527
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	535
ДОДАТКИ.....	614

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

АРА	– Американська адміністрація допомоги.
БСРР	– Білоруська Соціалістична Радянська Республіка.
Волкомнезам	– волосний комітет незаможних селян.
ВРНГ	– Вища рада народного господарства.
Вукоопспілка	– Всеукраїнська кооперативна спілка.
ВУЦВК	– Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет.
ВЦВК	– Всеросійський Центральний Виконавчий Комітет.
ВЦРПС	– Всеросійська центральна рада професійних спілок.
Губвиконком	– губернський виконавчий комітет.
Держбанк СРСР	– Державний банк СРСР.
Економрада	– Економічна рада.
Зернотрест	– Державне об'єднання радгоспів.
Нарком	– Народний комісар.
Наркомат	– Народний комісаріат.
Наркомзем	– Народний комісаріат землеробства.
Наркомпоштель	– Народний комісаріат пошт і телеграфів.
Наркомпраці	– Народний комісаріат праці.
Наркомпрод	– Народний комісаріат продовольства.
Наркомсоцзабез	– Народний комісаріат соціального забезпечення.
Наркомфін	– Народний комісаріат фінансів.
Наркомюст	– Народний комісаріат юстиції.
НКВМС	– Народний комісаріат військових і морських справ.
НКВС	– Народний комісаріат внутрішніх справ.
НКВТ	– Народний комісаріат внутрішньої торгівлі.
НКЗТ	– Народний комісаріат зовнішньої торгівлі.
НКО	– Народний комісаріат освіти.
НКП	– Народний комісаріат постачання.

НКШС	– Народний комісаріат шляхів сполучення.
ОДПУ	– Об'єднане державне політичне управління.
Повпредство	– Повноважне представництво.
Постпредство	– Постійне представництво.
Проднарком	– Народний комісар продовольства.
Продподаток	– продовольчий податок.
Продрозкладка	– продовольча розкладка.
РАТАУ	– Радіотелеграфне агентство України.
РКП(б)	– Російська комуністична партія (більшовиків).
РНК	– Рада Народних Комісарів.
РПО	– Рада праці й оборони.
РСФРР	– Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка.
СРСР	– Союз Радянських Соціалістичних Республік.
Торгпред	– торгівельний представник.
УЕР	– Українська економічна рада.
Укрдержплан	– Державна планова комісія при РНК УСРР.
Укрдипмісія	– Українська дипломатична місія.
Укрраднаргосп	– Українська рада народного господарства.
Укрраднаргосптрест	– Трест радянських господарств України.
УРНГ	– Українська рада народного господарства.
УСРР	– Українська Соціалістична Радянська Республіка.
ЦАТК	– Центральна адміністративно-територіальна комісія.
ЦВК	– Центральний Виконавчий Комітет.
ЦК РКП(б)	– Центральний Комітет Російської Комуністичної партії (більшовиків).
ЦК КП(б)У	– Центральний Комітет Комуністичної партії (більшовиків) України.
ЦКК	– Центральна контрольна комісія.
ЦСУ	– Центральне статистичне управління.
Цукротрест	– Державне об'єднання цукрової промисловості РСФРР і УСРР.

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Розпад СРСР, проблеми суспільно-політичних, економічних, національно-культурних трансформацій радянських республік, пошук нових форм взаємовідносин між ними, здійснення демократичних реформ, стали викликом для сучасної системи європейської і міжнародної безпеки. Серед держав пострадянського простору саме Україна і Росія є найбільшими суб'єктами в територіальному, демографічному, економічному і військовому вимірах. Сьогодні українсько-російські взаємини висувають на порядок денний питання співвідношення національного, державного, господарського будівництва в колишніх радянських республіках, демократичних змін та типології модернізаційних процесів, проблеми кордонів, цивілізаційної належності, співвідношення універсальних та специфічних проблем розвитку. На сучасному етапі перед істориками стоїть важливе завдання дати відповіді на питання, які ускладнюють пошук шляху до їх рівноправного і ефективного співіснування та співробітництва на принципах міжнародного права, взаємовигідних інтересів з урахуванням суперечливої культурно-історичної спадщини.

Руйнування Російської імперії зумовило ліквідацію політичного інституту монархічної системи правління та утворення незалежних держав. Класична імперія відійшла в історію, а імперські тенденції збереглися в ідеології й теорії російської великодержавності. Вони проявилися у запеклій боротьбі з УНР, у міждержавних відносинах РСФРР та УСРР на початку 1920-х рр., в уніфікації національно-культурної самобутності українського соціуму, підпорядкуванні його політикуму, централізації через систему унітарного абсолютизму. Суперечливі відносини між РСФРР і УСРР у 1919–1929 рр., особливо у політичних, економічних, територіальних стосунках двох суб'єктів унітарного об'єднання, еволюційно не були подолані. Їх «вирішили» адміністративно-примусово, тому конфлікт між ними виявився «замороженим», ідеологічно й політично уніфікованим. Формальне ж конституційне право УСРР на самовизначення, аж до

виходу зі складу СРСР, відіграло роль умовного каталізатора розпаду, що й сталося у 1991 р.

Актуальність теми дисертації зумовлена недостатнім рівнем висвітлення проблеми в українській історіографії, необхідністю дослідження історичного досвіду виникнення і становлення принципово нових російсько-українських відносин після розпаду Російської імперії, взаємодії державних структур УСРР та РСФРР у 1920-х рр.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано відповідно до наукової проблематики кафедри всесвітньої історії та методик навчання Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини «Україна і європейський світ: історія та сучасність» (державний реєстраційний номер 0111 U007531 (2011–2014 рр.), «Східна Європа у другій половині XIX – першій половині XX ст.: економічні, соціально-політичні та культурні процеси» (державний реєстраційний номер 0115U000075 (2015–2020 рр.).

Метою дисертаційної роботи є аналіз розвитку відносин між РСФРР і УСРР у 1919–1929 рр. через призму політико-економічного та адміністративно-територіального дискурсу.

Відповідно до поставленої мети визначено основні **завдання дослідження**:

- з'ясувати стан наукової розробки проблеми в історіографії, окреслити питання, що потребують подальшого вивчення;
- систематизувати й охарактеризувати джерела, визначити ступінь їхньої репрезентативності, здійснити їх класифікацію;
- окреслити теоретико-методологічні засади дослідження;
- дослідити концептуальні засади та принципи формування відносин між РСФРР і УСРР у 1919–1929 рр., здійснити їх періодизацію;
- простежити еволюцію російської радянської політики у визначенні статусу російсько-українського кордону, показати суперечливість відносин між республіками у здійсненні адміністративно-територіального розмежування;

- виявити чинники, які впливали на формування та діяльність органів влади РСФРР і УСРР, виокремити їх російсько-українську складову;
- розкрити особливості дипломатичних та господарсько-інституційних взаємин;
- проаналізувати діяльність та показати роль інституту уповноважених, повноважних та постійних представництв як формалізованої ознаки російсько-українських відносин;
- висвітлити заходи інституційної унітаризації відносин між радянськими республіками;
- розкрити організаційно-правові та соціально-економічні основи функціонування бюджетної системи федерації, бюджетних прав радянських республік;
- встановити уніфікаторську сутність загальнофедеративного бюджету, показати наявність системного обмеження бюджетних прав радянської України;
- виокремити та проаналізувати форми і методи російської радянської централізаторської політики в галузі економічного районування та управління промисловістю, систему підпорядкування базових галузей республіканської промисловості;
- проаналізувати особливості формування загальносоюзного «народногосподарського комплексу», його номенклатурного підпорядкування;
- з'ясувати суть протиріч, теоретичних дискусій, «ухилів», номенклатурно-службового протистояння та їх вплив на формування російсько-українських відносин.

Об'єктом дослідження є РСФРР і УСРР упродовж 1919–1929 рр.

Предметом дослідження є міждержавний статус відносин між РСФРР і УСРР (1919–1922), їх політико-економічна та адміністративно-територіальна уніфікація в умовах системної унітаризації (1923–1929 рр.).

Хронологічні межі дослідження охоплюють 1919–1929 рр. Вибір хронологічного періоду зумовлений переломними подіями у російсько-українських відносинах. Нижня хронологічна межа обумовлена встановленням у

січні 1919 р. влади Тимчасового робітничо-селянського уряду України, початком формування організаційно-політичних основ і принципів унітаризму, який трансформувався упродовж наступних років.

Верхня хронологічна межа – 1929 р. – сталінський «рік великого перелому», що означив початок системної «соціалістичної реконструкції», яку ототожнюють з більшовицькою модернізацією. На цей рік припадає початок соціально-економічної реконструкції народного господарства, поява класичної командно-адміністративної системи в СРСР, посилення централізаторських тенденцій, втрата договірних зобов'язань між республіками, елементів формального суверенітету.

Територіальні межі дослідження відповідають адміністративно-територіальному поділу РСФРР і УСРР 1919–1929 рр.

Наукова новизна одержаних результатів дослідження полягає у тому, що на основі залучення і критичного аналізу значної кількості архівних джерел та наукової літератури:

вперше:

– в українській історіографії порушено та висвітлено питання відносин між РСФРР і УСРР у 1919–1929 рр.;

– до наукового вжитку залучено нові архівні джерела, особливо з центральних архівних фондів Російської Федерації, а також статистичні та аналітичні матеріали відомчої періодики 1919–1929 рр.;

– запропоновано авторську періодизацію російсько-українських відносин 1919–1929 рр., акцентовано увагу на їхніх політичних особливостях;

– виявлено суперечності між декларованими принципами вирішення національного питання та їх практичною реалізацією;

– визначено вплив геополітичних, історичних, етнографічних, ідеологічних чинників на встановлення кордону між РСФРР і УСРР;

– з'ясовано місце і роль повноважних представництв республік, інституту уповноважених та їх вплив на характер російської радянської політики щодо України;

уточнено:

– значення понять «радянська російська політика», «міждержавні відносини», «міжреспубліканські відносини», «національна політика», «радянська політика уніфікації», «повноважні (постійні) представництва», «інститут уповноважених СРСР при уряді УСРР», показано деструктивний вплив їх на формальний статус радянської республіки;

удосконалено:

– знання про зміст російської радянської централізаторської політики;
– висновки про уніфікаторську політику Кремля у вирішенні національного питання;

поглиблено:

– дослідження історичних умов реалізації нормативно-правових документів щодо російсько-українських відносин;
– знання змісту документації центральних органів влади РСФРР, УСРР і СРСР як історичних джерел з вивчення російсько-українських відносин;
– визначення наповнення матеріалів відомчої періодики;
– дослідження інформативного потенціалу праць партійних і державних діячів, економістів та вчених 1919–1929 рр.;

отримали подальший розвиток:

– наукове вивчення історичних джерел різнопланового походження, що стосуються відносин між РСФРР і УСРР у 1919–1929 рр.;

– аналіз особливостей уніфікаторської національної політики в СРСР;

– положення про те, що формування та розвиток радянської бюджетної системи здійснювали централізовано за уніфікованою організаційно-функціональною структурою та розподілом коштів;

– вивчення суспільно-політичних та економічних чинників впливу на відносини між радянськими республіками.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дослідження та його результати обговорювалися на засіданнях кафедри історії України, кафедри всесвітньої історії та методик навчання Уманського державного педагогічного

університету імені Павла Тичини (2011–2017 рр.). Узагальнення і фактичний матеріал, що містяться у дисертації, апробовані у доповідях і виступах автора на 3 конференціях за кордоном (Республіка Польща), 20 міжнародних та всеукраїнських наукових конференціях, симпозиумах: Четвертій Міжнародній науковій конференції «Актуальні питання вітчизняної, світової історії та історії науки: пошуки, роздуми, знахідки» (м. Луганськ, 20–21 квітня 2011 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Ольвійський форум–2011: стратегії України в геополітичному просторі» (м. Ялта, 5–7 червня 2011 р.); Міжнародній науковій конференції «Актуальні проблеми археології, історії та історичного краєзнавства Буго-Дніпровського межиріччя» (присвяченій 110-й річниці з дня народження Г. Ю. Храбана) (м. Умань, 26–27 квітня 2012 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Ольвійський форум–2012: стратегії України в геополітичному просторі» (м. Севастополь, 6–12 червня 2012 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Суспільні науки: історія, сучасний стан та перспективи дослідження» (м. Львів, 14–15 грудня 2012 р.); Міжнародній науковій конференції «Історія України ХХ століття в сучасній закордонній історіографії» (м. Миколаїв, 23–24 травня 2013 р.); Konferencji Międzynarodowej Naukowo-Praktycznej «Naukowe Wyszukawy» (m. Warszawa, 30–31 października 2015 r.); Konferencji Międzynarodowej Naukowo-Praktycznej «Rozdroża. Europa środkowa i wschodnia inter-, wielo-, transkulturowo» (m. Częstochowa, 08–09 grudnia 2015 r.); Міжнародній науково-практичній конференції «Павло Тичина: розп'яття на хресті слави» (До 125-річчя поета) (м. Умань, 25–26 березня 2016 р.); Sympozjum Międzynarodowy «Studia transkulturowe w procesie współpracy polsko-ukraińskiej» (m. Olsztyn, 28 października 2016 r.); Міжнародній науково-практичній конференції «Революційні потрясіння початку ХХ ст. в Європі: геополітичний, соціокультурний і антропологічний виміри» (із нагоди 100-ї річниці Української революції 1917–1921 рр.) (м. Черкаси, 3–4 березня 2017 р.); ІХ Всеукраїнському симпозиумі з проблем аграрної історії (м. Черкаси, 20–21 вересня 2012 р.); Всеукраїнській науковій конференції з міжнародною участю «Україна і європейський світ: історія та сучасність (до 330-

річчя Віденської битви) (м. Умань, 13 вересня 2013 р.); Другій Всеукраїнській науково-практичній конференції з міжнародною участю «Науковий діалог «Схід-Захід» (м. Бахчисарай, 12–13 жовтня 2013 р.); Всеукраїнській науковій конференції «Тарас Шевченко в національній пам'яті» (м. Умань, 12 березня 2014 р.); Десятому Всеукраїнському симпозиумі з проблем аграрної історії (м. Черкаси, 1–3 жовтня 2014 р.); Всеукраїнській науковій конференції «Україна і українці у світових війнах ХХ століття», присвяченій 100-річчю участі України в Першій світовій війні та 70-річчю визволення України від військ нацистської Німеччини та її союзників (м. Умань, 24 жовтня 2014 р.); Всеукраїнській науковій конференції «Регіональна історія в енциклопедистиці» (м. Умань, 5 червня 2015 р.); Всеукраїнській науковій конференції «Цивілізаційні дискурси світової та української історіографії: минуле, сучасне, майбуття» (Київ-Умань, 23–24 вересня 2016 р.); Всеукраїнській науковій конференції «Українська державність: тяглість традицій та трансформація сьогодення» (до 25-річчя незалежності України) (м. Умань, 1 грудня 2016 р.); Всеукраїнській науковій конференції «Історія, революція, пам'ять: зсув парадигм» (м. Умань, 26 травня 2017 р.).

Публікації. Основні результати дослідження викладено у 31 публікації: монографії, 19 статтях у фахових виданнях України (4 з яких включені до міжнародних наукометричних баз), 2 – у виданнях іноземних держав, 2 – у вітчизняних та зарубіжних виданнях, що додатково відображають наукові результати дослідження, 7 – у збірниках праць, матеріалах конференцій.

Кандидатську дисертацію на тему «Наукова та громадсько-педагогічна діяльність Г. Ю. Храбана (1902–1990 рр.)» захищено у 2008 р. у спеціалізованій вченій раді К 26.053.02 Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Її матеріали в тексті докторської дисертації не використовувалися.

Обсяг і структура дисертації. Робота складається з анотації, переліку умовних позначень, вступу, п'яти розділів, вісімнадцяти підрозділів, висновків, списку використаних джерел (696 найменувань), 14 додатків. Загальний обсяг дисертації становить 648 сторінок, з них обсяг основного тексту – 399 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДжЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки проблеми

Аналіз та структурування наявної історіографії з обраної теми здійснено з використанням базового для історичних досліджень проблемно-хронологічного методу, що дав можливість врахувати ключові концепції, характерні для вказаного періоду історії. Враховуючи дослідницькі традиції, наявну з окресленої проблеми літературу нами поділено на групи: 1) доробок безпосередніх учасників державного будівництва періоду 1920-х рр.; 2) дослідження радянських істориків і політичних діячів; 3) праці вітчизняних істориків доби незалежності; 4) науковий внесок представників української діаспори; 5) зарубіжна історіографія; 6) сучасна російська історіографія. Саме така структура аналізу історіографічної бази дозволяє найбільш об'єктивно і повно висвітлити окреслену проблему.

До першої групи можна віднести праці партійних та державних діячів 1920-х рр. (М. Брюханов [12], М. Владимиров [20], Г. Гринько [39; 40], А. Давид [41; 42], Л. Каганович [72], Е. Квірінг [76–79], М. Скрипник [142–144], М. Фрунзе [166]), представників відомств та наукових установ (М. Боголепов [6; 7], М. Ветошкін [18], К. Воблий [21], М. Волобуєв [23–27], А. Гірчак [29–33], О. Горбенко [34], А. Грінштейн [37; 38], В. Доброгаєв [52–54], В. Качинський [75], А. Марков [108], Б. Миронов [120], П. Мальців [111], Л. Перчик [124], М. Полоз [126], М. Порш [127], О. Шліхтер [183–185]). Вони вплинули на формування ідеологем в історіографії радянської російської політики щодо України у 1920-х рр. Саме державні та партійні діячі, провідні економісти, фінансисти, співробітники радянських установ у той час брали безпосередню участь у розробці програм суспільно-політичного та економічного розвитку республік, визначали характер їх поведінки та рівень співпраці, стали першими істориками проблеми.

На сторінках політико-економічного журналу ЦК КП(б)У «Більшовик України», що виходив друком з 1925 р., публікували статті М. Волобуєва, Є. Гірчака, А. Річицького, Л. Перчика. Вони породили дискусію з питань економічного розвитку України та її місця в загальносоюзній економіці. На сторінках видання друкували статті провідних партійних і державних функціонерів, що стосувалися проблем партійного, радянського і господарського будівництва. 1920-ті рр. принесли значну кількість цікавих матеріалів для студій розвитку української економічної думки, яка, будучи скованою офіційними вимогами радянсько-більшовицької доктрини, не мала можливості себе повністю національно самовизначити.

Вивчені у процесі дослідження праці цих діячів, які у свій час здійснили істотний практичний вплив на характер діяльності органів влади, сприяли глибокому розумінню внутрішньополітичної та внутрішньоекономічної ситуації 1920-х рр. Слід зауважити, що цим авторам у переважній більшості притаманне висвітлення політики відносин між республіками крізь призму партійно-політичної доцільності та з позиції російського шовінізму.

Після розпаду Російської імперії Україна стала ареною потужних політичних та соціально-економічних процесів. Наприкінці 1917 – початку 1918 рр., у результаті розколу УСДРП, в Україні сформувалася течія націонал-комунізму, яка намагалася поєднати ідеї комуністичної перебудови суспільства з національно-визвольним рухом. Українські націонал-комуністи мали власну програму вирішення національного питання. Її головними пунктами були рівноправність України з Росією при наявності між ними федеративного зв'язку: «Нова Росія і нова Україна – дві рівноправні сестри, дві вільні країни, дві незалежні, самостійні і, в той же час, об'єднані спільними інтересами, пошаною одна до одної – ось до чого ми прагнемо» [107, с. 249].

Представники цієї течії (А. Буценко [13; 14], В. Затонський [62; 63], Г. Лапчинський [103; 104], М. Скрипник [142–144], С. Мазлах та В. Шахрай [107]) в силу різних обставин опинялися на керівних посадах і намагалися, наскільки це було можливо, опиратися більшовицькій централізаторській політиці.

У 1919 р. у Саратові видано книгу С. Мазлаха і В. Шахрая «До хвили. (Що діється на Україні і з Україною?)». Вона стала теоретичним обґрунтуванням українського націонал-комунізму та платформою усіх самостійницьких політичних течій – боротьбистів, укапістів, федералістів у КП(б)У, сприяла формуванню «шумкізму», «хвильовізму», «волобуєвщини». Автори передбачали переродження держави, сформованої більшовиками, в «єдину і неділиму» тюрму народів, а в далекій перспективі – незалежність України [107]. Хоча московському центру вдалося розгромити націонал-комуністичну течію в Україні в умовах перетворення СРСР у тоталітарну державу, її фундаментальні ідеї все ж проявилися у дисидентському русі 1960–1980-х рр. та в період здобуття Україною незалежності на початку 1990-х рр.

Розпочинаючи огляд радянської історіографії маємо підкреслити, що у дослідників цього періоду завжди був значний інтерес до 1920-х рр. Як засвідчують новітні бібліографічні покажчики, проблемам державного будівництва, соціально-політичного та культурного розвитку в СРСР загалом і в Україні, зокрема, присвячені тисячі праць. Однак, попри чисельність здійснених досліджень, для усієї історіографії радянського періоду характерним є брак джерельної бази, пов'язаний з засекреченим статусом значного числа архівних фондів та належним фільтруванням компетентними органами доступних для науковців джерел.

Зберігаючи спільні риси, на різних своїх етапах радянська історіографія набувала специфічних особливостей, пов'язаних зі змінами політичної кон'юнктури та впливом на формування наукової історичної думки. Це зумовило нашу потребу для її характеристики виділити чотири основні хронологічні періоди: 1) початок 1920-х рр. – середина 1930-х рр.; 2) друга половина 1930-х рр. – початок 1950-х рр.; 3) середина 1950-х рр. – перша половина 1980-х рр.; 4) друга половина 1980-х рр. – початок 1990-х рр.

Встановлення більшовицького режиму на переважній частині території колишньої Російської імперії, формування СРСР, здійснення непу та коренізації започаткували процес осмислення істориками національної політики. У

численних статтях, брошурах, виступах чиновників, які носили більш пропагандистський, ніж аналітичний характер, простежують основи, які закладалися у формуванні принципів більшовицької національної політики.

До середини 1920-х рр. суттєво зростає кількість публікацій науково-популярного характеру, у тематиці яких продовжує домінувати проблема національно-державного будівництва [62; 128; 142–144; 166]. З'являється і низка ґрунтовних праць, у яких аналізується конституційний процес [128], розглядаються форми можливого державного устрою для такої складної держави, якою був Союз Радянських Соціалістичних Республік [13], питання господарського районування [14], приділялася увага національно-державному будівництву та державно-правовим відносинам між республіками. Ці праці уже вирізнялися постановкою конкретної наукової проблеми, спробою її аналізу та осмислення, мали документальну базу.

Отже, суспільно-політична ситуація цього періоду ще давала можливість дослідникам відносно вільно висловлюватися про проблеми державного і господарського будівництва, відносини між органами влади, часом навіть вдаватися до критики. Однак у тих критичних зауваженнях не піддавалися сумніву загальний політичний курс Кремля, а створення СРСР бачився як закономірність реалізації більшовицької національної політики. Для цих досліджень характерна вузька джерельна база, з огляду на те, що радянські архіви тільки почали формуватися, та суб'єктивізм, оскільки переважна кількість праць цього часу була написана самими творцями цієї політики.

На наступний історіографічний період припадає формування тоталітарної держави, повернення до політики великодержавного російського шовінізму, боротьби з будь-якими проявами націоналізму. У цих умовах інтерес до теми відносин між суб'єктами Союзу РСР втратився, більшість дослідників, що займалися цими питаннями, потрапили під репресії або були фізично ліквідовані. Серед тих, хто залишався на волі, панував страх, який не давав можливості критикувати або піддавати сумніву не лише стратегічні, але й тактичні кроки більшовиків в Україні. Характерною рисою досліджень тих

часів було обмежене використання архівних матеріалів. Фактичний матеріал використовувався переважно лише у якості прикладів, а не джерел дослідження. Основну джерельну та методологічну основу вивчення історії становлення міжнаціональних відносин на території колишньої Російської імперії стають праці Й. Сталіна [154–155].

Історія РКП(б)–КП(б)У, проблеми становлення радянської влади, у тому числі і в Україні, перебували в центрі уваги практично всіх радянських дослідників. Головним їх завданням було довести, що більшовицька влада – це свідомий вибір українського народу. Головна увага у їх працях приділялася реалізації більшовицько-національної політики, на дослідження ж процесів боротьби українців за свою незалежність було накладено табу. Натомість інтенсивно досліджуються питання об'єднавчого руху республік та утворення СРСР і, в першу чергу, керівної ролі Й. Сталіна, Комуністичної партії та російського народу у цьому процесі [178]. Популярною стає тема інтернаціоналізму, формування єдиного народногосподарського комплексу, переваг соціалізму над капіталізмом.

Таким чином, праці дослідників другого радянського історіографічного періоду мають вади схематичного викладення матеріалу, обмеженості у використанні джерельної бази, упередженості висновків.

Характерною рисою окресленого третього періоду радянської історичної літератури є її надмірна заідеологізованість та міфотворчість. Одним із головних завдань потужних більшовицьких ідеологічних структур було формування псевдоісторичної пам'яті. Праці істориків цього періоду продовжували посилено виконувати роль ідеологічного обґрунтування формування єдиної радянської держави, трактування утворення СРСР як закономірного результату більшовицької національної політики. Тому проблема міжреспубліканських відносин загалом і радянської російської політики зокрема у них практично не порушувалася. Радянській історіографії був притаманний аналіз національних проблем під кутом зору кремлівської політики, акцентування уваги на формі, а не на їх змісті та політичних

складових цих відносин. Цим обумовлена необхідність ретельного дослідження особливостей розвитку професійної історичної думки та переосмислення сформованих упродовж десятиріч стереотипів.

Після XX з'їзду КПРС, коли стали відомі раніше засекречені праці В. Леніна, присвячені проблемі створення СРСР, в істориків склалася певна схема. Вона раз у раз відтворювалася під час урочистого відзначення ювілеїв і стала стереотипом мислення як для вчених, так і для громадськості [94, с. 5]. У цій схемі наявні факти розглядалися як вільний пошук радянськими республіками форм державного об'єднання. Засуджувалася позиція Х. Раковського, якому приписували пропагування об'єднання у формі конфедерації, а також позиція Й. Сталіна, який виступав за перетворення незалежних держав в автономні республіки Російської Федерації. Вказувалося й на те, що Союз Радянських Соціалістичних Республік виник на основі плану, запропонованого В. Леніним: об'єднання незалежних республік на рівних правах у єдину багатонаціональну державу. Створення СРСР висвітлювалося на основі опублікованих фактів, достовірність яких є безсумнівною. Однак при всьому цьому вони є частиною грамотно розробленого сценарію, у якому були передбачені зміст і послідовність подій, характер висловлювань політичних лідерів, форми і місце «народного волевиявлення», зміст конституції союзної держави тощо.

У цей час науковці починають приділяти увагу дослідженню складних процесів утворення СРСР та визначенню правового статусу республік, що увійшли до його складу [2; 19; 28; 64–65; 160; 178; 187–189]. Для цих праць характерне трактування утворення СРСР як закономірного результату реалізації більшовицької національної політики. У своїх дослідженнях вчені намагалися довести, що утворення союзної держави – результат ініціативи самих радянських республік, підкреслювалася активність мас в об'єднавчому русі. Домінуючою концепцією стала боротьба двох можливих шляхів об'єднання: ленінський – «федерації» та сталінський – «автономізації». Підкреслювалася добровільність об'єднання, формальна рівність усіх суб'єктів, збереження їх суверенітету та право вільного виходу зі складу СРСР.

Дотримуючись хронологічного принципу, до радянського періоду історіографії проблеми віднесемо і праці українських професійних істориків кінця 1980-х – початку 1990-х рр. На їх долю припав початок переосмислення історичного процесу, пов'язаний з перебудовою, гласністю та послабленням політико-ідеологічного тиску на історичну науку. У цей період побачили світ видання Інституту історії партії при ЦК Компартії України, що був філією Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС [121]. Автори цих видань були першими, хто намілювався говорити про «закриті» раніше теми, про діячів, чії імена донедавна були «вилучені» із контексту багатьох важливих подій

У цих виданнях висвітлювали ідейно-політичну боротьбу в Україні 1920–1930-х рр., неупереджено говорили про «білі плями» в історії цього періоду. Істориками досліджувалися складність політичної долі та суперечливість політичної діяльності Х. Раковського, Г. П'ятакова, М. Скрипника, О. Шумського та інших діячів, які свого часу займали вищі керівні посади в Україні або відігравали помітну роль у суспільно-політичних процесах республіки та впливали на формування характеру її відносин з РСФРР.

Після розпаду СРСР дотримання схеми попереднього періоду було відкинуто. Тема утворення СРСР для досліджень перестала бути популярною. У нечисленних публікаціях, автори яких намагалися започаткувати нове бачення проблеми, вказувалося на те, що СРСР був створений з порушенням правових норм [122, с. 4].

Отже, у працях істориків цього періоду значно розширилася джерельна база та коло досліджуваних проблем. Тема суспільно-політичних та економічних відносин між республіками, зокрема між УСРР і РСФРР, з політичної точки зору була закритою, тому і залишилася поза увагою радянських істориків. Багато положень їх досліджень концептуально застаріли, але фактологічний матеріал свідчить про сумлінне ставлення авторів до аналізу історичного процесу. Завдяки нагромадженому в них фактичному матеріалу ці дослідження мають певну наукову цінність і сьогодні, хоча ідеологічний тиск суттєво спотворив процес та результати наукового пошуку.

Загалом, в радянській історіографії склалися досить сталі традиції в аналізі і оцінці подій 1920-х рр., особливо у процесі союзного будівництва та у відносинах радянських республік з центром. Вона була поставлена в рамки відповідності усталеній у тоталітарній державі формулі дозволеного. Роль центру дослідження фундаментальних історичних тем відігравала Москва, республіканським же науковим інституціям залишалися дрібні, позбавлені національного змісту питання. Радянська історіографія не переймалася, зокрема, питаннями бюджетних відносин, вважаючи їх пріоритетом центральних академічних установ. Популярними були теми історії розвитку народного господарства, соціалістичної реконструкції, культурного будівництва, але без аналізу бюджетних асигнувань на ці програми.

Відродження державної незалежності України та обрання нею демократичного шляху розвитку створили якісно нові умови та можливості для ґрунтовного наукового осмислення минувшини ставлення Кремля до Української СРР. Сучасній українській історичній науці бракує праць, які б комплексно аналізували публікації вітчизняних авторів, присвячених зазначеній проблемі.

Слід зауважити, що українська історіографія за більше як чвертьстолітню історію незалежного існування накопичила певний обсяг матеріалів з досліджуваної теми. Вітчизняними істориками створено чимало узагальнюючих і монографічних праць, брошур, статей, захищено низку дисертацій з різноманітних аспектів відносин Росії й України у 1920–1929 рр. Проте їх аналіз засвідчує, що, попри значне просування у дослідженні зазначеної теми, досі мають місце спроби запозичень з радянської історичної науки і обстоювання застарілих ідеологічних штампів щодо напрямків і підсумків цієї діяльності. Це призводить до появи неадекватних історичним реаліям висновків.

На початку 1990-х рр. з'явилася значна кількість досліджень з історії України, в яких особливий інтерес проявлявся і до подій 1920-х рр. Це пояснювалося насамперед прагненням показати особливості сталінізму, суть тоталітарної влади, їх доктринальні та історичні витоки. Глибоке наукове дослідження цих проблем співробітниками Інституту історії України НАН

України В. Даниленком, Г. Касьяновим, С. Кульчицьким стало гарантом незворотності позитивних змін у історичних дослідженнях [43].

Перші спроби дослідження проблем формування апарату тоталітарної влади, зокрема більшовицької партійно-державної номенклатури привели до висновків, що історично це питання в Україні розв'язувалося в тісному зв'язку з практикою, яка мала місце в діяльності Російської Комуністичної партії, оскільки Компартія України від часу її створення у липні 1918 р. була складовою частиною єдиної РКП(б) [57]. Кадрова політика в Україні здійснювалася під диктовку московського партійного центру. Рівноправність КП(б)У з РКП(б) означала б цілковиту рівноправність України з Росією, самостійність України, що в принципі не могло допустити московське партійне керівництво.

Значний інтерес українські історики стали проявляти і до політичних поглядів та позиції українського партійного керівництва щодо відносин з РСФРР. Суперечливість у політичній поведінці вищого керівництва в республіці викликала хвилю дискусії серед науковців. Позиція керівників уряду України, яка після утворення СРСР була чітко протиставлена диктатові центру, особиста драма Х. Раковського стали темою спеціальних розвідок науковців на зорі незалежності [22; 119; 136; 163–164].

Заперечуючи метод збереження імперії царизму і політичні методи Тимчасового уряду та бажаючи не зрадити своїй природі, більшовики активно почали формувати і теоретично обґрунтовувати новий метод і нову тактику в національному питанні. Принципові централісти, прибічники великих державних комплексів, більшовики, діставши владу, аж ніяк не були схильні в практичній політиці поглиблювати дезінтеграцію імперії. Першими кроками більшовиків на шляху майбутнього об'єднання усіх радянських республік стали директиви ЦК РКП(б) про військову єдність, які відразу стали керівництвом до дії для всіх клітин партії, звідси – для усіх радянських керівних органів з ЦВК кожної республіки включно, а РСФРР покликана очолити цей союз. Аналізуючи більшовицьку політику стосовно радянських республік загалом і України, зокрема, Г. Костюк стверджував, що після 1 червня 1919 р. уряд кожної

неросійської республіки втратив понад половину своєї ефективної влади і незалежності [85].

Наступна тактика показала, що існування «договору про воєнний союз» між республіками далеко не гарантує бажаної господарської та політичної уніфікації. Тому наприкінці 1920 р. у керівній верхівці РКП(б) виникла ідея підписання цілої низки нових союзно-господарських договорів. Доба «договірних відносин» (1921–1923 рр.) була добою напруженої дипломатії, політичної і економічної війни між РСФРР та її тодішніми нерівноправними союзниками. Це роки послідовного, упертого, улесливого й агресивного наступу централістських та уніфікаційних сил Москви [88].

Шлях до створення СРСР, партійні дискусії кремлівського істеблішменту про автономізацію, федерацію – все це фасад, який прагнула вибудувати офіційна Москва, щоб приховати справжні намагання РСФРР підпорядкувати собі непокірні окраїни колишньої Російської імперії. Порівняно з іншими регіонами Україна за своїм економічним і людським потенціалом дорівнювала всім іншим національним республікам разом узятим. З цим не могли не рахуватися у Москві, яка перебрала на себе функції ще й столиці Союзу.

Окремо робилися спроби подивитися на проблему ширше, з позиції національного досвіду, з'ясувати місце українського питання у процесі становлення союзної держави, яка так і не стала, внаслідок своєї авторитарної природи, справжньою федерацією. Знешкодивши опозицію у республіках, керівники щойно створеної союзної держави подбали і про арсенал правових засобів, здатних звузити сутність радянської федерації настільки, що від неї залишився лише декоративний фасад. Надання Союзу права приймати основи законодавства СРСР і республік, спочатку за певним переліком, а потім і без усяких обмежень, систематичне звуження нормотворчих функцій республік, переведення провідних галузей промисловості у союзне підпорядкування, встановлення таких сфер державного і суспільного життя, у яких республіки взагалі не брали участі – усе це вело до перетворення СРСР в унітарну, жорстко централізовану державу [122]. Дослідники розглядають політико-правовий

статус радянської України, аналізують централістські прагнення РКП(б) та простежують взаємозв'язок між УСРР і РСФРР, що призвело до утворення федеративної за формою, але унітарної за змістом держави [109].

Вагомий внесок у дослідження відносин між радянською Україною і радянською Росією зробив С. Кульчицький. Саме він у середині 1990-х років закликав досліджувати проблему взаємовідносин між Україною і Росією у площині державного співіснування. Значна увага приділялася керівній ролі Комуністичної партії у долі України [95].

РКП(б) та доктрина, яку вона проповідувала, відкрили перспективу досягнення тотального контролю над людськими і матеріальними ресурсами. Партія була унітарним утворенням, на якому жодною мірою не позначався багатонаціональний склад населення країни. Під час збирання «імперії» російський більшовицький центр прагнув відвернути пряму конфронтацію з національно-визвольним рухом і поєднував насилля з визнанням державних або автономних прав пригноблених народів. Курс В. Леніна на утворення автономій і навіть національних держав з конституційно підтвердженими найширшими правами не зачіпав владних прерогатив партії. Поки вона існувала, країна зберігала фактичну унітарність. Республіки «прив'язувалися» до партії як гаранта існування єдиної багатонаціональної держави. Із зникненням цієї партії СРСР позбавлявся політичної основи. Суверенізація України після ліквідації КПРС не здійснилася б, якби республіка мала статус російської автономії.

Упродовж 1921–1923 рр. виникало чимало конфліктних ситуацій поміж УСРР і РСФРР, як наслідок різного бачення статусу першої з них [68]. Дослідження останнього часу українських істориків переконливо доводять, що ми мали у 1920-х рр. власну УСРР із певними атрибутами державності: мали свій прапор, герб, гімн, територію з кордонами, вищі органи влади [179].

Наукове і практичне значення має історична ретроспектива становлення російсько-українського кордону у 1920-х рр. Чимало конфліктних ситуацій залишилися без відповіді та наукового пояснення. У дослідженні цієї проблеми будемо констатувати відсутність історіографічної дискусії. Вивченням цієї теми

переймалася незначна кількість українських науковців доби незалежності. Однією з перших і найбільш узагальнених праць можна назвати дослідження В. Боечка, О. Ганжі, Б. Захарчука [8]. Фрагментарно, дотично, часом побіжно, ця проблема аналізується у працях В. Кузьменка [86; 87], Т. Бикової [4; 5], Я. Верменич [15–17], С. Кульчицького [93], Г. Єфіменка [67; 69], М. Дмитрієнко [49; 50], М. Дністрянського [51], В. Сергійчука [138–141]. Спеціальних історичних досліджень із залученням широкої джерельної бази вітчизняних та російських архівних установ з окресленої теми, де б глибоко аналізувалася проблемність становлення кордону між двома радянськими республіками, його інституційно-функціональний статусна сьогодні не існує.

У працях М. Дністрянського [51], В. Кабузана [71], В. Романцова [135], С. Макарчука [112] більше уваги приділяється висвітленню особливостей формування та просторового розвитку українських етнічної території, всебічно досліджуються впливи колонізаторської політики сусідніх держав на формування адміністративно-територіального устрою України. Ці праці дали можливість у ході нашого дослідження з'ясувати межі етнічної української території, співвіднести їх з адміністративними межами УСРР, встановленими у 1920-х рр. та прийти до висновку, що в результаті проведення адміністративно-територіальної реформи середини 1920-х рр. значна частина українського населення опинилася поза межами української адміністративної території.

Проблема становлення кордонів України потребує комплексного дослідження і з боку вчених юридичних наук. У цьому питанні відбулися незначні зрушення. Варта уваги дисертація Т. Цимбалістого «Конституційно-правовий статус державного кордону України», де автор справедливо підкреслює, що «... важливою складовою процесу формування сучасних кордонів України став період існування Української РСР у складі СРСР, оскільки саме тоді в її територіальних межах було об'єднано майже всі етнічні українські землі. У 1991 р. з проголошенням незалежності України «адміністративні межі» колишньої Української РСР відповідно до принципу правонаступництва стали державним кордоном України. Останній, попри

неповне його правове оформлення, є завершеним міжнародно-правовим явищем, посягання на яке неприпустиме, оскільки несе в собі загрозу порушення стабільності на континенті й у світі [169].

Міжнародна діяльність України, становлення її дипломатичної служби, формування взаємовідносин між РСФРР і УСРР та представництва Української СРР в радянських органах РСФРР, за виключенням поодиноких розвідок науковців [46–47; 56; 68; 87; 116; 122; 176], в історіографії належним чином не досліджені. Сучасна українська історіографія також засвідчує відсутність системного вивчення економічних та бюджетно-фінансових відносин між колишніми радянськими республіками, структурно-функціонального складу загальнофедеративного та республіканського бюджетів. Останнім часом вакуум у дослідженні цього питання заповнюється працями О. Чеберяко [170–175], у яких авторка розкриває організаційно-правові та соціально-економічні основи функціонування бюджетної системи. У її дослідженнях уперше постають суперечливі колізії стосовно визначення статусу федеративного і республіканського бюджетів в УСРР 1920-х рр., питання інституційного розмежування бюджетних прав і повноважень між республіками та центром.

Отже, маємо констатувати, що в організації історичних досліджень в незалежній Україні залишається чимало з практики минулого. Наукові дослідження початку 1990-х рр. віддзеркалювали певною мірою вплив методології радянської історіографії. Останніми роками українська історіографія значною мірою націлена на деконструкцію радянських міфів, легенд і символів, історичну пам'ять вважає важливим чинником у процесі творення нової національної спільноти.

Сучасна українська історіографія надає перевагу історичній регіоналістиці, виокремленню історії та особливостей розвитку окремих регіонів, чим генерує ідеї окремішності і відособленості та нівелює уявлення про Україну як цілісний державний механізм. Історіографія незалежної України, окрім вивчення конкретних історичних проблем, має стати інструментом творення новітньої концепції історії України. Своїми завданнями бачити формування нових знань і

методів, збагачення історичної науки новітніми досягненнями, формування концептуальних засад, розширення переліку тем для наукового пошуку та джерельної бази для їх досліджень. Сьогодні існує нагайна потреба формування спільної національної свідомості, зміцнення соборності, тому наукові пріоритети мають зміщуватися у бік фундаментальних досліджень.

Вагомий внесок в історіографію проблеми відносин між УСРР і РСФРР зробили дослідники з українського зарубіжжя. Інтелектуальна спадщина української еміграції – надзвичайно цінне історіографічне джерело, вона заслуговує на неупереджене вивчення та відведення їй належного місця в історіографії. Серед істориків української діаспори слід відзначити праці В. Андрієвського [1], В. Липинського [105], І. Лисяка-Рудницького [106], К. Кононенка [80], М. Стахіва [158–160], Л. Перчика [124], М. Шаповала [180–181], що відзначаються багатим фактичним матеріалом, неупередженістю думки, містять незаангажований аналіз подій. Однак ці праці, як і праці представників зарубіжної історіографії, мають і певні недоліки, пов'язані з неможливістю доступу до архівних джерел, тенденційністю висвітлення багатьох проблем, аналізу та оцінкам багатьох подій притаманний суб'єктивізм.

Одним із перших представників української емігрантської історіографії можна назвати ідеолога українського консерватизму В. Липинського, який не бачив суттєвої різниці між Російською імперією та радянською Росією. На його думку, суть влади після падіння імперії не змінилася, змінилася лише її форма. Правління більшовиків оцінював як охлократію, за якого здійснювався тотальний контроль державно-чиновницького апарату над суспільством, експлуатація поліетнічного населення, уніфікуючий імперський принцип. Причину втрати Україною на початку 1920-х рр. незалежного статусу вбачав у тому, що соціально неповне українське суспільство ідейно і психологічно не було готовим утримати державну владу і, як результат, було об'єднане у складі надетнічної імперії – СРСР [105].

Погляди В. Липинського на українсько-російські відносини є актуальними та оригінальними тим, що він вийшов за межі етнічних оцінок. Корінь конфліктів

між Україною і Росією вчений бачив у неспівпадінні способу життя, соціальної організації, політичної і правової культури. Перспектива цих відносин могла бути за умови вивільнення громадянського суспільства з-під державного контролю, наповнення держави новим позитивним змістом як гаранта стабільності, позбавлення кожного з суб'єктів комплексу неповноцінності.

У той самий час відомий представник української емігрантської літератури М. Шаповал у своїх публіцистичних творах при характеристиці відносин між більшовицькою Росією і Україною вказував на величезний визиск останньої [180]. Далекоглядно передбачав розпад щойно створеного СРСР на складові частини за умови скасування диктатури Комуністичної партії та солідаризацію народів Європи.

Особливу увагу зарубіжні науковці приділяли дослідженню правового статусу України в складі СРСР та вказували на те, що відповідний рівень того статусу міг бути забезпечений наявністю власної армії, грошової системи, громадянства, можливістю здійснювати міжнародну діяльність [1]. Хоча ці аргументи вважаються сумнівними з огляду на те, що Україна виміняла ці атрибути на статус суб'єкта федерації.

Зарубіжна історіографія представлена працями дослідників різних періодів. Усі вони належали до наукових установ та центрів, створених після Другої світової війни при провідних університетах Європи, США та Канади, фінансованих урядовими програмами, фондами, приватними компаніями для вивчення проблем історії СРСР. Потреба дослідження природи СРСР, відносин між його суб'єктами, рівня економічного розвитку та прогнозування його політики була пов'язана з розпалюванням «холодної війни». Як результат, у першій половині 1950-х рр. з'являються дослідження В. Коларза [81], А. Менінга [113], у яких автори характеризували національну політику, економічний та культурний розвиток УСРР у системі Радянської держави та підкреслювали колоніальний статус її економіки.

Сучасна зарубіжна література, присвячена українсько-російським відносинам, становить значний інтерес, у першу чергу, з пізнавальної та

політичної точок зору. Дослідники, дестанційовані у просторі від предмета аналізу, часом здатні більш об'єктивно оцінити події. З огляду на зміни, що відбулися в Південно-Східній Європі, західна теорія і методика суспільствознавства та гуманістики також зазнали суттєвих трансформацій. Пріоритетом західної радянології став відхід від русистики, вивчення історії розвитку нерадянських народів, їх проблеми державного будівництва. Відбулася актуалізація проблем пізнання соціально-політичних процесів, необхідність подолання колишніх стереотипів, оновлення наукового арсеналу, перегляду багатьох теоретичних парадигм, формування нових знань, здатних пояснити сучасний стан суспільно-політичних та економічних процесів, що відбуваються на пострадянському просторі, у тому числі й в українсько-російських відносинах.

Зарубіжні науковці поділяють точку зору українських дослідників. Більшовики ніколи не висловлювалися на користь федерального принципу в організації партії. Ця ідея остаточно була відхилена в 1919 р. на VIII з'їзді, де знову отримала схвалення тверда об'єднавча позиція і центральні комітети комуністичних партій республік були прирівняні до простих обласних комітетів РКП(б). Зростаючий централізм посилив цю тенденцію [11].

Такий устрій став зручним при вирішенні національного питання. Як тільки заселені неросіянами території знову завойовувалися і вводилися до складу нової, радянської імперії, вони отримували функцію державності за умови, що їх установи також починають контролюватися РКП(б). Що ж стосується партій, то В. Ленін зовсім не збирався дробити їх за національним принципом [114]. Цементуюча сила РКП(б)-ВКП(б)-КПРС і її силове поле утримували Радянський Союз у єдності до того часу, доки не розпочалися процеси демократизації, багатопартійності, які підірвали міць цієї партії, у результаті чого зникло силове поле, закладене у 1920-х рр., що й призвело до розпаду СРСР [186].

Історики Е. Карр [73] та А. Безансон [3] у своїх працях порушували проблеми, які сьогодні представляють значний інтерес для дослідників – ролі особистості в радянській історії, бачення проблем тоталітаризму, політичного,

економічного і конституційного процесів в СРСР. Важливим у їх працях є аналіз міжнародної ситуації та реакції провідних країн на події в СРСР 1920-х рр. Французький історик А. Безансон, автор десятків праць на теми Росії, СРСР, України і тоталітаризму, ще у 1978 р. в одному із своїх досліджень далекоглядно передбачав: «Боротьба України має стратегічне значення. У випадку перемоги радянська влада може підтримувати своє панування майже безкінечно. У випадку поразки, будучи змушеною надати Україні автономію, СРСР зруйнується відразу, а з ним і його домінування над третиною світу. До певної міри наше майбутнє, наша доля вирішується на берегах Дніпра...» [117].

Аналіз відповідних публікацій дає підстави для висновку, що з 1990-х рр. проблема українсько-російських взаємин почала перетворюватися на самостійний напрям у західному українознавстві. Відбувся відхід від виключного русоцентризму у висвітленні історії періоду СРСР. Важливу роль у цьому процесі відіграв, зокрема, науковий проект під загальною назвою «Народи, нації, ідентичності: українсько-російські контакти», розроблений в Канадському інституті українських студій та втілений у життя за участі Східноєвропейського інституту Кельнського університету та Інституту ім. Гаррімана Колумбійського університету. Можна сподіватися, що відповідний напрям наукових досліджень з часом набуде певного інституційного оформлення [125]. Хоча для зарубіжної історіографії притаманні і певні вади, серед яких – ігнорування діяльності українського радянського керівництва, як суб'єкта влади, що намагався використовувати всі можливості та впливати на суспільно-політичну та економічну ситуацію.

Центральний напрямок сучасних російських досліджень – еволюція розмежування компетенції між РСФРР і її суб'єктами. Ця проблема, на думку В. Чеботарьової, на початку 1920-х років набула відкритої конфронтації [174]. У її працях характеризується діяльність ЦВК СРСР, ВЦВК, Політбюро ЦК КПРС з реалізації ними національної політики.

Однією з причин падіння СРСР вважають його імперський характер створення та існування. Криза комуністичної ідеології призвела до

дестабілізації за національною ознакою, що завершила формуванням національних еліт, які були зацікавлені у становленні контролю над владою і власністю [114]. Однією з основних проблем ХХ ст. вони бачать конфлікт двох принципів міжнародного права: єдності держави і права народів на самовизначення. З юридичної точки зору СРСР був не федерацією, а конфедерацією, фактично ж представляв собою унітарну державу, яка часом визначалася як «імперія». Причину падіння Радянського Союзу вони справедливо вбачають у вадах його створення [180]. Договори між Україною і РСФРР створювали парадоксальну ситуацію: республіка мала формальне право керувати своєю зовнішньою політикою і фактично була позбавлена права вести самостійно внутрішню політику. Москва постійно порушувала договори, безцеремонно втручалася у внутрішнє життя республіки. Безперервні конфлікти Москви з Харковом переконливо демонстрували недостатність системи двосторонніх договорів між радянськими республіками [70].

Політичні зміни і сам розпад СРСР стали очевидним проявом глибоких внутрішніх деструктивних процесів, які поховали радянське суспільство і продовжують роз'їдати суспільство пострадянське. При всіх своїх ідеологічних та інших особливостях СРСР був, тим не менш, «історичною Росією», зайняв її «історичну нішу», став її геополітичним і цивілізаційним продовженням. Так, у своїх дослідженнях О. Марчуков через призму діяльності українського національного руху аналізує феномен українського націоналізму, його ідеологічну і світоглядну спрямованість, розглядає взаємовідносини української, російської і радянської ідентичностей. Його книга дає можливість по-новому подивитися на політичні процеси у відносинах Росії й України 1920-х рр. [110].

Сучасна російська історіографія характеризується браком наукових досліджень, які б на основі нових методологічних підходів вивчали окреслену проблему. До праць, що побіжно зачіпають тему російсько-українських відносин 1920-х рр. відносимо дослідження загального характеру [110; 118; 180]. Висновки й оцінки О. Борисьонка [9], Т. Коржихіної [83], В. Чеботарьової [176] дають можливість зрозуміти значення і причини подій та окремих

процесів, пов'язаних зі встановленням та розвитком відносин між РСФРР і УСРР, особливостей здійснення радянської національної політики та українізації. Лише поодинокі розвідки зачіпали питання економічного районування СРСР 1920-х рр. [74] та становлення російсько-українського кордону [10; 35]. Тема російсько-українських відносин опосередковано стала предметом окремих академічних досліджень [48; 115]. Сучасні російські вчені роблять спроби наукового осмислення причин розпаду СРСР, суперечностей, що закладалися у його формуванні, намагаються подолати залишки радянської заангажованості, виробити нові принципи і розуміння історичних процесів.

Таким чином, у дослідженні окресленої нами теми в російській історіографії останніми роками також спостерігаються позитивні зрушення. Обмежений доступ українських істориків до російських архівів компенсується наявністю у цих дослідженнях документального матеріалу, завдяки якому створюється можливість побачити коріння політичних, соціально-економічних та національних конфліктів, що виникали в Радянському Союзі у другій половині 1980-х рр.

Отже, новітній період історіографії позначився підвищенням інтересу до історії формування російсько-українських відносин після розпаду Російської імперії та створення і становлення СРСР. За останні два десятиріччя у вітчизняній та зарубіжній науковій літературі зроблено значний поступ у справі зваженого й об'єктивного аналізу політики радянської Росії щодо УСРР окресленого періоду. Долаючи стереотипи радянських часів, сучасна українська і російська історіографія проводять пошук наукового осмислення процесу інкорпорації України радянською Росією, поступово звільнюючись від ідеологізованих і політизованих нашарувань. Підсумовуючи історіографічний аналіз сучасної зарубіжної літератури з означеної проблеми слід відзначити її кількісне зростання і концептуальне розмаїття думок та інтерпретацій.

Однак з огляду на проблематику наявних досліджень, відчувається брак ґрунтовних праць, які б глибоко, з опорою на доступність джерельної бази запропонували комплексну оцінку політики Кремля щодо УСРР у 1920-х рр. Наукові висновки та положення, що містяться у працях названих та багатьох

інших науковців, враховані автором у роботі над дисертацією. Водночас низка проблем, що стосуються відносин між УСРР і РСФРР у сфері адміністративно-територіального устрою, економіки, фінансів, представництва інтересів республік залишилися поза увагою дослідників. Заповнити цю прогалину в історичній науці й покликане наше наукове дослідження.

1.2. Джерельна база дослідження

Вивчення джерел із порушеної проблеми, їх систематизація за основними носіями історичної інформації, прикладна класифікація, культура застосування й опрацювання дадуть змогу неупереджено з'ясувати сутність та зміст російської радянської політики щодо України.

Запорукою об'єктивності висновків історичного дослідження є детальне вивчення його джерельної бази, опрацювання її архівного складника. Це висуває і дещо інші вимоги до джерельної бази досліджень, зумовлює необхідність залучення раніше невідомих джерел, нового прочитання тих, які вважалися основоположними, зміну способів роботи з ними. За радянських часів побутувала думка, що окремі джерела не потребують критичного аналізу. Йшлося, насамперед, про постанови з'їздів та інших керівних органів Комуністичної партії, праці класиків марксизму-ленізму тощо. Від такого ненаукового підходу сучасна історична наука відмовилася, оскільки всі без винятку історичні джерела мають бути включені в орбіту наукової джерелознавчої критики. На порядок денний виходить необхідність правильного тлумачення джерел, об'єктивної оцінки рівня їх достовірності та інформаційних можливостей. Стосується це також переоцінки окремих типів і видів джерел для дослідницької практики історика.

Партійно-класовий підхід до аналізу джерел, який висувався радянським джерелознавством на перший план, призводив до того, що деякі джерела і, навіть, їх цілі комплекси випадали з поля зору дослідників. Інші ж подавалися таким чином, що їх зміст збіднювався. Сліпе запровадження радянським

джерелознавством принципу партійно-класового підходу до оцінки джерел завдало шкоди історичній науці.

Джерельне забезпечення нашого наукового дослідження є достатньо репрезентативним. Воно представлене різноманітними за походженням опублікованими та неопублікованими матеріалами. Логіка здійснення наукового пошуку спонукала до систематизації та групування усього комплексу використаних джерел наступним чином: 1) нормативно-правові акти вищих органів влади та управління; 2) діловодна документація державних установ та громадських організацій; 3) статистичні матеріали і довідкові видання; 4) періодична преса.

Основою дисертації стали документи і матеріали архівних фондів. До роботи залучено 212 справ, що знаходяться на збереженні у 19 фондах 4 центральних архівних установ України і Російської Федерації. Більшість їх введено до наукового обігу вперше. Під час наукового пошуку нами опрацьовано документи та матеріали, що зберігаються у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), Государственного архива Российской Федерации (далі – ГАРФ), Российского государственного архива социально-политической истории (далі – РДАСПИ).

Аналізуючи джерельну базу дослідження, звертаємо увагу на стан збереженості та зосередженості документальних матеріалів. Як публікації, так і архівні джерела відображають організаційну структуру партійних, державних, статистичних органів, які здійснювали опрацювання матеріалів за своїм профілем. Сутність нашої методики пошуку джерел полягала у тому, що інформація вилучалася незалежно від місця знаходження її носіїв: у наукових центральних вітчизняних та зарубіжних бібліотеках, центральних державних і зарубіжних архівах. Зважаючи на це, логічною є класифікація джерел у такому порядку, як вони історично сформувалися. Такий підхід дозволяє об'єднати однотипні джерела задля комплексного їх аналізу, в залежності від змісту і значимості кожного.

Дослідження ґрунтується на осмисленні різних видів джерел. За принципом походження і призначення була виділена група матеріалів офіційного характеру, до яких належать документи органів державної влади, місцевого самоврядування, організацій, підприємств та установ. Вони мають певні реквізити, вихідну інформацію: реєстраційний номер, підпис особи, уповноваженої на видання цього документу. Зазначена група джерел нами була поділена на відкриті та документи з обмеженим доступом. Листування, доповідні записки та постанови місцевих органів влади доповнили картину і допомогли зрозуміти атмосферу, в якій ухвалювалися рішення.

Найбільшим архівосховищем з історії України ХХ ст. є ЦДАВО України. У його фондах широко представлено документальні свідчення діяльності різних владних структур, що функціонували на теренах Росії й України в окреслений у дисертації період. Діловодна документація становить найбільшу групу джерел. Управлінська діяльність органів влади є не що інше, як процес передання, оцінки, перетворення інформації і здійснюється значною мірою у формі паперового документообігу. Документи вищих органів влади й управління засвідчують факти, події, права, обов'язки, компетенцію, повноваження. Вони віддзеркалюють як організаційну структуру вищих органів влади, так і їхню діяльність, зокрема стосовно російської радянської політики щодо України.

До таких ми відносимо документи Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету (ф. 1) [190–230], Ради Народних Комісарів УРСР (ф. 2) [231–259], Постійного представництва УРСР при уряді СРСР (м. Москва) (ф. 3) [260–299], Народного комісаріату закордонних справ УСРР (ф. 4) [300–312], Народного комісаріату внутрішніх справ УРСР (ф. 5) [313–320], Народного комісаріату фінансів УРСР (ф. 30) [321–323], Представництва ВРНГ УСРР при Президії ВРНГ СРСР (ф. 773) [326–330], фонди особового походження партійних функціонерів – В. Чубаря (ф. 4402) [331–332].

Важливе значення для здійснення наукового дослідження мали документи і матеріали, що сконцентрувалися у фонді Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету – вищого державного органу радянської влади в Україні,

створеного на III Всеукраїнському з'їзді Рад у березні 1919 р. Центральною установою виконавчої влади в Україні була Рада Народних Комісарів УСРР (Ф. 2). Матеріали фондів центральних установ держави систематизовані за проблемно-хронологічним принципом і дають можливість досліджувати діяльність ВУЦВК і РНК УСРР, які здійснювали загальне керівництво державою, господарським та культурним будівництвом. До їх функцій належало право зупиняти чинність, скасовувати і змінювати акти всіх нижчестоящих органів влади та управління. ВУЦВК обирав Президію ВУЦВК та утворював Раду Народних Комісарів УСРР. Робота ВУЦВК контролювалася і спрямовувалася Комуністичною партією (більшовиків) України. ВУЦВК і РНК УСРР видавали декрети, постанови, розпорядження, формували політику республіки, встановлювали її кордони, здійснювали загальне керівництво державним, господарським і культурним будівництвом.

У фондах Ради Народних Комісарів УСРР сконцентровані матеріали про політичний та економічний стан в губерніях України, листування Раднаркому УСРР з головою Ради праці й оборони РСФРР В. Леніним, протоколи засідань Раднаркому та Малого Раднаркому УСРР, документи про організацію товарообігу між УСРР та РСФРР, протоколи засідань Комісії щодо опрацювання Договору про утворення СРСР тощо [231–259].

Значну групу документів у фондах ВУЦВК і РНК УСРР становлять матеріали з врегулювання кордону між УСРР і РСФРР. У фонді представлені стенограми і протоколи діяльності Центральної адміністративно-територіальної комісії, паритетної комісії з практичного здійснення робіт з урегулювання кордонів, а також характеристика території та приймально-здавальні акти про передачу територій з РСФРР до УСРР і навпаки [198–206, 210–232].

Науковий підхід до фіксації якомога ширшої джерельної бази та комплексного аналізу і класифікації різних груп виявлених архівних документів дозволяє ґрунтовно та повноцінно розкрити питання функціонування інституту уповноважених СРСР при уряді УСРР. Особливу цінність для дослідження у цих фондах представляють положення, протоколи засідань, листування,

журнали міжвідомчих нарад, звіти про роботу управлінь повноважених [237, 243, 249, 253].

Репрезентативним за кількістю справ, їх інформаційним наповненням та різноманітністю джерел є архівний фонд Постійного представництва УРСР при уряді СРСР (ф. 3) [260–299]. У фонді на постійному зберіганні залишені постанови, проекти постанов, протоколи засідань вищих урядових і партійних органів з питань законодавчої, податкової, митної і фінансової політики, промисловості, сільського господарства, торгівлі, культурного будівництва. Особливе значення для розкриття теми дослідження мають накази, розпорядження, положення, інструкції про організацію і діяльність Постійного представництва УСРР при уряді СРСР та його відділів, взаємозв'язок його з представниками наркоматів і установ УСРР у Москві; плани, звіти, доповідні записки, інформаційні повідомлення, договори з різними установами і особами, листування з вищими партійними і державними органами СРСР, РСФРР і УСРР.

Фонд вміщує комплекс документів, що стосується юридичного оформлення діяльності Постійного представництва, визначення його правового статусу, структури, кадрового і матеріального забезпечення. Особливу цінність представляють документи про взаємовідносини українських органів влади з центральними установами в Москві й конфлікти на цьому ґрунті, що висвітлювалися на нараді відповідальних працівників національних областей і республік. Проекти договорів, протоколи та витяги з них, довідки, доповідні записки, листування, документи і матеріали демонструють потужну роботу Постпредства з дотримання формату «суб'єкт–суб'єкт» і недопущення формату «центр–периферія» у відносинах між РСФРР і УСРР. Матеріали цього архівного фонду дозволяють розкрити політичні й конституційні заходи Постійного представництва, участь у вирішенні загальносоюзних питань, що стосувалися взаємовідносин УСРР і СРСР, УСРР і окремих республік. За цими документами можна об'єктивно простежити проведення через союзні інстанції клопотань, що порушувалися різними українськими державними органами за посередництва Постійного представника УСРР і представників окремих

відомств; інформування українського Раднаркому з різних питань та захист інтересів УСРР у союзному будівництві.

Враховуючи, що УСРР до серпня 1923 р. була організаційно-функціонально самостійним суб'єктом міжнародних відносин, значний масив документів і матеріалів, що стосувалися політичних відносин між радянськими республіками та діяльності спочатку Української дипломатичної місії у Москві, а пізніше Повноважного представництва УСРР при уряді РСФРР, зосереджені в архівному фонді Народного комісаріату закордонних справ УСРР (ф. 4) [300–312]. Видова характеристика джерел цього фонду засвідчує їх певну бюрократичну однорідність: проекти декретів, постанови, інструкції про видачу дипломатичної документації, листування з повпредствами за кордоном. Важливими для нашого дослідження стали «Положення про Повноважне представництво УСРР при уряді РСФРР»; переписка з Українською дипломатичною місією, її звіти про роботу; касові відомості Уповноваженого УСРР в РСФРР, де можна було познайомитися зі списками членів українського представництва в Москві, змінами штатного розпису; документи, що надавали повноваження Представнику УСРР в РСФРР Ю. Коцюбинському вести переговори з представниками закордонних дипломатичних місій у Москві тощо.

Важливого значення у розумінні зміни політики керівництва РСФРР щодо УСРР набувають протоколи засідання Комісії з підготовки положення про об'єднані комісаріати. Вони дозволяють чітко зафіксувати початок розмежування повноважень між УСРР і РСФРР у сфері зовнішньої політики та міжнародних відносин. Значну наукову цінність становить листування наркомату з дипломатичною місією радянської України в Москві, що підтверджує її статус як суб'єкта міжнародних відносин.

Нами вивчено фонди Народного комісаріату внутрішніх справ УСРР (ф. 5) [313–320]. Утворений при Тимчасовому робітничо-селянському уряді відділ внутрішніх справ, він був перейменований 29 січня 1919 р. у Народний комісаріат внутрішніх справ УСРР. Виконання ним функцій організації й

контролю за діяльністю органів радянської влади на місцях, контролю за виконанням декретів центральної та місцевої влади, проведення національної політики радянської влади тощо дозволило сконцентрувати в його фондах важливі матеріали з теми нашого дослідження. Основний масив документів цього фонду стосується встановлення кордону між РСФРР і УСРР, діяльності Представництва УСРР у справах господарського будівництва при уряді РСФРР та Постійного представництва УСРР при уряді СРСР.

Значна частина матеріалів, що стали базою нашого дослідження, зберігається у ЦДАГО України. Тут містяться справи, вивчення яких дало можливість відтворити механізми партійного керівництва у сфері радянського будівництва й інформаційного забезпечення відповідних кампаній. Особливу цінність становлять документи, сконцентровані у фонді Центрального Комітету Комуністичної партії України (ф. 1) [333–372]. Керівна роль КПРС виявлялася у тому, що рішення її вищих органів (з'їздів, конференцій і пленумів ЦК) мали декларативний характер, лежали в основі законодавчої й практичної діяльності державних органів. У партійних документах відображено принципові питання розвитку господарства, ідеології, культури, соціальних процесів тощо.

Дисертантом опрацьовано матеріали з'їздів, партійних конференцій, пленумів; протоколи та матеріали до засідань Політбюро, Оргбюро, Секретаріату та організаційно-інструкторського відділу Центрального Комітету Комуністичної партії (більшовиків) України; листування вищого партійного і державного керівництва. Справи фонду містять доповідні записки центральних та місцевих партійних і радянських установ, довідки, звернення органів влади, населення та окремих громадян до ЦК КП(б)У, листи, скарги, пропозиції, що стосувалися проблем встановлення російсько-українського кордону. Значна частина матеріалів фонду зберігалася в архіві під грифом «Таємно» і лише в кінці 1990-х рр. була розсекреченою, але ще тривалий час перебувала в обмеженому доступі для науковців.

Зважаючи на вищенаведене, маємо констатувати, що 1920-ті рр. характеризуються наявністю значної кількості документації, яка осіла в архівах,

часто до того ж суперечливої. Найбільшу складність представляють документи, що вміщують статистичні відомості. Часто спостерігається розходження показників у характеристиці одного й того ж явища. Така ситуація пояснюється тією обставиною, що статистичний облік у 1920-х рр. здійснювався різними установами, які різнилися методикою обробки даних і різним часовим зрізом, що брався за основу, навіть у джерелах одного й того ж походження.

Законодавчі акти, з якими нам довелося мати справу – це особливі види історичних джерел, що вимагали застосування певних прийомів аналізу для найбільш повного розкриття їх змісту, значення, особливостей. Серед відмінностей законодавчих джерел доводиться відзначити відмінності за номенклатурним принципом. До Конституції СРСР 1936 р. існувало багато різновидів законодавчих актів: Конституції, постанови з'їздів Рад, рішення сесій ЦВК СРСР. Якийсь час, крім декретів, силу закону мали постанови і розпорядження ВЦВК і РНК.

Найпоширенішою формою тогочасних законодавчих актів були декрети. «Декретний» період характеризується відсутністю стійкої термінології законодавчих актів. Різноманітні за змістом і функціональним призначенням документи мали іноді однакові позначення, а однорідні за змістом акти іменувалися відмінно один від одного. За радянської влади декретами часто називали всі законодавчі акти найвищих органів влади та управління радянської держави. Відповідно до резолюції I Всеукраїнського з'їзду Рад від 12 (25) грудня 1917 р. «Про організацію влади на Україні», ЦВК радянської України постановою від 14 (27) грудня 1917 р. поширив на територію республіки чинність декретів і розпоряджень уряду радянської Росії. Така практика застосовувалася і надалі, упродовж 1920-х рр.[438, с. 212].

Водночас кілька декретів було видано й органами влади радянської України, які стосувалися питань націоналізації підприємств, створення радянського державного апарату, заміни старих органів управління новими, «соціалістичної» перебудови науки і культури тощо. У 1920-х рр. у формі декретів видавалися акти з'їздів рад, ВЦВК, Раднаркому, а після утворення

Союзу РСР – ЦВК СРСР, Президії ЦВК та РНК СРСР. Проте провести чітке розмежування між декретами та іншими формами законодавчих актів (зверненнями, постановами, деклараціями) важко. Можна лише зазначити, що декретами називалися особливо важливі законодавчі акти. Конституція СРСР 1924 р. та Конституція УСРР 1929 р. містили положення про видання декретів як законодавчих актів, що визначали загальні норми політичного та економічного життя. Скасовано видання декретів було лише Конституцією СРСР 1936 р. та Конституцією УРСР 1937 р.

Особливий інтерес для нас представляють стенограми засідань представницьких зібрань, насамперед таких, як з'їзди Рад. Стенографічні звіти надають найбільш повний запис усього, що відбувалося на засіданні. Це дозволило нам достовірно відобразити можливість зануритися в атмосферу 1920-х рр., відчутти ефект учасника таких засідань. Опрацьовані нами у фондах ЦДАГО України стенограми з'їздів мають проблему з якістю запису матеріалу. Наявність декількох варіантів стенограм одного і того ж заходу дає можливість порівняти ці стенографічні звіти і констатувати характер внесених правок. Деякі стенограми з'їздів були опубліковані, їх аналіз дає нам можливість констатувати існування ще одного варіанту, оскільки опублікована редакція не завжди адекватна початковому варіанту. Спостерігається правка не лише стилю, а й змісту виступів учасників таких зібрань [333–356, 359–364].

Стенографічні звіти з'їздів РКП(б) та КП(б)У, а також підготовчі матеріали і документи (протоколи засідань політбюро, оргбюро, секретаріатів, пленумів ЦК, конференцій місцевих партійних організацій, звіти ЦК і їх відділів, тези доповідей до з'їздів тощо) є важливими джерелами з вивчення діяльності партії та її органів у реалізації радянської російської політики щодо УСРР.

Маємо також констатувати суттєву особливість державного діловодства 1920-х рр. В усіх вищих, центральних та місцевих органах державної влади й управління, окрім загального діловодства, велося таємне, що охоплювало широке коло питань. Той факт, що значна частина цих документів мала гриф «таємно», означав поширення їх лише серед певного кола осіб, що додає їм ще більшої ваги.

Саме документи з таким грифом містять інформацію, що дозволила нам зрозуміти і відтворити справжнє підґрунтя реальних подій. Ці документи до останнього часу були для вчених недоступними. Аналіз секретних фондів багатьох державних установ свідчить, що значна частина рішень, що регулювали основні питання життя народу, ніколи повністю у відкритому доступі не була. Ще у листопаді 1919 р. було прийняте рішення «формувати протоколи Політбюро як можна обережніше і коротко, рішення по найбільш серйозних питанням не заносити в офіційний протокол» [81, с. 47].

Важливе значення у з'ясуванні характеру відносин між республіками, ставлення окремих політичних діячів до цих відносин має встановлення походження документа. Уся офіційна документація цього періоду персоніфікована, має підписи вищих посадових осіб, а аналіз текстів розпоряджень, циркулярів, листів цього періоду сприяли дисертанту у з'ясуванні ставлення їх авторів до проблеми, мотиви їх поведінки. Встановлення особи розробника документа, з'ясування його біографічних даних має принципове значення для аналізу джерел.

Опрацювання матеріалів фондів центральних державних архівних установ України приводить до висновку, що радянська російська політика щодо УСРР упродовж 1920-х рр. характеризувалася двома принциповими моментами. По-перше, фактичним підпорядкуванням російським владним структурам усіх найважливіших сфер життєдіяльності українського суспільства. По-друге, відсутністю при цьому будь-якої послідовної законодавчої системи.

Отже, здійснено аналіз архівних фондів партійних, радянських, громадських та інших організацій, відомств, представництв, віднайдено документи і матеріали, які безпосередньо стосувалися відносин між РСФРР і УСРР у 1920-х рр. Шляхом тематичного відбору джерел формувалися відповідні блоки інформації, на основі яких стало можливим відтворити події, факти, явища. Інформація партійних органів має яскраве ідеологічне забарвлення, носить оціночний характер.

Таким чином, джерельна база нашого дослідження репрезентована документами вищих органів влади й управління РСФРР і УСРР, установ, підприємств та організацій республіканського рівня, наукових установ, профспілок, громадських об'єднань, релігійних конфесій тощо. У них відображено державно-політичне, соціально-економічне, національно-культурне життя українського суспільства, міжнародні зв'язки. Залучення до дисертації документів ЦДАВО України дало можливість вивчити характер та принципи відносин між РСФРР і УСРР від формування їх між суб'єктами колишньої Російської імперії як міждержавних до повного злиття в подальшому в унітарне де-факто, але федеративне де-юре утворення.

Зважаючи на те, що керівництво радянської України було обмежене у проведенні власної національної політики, а більшість рішень, що регулювали національні процеси в Україні, приймалося вищим партійно-державним керівництвом Радянської держави, то важливе значення для проведення якісного історичного дослідження має вивчення документів вищих органів влади РСФРР та СРСР. Зважаючи на це, опрацювання документів та матеріалів, що зберігаються в архівах Російської Федерації, значною мірою розширює перспективи нашого дослідження.

Багато цінних джерел за темою дослідження міститься у фондах ГАРФ. У них зберігаються документи вищих органів влади та органів державного управління СРСР упродовж 1917–1991 рр. Фонди радянського часу складають основну частину документів архіву. Перед усім, це фонди вищих органів державної влади і державного управління загальносоюзного та російського значення: Ради праці і оборони СРСР при РНК СРСР (РПО, 1923–1937) (ф. Р-5674) [380], Адміністративної комісії при Президії ВЦВК (1918–1938) (ф. Р-5677) [381–394], Комісія ЦВК з районування (1923–1928) (ф. Р-6892) [395–403].

Під час опрацювання теми нами вивчено документи фонду Адміністративної комісії при Президії Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету та Комісії Центрального Виконавчого Комітету СРСР з районування. Осмислення матеріалів названих фондів сприяло неупередженому

з'ясуванню динаміки адміністративно-територіального реформування в Радянській державі, визначення північних, східних та південних кордонів Української СРР упродовж 1920-х рр. Особливу цінність становлять протоколи і стенограми засідань комісії ЦВК СРСР із урегулювання кордонів між УСРР, РСФРР та БСРР, історико-етнографічні довідки академіків Д. Багалія і М. Грушевського з питань етнографічного кордону України, протоколи засідань технічної підкомісії, протоколи і стенограми засідань паритетної комісії, опрацьовані статистичні дані, висновки відомств, листування, пояснювальні записки та інші матеріали. Однак, наявні у фонді документи майже не відображають точку зору керівництва УСРР, яка на той час відігравала вагомую роль. Такої інформації більше збереглося у фондах центральних архівних установ України [381–394].

Значна кількість документів, які допомагають всебічно осмислити правове регулювання спочатку міждержавних, а з 1923 р. – міжреспубліканських відносин між РСФРР і УСРР, зберігається в РДАСПИ [404–411]. У партійних документах відображено всі принципові питання розвитку народного господарства, ідеології, культури, соціальних процесів тощо. Беручи це до уваги, важливим стало залучення документів КПРС до нашого дослідження. Документи КПРС в усі часи характеризувала войовнича непримиренність стосовно будь-якого інакомислення, готовність до вибухового придушення всякого незгоди, традиційна агресивність комуністичної ідеї.

Найбільшу цінність для нашого дослідження становлять документи, що зберігаються у фонді Центрального Комітету КПРС (ф. 17). У ньому, зокрема, зібрано документи колективних органів ЦК – пленумів, політбюро, оргбюро, секретаріату і апарату ЦК (відділів, управлінь, комісій, секторів та ін.), рішення яких визначали характер російської радянської політики щодо УСРР. Особливий інтерес становлять протоколи засідань Політбюро ЦК РКП(б)–ВКП(б) та матеріали до них, які сконцентровані в описі №3, вказаного фонду. Саме на засіданнях Політбюро приймалися рішення щодо форми об'єднання радянських республік, визначалися напрями та межі реалізації економічної

політики та особливостей адміністративно-територіального устрою. Зазначимо, що частина постанов Політбюро та матеріали до них, що мали гриф вищої форми секретності, оформлювалися в «особливих протоколах» Політбюро [404–406].

Серед фондів архіву є унікальні документи, що стосуються створення Політичного бюро ЦК РКП(б). Упродовж багатьох десятиліть у Радянському Союзі існувала унікальна у всесвітній політичній історії практика: тільки після затвердження Політбюро ЦК найважливіші постанови всіх органів представницької влади і уряду набували чинності. 25 березня 1919 р. на першому пленумі ЦК, обраному VIII з'їздом РКП(б), членами Політбюро були обрані В. Ленін, Л. Троцький, Й. Сталін, М. Крестинський, Л. Каменєв, кандидатами Г. Зинов'єв, М. Бухарін, М. Калінін [404]. Саме ці особи були задіяні в прийнятті важливих рішень, що стосувалися «українського питання».

Уже 23 квітня 1919 р. в протоколі із 3 питань, які розглядалися на засіданні Політбюро, 2 – стосувалися України (2-ге – Україна, 3-тє – Крим (про створення Кримської Радянської республіки) [405]. Неодноразово на засіданнях Політбюро розглядалося питання про стан продовольчої роботи в Україні. Практично з початку 1920 р. кількість питань порядку денного, що виносилися на засідання Політбюро ЦК РКП(б), збільшувалася, в окремих випадках досягала 40. За будьяких обставин питання, що стосувалися України, розглядалися в першій десятці. Найчастіше вони стосувалися заготівлі хліба в Україні [468, с. 176].

Унікальними є матеріали персонального походження: фонди Й. Сталіна (ф. 558), Л. Кагановича (ф. 81), В. Молотова (ф. 82). Вони розкривають політичні аспекти російсько-українських відносин, дискусії партійних діячів щодо статусу України та інших радянських республік у складі СРСР, окремі пропозиції щодо розширення фінансових прав національних республік, позицію партійної еліти з національного питання (В. Леніна, Й. Сталіна, Л. Троцького, М. Фрунзе та інших). У фонді Л. Кагановича [407–409] представлені документи, які відображають його діяльність на посаді керівника КП(б)У у 1920-х рр.: особисті листи, нотатки, чернетки статей і виступів, доповідні записки, підготовчі матеріали до засідань Політбюро ЦК КП(б)У тощо. У фонді В. Молотова є звіти

про його поїздки до України у 1927–1932 рр. [410].

Отже, науковий підхід до фіксації якомога ширшої джерельної бази та комплексного аналізу і класифікації різних груп виявлених архівних документів у федеральних архівах Російської Федерації (м. Москва) дозволяє ґрунтовно та повноцінно дослідити радянську російську політику щодо України.

До опублікованих джерел дослідження належать документи й матеріали громадського, державного та партійного походження, які за видовою належністю та походженням можна розподілити на три основні підгрупи: 1) документальні джерела (законодавчі, актові, діловодні, статистичні); 2) праці компартійно-державного керівництва; 3) періодична преса. У 1950–1960-х рр. було опубліковано значну кількість збірників документів і матеріалів, що стосувалися політичного, економічного і суспільного життя радянських республік. Їх залучення до дисертації дозволило нам вивчити стан народного господарства республіки, відстежити заходи з відновлення та перебудови управління промисловістю, створення трестів та синдикатів, встановити їх підпорядкування ВРНГ РСФРР чи ВРНГ УСРР, наслідки впливу політики компартійного центру, контроль над ключовими галузями промисловості, управління якими здійснювалося фактично Російською Федерацією.

Важливе значення для дослідження мають опубліковані матеріали з'їздів, пленумів, партійних конференцій. Документи вищих партійних органів у тій частині, яку потрібно було донести до населення, публікувалися масово. Хоча такі публікації не позначені оперативністю. Так, основні документи партійних органів представлені в багатотомних «Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій та пленумів ЦК» [441], «Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій», протоколи і стенографічні звіти партійних з'їздів і конференцій видавалися двічі: у 1920–1930-х рр. і у 1960–1970-х рр. [438].

Для розуміння суті російської радянської політики щодо України у період договірних відносин та формування союзної держави важливе значення має вивчення економічних та фінансових відносин між республіками. Для дослідження

історії формування державного бюджету УСРР у 1920-х рр. неоціненне статистичне джерело становлять упорядковані та видані Укрдержпланом у 1925 р. «Матеріали для вивчення ролі України у загальнодержавному бюджеті СРСР» [452]. Матеріали збірника дозволили нам розкрити особливості формування держбюджету СРСР, механізм надходження загальнодержавних доходів і видатків, порівняти у грошовому та відсотковому показниках бюджету УСРР та СРСР. У примітках до видання назва «Бюджет РСФРР» використовувалася для означення офіційної назви бюджету СРСР 1922/23 р. Його організаційно-технічною основою була постанова РНК РСФРР «Про головні засади складання і розгляду фінансового кошторису установ та розпису загальнодержавних доходів і видатків» від 10 серпня 1922 р., а також різного роду інструкції Наркомфіну та НК РСІ, якими забезпечувалася функціональна єдність державного бюджету унітарної держави.

Однією із ключових проблем адміністративно-державного устрою СРСР у зазначений період була проблема економічного районування. У 1957 р. в Москві у Державному видавництві політичної літератури вийшов збірник статей і матеріалів «Вопросы экономического районирования» під загальною редакцією колишнього голови Державної комісії по електрифікації Росії (ГОЕЛРО) Г. Кржижановського [417]. Документи, вміщені у збірнику, відображають проблеми економічного районування, що виникали в той період державного будівництва.

У 1960-х рр. було опубліковано значну кількість збірників документів і матеріалів, що стосувалися політичного, економічного та суспільного життя радянських республік. Їх цінність для нашої теми дослідження полягає у тому, що вони сприяють комплексному аналізу внеску республік у загальнодержавне будівництво. У 1963 р. у Державному видавництві політичної літератури вийшов друком збірник «Комуністична партія – натхненник і організатор об'єднаного руху українського народу за утворення СРСР» [439]. Цінність документів і матеріалів, включених до збірника, полягає в тому, що вони взяті з фондів тодішнього Центрального партійного архіву Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, Центрального державного архіву Жовтневої революції і

соціалістичного будівництва СРСР, Центрального державного архіву Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР, архіву Інституту історії партії ЦК КПУ, обласних державних і партійних архівів. Це дало можливість попрацювати з документами архівних установ Російської Федерації, доступність до яких у сучасних умовах для українських дослідників стає проблематичною.

У збірнику сконцентровано документи центральних органів влади і управління, що публікувалися впродовж 1917–1923 рр. у збірниках узаконень і розпоряджень урядів РСФРР і УСРР, в газетах «Правда», «Известия ВЦИК», «Пролетарская мысль», «Донецкий пролетарий», «Вісті ВУЦВК», «Звезда», «Коммунист», «Пролетарий» тощо. Ці видання стали бібліографічною рідкістю, тому збірник дає можливість комплексно ознайомитися з матеріалами того періоду. Переважно це листи, статті, телеграми, резолюції всеросійських і всеукраїнських з'їздів Рад, з'їздів і конференцій КПРС і КПУ, рішення ЦК КПРС і ЦК КПУ, відозви, маніфести і рішення урядів РСФРР і УСРР, договори про співробітництво між державними, господарськими та громадськими організаціями УСРР і РСФРР, протоколи засідань комісій ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У про врегулювання взаємовідносин між РСФРР і УСРР, редакційні статті й повідомлення газет, резолюцій місцевих партійних організацій, телеграми тощо.

У 1964 р. за ініціативи Інституту історії та Інституту економіки Академії наук УРСР у видавництві політичної літератури України вийшов друком збірник документів і матеріалів «Промышленность и рабочий класс Украинской ССР в период восстановления народного хозяйства (1921–1925 годы)» [474]. У ньому вміщено документи та матеріали з фондів Архіву Інституту історії партії ЦК КПУ, що був філією Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, Центрального державного архіву Жовтневої революції і соціалістичного будівництва СРСР, обласних партійних і державних архівів. У збірнику також представлено матеріали, що публікувалися у 1921–1925 рр. в збірниках узаконень і розпоряджень урядів СРСР і УСРР, у газетах «Коммунист», «Всероссийская кочегарка», «Луганская правда» тощо. За характером документи і матеріали збірника – це резолюції всеросійського і

всеукраїнського з'їздів Рад, конференцій і нарад КП(б)У, рішень ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У, Ради Народних Комісарів УСРР, звіти трестів, губкомів партії, губвиконкомів, первинних партійних організацій, повідомлення газет тощо, розміщених за розділами та в хронологічній послідовності.

Залучення до дисертації широкого кола джерел дозволило нам вивчити стан народного господарства республіки, відстежити заходи з відновлення та перебудови управління промисловістю, створення трестів та синдикатів, встановити їх підпорядкування ВРНГ РСФРР чи ВРНГ УСРР, стан продовольчої справи. Ґрунтуючись на їх аналізі, нами доведено, що наслідки такої політики компартійного центру, зосередженого у Москві, призвели до поступової втрати Україною контролю над ключовими галузями промисловості, управління якими здійснювалося фактично Російською Федерацією. Прискіплива увага до Донбасу стає зрозумілою після слів В. Леніна під час роботи XI з'їзду РКП(б) в березні 1922 р.: «Донбас ... це центр, справжня основа всієї нашої економіки. Ні про яке відновлення великої промисловості Росії, ні про який уряд соціалізму не може бути і мови, оскільки їх не можна побудувати інакше, як через велику промисловість, якщо ми не відновимо, не поставимо на належну висоту Донбас» [474, с. 105]. Збірник документів і матеріалів вміщує порівняльні таблиці про випуск продукції підприємств різних галузей РСФРР і УСРР, діяльність уповноважених РСФРР при уряді УСРР, що представляє особливий інтерес для предмета дослідження.

Особливе значення і джерельну цінність має «Сборник документов о пограничном споре между Россией и Украиной в 1920–1925 гг. за Таганрогско-Шахтинскую территорию Донской области» [489]. Його видання приурочене 70-річчю утворення Ростовської області (РФ), що відзначалося у вересні 2007 р. Хоча підбірка документів, здійснена Ю. Галкіним, колишнім мешканцем цієї області, а нині – співробітником Центрального архіву Міністерства оборони Росії, полковником у відставці – не позбавлена упередженості та політико-ідеологічних нашарувань, притаманних сучасним російським політикам та військовим, все ж,

при критичному до неї підході, проливає світло на коріння сучасних протиріч, закладених у 1920-х рр.

Стенограми пленумів ЦК КПРС ніколи не публікувалися. Цим зумовлено те, що рядові комуністи абсолютно не знали, як відбувається обговорення питань на пленумі і яким чином приймаються ті чи інші рішення. Досліджуючи опубліковані джерела з історії Комуністичної партії, нами враховані такі специфічні їх риси, як популізм, заідеологізованість директив, зокрема й тих, що стосувалися проблем господарського будівництва, відрив від реалій життя та упередженість в оцінках багатьох явищ дійсності.

Важливими джерелами з нашої теми є праці партійних і державних діячів щодо національного питання, державного та господарського будівництва, що публікувалися як у збірниках, журналах, газетах, так і окремими виданнями. Особливе значення мають твори В. Леніна [443–451] та Й. Сталіна [495–498], які склали практично основу більшовицької програми державного будівництва. Цінними є аналітичні статті провідних економістів, керівників державних установ, у яких подано статистичний матеріал, порівняльні таблиці розвитку національних республік, особливості електрифікації регіонів, цифри, що стосувалися капіталовкладень по республіканських бюджетах (Г. Кржижановського, С. Струмиліна, А. Мендельсона, М. Огановського, С. Мацкевича та ін.); публікації, що стосувалися бюджету України (О. Горбенка) [417], створення радгоспів та «хлібної політики» радянської влади в Україні (О. Шліхтера) [184–186], вирішенню національного питання (М. Скрипника) [143–145] тощо.

За умов побудови соціалістичного суспільства особливого значення набувала пропаганда радянського способу життя. Тому цінним джерелом стосовно цього аспекту нашої праці є періодична преса. Під час опрацювання теми дослідження нами вивчено центральні періодичні видання РСФРР, УСРР, СРСР – газети та журнали. Їх специфічною рисою як джерел є комплексний, системний характер: у них представлено різноманітну за формою інформацію (документальну, поточно-хронологічну, аналітичну, статистичну, особового характеру тощо). Преса характеризується також оперативністю подання інформації про події,

безпосередністю відображення останніх, що підвищує їх джерельну цінність. За видовими ознаками всю опрацьовану нами періодику 1920-х рр. було поділено на партійну і періодику економічного характеру.

У системі партійно-радянської журналістики важливе місце належало масовим журналам і виданням журнального типу, які стали «бойовими органами» преси у справі ознайомлення широкої читацької аудиторії з питаннями внутрішньої і зовнішньої політики партійно-державного апарату. Передусім йдеться про партійну періодику, яка виступала формою інформаційного обслуговування організаційно-пропагандистської діяльності партії. Без цього Комуністична партія не мала б ефективного впливу. Партійна періодика розглядалася більшовиками як головна ідеологічна зброя у боротьбі за «радянізацію», зокрема й України, а встановлення жорсткої цензури над нею призвело до збіднення її змісту. Були здійснені кроки щодо забезпечення періодичних видань однотипною, політично перевіреною інформацією.

З цією метою ЦВК Рад України у березні 1919 р. створив Радіотелеграфне агентство України (РАТАУ), наділене правами центрального відомства УСРР. 26 лютого 1920 р. Головою РНК УСРР Х. Раковським була підписана постанова «Про порядок опублікування в пресі офіційного матеріалу» [198, арк. 6]. Документом пропонувалося усім народним комісаріатам, Уповноваженим РСФРР та іншим центральним і місцевим (губернським і повітовим, міським тощо) радянським установам увесь офіційний матеріал, що підлягав опублікуванню в пресі (декрети, накази, постанови, оголошення тощо), направляти до Всеукраїнського бюро Російського телеграфного агентства (Укроста), яким цей матеріал потім передавався для друку в газети. Газети зобов'язані були друкувати в офіційній частині тільки той матеріал, що їм наданий Укростою. З утворенням Радянського Союзу, було створено Телеграфне агентство СРСР (ТАРС), матеріали якого були зобов'язані публікувати усі друковані органи.

Важливе значення для розвитку всіх сторін життя радянського суспільства 1920-х рр. мали постанови ЦК РКП(б), ВЦВК і ВУЦВК, які публікувалися в журналі «Известия ЦК РКП(б)» [415, 473, 550, 567]. Журнал, згідно з постановою

VIII з'їзду РКП(б), був додатком до газети «Правда». Він регулярно висвітлював основні питання поточної роботи ЦК, його директиви з питань роботи партії і матеріали про роботу місцевих організацій. Цінність для нашого дослідження мають постанови, циркуляри, повідомлення ЦК, щомісячні звіти про роботу його керівних органів, повідомлення про діяльність відділів ЦК, а також окремі статті, які інформували про діяльність як центральних органів партії, так і місцевих організацій. У 1926 р. журнал був перейменований у «Известия ЦК ВКП(б)».

Постанови ЦК поступово із документів внутрішньопартійного характеру набували загальнодержавного значення. Ця їх функція особливо посилилася у зв'язку з поширенням практики видання спільних постанов ЦК РКП(б) і РНК РСФРР, ЦК КП(б)У і РНК УСРР, а пізніше і союзних. Ці постанови регламентували буквально усі сторони життя радянського суспільства, але більшість із них стосувалася народного господарства. Такі спільні постанови були абсолютно антиконституційними, оскільки рішення ЦК набували сили закону, що є конкретним свідченням всевладдя партії.

У досліджуваний період чинними на території України були нормативні акти РСФРР. Це заперечувало факт наявності національного права та встановлення гегемонії права, розроблюваного й поширюваного російським більшовизмом. Організаційно це стало можливим після прийнятих постанов «Про проведення єдиної економічної політики» від 12 квітня 1919 р., «Про об'єднання діяльності УСРР і РСФРР» від 1 червня 1919 р. і 30 січня 1920 р. [555]. Зміст і характер радянської російської політики щодо УСРР вимагають уважного вивчення джерел права. Основними із них є «Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства РСФСР» [559–561], «Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства СССР» [572–576], а також «Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України» [549–561], який у 1919 р. виходив під назвою «Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины». З грудня 1919 р. по лютий 1920 р. видавалося «Собрание узаконений и распоряжений Всеукраинского революционного комитета». У 1920–1921 рр. видавався «Збір законів і

розпоряджень робітничо-селянського уряду України і уповноважених РСФРР», а впродовж 1922–1928 рр. – «Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України».

Це були офіційні видання, у яких друкувалися закони та найважливіші підзаконні нормативно-правові акти, що приймалися найвищими органами державної влади РСФРР, УСРР, СРСР, окремі з яких безпосередньо стосувалися російської радянської політики щодо України. До них належать маніфести, декрети, постанови і положення ВЦВК, ВУЦВК, Раднаркомів РСФРР, УСРР і СРСР, постанови ВРНГ, постанови і циркуляри народних комісаріатів, уповноважених наркоматів СРСР при Укрраднаркомі.

Далеко не всі офіційно опубліковані акти радянської влади, включаючи декрети РНК СРСР, були представлені в таких збірниках. У ряді випадків їх укладачі істотно редагували вихідні тексти нормативно-правових актів. У результаті деякі тексти, що увійшли до «Збірників узаконень», різняться як від архівних оригіналів, так і від перших офіційних публікацій у періодичній пресі. З 1922 р. видавався журнал Істпарту ЦК КП(б)У «Літопис революції», завдання якого полягало у висвітленні історії ЦК КП(б)У, революції і громадянської війни. У виданні надруковано документи, що стосувалися історії КПУ, а також фактичний матеріал та статті відповідальних працівників партійного, радянського і господарського будівництва в УСРР [104–105, 184].

Інформаційно насиченою є економічна періодика [512–514, 525–526, 551, 562–563, 587]. У ній зосереджено масив матеріалів, що становлять безцінну джерельну базу. Статті, розміщені у відомчих журналах, що були друкованими органами центральних органів влади цього періоду, висвітлювали фактологічні та теоретико-методологічні питання, статистично-економічні та фінансові розрахунки і мали прикладне спрямування.

Матеріали періодики дали нам можливість ґрунтовно розкрити радянську російську економічну політику. Важливу роль у вивченні означеного питання відіграли економічні журнали цього періоду, в яких відображено питання економічної теорії та практики 1920-х рр. Зокрема, це стосувалося питань теорії

й практики господарського розвитку СРСР та національних республік. Завдяки періодичним виданням вдалося дослідити практичні питання, що стосувалися промислової галузі, сільського господарства й торгівлі, так і теоретичні питання політичної економії, статистики та фінансів.

Проблеми політичної економії, методології економічної науки, найважливіші питання поточної економічної політики посідали чільне місце в партійній пресі. Питання теорії та практики народногосподарського планування, регулювання, ціноутворення тощо висвітлено в журналах «Плановое хозяйство» (з 1924) [7; 8; 40; 594–597]. Проблеми теорії й практики державних фінансів, кредиту, грошового обігу розглядалися в журналі «Финансовый вестник» [39; 42–43; 109; 416; 513; 514] та його додаткові «Финансовый бюллетень» [121; 430; 459; 460; 505; 523; 525; 526].

На сторінках «Финансового вестника» – двотижневого видання Управління Уповноваженого Народного комісаріату фінансів РСФРР в Україні і Всеукраїнської контори Держбанку – подавалася інформація про діяльність та взаємовідносини фінансових установ, систематично розглядалися питання податкової політики і бюджетних взаємовідносин між республіками. Українськими радянськими органами влади до офіційної Москви висувалися пропозиції про встановлення окремого українського бюджету. Наведено цікаві цифри про розміри промислового податку в Україні, порівняно із загальносоюзними показниками .

В УСРР провідним економічним періодичним виданням був щотижневий орган Вищої ради народного господарства УСРР «Хозяйство Украины», що виходив з 1923 р. у видавництві «Украинский экономист». На сторінках часопису висвітлено господарсько-правові питання, хроніку, огляд преси. Джерельну цінність становлять цифри Держплану, за якими можна робити висновки про внесок РСФРР і УСРР до державного бюджету та частку кожної республіки у фінансуванні її потреб. Матеріали видання дозволяють ознайомитися з аграрними проблемами республік, роллю і місцем УСРР і РСФРР у зовнішній торгівлі Союзу РСР. У статтях партійних та державних керівників на сторінках

видання подано характеристику господарства УСРР, йшлося про питому вагу України в загальносоюзній економіці, роль УСРР як західного бар'єру Радянського Союзу і найважливішого плацдарму в розвитку радянської економічної експансії в країни Європи та на Близький Схід.

У матеріалах, що стосувалися проблем наповнення бюджетів республік, розкрито їх прибуткову і витратну частини, частку кожної республіки у формуванні загальносоюзного бюджету. На сторінках видання обговорювалися питання про встановлення правильних фінансових взаємовідносин між РСР і союзними республіками щодо надання останнім більшої свободи в маневруванні своїми коштами в інтересах розвитку самої республіки. Українським урядом був вироблений і внесений в союзні інстанції проект змін до закону про бюджетні права, що повністю відповідав нормалізації фінансових взаємовідносин між Союзом РСР і республіками.

Питанням поточної економічної політики й кон'юнктурних спостережень був в основному присвячений журнал «Экономическое обозрение» (видання газети «Экономическая жизнь»), що виходив у 1923–1930 рр.[598]. Для вивчення порушеної нами наукової проблеми важливими є статистичні джерела. Потужний пласт відомостей залишила відомча статистика. Журнал «Экономическое обозрение» вміщує значну кількість статистичних даних. Їхній неупереджений аналіз сприяє з'ясуванню динаміки та порівняння стану розвитку господарства УСРР і РСФРР.

Характерною особливістю більшості досліджених нами періодичних видань є різноплановість уміщеної в них інформації, навіть у межах одного випуску. Прикладом цього може служити будь-який часопис такого роду. На їх сторінках розміщувалися праці видатних теоретиків і практиків у галузі економіки, фінансів, статистики того часу. Важливе значення для нашого дослідження має вивчення даних економіко-статистичної секції Держплану, що подавалися у кінці кожного номера журналу.

Тогочасна проурядова преса свідчить про значний інтерес московського центру до українського паливного і хлібного ринків. Питання, що стосувалися

становища Донбасу, планів його реорганізації та ролі у розвитку союзної промисловості висвітлювалися на шпальтах таких центральних газет: «Экономическая жизнь», «Торгово-промышленная газета», «Правда», «Известия ВЦИК», «Труд». Енергетично передусім український Донбас і російський Кузбас мали загальносоюзне значення. Центральними органами влади розроблялися програми розвитку паливної промисловості, пріоритетне місце в яких відводилося саме Донбасу, зважаючи на неглибоке залягання вугілля та його високу калорійність [602–603].

Отже, досліджена періодична преса є цінним джерельним масивом, залучення якого дозволяє значно збагатити знання з історії економічних взаємовідносин між провідними суб'єктами Союзу РСР – Російською Соціалістичною Федеративною Радянською Республікою і Українською Соціалістичною Радянською Республікою у 1920-х рр. Проурядова періодика відображала кроки влади щодо здійснення фінансової політики як однієї з умов зміцнення держави, віддзеркалювала проблеми соціально-економічних перетворень.

Подібні джерела хоча і несуть на собі ідеологічний і культурний відбиток часу, підсилюють своїми публікаціями документальну базу наукових досліджень, дають змогу з більшою мірою достовірності розкрити окремі аспекти фінансових, торговельних, господарських відносин між радянськими республіками, їх внесок у єдиний загальногосподарський комплекс СРСР, з'ясувати місце і роль України в цьому процесі. Та все ж, незважаючи на їхню змістовність і багатий фактологічний матеріал, такі джерела потребують критичного осмислення та об'єктивного аналізу.

Отже, залучена до дисертації джерельна база є різнопланова, інформативно насичена, достовірна. Вона представлена різноманітними за походженням опублікованими та неопублікованими матеріалами, пресою. Осмислення опрацьованих джерел на засадах новітньої методології дозволяє розкрити обрану для вивчення тему, досягти поставленої мети.

1.3. Теоретико-методологічні основи дослідження

Відносини між державами, народами та суб'єктами складних державних утворень завжди були і залишаються ключовими проблемами наукового пізнання. Їх значення особливо зростає за новітніх умов, коли всі держави вплетені в розгалужену мережу різноманітних взаємодій, що впливають на долю всього людства. Дослідження таких відносин та історія їх розвитку набуває особливої ваги в умовах становлення незалежної України як самостійного суб'єкта міжнародних відносин.

На вивчення російсько-українських відносин 1920-х рр. вплинуло те, що упродовж усього радянського періоду історична наука перебувала під жорстким державно-партійним контролем. Наукові дослідження радянського періоду повинні були відповідати встановленим тоді ідейно-політичним стандартам та завданням комуністичної пропаганди.

Геополітичні зміни, що відбулися у кінці 1980-х – на початку 1990-х рр. у Східній Європі загалом та на пострадянському просторі зокрема, вимагають від істориків нового теоретичного осмислення подій 1920-х рр., відмови від нав'язаних комуністичною ідеологією догм і стереотипів, пошуків нових методів дослідження відносин між республіками, що утворилися на руїнах Російської імперії. Від характеру обраних методологічних принципів залежать результати дослідження, їх достовірність, рівень всебічності, ступінь переконливості, істинність для адресата.

Предмет наукового дослідження став пізнавальною процедурою, якій притаманні певні загальні принципи, закономірності та правила. Значну роль відіграють методологічні принципи. Вони є критеріями для підбірки методів, доцільності їх використання. Методологічну основу нашого дослідження склали загальнонаукові та історичні підходи та принципи, а також широкий спектр методів, застосованих з інших наук – філософії, теорії міжнародних відносин, політології, соціології, права. Застосування методологічного інструментарію вимагало дотримання правил і критеріїв у дослідженні процесів

і явищ, здійснити роздуми над підсумками дослідження та дійти до певних умовиводів. Це також дозволило здійснити перегляд раніше сформованих положень і висновків щодо російсько-українських відносин з метою або відмови від них, або часткового коригування чи подальшого розвитку. Чітке дотримання таких правил дало змогу порівняти і перевірити результати окремих досліджень.

Добір методів залежав від предмета дослідження, поставленої мети та окреслених завдань. У роботі ми послуговувалися загальнонауковими, спеціальними та міждисциплінарними методами дослідження. Саме специфічні риси об'єкта дослідження визначили сукупність методів та техніку їх застосування.

Дослідження відносин між РСФРР і УСРР окресленого періоду було здійснено як на концептуальному, так і на емпіричному рівнях. Застосування загальнонаукових методів дало можливість отримати нові знання про їх сутність та характер. За допомогою цих методів було вивчено різні документи, нагромаджено та систематизовано емпіричний матеріал, проаналізовано статистичні дані. На емпіричному рівні були застосовані, як методи наукового пізнання, порівняння та аналіз документів. Саме вивчення документів із окресленої проблеми в архівних установах України та Російської Федерації створило умови для виокремлення етапів у відносинах між радянськими республіками, допомогло з'ясувати завдання, які стояли перед органами радянської влади у національному питанні.

У ході дослідження нами використовувалися і конкретно-наукові методи. Компонування структурних елементів дисертації ґрунтується на проблемно-хронологічному методі, який дозволив викласти історичний матеріал у хронологічній послідовності, поділивши його на блоки-проблеми з метою синхронного розкриття різних аспектів предмета дослідження.

На етапі з'ясування стану вивчення проблеми застосування діахронного методу дозволило здійснити періодизацію історіографії. За його допомогою ми здійснили періодизацію російсько-українських відносин у 1920-х р., вказали на характерні риси кожного періоду у їх взаємозв'язку і взаємозалежності та довели,

що інкорпорація України Російською СФРР була завчасно спланованою і послідовною акцією.

Поєднання логічно-аналітичного методу та методів групування і типологізації дозволило проаналізувати кожний етап російсько-українських відносин, виокремити і охарактеризувати їх основні риси, вказати на їх багатоплановість та суперечливість. Завдяки цим методам вдалося класифікувати однорідні події та явища цих відносин, подати науковий матеріал у логічній послідовності. За допомогою інституційного методу нами проаналізовано діяльність інститутів влади, які впливали на характер відносин між радянськими республіками.

Ретроспективний метод дозволив нам на будь-якому історичному зрізі вивчити ряд проблем, пов'язаних зі встановленням російсько-українського кордону на основі звернення до попередніх етапів їх появи та розвитку. Завдяки ньому нами встановлено причини проблем, які виникали під час демаркації російсько-українського кордону. Статистичний метод дав можливість дослідити стан бюджетних прав республік, їх частку у загальнофедеративному та союзному бюджетах, з'ясувати рівень їх господарського розвитку.

Методи хронології й періодизації були доречними під час опису історичних подій, що мали місце в окреслений хронологічний період, процесів внутрішньополітичного розвитку РСФРР і УСРР, у межах розгляду базових чинників радянської російської політики щодо УСРР. Завдяки методу періодизації дисертантом були сформовані критерії, за якими здійснено періодизацію цієї політики. Застосування методів хронології та періодизації певним чином упорядкувало фактологічний аналіз емпіричного матеріалу з окресленої проблеми, надаючи роботі симетричності у висвітленні історичних явищ та подій.

Метод емпіричного аналізу допоміг упорядкувати факти з обраної для вивчення теми за їх наявністю та у хронологічній послідовності. Під час дослідження були застосовані методи історико-правової науки, зокрема, метод текстового аналізу нормативно-правових актів та юридично-компаративний метод. Вони застосовувались у процесі аналізу декретів, постанов та інших

нормативних актів, що формували характер відносин між РСФРР і УСРР та статус радянських республік.

Для вирішення наукової проблеми застосовувався синтез підходів. Найпоширеніший у сучасній науці системний підхід сприяв постановці наукової проблеми та виробленню стратегії її вирішення. Перша світова війна, геополітичні зміни на постімперському просторі та формування тоталітарної системи призвели до трансформацій у відносинах РСФРР щодо УСРР та змушували більшовиків змінювати свою національну політику в залежності від історичних обставин. Така трансформація розпочалася з розпадом Російської імперії, створенням на її теренах суверенних держав, формуванням «суб'єкт–суб'єктних відносин» з поступовою їх зміною на «суб'єкт–об'єктні». Системний підхід дав можливість сприймати ставлення Кремля до Української СРР як цілісну систему та дослідити їх структурні елементи у взаємопов'язаності та взаємообумовленості.

Підійти до вивчення російської радянської політики щодо національних окраїн колишньої імперії із сучасних наукових позицій дав змогу діалектичний підхід. Він створив можливості побачити загальні особливості цієї політики у розвитку. Системний та діалектичний підходи стали найважливішими у розкритті теми дослідження, оскільки використання системного підходу створило умови для вивчення суті національної політики РСФРР означеного періоду, а діалектичний підхід дав змогу досліджувати її еволюцію.

Створення справді наукової концепції історії взаємовідносин РСФРР і УСРР неможливе без всебічного вивчення джерел. Саме від історичних джерел, їх повноти і значимості, об'єктивності опрацювання, наукової критики і методів використання переважно залежить якість і ефективність історичних досліджень в цілому. Для виявлення об'єктивності і репрезентативності архівних джерел нами використано джерелознавчий метод, який створив умови, щоб визначити їх інформаційні можливості для отримання фактичних свідчень про становлення та розвиток російсько-українських відносин 1920-х рр., з'ясувати повноту, достовірність та новизну даних, наведених у цих джерелах.

Оцінка фактів і подій, описаних у джерелах, вимагала дотримуватись принципів історизму, з використанням історико-оглядового, аналітико-типологічного засобів висвітлення проблеми. Адже без аналізу та співставлення архівних матеріалів неможливо було б з'ясувати процес становлення та динаміку розвитку російсько-українських відносин, співвіднести головне і другорядне, з'ясувати значущість досліджуваних подій.

Для з'ясування характеру взаємовідносин між РСФРР і УСРР нам довелося здійснити увесь комплекс робіт, пов'язаних з пошуком, виявленням, підбором джерел, їх всебічним критичним аналізом, встановленням достовірності та інформаційної цінності. Для відтворення правдивої картини минулого у російсько-українських відносинах ми поставили за мету здобувати із наявних джерел максимум потрібної інформації, у тому числі й прихованої. Довелося встановлювати зв'язки між окремими джерелами, формувати їх комплекси для отримання сукупності наукових фактів та узагальнюючих знань.

Групування джерел за проблемно-тематичними блоками вимагає їх складної класифікації, але формування історичного знання має два базових етапи: виявлення носіїв інформації з їх незалежною змістовою характеристикою та структуруванням, а також оформлення подій і явищ у вигляді науково-історичного факту. Нами було обрано два підходи структурування архівних джерел при вивченні проблеми. Провідним став інституційний підхід, реалізація якого спирається на проблемно-тематичну типологізацію, тобто за принципом інформаційної однорідності про той чи інший об'єкт. Мова йде лише про архівні документи і матеріали, а не про всі наявні з даної теми види джерел. Власне, збірники документів, періодика, статистичні довідники, хоча і становлять відносно самостійний тип джерел, все ж таки залишаються похідними від перших.

Оскільки джерела відображають дійсність шляхом їх опосередкування через свідомість автора, всі вони вимагали критичного підходу. Міждисциплінарний підхід уможливив всебічне розкриття проблеми і зорієнтував на пошук істини шляхом моделювання та надав характеру науковому дослідженню завершеності.

Дослідити російсько-українські відносини як систему допомогли дедуктивний та індуктивний підходи. Дедуктивний підхід допоміг вивчити загальні елементи міжреспубліканських відносин, проаналізувати їх особливості. Індуктивний підхід дав можливість проаналізувати загальні особливості цих відносин того періоду, виходячи із знань про російсько-українські відносини як складовою загальноєвропейських міжнародних відносин.

Відповіді на низку питань, що були поставали у процесі дослідження дали вироблені самою історичною наукою проблемно-хронологічний та конкретно-історичний підходи. Їх застосування дозволило логічно виокремити проблемні блоки дослідження і синхронно розкривати різні аспекти історичних умов, що формували російську радянську політику щодо України.

Соціальний підхід дозволив з'ясувати рівень сприйняття населенням процесів, пов'язаних з визначенням кордону між РСФРР і УСРР, здійснення економічної політики РСФРР/СРСР в Україні, особливо в ході хлібозаготівельних кампаній. Цей принцип дозволив співвіднести вузькогрупові інтереси із загальнолюдськими, врахувати суб'єктивний чинник у практичній діяльності вищих органів влади та їх посадових осіб, краще зрозуміти специфіку поведінки й реакції населення на процес адміністративного розмежування між республіками та сприяв адекватному сприйняттю усього спектру суперечностей досліджуваного періоду.

Під час роботи над темою дослідження подоланню методологічної заангажованості радянської історіографії та утвердженню гуманістичних принципів у науковому пізнанні історичного процесу сприяло використання україноцентриського підходу при висвітленні сутності та характеру російської радянської політики щодо УСРР, з'ясуванні місця і ролі органів представництва інтересів України при урядах РСФРР та СРСР, її внеску у загальнофедеративний бюджет та економіку.

Методологія історичної науки у своєму інструментарії має і принципи, які вимагають неупередженості й достовірності у розкритті теми дослідження. Геополітичні зміни, що мали місце після завершення Першої світової війни та

насиченість подіями у відносинах між радянськими республіками вимагають застосування принципу структурування. Вивчення радянської російської політики щодо України з позиції їх виникнення, етапів та механізмів здійснення забезпечує принцип історизму. Він став конкретним способом пізнання, що застосовувався у дослідженні й склав основу його методології. Це дозволило нам розглянути радянську російську політику щодо УСРР відповідно до конкретно-історичних обставин та відстежити динаміку її розвитку від формування договірних відносин до нехтування принципом самовизначення і статусом договірних республік та перетворення СРСР фактично на унітарну державу.

Дотримання принципу історизму сприяло обґрунтуванню висновку про те, що Україна упродовж 1920-рр. змогла зберегти статус договірної республіки, домогтися формування власного адміністративно-територіального устрою, вищих органів влади, а через свої представницькі інституції в органах РСФРР/СРСР відстоювати територіальні, економічні та політичні інтереси.

Принцип об'єктивності створив належні умови для неупередженого наукового підходу до пізнання особливостей відносин між РСФРР і УСРР 1920-х рр. Його застосування дало можливість вивчити об'єктивні закономірності її розвитку у сукупності фактів і подій – суперечливих, багатогранних, позитивних і негативних, типових і нетипових.

Принцип об'єктивності вимагав якомога повнішої інформації про об'єкт дослідження. Тому збір і накопичення фактів стосовно російсько-українських відносин, їх первинний опис, перевірка достовірності, узагальнення, систематизація стали характерними ознаками етапу емпіричного пізнання проблеми. Першоджерелами фактів стала система законодавства, яка лягла в основу наукового пошуку.

Принцип всебічності спонукав до якомога повнішого аналізу обраної теми дослідження. Він дозволив залучити широку джерельну базу, охопити різні напрямки відносин між РСФРР і УСРР, що об'єднали питання адміністративно-територіального устрою, дипломатичних, бюджетних, господарсько-інституційних взаємин та проблем формування спільного народногосподарського комплексу.

Термінологічний принцип вимагав від нас вивчення історії термінів і понять, що стосувалися теми російсько-українських відносин 1920-х рр., спонукав до уточнення їх змісту та обсягу. З'ясуванню значення понять сприяв метод термінологічного аналізу і метод операціоналізації понять. Для визначення понять нами використовувалися тлумачні та професійні словники. З'ясування значення та уточнення дефініцій дало можливість оцінити суть радянської російської політики щодо України у 1920-х рр.

Насамперед це стосується терміну «радянська російська політика», яким позначається політика керівництва РСФРР, а з 1923 р. – СРСР, щодо України. Ця політика носила окупаційний характер, була спрямована на інкорпорацію України, знищення її як етнополітичної цінності з метою закріплення її території під владою Москви, повного економічного та політичного підпорядкування. Активна позиція українського компартійно-радянського керівництва щодо здійснення Кремлем національної політики у вирішенні питань державного і господарського будівництва дозволяє характеризувати його як суб'єкта влади та застосовувати термін «взаємовідносини» у стосунках радянського центру з УСРР. Хоча не з усіма позиціями українського керівництва у Кремлі погоджувалися і останнє слово все ж таки залишалося за Москвою.

Рівень самостійності чи залежності будь-якого суб'єкта політики залежить від рівня його економічного розвитку – господарства. Завадити повній централізаторській політиці Кремля Україна змогла завдяки своїй господарській самостійності. Враховуючи велике значення, якого більшовики надавали господарському питанню при ухваленні політичних рішень, можна зрозуміти їх «терпляче» ставлення до особливої позиції українського керівництва.

У текстах документів для означення стосунків між РСФРР і УСРР часто вживаними є терміни «міждержавні відносини» та «міжреспубліканські відносини», де префікс *між*- характеризує ці відносини як двосторонні із зазначенням статусу суб'єкта, чим фактично визначається ставлення республік одна до одної на різних етапах їх розвитку.

Термін «Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка/РСФРР» вживається для означення назви держави, яка утворилася внаслідок військового перевороту більшовиків та усунення влади Тимчасового уряду в листопаді 1917 р. До схвалення Конституції РСФРР Всеросійським з'їздом Рад у липні 1918 р. використовувалася назва «Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка/РРФСР».

Терміном «Українська Соціалістична Радянська Республіка/УСРР» позначається назва радянської держави, що була утворена у січні 1919 р. на території України в результаті більшовицької військової агресії. Назва у такій редакції проіснувала до прийняття Конституції 1937 р., за якою була замінена на «Українська Радянська Соціалістична Республіка/УРСР».

Для означення вищого більшовицького керівництва та органів влади РСФРР, а потім і СРСР, у дисертації часто вживаними є терміни «Кремль», «Москва», «офіційна Москва». Це пов'язано з тим, що місцем їх постійного перебування був історичний центр російської столиці, де приймалися найважливіші й остаточні рішення у державі. Синонімами назв «Кремль» і «Москва» стали такі словосполучення як «більшовицький центр», «вищі компартійно-радянські органи державної влади», «керівництво РКП(б)». Уживання цих дефініцій допомагає краще показати характер відносин між республіками, довести, що головним центром прийняття політичних рішень були керівні органи Комуністичної партії, пов'язані з радянськими органами влади, що знаходилися у Москві.

Використання терміну «національна політика» здійснювалося для аналізу й оцінки рівня взаємовідносин союзних та республіканських органів влади, характеристика ставлення Кремля до України як політичного та господарського цілого, а також ставлення українського радянського керівництва до дій більшовицького центру. Термін «національна політика» був поширеним у 1920-х рр. і використовувався для характеристики взаємовідносин союзних і республіканських органів влади. Підтвердженням цьому є організація роботи комісії ЦКК ВКП(б) у 1929 р. Не відкидаючи «етнічне» наповнення терміну в

нашому дослідженні ми відходимо від поняття «національна політика» у його вузькому розумінні, як цілеспрямованої діяльності з врегулювання відносин між націями, етнічними групами на теренах окремої республіки, і розглядаємо саме як політику центру щодо тих націй, які в політичному і державному плані зорганізувалися на певних територіях.

«Радянська політика уніфікації» – це політика, вироблена більшовиками з метою приведення різноманітних проявів життя в національних республіках до єдиних, створених радянською владою, зразків. Формування органів влади республік та їх діяльність відповідали структурі російських і була зорієнтована на вироблення правових норм, які дублювалися республіканськими вищими органами влади.

Терміном «Українська дипломатична місія» позначена назва тимчасової закордонної установи зовнішніх зносин Української СРР, що перебувала в Москві у період 1921–1922 рр. Вона відіграла важливу роль у встановленні політичних і економічних взаємовідносин з частинами територій колишньої Російської імперії та з окремими іноземними державами.

«Повноважні/Постійні представництва» – це органи зв'язку договірних республік з центральними органами, спочатку РСФРР, а потім Союзу РСР, що здійснювали представництво їх політичних, культурних та економічних інтересів у загальносоюзному будівництві. Постійне представництво часто виконувало функцію буфера у відносинах «російський/союзний центр–республіка», не допускаючи цілковитого підпорядкування діяльності українських органів влади та інтересів республіки загальносоюзним (фактично – російським).

«Інститут Уповноважених СРСР при уряді УСРР» – це був орган, що забезпечував зв'язок республік з союзним центром у здійсненні політики об'єднаних наркоматів і виконавцем завдань, що диктувалися офіційною Москвою у реалізації внутрішньої політики.

У працях українських істориків в еміграції для характеристики статусу України 1920-х рр., її економічного становища часто вживаними є терміни «колонія», «колоніальний характер», «напівколоніальна залежність». Такими

термінами автори публікацій намагалися охарактеризувати економічне та політичне становище України, що потрапила у поле більшовицького контролю, національну та централізаторську політику Кремля. Вважаємо, що використання терміну «колонія» не є доцільним у його класичному розумінні з огляду навіть на те, що в Росії не сприймали Україну як етнічну, політичну та економічну окремішність. Москва намагалася будувати відносини з УСРР за формулою «центр–субцентр влади», а не «метрополія–колонія» [73, с. 103].

Однією з найістотніших ознак держави є її територія, межі якої визначають державні кордони. Саме тому питання формування державних кордонів, їх легітимізація належать до найактуальніших проблем державотворення, у тому числі й сучасного українського. Поняття «державний кордон» є однією з визначних категорій у міжнародних стосунках, і як постійний атрибут державності, завжди буде актуальним для наукового дослідження та обґрунтування.

Основним принципом міжнародного права є принцип непорушності кордонів, який був закріплений у XX ст. і наповнений конкретним правовим змістом. Норми міжнародного права регулюють порядок визначення і встановлення державних кордонів, визначають юридичний зміст принципів територіальної цілісності і недоторканості держав, недоторканості і непорушності державних кордонів, підстави і порядок зміни їх належності, правонаступництва, встановлюють його правовий режим, порядок мирного вирішення прикордонних інцидентів та територіальних спорів.

Отже, дотриманням та поєднанням усіх вищезначених методів, принципів та підходів ми намагалися забезпечити науковість та достовірність дослідження. Застосована методологічна основа дисертації, що ґрунтується на філософських гносеологічних підходах діалектики та історизму, забезпечили можливість застосування низки загальнонаукових та спеціальних методів. Вони створили умови для комплексного, об'єктивного та різнобічного висвітлення обраної для вивчення історичної проблеми і цілісного аналізу процесу становлення та розвитку відносин між РСФРР і УСРР у 1920-х рр.

Список використаних джерел до першого розділу

1. Андрієвський Д. Російський колоніалізм і советська імперія. Париж: Національне видавництво в Європі, Видання першої української друкарні у Франції, 1958. 108 с.
2. Бабій Б. М. Союз РСР і роль України в його утворенні. К.: Наукова думка, 1972. 255 с.
3. Безансон А. Бедствие века. Коммунизм, нацизм и уникальность Катастрофы. М.: Издательство «МИК», 2000. 104 с.
4. Бикова Т. Створення Кримської АСРР (1921 р.) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. Випуск 11. К.: Інститут історії України НАН України, 2003. С. 177–209.
5. Бикова Т. Б. Створення Кримської АСРР (1917–1921 рр.). К., 2011. 247 с.
6. Боголепов М. И. Бюджетный план // Плановое хозяйство. 1926. № 3. С. 60–72.
7. Боголепов М. И. Бюджетный план // Плановое хозяйство. 1927. № 2. С. 82–94.
8. Боєчко В.Д. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан / В. Д. Боєчко, О. І. Ганжа, Б. І. Захарчук. К.: «Основи», 1994. 168 с.
9. Борисёнок Е. Феномен советской украинизации. 1920–1930-е годы / Институт славяноведения РАН. М.: Изд-во «Европа», 2006. 256 с.
10. Борисенко Е. Украина и Россия: спор о границах в 1920-е годы // Регионы и границы Украины в исторической ретроспективе / Отв. ред. Л.Е. Горизонтов. М.: Институт славяноведения РАН, 2005. С. 205–238.
11. Боффа Джузеппе. История Советского Союза. В двух томах. Том первый: От революции до второй мировой войны. Ленин и Сталин. 1917–1941 / Пер. с итал. И. Б. Левина. 2-е изд. М.: Международные отношения, 1994. 632 с.
12. Брюханов Н. П. Новый бюджет Советского Союза, 2-е доп. изд. М.: Финиздат НКФ СССР, 1925. 91 с., табл.
13. Буценко А.О. О расколе УСДРП // Летопись революции. 1923. № 4. С. 121–122.
14. Буценко А. К вопросу районирования Украины. Краткий обзор работ по районированию УССР за 1922–1925 гг., в связи с переходом на трехстепенную систему управления. Харьков: Госиздат, 1925. 61 с.

15. Верменич Я. В. Адміністративно-територіальний устрій України: еволюція, сучасний стан, проблеми реформування / НАН України. Інститут історії України. У 2-х чч. К.: Інститут історії України, 2009. Ч. 2. 370 с.
16. Верменич Я. В. Донбас у контексті теорій порубіжжя: соціогуманітарний аналіз // Український історичний журнал. 2015. Вип. 1. (№ 520). С. 108–134.
17. Верменич Я. В., Андрощук О. В. Зміни адміністративно-територіального устрою України ХХ–ХХІ ст. К.: Інститут історії України НАН України, 2014. 182 с.
18. Ветошкин М. К. Бюджетные вопросы сессии ЦИК Союза ССР // Советское строительство. 1928. №3. Март. С. 18–32.
19. Вихарев С. Р. В. И. Ленин о суверенитете союзных республик / Науч. ред. В. А. Дорогих. Минск: Издательство БГУ им. В. И. Ленина, 1969. 275 с.
20. Владимиров М. Продовольча політика радянської влади в Україні. Х.: Всеукраїнське видавництво, 1920. 116 с.
21. Воблий К. Г. Нариси з історії російсько-української цукрово-бурякової промисловості: в 3-х т. К.: Всеукраїнська Академія Наук, 1931. Т. 3. 420 с.
22. Волковинський В. М. Християн Раковський. Політичний портрет / В. М. Волковинський, С. В. Кульчицький. К.: Політвидав України, 1990. 266 с.
23. Волобуєв М. До проблеми української економіки // Більшовик України. 1928. № 2. С. 46–73.
24. Волобуєв М. До проблеми української економіки // Більшовик України. 1928. № 3. С. 42–64.
25. Волобуєв М. Лист до журналу «Більшовик України» // Більшовик України. 1928. № 21–22. С. 147–148.
26. Волобуєв М. Проти економічної платформи націоналізму // Більшовик України. 1930. № 5–6. С. 54–69.
27. Волобуєв М. С. // Провідники духовності в Україні. К., 2003. С. 380–381.
28. Галкин В. Возникновение и развитие социалистических наций в СССР. М.: Госполитиздат, 1952. 112 с.
29. Гірчак А. До проблеми ліквідації пережитків «колоніальності та націоналізму»: відповідь Михайлу Волобуєву // Більшовик України. 1928. № 2. С. 73–93.

30. Гірчак Є. До проблеми ліквідації пережитків «колоніальності та націоналізму»: відповідь Михайлу Волобуєву // Більшовик України. 1928. № 3. С. 64–84.
31. Гірчак Є. До теоретичних засад українського націоналістичного ухилу // Більшовик України. 1930. № 5–6. С. 42–54.
32. Гірчак Є. Платформа українського націоналізму // Більшовик України. 1928. № 6. С. 29–44.
33. Гірчак Є. На два фронти в боротьбі проти націоналізму. Збірник статей за 1926 – 1931 рр. Харків: Партвидав «Пролетар», 1932. 349 с.
34. Горбенко О. Бюджет України на 1927–1928 рік // Більшовик України. 1928. № 7. С. 35–48.
35. Горизонтов Л. Е. Украина в зеркале регионалистики // Регионы и границы Украины в исторической ретроспективе / Отв. ред. Л. Е. Горизонтов. М.: Институт славяноведения РАН, 2005. С. 4–11.
36. Гошуляк І. Л. В. І. Ленін і Компартія України // Про минуле – заради майбутнього. К.: Видавництво при Київському університеті, 1989. С. 50–68.
37. Гринштейн А. Бюджет и народное хозяйство Украины // Хозяйство Украины. 1926. № 11–12. Ноябрь – декабрь. С. 12–22.
38. Гринштейн А. Необходима конкретизация // Финансовый вестник. 1922. 1–15 июля. № 1–2. С. 1–4.
39. Гринько Г. Планові проблеми української економіки // Плановое хозяйство. 1926. № 6. С. 179–195.
40. Гринько Г. Западный упор СССР // Хозяйство Украины. 1925. № 10. С. 2–16.
41. Давид А. Бюджет Украины // Финансовый вестник. 1922. Декабрь. № 9. С. 12–19.
42. Давид А. Бюджет Украины на 1922 г. // Финансовый вестник. 1922. 1–15 июля. № 1–2. С. 4–7.
43. Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицький С. В. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки. К.: Либідь, 1991. 344 с.
44. Дацків І. Б. Брест 1918: європейський прорив України: монографія. Т.: Астон, 2008. 253 с.

45. Дацків І. Б. Дипломатія українських державних утворень у захисті національних інтересів, 1917 – 1923 рр.: монографія. Т.: Астон, 2009. 519 с.
46. Дацків І. Б. Українська дипломатія (1917–1923 рр.) у контексті світової історії [Текст] : монографія / Дацків І. Б.; Ін-т всесвіт. історії Нац. акад. наук України. Т.: Крок, 2013. 620 с.: табл.
47. Дацків І. Б. Дипломатія українських національних урядів у захисті державності (1917–1923 рр.) : автореф. дис. ... на здобуття науковго ступеня д-ра іст. наук: 07.00.02 / Дацків Ігор Богданович; Дип. акад. України при МЗС України. К., 2010. 34 с.
48. Девятов С.В. Возникновение и становление единовластия в Советской России (1922–1927 годы): автореф. дис. на соиск. учен. степени докт. ист. наук по спец: 07.00.02 – Отечественная история / С.В. Девятов. М., 1996. 40 с.
49. Дмитрієнко М. Д. Зміни в адміністративно-територіальному устрої України в 1919–1920 рр. // Український історичний журнал. 2003. № 6. С. 68–78.
50. Дмитрієнко М. Д. Зміни в адміністративно-територіальному устрої України в 1919–1920 рр. // Український історичний журнал. 2004. № 1. С. 43–52.
51. Дністрянський М.С. Кордони України. Територіально-адміністративний устрій. Львів: Світ, 1992. 144 с.
52. Доброгаев В. Новый закон о бюджетных правах // Хозяйство Украины. 1926. Ч. 10. С. 33–42.
53. Доброгаев В. Проблемы финансового баланса Украины // Хозяйство Украины. 1927. № 2. С. 17–33.
54. Доброгаев В. Финансовые взаимоотношения Союза и союзных республик // Хозяйство Украины. 1926. № 5–6. С. 4–42.
55. Дорошко М.С. Полоз Михайло Миколайович // Українська дипломатична енциклопедія: у 2-х т. Т. 2: М–Я / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, Ін-т між нар. відномин ; ред.: Л.В. Губерський. К. : Знання України, 2004. С. 656–657.
56. Дорошко М. З історії взаємин керівництва УСРР та РСФРР на початку 1920-х рр. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. 2005. 13. С. 57–71.

57. Дорошко М.С. Формування в Україні більшовицької партійно-державної номенклатури в 20-ті роки / М.С. Дорошко, В.Ф. Колесник // Український історичний журнал. 1993. № 9. С. 40–51.
58. Дорошко М. Історико-політичні передумови виникнення проблеми Криму в українсько-російських відносинах // Nowa Ukraina. Zeszyty historyczno-politologiczne. Krakow-Przemyśl, 2014. № 14. S.17–27.
59. Дорошко М. Номенклатура: Керівна верхівка Радянської України (1917–1938 рр.): Монографія. К.: Ніка-Центр, 2008. 368 с.
60. Дорошко М. С. Окупація радянською Росією Наддніпрянської України у 1917–1920 роках. Як це було // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. К.: Інститут історії України НАН України, 2015. Вип. 20. С.44–54.
61. Doroshko M. The Crimea problem in Ukrainian-Russian relations: historical and political background / M. Doroshko, V. Cherkas // Caucasus journal of Social Sciences. 2014. Vol. 7. Issue 1. P. 23–38.
62. Затонський В. Національна проблема на Україні: Доп. на пленумі ЦК ЛКСМУ, червень 1926 р. Харків: Держвидав України, 1926. 64 с.
63. Затонський В.П. Національно-культурне будівництво і боротьба проти націоналізму: Доп. та заключ. слово на січневій сесії ВУАН. Харків: Вид-во ВУАН, 1934. 64 с.
64. Златопольский Д.Л. Образование Союза ССР. М.: Юрид. лит., 1972. 319 с.
65. Златопольский Д.Л. СССР – федеративное государство. М.: Изд-во МГУ, 1967. 334 с.
66. Єфіменко В. Створення Повноважного представництва УСРР в РСФРР // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. К.: Інститут історії України НАН України, 2010. № 19. С. 16–33.
67. Єфіменко Г. Визначення кордону між УСРР та РСФРР (1917–1920) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. 2011. Вип. 20. С. 135–176.
68. Єфіменко Г. Статус УСРР та її взаємовідносини з РСФРР: довгий 1920 рік. К.: Інститут історії України, 2012. 367 с.

69. Єфіменко Г. Г. Кордони державні України, принципи та історична практика їх визначення // Енциклопедія історії України. Т.5. К.: Наукова думка, 2008. С. 137–148.
70. История России 1917–1995. В 4-х томах. М.: Издательство «МИК», издательство «Агар», 1996. – Том первый: М. Геллер, А. Некрич «Утопия у власти». Книга первая. «Социализм в одной стране». 500 с.
71. Кабузан В. М. Украинцы в мире: динамика численности и расселения. 20-е годы XVIII века – 1989 год: формирование этнических и политических границ украинского этноса / Институт российской истории РАН. М.: Наука, 2006. 658 с.
72. Каганович Л. Два года. От IX до X съезда КП(б)У. М.: Издательство политлитературы, 1927. 247 с.
73. Карр Э. История Советской России. Кн. 1: Тт. 1 и 2. Большевицкая революция. 1917–1923 / Пер. с англ. / Предисл. А. П. Ненарокова. М.: Прогресс, 1990. 771 с.
74. Карелин Е. Г. «Западная область Госплана»: из истории экономического районирования страны в 1920-е годы // Российская история. 2010. № 2. С. 15–18.
75. Качинський В. Зернове господарство України // Хозяйство Украины. 1929. № 3. С. 30–44.
76. Квириг Э. И. Избранные речи и статьи / С. С. Диброва (рук. кол. сост.) и др. К.: Политиздат Украины, 1988. I–XIV, 1–485 с., 1 л. портр.
77. Квириг Э. И. Экономические взаимоотношения советских республик / Э. И. Квириг // Народное хозяйство Украины. 1919. № 2–3. С. 1–4.
78. Квириг Э. И. Национальные моменты (К XII съезду партии – в порядке обсуждения) // Спутник донецкого пропагандиста. 1923. С. 4–7.
79. Квириг Э. И. Ближайшие задачи партии на Украине // Коммунист (Харьков). 1923. 9 мая. С. 1.
80. Кононенко К. С. Україна і Росія. Соціально-економічні підстави української національної ідеї 1917 – 1960. Мюнхен, 1965. 431 с.
81. Kolarz W. Russia and her Colonies / W. Kolarz. New York, 1952. 187 p.

82. Коржихина Т.П. Общественные организации в СССР: Материалы к источниковедению и историографии / Отв. ред. С.П. Стрекопытов. М.: РГГУ, 1992. 179 с.
83. Коржихина Т.П. Советское государство и его учреждения: ноябрь 1917 г. – декабрь 1991 г.: Учебн. для вузов по спец. «История». 2-е изд, перераб. и доп. М.: РГГУ, 1994. 418 с.
84. Костюк Г. О. Сталінізм в Україні: генеза і наслідки: дослідження і спостереження сучасника / Г.О. Костюк, авт. передмови Ю. Бадзьо; пер. з англ. та упоряд. Р. Харчук. К.: Видавництво «Смолоскип», 1995. 508 с.
85. Костюк Григорій. Теорія і дійсність. До проблеми вивчення теорії. Тактики та стратегії більшовизму в національному питанні: історико-критичний нарис. Б.М. (Мюнхен): Видавництво «Сучасність», 1971. Суспільно-політична бібліотека. Ч. 9(28). 145 с.
86. Кузьменко В. Б. До історії формування північно-східного та східного кордонів України (1917–1925 рр.) // Університетські наукові записки. 2005. № 4 (16). С. 26–30.
87. Кузьменко В. Б. Специфіка державотворення крізь призму національної політики більшовиків: Монографія. Одеса: Видавець Букаєв Вадим Вікторович, 2008. 363 с.
88. Кузьменко В. Б. Правове регулювання міжнаціональних відносин в радянській Україні у 1917 – 1939 рр. автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. юридичних наук: спец. 12.00.01 – «Теорія і історія держави і права; історія політичних і правових вчень». Київ, 2010. 40 с.
89. Кульчицький С. Імперський чинник в історичному розвитку України // Регіональна історія України. Київ: Інститут історії України НАН України, 2007. № 1. С. 135–154.
90. Кульчицький С. В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). К.: «Основи», 1996. 396 с.
91. Кульчицький С. Міжнародна діяльність керівництва УСРР. За матеріалами «особих тек» політбюро ЦК КП(б)У 1924–1930 рр. // Політика і час. 1997. № 2. Лютий. С. 71–80.

92. Кульчицький С.В. Невідомі сторінки голоду 1921–1923 рр. в Україні / С.В. Кульчицький, О.М. Мовчан. К., 1993. 70 с. (Історичні зошити).
93. Кульчицький С. Смертельный водоворот. Рождение и гибель украинской Кубани // День. 2007. 17 марта // Режим доступа: <http://www.day.kiev.ua/ru/article/istoriya-i-ya/smertelnyy-vodovorot>.
94. Кульчицький С.В. Україна в системі загальносоюзного народногосподарського комплексу // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. Випуск 11. К.: Інститут історії України НАН України, 2003. С. 3–32.
95. Кульчицький С. У площині державного співіснування (Радянська Україна і Радянська Росія: відносини між першою і другою світовими війнами) // Політика і час. 1996. №4. С. 61–70.
96. Кульчицький С. Утворення СРСР: нові погляди // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. 15/2006 – 2007. С. 684 – 699.
97. Кульчицький С. В. УСРР у добу нової економічної політики (1921–1928 рр.). К.: Наукова думка, 1995. 203 с.
98. Кульчицький Станіслав. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Книга 1. Київ: Темпора, 2013. 504 с.
99. Кульчицький Станіслав. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Книга 2. Київ: Темпора, 2013. 628 с.
100. Кульчицький Станіслав. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Книга 3. Київ: Темпора, 2013. 388 с.
101. Купчик О. Р. Організаційно-правові засади функціонування Народного комісаріату закордонних справ УСРР (1919–1923 рр.) // Часопис Київського університету права: Український науково-теоретичний часопис. 2010/2. С. 30–34.
102. Курицын В.М. Государственное сотрудничество между Украинской ССР и РСФСР в 1917–1922 гг. М.: Госполитиздат, 1957. 160 с.
103. Лапчинський Г. З перших днів Всеукраїнської Радянської влади // Літопис революції. 1927. №5–6. С.46–66.

104. Лапчинський Г. Перший період Радянської влади на Україні // Літопис революції. 1928. №. 1. С.159–175.
105. Липинський Вячеслав. Повне зібрання творів, архів, студії. Т. 6, кн. 1: Листи до братів-хліборобів: Про ідею і організацію українського монархізму: Твори. Б. м.: [б.в.], 1995. 471 с.
106. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. У 2 т. / І. Лисяк-Рудницький; Центр досліджень історії ім. Петра Яцика Канадського ін-ту українських студій Альбертського ун-ту. Том 2 / Пер. з англ. У. Гавришків, Я. Грицака. Київ: Основи, 1994. 573 с.
107. Мазлах С., Шахрай В. До хвилі: що діється на Україні і з Україною. Нью-Йорк: Пролог, 1967. 304 с.
108. Марков А. К вопросу о составлении Украинского бюджета на 1922–1923 гг. // Финансовый вестник. 1922. № 1–2. С. 7–10.
109. Марценюк Л.М. Політичний статус України в контексті реалізації стратегічного курсу РКП(б) (1918–20-ті роки). К.: Проза, 1997. 32 с.
110. Марчуков А.В. Украинское национальное движение: УССР. 1920–1930-е годы: цели, методы, результаты. М.: Наука, 2006. 599 с.
111. Мальців П. Україна в державному бюджеті Росії. Лубни: Український агроном, 1917. 32 с.
112. Макарчук С.А. Етнічна історія України : Навчальний посібник. Київ: Знання, 2008. 471 с.
113. Manning A. Ukraine under the Soviets. New York, 1953. 176 p.
114. Mace J. Communism and the dilemmas of National liberation: National Communism in Soviet Ukraine. 1918–1933. Cambridge-Massachusetts, 1983. 334 p.
115. Малышева Е.П. Политика Советского государства в области союзного законодательства в 1920-е годы: институциональный аспект: Автореф. дис. на соиск. учен. степени канд. ист. наук по спец.: 07.00.02 – Отечественная история. М., 1994. 20 с.

116. Марочко Василь. Модернізація українського суспільства перехідного періоду 1920 – 1930-х років: історико-теоретичний аспект // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. 2003. 8. С. 43 – 51.
117. Марусик Тарас. Ален Безансон: человек, не захотевший быть частью империи лжи http://gazeta.zn.ua/SOCIETY/alen_bezanson_chelovek_ne_zahotevshiy_byt_chastyu_imperii_lzhi.html.
118. Медушевский А.Н. Перестройка и причины крушения СССР с позиций аналитической истории // Российская история. 2011. № 6. С. 3–30.
119. Мельниченко В.Ю. Чи був Раковський конфедералістом? // Про минуле заради майбутнього. К.: Вид-во при Київ. ун-ті, 1989. С. 283–289.
120. Миронов Б. Национальный доход Украины // Финансовый бюлетень. 1926. № 9–10. С. 24–28.
121. Муксинов И.Ш. Совет министров союзной республики. М.: Юридическая литература, 1969. 208 с.
122. Нагорна Л.М. Позиція України у новоствореній союзній державі: 20-ті роки крізь призму 90-х // Український історичний журнал. 1993. № 1. С. 3–15.
123. Палиенко Н. Конфедерации, федерации и Союз ССР. Одесса: Госиздат Украины, 1923. 72 с.
124. Перчик Л. Найновіша «теорія» радянської економіки // Більшовик України. 1928. № 6. С. 51–60.
125. Петровський В.В. Українсько-російські взаємини в сучасній західній науковій літературі (1991 – 2001 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук: спец. 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. Харків, 2003. 40 с.
126. Полоз М. Финансы Украины за десять лет // Украинский экономист. 25 декабря. Харьков, 1927. С. 3 – 18.
127. Порш М. Україна в державному бюджеті Росії // Про фінансову науку. К.: Знання – то сила, 1909. С. 158–176.
128. Попов Н.Н. Национальная политика Советской власти. Курс лекций, читанных на курсах секретарей губкомов при ЦК ВКП(б). М.-Ленинград: Госиздат, 1927. 101 с.

129. Регионы и границы Украины в исторической ретроспективе / Отв. ред. Л.Е. Горизонтов. М.: Институт славяноведения РАН, 2005. 306 с.
130. Рейхель М.О. СССР. Очерк конституционных взаимоотношений советских республик: В 2 ч. Ч.1: Общая. М.: Юридическое издательство НКЮ РСФСР, 1925. 186 с.
131. Рейхель М.О. Советский федерализм. М.-Л., 1930. 126 с.
132. Річицький А. До проблеми ліквідації пережитків колоніальності та націоналізму (відповідь М. Волобуєву) // Більшовик України. 1928. № 2. С. 73–94.
133. Річицький А. До проблеми ліквідації пережитків колоніальності та націоналізму (відповідь М. Волобуєву) // Більшовик України. 1928. № 3. С. 64–85.
134. Річицький А. Національна програма українського соціал-фашизму // Більшовик України. 1930. № 5–6. С. 30–42.
135. Романцов В.О. Український етнос: на етнічних землях та її межами (XVIII–XX століття). К.: Видавництво імені Олени Теліги, 1998. 184 с.
136. Салига Л.Г. Боротьба Х. Раковського за розширення прав України під час конституційного оформлення СРСР (травень – липень 1923 р.) // Український історичний журнал. 1992. № 1. С. 115–124.
137. Свердлов Я.М. Избранные произведения. Т. 3. М.: Государственное издательство политической литературы, 1960.
138. Сергійчук Володимир. Етнічні межі і державний кордон України. Вид. 3-є, доповнене. К.: ПП Сергійчук М.І., 2008. 560 с.
139. Сергійчук В. Не ми згадали про кордони // Розбудова держави. 1994. № 6. С. 29–35.
140. Сергійчук В.І. «Українізація Росії». Політичне ошуکانство українців російською більшовицькою владою в 1923–1932 роках. К.: Українська Видавнича Спілка, 2000. 336 с.
141. Сергійчук Володимир. Український Крим. Видання третє, доповнене. Вишгород: ПП Сергійчук М.І., 2016. 362 с.
142. Скрипник М.О. Статті й промови в справі національного будівництва. Т.2. Ч.1. Харків: Держвидав України, 1929. 360 с.

143. Скрипник М. Статті й промови з національного питання. [Мюнхен]: Сучасність, 1974. 268 с.
144. Скрипник М. З приводу економічної платформи націоналізму // Більшовик України. 1928. № 6. С. 44–51.
145. Сокирська В.В. Фонди Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України як джерело вивчення російсько-українських відносин у період становлення тоталітарної держави // Історичний архів. Наукові студії: збірник наукових праць. 2011. Вип. 7. С. 143–147.
146. Сокирська В.В. Проблеми відносин між РСФРР і УСРР на початку 20-х рр. ХХ ст. // Матеріали Четвертої Міжнародної наукової конференції «Актуальні питання вітчизняної, світової історії та історії науки: пошуки, роздуми. Знахідки». Луганськ, 20–21 квітня 2011 р. Луганськ, 2011. С. 152–155.
147. Сокирська В.В. Діяльність адміністративної комісії при президії Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету по врегулюванню кордонів між РСФРР і УСРР у 20-х рр. ХХ ст. // Суспільні науки: історія, сучасний стан та перспективи дослідження. Матеріали міжнародного науково-практичної конференції (м. Львів, 14–15 грудня 2012 року). Львів: ГО «Львівська фундація суспільних наук», 2012. С. 86–88.
148. Сокирська В.В. Етнічний аспект становлення російсько-українського кордону в 20-х рр. ХХ ст. // Гуржіївські історичні читання : Збірник наукових праць. 2012. Вип. 5. С. 237–240.
149. Сокирська В.В. Джерела з історії становлення та розвитку російсько-українських відносин 1920-х рр. у фондах федеральних архівів Російської Федерації // Історичний архів. Наукові студії : збірник наукових праць. 2013. Вип. 10. С. 179–186.
150. Сокирська В.В. Політичний аспект російсько-українських відносин 20-х рр. ХХ ст. у новітній історіографії // Історичний архів. Наукові студії : збірник наукових праць. 2013. Вип. 11. С. 134–139.

151. Сокирська В.В. Періодичні видання 1920-х рр. як джерело до вивчення стану економічних відносин між РСФРР і УСРР // Грані: Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. 2014. №3(107). Березень. С. 115–119.
152. Сокирська В.В. Створення та діяльність Українського Представництва при Народному комісаріаті в справах національностей РСФРР // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. 2014. Вип. 1. Ч. 2. С. 45–50.
153. Союз можно было сохранить: белая книга: Документы и факты о политике М.С. Горбачева по реформированию и сохранению многонационального государства / Международный фонд социально-экономических и политологических исследований (Горбачев-Фонд) ; сост. Л.Н. Пучкова [и др.] ; общ. ред. А. Б. Вебер [и др.]. М. : Апрель-85, 1995. 351 с.
154. Сталин И. Политика советской власти в национальном вопросе в России // Правда. 1920. 10 октября. С. 4.
155. Сталин И. Товарищу Кагановичу и другим членам ЦК КП(б)У // Сталин И.В. Статьи и речи об Украине: Сборник. М.: Партиздат ЦК КП(б)У, 1936. С. 208–210.
156. Сталин И.В. Сочинения. Т.8: Январь-ноябрь 1926 г. / Ин-т Маркса–Энгельса–Ленина при ЦК ВКП (б). М.: Политиздат, 1953. 406 с.
157. Сталин И.В. Статьи и речи об Украине: Сборник. Киев: Партиздат, 1936. 252 с.
158. Стахів М. Перша Советська Республіка в Україні: Нарис історії російської агресії та конституційного розвитку советської влади під час першої частинної окупації України. Нью-Йорк; Детройт, 1956. 240 с.
159. Стахів М. Друга советська республіка в Україні. Нарис історії російської агресії та конституційного розвитку советської влади під час другої частинної окупації України / М. Стахів; Українська вільна громада в Америці. Нью-Йорк: Українська вільна громада; Детройт; Скрантон, 1957. 368 с.
160. Стахів М. Третя советська республіка в Україні: Нариси з історії третьої воєнної інвазії Советської Росії в Україну і розвитку окупаційної системи в часі: Листопад 1919 – листопад 1924 / В.о. Наук. т-во ім. Т. Шевченка. Нью-Йорк, 1968. 244 с.

161. Стрельникова І.Ю. Правовий статус Уповноваженого Народного комісаріату закордонних справ СРСР при Раді Народних Комісарів УСРР (1923 – 1929 рр.) // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «Юридические науки». Том 23 (62). № 1. 2010. С. 402–428.
162. Трайнин И.П. Великое содружество народов СССР. 2-е изд. М.: Молодая гвардия, 1946. 64 с.
163. Фролов М.О. Компарти́но-радянська еліта України та особливості пошуку оптимальної моделі адміністративно-територіального устрою радянської республіки в 20–30-х роках ХХ століття // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Запоріжжя: Просвіта, 2003. Вип. XVI. С.185–197.
164. Фролов М. О. Політична система та номенклатурна еліта радянської України 1920-х–1930-х рр.; особливості та механізми формування і функціонування / Наук. ред. С. В. Кульчицький. Класичний приватний університет. Запоріжжя: КПУ, 2011. 828 с.
165. Фролов М.О. Сталін і Україна: особливості стосунків між кремлівським диктатором, українським народом, керівництвом УСРР і КП(Б)У в 1920-х рр. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2011. Вип. XXX. С.104–110.
166. Фрунзе М.В. Избранные произведения в 2-х т. М.: Воениздат, 1957. Т.1 [Материалы, посвященные М.В. Фрунзе, автобиография М.В. Фрунзе и его приказы, распоряжения и телеграммы]. 472 с.; Т.2 [Статьи, доклады и речи]. 500 с.
167. Хвыля А. Национальный вопрос на Украине. Харьков: Госиздат Украины, 1926. 129 с.
168. Хвиля А. Трубадури українського фашизму // Більшовик України. 1930. № 5–6. С. 13–29.
169. Цимбалістий Т.О. Конституційно-правовий статус державного кордону України: Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юридичних наук: спец. 20.02.03 – «Військове право; військові аспекти міжнародного права». Хмельницький, 1998. 19 с.

170. Чеберяко О.В. Бюджетна комісія при ВУЦВК (1922–1929 рр.) // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Серія «Історичні науки». Випуск 6. 2013. С. 420–426.
171. Чеберяко О.В. Бюджетна система в УРСР 1920-х рр.: організаційно-правові та соціально-економічні основи функціонування: Монографія. К.: НЛАН-ЛТД, 2012. 438 с.
172. Чеберяко О.В. Діяльність Бюджетної комісії при ВУЦВК (1922 – 1929 рр.) // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Історія». 2011. № 108. С. 44–51.
173. Чеберяко О.В. Особливості формування державного бюджету УСРР 1922/23 рр. // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. К., 2011. Вип. 50(№ 8). С. 127–133.
174. Чеберяко О.В. Становлення і розвиток бюджетної системи СРСР у 1923 – 1929 рр. // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. 2012. С. 350–362.
175. Чеберяко О.В. Створення політично-правових основ формування союзного і республіканського бюджетів у 1920-х роках // Гілея: науковий вісник: збірник наукових праць. 2011. Вип. 51 (№ 9). С. 64–75.
176. Чеботарева В.Г. Национальная политика Российской Федерации. 1925–1938 гг. М.: ГУ «Московский дом национальностей», 2008. 832 с.; илл.
177. Чеботарева В.Г. Наркомнац РСФСР: Свет и тени национальной политики, 1917–1924 / Обществ. акад. наук рос. немцев. М., 2003. 852 с.
178. Чигарев И.С. Партия большевиков – организатор Союза ССР. 1917–1922 гг. М.: Госполииздат, 1949. 132 с.
179. Чому радянська Україна була лише фасадом російсько-радянської окупації України. 2012. 13 грудня: <http://tyzhden.ua/History/65134>.
180. Шаповал М. Большевизм і Україна // Прага: Видавництво «Вільна спілка», 1926. 62 с.
181. Шаповал М. Міжнаціональне становище українського народу. Прага: [б.в.], 1934. 111 с.

182. Шейнис В.Л. Образование СССР и его первая Конституция // Российская история. 2010. № 1. С. 64–81.
183. Шлихтер А. Борьба за хлеб на Украине в 1919 году // Літопис революції. 1928. № 2 (29). С. 96–135.
184. Шлихтер А. Город и деревня в продовольственном вопросе. Х.: Всеукраиниздат, 1920. 42 с.
185. Шліхтер О.Г. Продовольча справа за років громадянської війни / О.Г. Шліхтер. Х.: Пролетар, 1932.
186. Шпорлюк Р. Імперія та нації. З історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі [Текст] / Р. Шпорлюк; пер. з англ, передм., упоряд. Г. Касьянов. К.: Дух і Літера, 2000. 354 с.
187. Якубовская С.И. К вопросу о развитии союзных органов власти в 1924–1932 гг. // Строительство советского государства: Сборник статей. М., 1972.
188. Якубовская С.И. Развитие СССР как союзного государства 1922–1936 гг. М.: Издательство «Наука», 1972.
189. Якубовская С.И. Строительство Союзного Советского социалистического государства в 1922–1925 гг. М.: Издательство Академии Наук СССР, 1960. 402 с.
190. Автобіографічні анкети членів ВУЦВКу // ЦДАВО України. Ф. 1 («Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет»). Оп. 1. Спр. 22. 15 арк.
191. Матеріали про розмежування функцій, передачу апаратів і розподіл кредитів та майна між Управлінням Уповнаркомпраці та Наркомсоцзабезу Української СРР (положення, інструкції, протоколи засідань) // ЦДАВО України. Ф. 1 («Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет»). Оп. 1. Спр. 59. 41 арк.
192. Список декретів і постанов, виданих в РСФРР для розповсюдження на територію СРСР // ЦДАВО України. Ф. 1. («Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет»). Оп. 1. Спр. 1662. 21 арк.
193. Телеграми Уповноваженого УСРР у справах господарського будівництва при робітничо-селянському уряді РСФРР і Повпредства УСРР в РСФРР // ЦДАВО України. Ф. 1 («Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет»). Оп. 2. Спр. 137. 449 арк.

194. Листування з Уповноваженим Наркомпраці РСФРР при Раднаркомі УСРР і Всеукраїнським комітетом по загальній трудовій повинності про порядок розподілу робочої сили і відкомандирування співробітників для роботи у ВУЦВКу // ЦДАВО України. Ф. 1 («Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет»). Оп. 2. Спр. 313. 56 арк.
195. Журнали міжвідомчої наради при Уповноваженому Наркомфіну РРФСР при Раднаркомі УРСР (копії). Листування з уповноваженим Наркомфіну про відкриття кредитів по кошторису ВУЦВК про порядок витрат коштів з сум загально громадського податку і з інших питань роботи фінансових органів// ЦДАВО України. Ф. 1. («Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет»). Оп. 2. Спр. 717. 321 арк.
196. Річний орієнтовний бюджет РРФСР на 1922/1923 рр. Копія. Гектограф // ЦДАВО України. Ф. 1 («Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет»). Оп. 2. Спр. 975. 18 арк.
197. Протоколи засідань Президії ЦВК СРСР (копії) та матеріали до них. Виписи з протоколів засідань Ради Народних Комісарів УРСР, проект положення про державне політичне управління УРСР та його взаємовідносини з Державним політичним управлінням СРСР // ЦДАВО України. Ф. 1 («Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет»). Оп. 2. Спр. 990. 145 арк.
198. Матеріали з питання про приєднання до Автономної Кримської РСР Мелітопольського, Бердянського і В. Токмацького повітів Катеринославської губернії (доповідна записка, висновок, листування) // ЦДАВО України. Ф. 1 («Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет»). Оп. 2. Спр. 1063. 41 арк.
199. Матеріали про врегулювання кордонів між УСРР та РСФРР (протоколи, доповіді, відомості) // ЦДАВО України. Ф. 1 («Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет»). Ф. 1. Оп. 2. Спр. 1710. 99 арк.
200. Протоколи засідань комісії по районуванню РСФРР, комісії ЦВК СРСР по регулюванню меж між РСФРР і УСРР, список округів і районів Туркестанської області та інші матеріали по районуванню території СРСР // ЦДАВО України. Ф. 1 («Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет»). Оп. 2. Спр. 1800. 13 арк.

201. Матеріали про встановлення меж між РСФРР, УСРР і БСРР (протоколи, доповіді, відомості) // ЦДАВО України. Ф. 1. («Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет»). Оп. 2. Спр. 1807. 71 арк.
202. Матеріали про врегулювання кордонів між РСФРР і УСРР (постанови, положення, доповідні записки, листування) // ЦДАВО України. Ф. 1 («Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет»). Оп. 2. Спр. 1808. 139 арк.
203. Справа про врегулювання державного кордону між УСРР і Північно-Кавказьким краєм в районі станції Чортково (протоколи, виписки з протоколів, доповідні записки, листування) // ЦДАВО України. Ф. 1 («Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет»). Оп. 2. Спр. 1809. 102 арк.
204. Виписи з протоколів засідань ЦВК СРСР, ВУЦВК, Раднаркомів СРСР та УРСР і комісій при них, РПО СРСР, інформзведення постпредства УРСР при уряді СРСР. Листування з наркоматами УРСР, ДПУ, з Конотопським, Коростенським і Уманським окрвиконкомаами про врегулювання кордону між УРСР, РРФСР, БРСР. Про встановлення пільг для червоноармійців, про землекористування трудящих євреїв // ЦДАВО України. Ф. 1 («Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет»). Оп. 2. Спр. 2628. 267 арк.
205. Постанови та протоколи засідань ЦК КП(б)У, ВУЦВК і Раднаркому УРСР, обіжчики та листування з ЦК та ЦК КП(б)У про врегулювання кордонів між УРСР, РРФСР і БРСР про розвантажування допрів Донецької губернії // ЦДАВО України. Ф. 1 («Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет»). Оп. 2. Спр. 2630. 317 арк.
206. Виписи з протоколів засідань Президії ЦВК СРСР, ВУЦВК і Раднаркому УСРР. Листування з ЦВК СРСР і Наркомземом УСРР про врегулювання кордонів з РСФРР і БСРР в районах Курської, Воронежської і Брянської губерній // ЦДАВО України. Ф. 1 («Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет»). Оп. 2. Спр. 2918. 50 арк.
207. Листування з ЦВК СРСР, Раднаркомом УРСР, Постійним представництвом УРСР при уряді СРСР, Наркомземом УРСР про складання планів переселення за межі України у зв'язку з постановою ВУЦВК від 15 липня 1925 р. та стан переселенської

- справи // ЦДАВО України. Ф. 1 («Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет»). Оп. 2. Спр. 2921. 85 арк.
208. Постанови Ради праці й оборони СРСР і доповідні записки Укрекономнаради про реорганізацію цукрової промисловості, ввіз імпортованих товарів на Україну, ціни на паливо // ЦДАВО України. Ф. 1 («Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет»). Оп. 2. Спр. 2974. 85 арк.
209. Проект Конституції СРСР, прийнятої на I з'їзді Рад Союзу, випис із протоколу Конституційної комісії ВУЦВК про порядок та строки виборів до місцевих органів влади, постанова РПО СРСР і доповідна записка УЕР про заходи по проведенню останньої посівної кампанії на Україні 1928 р. // ЦДАВО України. Ф. 1 («Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет»). Оп. 2. Спр. 3079. 103 арк.
210. Стенограма і протоколи засідань паритетної комісії, утвореної постановою президії ЦВК СРСР від 16 жовтня 1925 р. по практичному здійсненню робіт пов'язаних з врегулюванням кордонів УСРР та РСФРР. (Копії). Проект тимчасової інструкції члена паритетної комісії від УСРР про порядок передачі кредитів, майна і підприємств територій, які підлягають передачі в зв'язку з врегулюванням державних кордонів союзних республік // ЦДАВО України. Ф. 1 («Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет»). Оп. 2. Спр. 3142. 69 арк.
211. Матеріали про встановлення меж між РРФСР та УСРР (протоколи, акти, карта) // ЦДАВО України. Ф. 1 («Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет»). Оп. 2. Спр. 3143. 221 арк.
212. Доповідна записка ЦК КП(б)У до ЦВК ВКП(б) про врегулювання кордону між РРФСР та УСРР і протоколи засідань окружних та районних адміністративно-територіальних комісій з матеріалами до них (акти, списки населених пунктів, проекти, карти округів та населених пунктів) // ЦДАВО України. Ф. 1 («Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет»). Оп. 2. Спр. 3144. 170 арк.
213. Випис з протоколу засідання Президії ВУЦВК про затвердження проекту постанови про освітню роботу серед українського населення союзних республік. Доповідь Курського губерньського відділу народної освіти про стан освітньої роботи

- серед нацменшостей в губернії // ЦДАВО України. Ф. 1 («Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет»). Оп. 2. Спр. 3146. 31 арк.
214. Виписки з протоколів засідань Президії ЦВК СРСР і Конституційної комісії ВУЦВК та матеріали до протоколів щодо становлення термінів опротестування центральними виконкомами союзних республік постанов уряду СРСР // ЦДАВО України. Ф. 1 («Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет»). Оп. 2. Спр. 3149. 18 арк.
215. Матеріали про передачу Путивльського повіту Курської губернії до складу Чернігівського округу УРСР (характеристика повіту, протоколи, доповідні записки, відомості, карти, листування) // ЦДАВО України. Ф. 1 («Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет»). Оп. 2. Спр. 3256. 147 арк.
216. Виписи з протоколів загальних зборів та заява громадян населених пунктів Північно-Кавказького краю до ВУЦВК про приєднання до України. Карта Північно-Кавказького краю // ЦДАВО України. Ф. 1 («Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет»). Оп. 2. Спр. 3275. 20 арк.
217. Матеріали по реорганізації апарату управління Уповноваженого Народного комісаріату зовнішньої торгівлі СРСР при Раднаркомі УРСР (положення, виписки з протоколів, штатні розписи, відомості) // ЦДАВО України. Ф. 1 («Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет»). Оп. 2. Спр. 3691. 10 арк.
218. Листування з ЦВК СРСР, окрвиконкомами та окружними адміністративно-територіальними комісіями в справі врегулювання кордонів між РРФСР та УРСР // ЦДАВО України. Ф. 1 («Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет»). Оп. 3. Спр. 599. 148 арк.
219. Проект постанови Президії ВУЦВК і доповідна записка Центральної адміністративно-територіальної комісії по врегулюванню кордонів між УРСР та РРФСР. Протокол засідання паритетної комісії про врегулювання кордонів між РРФСР, УРСР і БРСР. Копія // ЦДАВО України. Ф. 1 («Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет»). Оп. 3. Спр. 604. 26 арк.
220. Інструкції паритетної комісії при ВУЦВК по проведенню робіт приймально-здавальними комісіями щодо передачі території з РСФРР до складу УСРР //

- ЦДАВО України. Ф. 1. («Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет»). Оп. 3. Спр. 619. 74 арк.
221. Справа про врегулювання кордонів між УСРР і РСФРР в районі м. Машликіно Північно-Кавказького краю // ЦДАВО України. Ф. 1 («Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет»). Оп. 3. Спр. 621. 162 арк.
222. Постанова загальних зборів громадян українців з сільських місцевостей Воронежської губернії, що проживають на кордонах УРСР з проханням приєднати їх до України // ЦДАВО України. Ф. 1 («Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет»). Оп. 3. Спр. 622. 38 арк.
223. Протоколи засідань паритетної комісії в справі передачі Семенівської волості Новозибківського повіту Гомельської губернії РСФРР до Глухівського округу УСРР (копії). Акти комісії про здачу і прийом справ і майна Семенівської волості, що передається до Глухівського округу УСРР // ЦДАВО України. Ф. 1 («Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет»). Оп. 3. Спр. 624. 330 арк.
224. Особиста думка представника УСРР з питань зміни кордонів УСРР і РСФРР і заперечення представника РСФРР // ЦДАВО України. Ф. 1 («Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет»). Оп. 3. Спр. 649. 65 арк.
225. Приймально-здавальні акти на передачу території з РСФРР до УСРР // ЦДАВО України. Ф. 1 («Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет»). Оп. 3. Спр. 650. 27 арк.
226. Чернетки характеристики території РСФРР, що приєднувалася до УСРР // ЦДАВО України. Ф. 1 («Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет»). Оп. 3. Спр. 651. 85 арк.
227. Виписи з протоколів засідань Політбюро ЦК КП(б)У та доповідні записки АТК при ВУЦВК про врегулювання державних кордонів УСРР з РСФРР і БСРР та про ліквідацію німецьких в адміністративному і економічному відношенні районів // ЦДАВО України. Ф. 1 («Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет»). Оп. 3. Спр. 2503. 138 арк.
228. Виписи з протоколів засідань Політбюро і Секретаріату ЦК КП(б)У, ВУЦВК. Доповіді, доповідні записки та листування з ЦК КП(б)У про проведення

- перевиборів Рад, про врегулювання державних кордонів між РСФРР і УСРР, звіт про роботу Центральної лікувальної комісії ВУЦВК // ЦДАВО України. Ф. 1 («Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет»). Оп. 3. Спр. 2504. 308 арк.
229. Доповідні записки ЦАТК при ВУЦВК до Політбюро ЦК КП(б)У та до комфракції Президії ВУЦВК про державні межі поміж УРСР та РСФРР і про фінансовий ефект реформи укрупнення округів // ЦДАВО України. Ф. 1 («Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет»). Оп. 3. Спр. 2523. 21 арк.
230. Доповідні записки ЦАТК при ВУЦВК з додатками про врегулювання державних кордонів УРСР з РРФСР та БРСР// ЦДАВО України. Ф. 1 («Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет»). Оп. 3. Спр. 2524. 16 арк.
231. Протоколи засідань Тимчасового робітничо-селянського уряду України та матеріали до них // ЦДАВО України. Ф. 2 («Рада Народних Комісарів УРСР»). Оп. 1. Спр. 15. 201 арк.
232. Листування з Раднаркомом й ВЦВК РСФРР, наркоматами РСФРР і УСРР про встановлення тимчасового адміністративно-територіального поділу по мірі визволення УСРР від контрреволюційних військ // ЦДАВО України. Ф. 2 («Рада Народних Комісарів УРСР»). Оп. 1. Спр. 47. 165 арк.
233. Телеграми Раднаркому РРФСР, Радянським Соціалістичним республікам Угорщини, Баварії, Латвії, Литви про утворення Кримської Радянської Соціалістичної Республіки, взаємини з нею і взаємодопомогу в справі організації радянської влади // ЦДАВО України. Ф. 2 («Рада Народних Комісарів УРСР»). Оп. 1. Спр. 292. 52 арк.
234. Листування з наркоматами РСФРР і УСРР по питанню встановлення торгівлі з іноземними державами // ЦДАВО України. Ф. 2. («Рада Народних Комісарів УРСР»). Оп. 1. Спр. 296. 54 арк.
235. Листування з наркоматами фінансів РСФРР і УРСР про об'єднання банківської справи УРСР і РРФСР, відпуск коштів для виплати зарплатні співробітникам установ УРСР // ЦДАВО України. Ф. 2 («Рада Народних Комісарів УРСР»). Оп. 1. Спр. 408. 89 арк.

236. Листування з Наркоматом фінансів РСФРР і УСРР про скликання Всеросійського з'їзду завідуючих фінансовими відділами виконкомів, випуск грошових знаків, складання кошторисів та інших питань // ЦДАВО України. Ф. 2 («Рада Народних Комісарів УРСР»). Оп. 1. Спр. 409. 48 арк.
237. Матеріали про діяльність Уповноваженого Наркомфіну РСФРР при РНК УСРР (постанови, інструкції, доповіді, програми та ін.) // ЦДАВО України. Ф. 2 («Рада Народних Комісарів УРСР»). Оп. 1. Спр. 566. 119 арк.
238. Протоколи засідань Раднаркому УРСР, комісій по виробленню практичних директив взаємин між СРСР і республіками, по розробленню положень про об'єднані наркомати (копії та матеріали до них) // ЦДАВО України. Ф. 2 («Рада Народних Комісарів УРСР»). Оп. 1. Спр. 944. 211 арк.
239. Постанова ВУЦВК і РНК УСРР про Положення про Постійне Представництво УСРР при уряді СРСР // ЦДАВО України. Ф. 2 («Рада Народних Комісарів УРСР»). Оп. 1. Спр. 1671. 4 арк.
240. Матеріали про організацію товарообміну між УСРР і РСФРР та іноземними державами (угоди, протоколи, доповідні записки, статті та ін.) // ЦДАВО України. Ф. 2 («Рада Народних Комісарів УРСР»). Оп. 2. Спр. 36. 108 арк.
241. Постанова Раднаркому УСРР про порядок фінансування закордонних представництв, правила до затвердження бюджету РСФРР та інших радянських соціалістичних республік. Протоколи міжвідомчих нарад при Уповнаркомфіні РСФРР на Україні // ЦДАВО України. Ф. 2 («Рада Народних Комісарів УРСР»). Оп. 2. Спр. 77. 62 арк.
242. Запис розмови по прямому проводу у заступника Голови Раднаркому з представниками АРА про допомогу Україні в зв'язку з неврожаєм у 1921 р. // ЦДАВО України. Ф. 2 («Рада Народних Комісарів УРСР»). Оп. 2. Спр. 90. 17 арк.
243. Матеріали про діяльність Уповноваженого Наркомату зовнішньої торгівлі СРСР пр. Раднаркомі УСРР (протоколи, накази, доповідні записки, довідки, листування) // ЦДАВО України. Ф. 2 («Рада Народних Комісарів УРСР»). Оп. 2. Спр. 449. 317 арк.

244. Протокол засідання Комісії по опрацюванню договору про утворення СРСР. Оригінали // ЦДАВО України. Ф. 2 («Рада Народних Комісарів УРСР»). Оп. 2. Спр. 552. 16 арк.
245. Матеріали про діяльність Представництва УСРР при уряді СРСР (постанови, протоколи, виписки з протоколів, доповідні записки та ін.) // ЦДАВО України. Ф. 2 («Рада Народних Комісарів УРСР»). Оп. 2. Спр. 822. 404 арк.
246. Матеріали про діяльність Представництва УСРР при уряді СРСР (постанови, протоколи, виписки з протоколів, доповідні записки та ін.) // ЦДАВО України. Ф. 2 («Рада Народних Комісарів УРСР»). Оп. 2. Спр. 823. 419 арк.
247. Матеріали для бюлетеня Постпредства УСРР при Раднаркомі СРСР (декрети, постанови, положення, доповідні записки та ін.) // ЦДАВО України. Ф. 2 («Рада Народних Комісарів УРСР»). Оп. 2. Спр. 826. 126 арк.
248. Справа про визначення штатів Планового бюро Постпредства УСРР при уряді СРСР // ЦДАВО України. Ф. 2. («Рада Народних Комісарів УРСР»). Оп. 2. Спр. 829. 32 арк.
249. Проекти положень про Уповноваженого народного комісаріату пошт і телеграфів СРСР при Раднаркомі УСРР і Управлінні народного зв'язку. Копії // ЦДАВО України. Ф. 2 («Рада Народних Комісарів УРСР»). Оп. 2. Спр. 967. 15 арк.
250. Бюлетені інформаційного відділу Повноважного Представництва УСРР в РСФРР // ЦДАВО України. Ф. 2 («Рада Народних Комісарів УРСР»). Оп. 2. Спр. 969. 66 арк.
251. Протоколи об'єднаних засідань комісії Раднаркому УСРР по розгляду матеріалів по розробці Конституції СРСР і взаємин між наркоматами УСРР та СРСР. Копія // ЦДАВО України. Ф. 2 («Рада Народних Комісарів УРСР»). Оп. 2. Спр. 970. 20 арк.
252. Матеріали по розгляду проектів положень про ВРНГ і УРНГ, про порядок управління промисловими підприємствами, що мають загальносоюзне значення (декрети, положення, протоколи, доповідні записки та ін.) // ЦДАВО України. Ф. 2 («Рада Народних Комісарів УРСР»). Оп. 2. Спр. 993. 111 арк.

253. Справа по розгляду проекту постанови ЦВК і Раднаркому СРСР «Про зміни і доповнення Положення про права і обов'язки Уповноваженого НКЗС при Союзних Республіках і агентах Наркомату закордонних справ» // ЦДАВО України. Ф. 2 («Рада Народних Комісарів УРСР»). Оп. 4. Спр. 176. 25 арк.
254. Матеріали про діяльність особливої комісії по боротьбі з наслідками недороду при Раднаркомі УСРР (протоколи, доповідні записки, висновки, листування) // ЦДАВО України. Ф. 2. («Рада Народних Комісарів УРСР»). Оп. 4. Спр. 328. 245 арк.
255. Матеріали комісії Раднаркому УСРР по виробленню умов передачі урядом УСРР північнокавказькому крайвиконкому підприємств міста Таганрога // ЦДАВО України. Ф. 2 («Рада Народних Комісарів УРСР»). Оп. 4. Спр. 1301. 15 арк.
256. Листування з Постпредством УСРР при уряді СРСР про надіслання висновку союзних органів на проект резолюції, прийнятий ЦВК СРСР по доповіді уряду УСРР, а також про роботу Союзної комісії по врегулюванню кордонів між БСРР, УСРР і РСФРР // ЦДАВО України. Ф. 2 («Рада Народних Комісарів УРСР»). Оп. 4. Спр. 1478. 8 арк.
257. Доповідь Голови РНК УСРР Чубаря В.Я. на засіданні другої сесії ЦВК СРСР // ЦДАВО України. Ф. 2 («Рада Народних Комісарів УРСР»). Оп. 5. Спр. 223а. 79 арк.
258. Справа по розгляду проекту директивного листа Раднаркому УСРР до ЦВК союзних республік про розмежування функцій між Наркомторгом СРСР і Наркомторгами союзних республік // ЦДАВО України. Ф. 2 («Рада Народних Комісарів УРСР»). Оп. 5. Спр. 1084. 14 арк.
259. Особова справа Раковського Християна Георгійовича // ЦДАВО України. Ф. 2 («Рада Народних Комісарів УРСР»). Оп. 6. Спр. 352. 12 арк.
260. Звіт комісії ЦК РКП(б) про врегулювання взаємовідносин між РСФРР і УСРР. Доповідна записка про ліквідацію Українського представництва в Литві // ЦДАВО України. Ф. 3 («Постійне представництво УРСР при уряді СРСР»). Оп. 1. Спр. 9. 74 арк.
261. Договір між урядами РСФРР і УСРР про видачу останньому безпроцентної позики в розмірі 4 млн крб золотом для придбання посів матеріалів за кордоном.

- Проект розподілу кредиту в 15 млн золотих крб на імпорт у 1922 р. // ЦДАВО України. Ф. 3 («Постійне представництво УРСР при уряді СРСР»). Оп. 1. Спр. 10. 26 арк.
262. Резолюція РНК РСФРР про припинення дії на території України статуту про гербовий збір. Листування РНК СРСР з Наркомфіном УСРР про податкові питання // ЦДАВО України. Ф. 3 («Постійне представництво УРСР при уряді СРСР»). Оп. 1. Спр. 15. 83 арк.
263. Постанова РНК УСРР про Малий Раднарком. Витяги із протоколів засідань РНК УСРР про повноваження Постійного Представництва УСРР в РСФРР // ЦДАВО України. Ф. 3 («Постійне представництво УРСР при уряді СРСР»). Оп. 1. Спр. 59. 49 арк.
264. Доповідь про роботу планового бюро Повпредства УСРР // ЦДАВО України. Ф. 3 («Постійне представництво УРСР при уряді СРСР»). Оп. 1. Спр. 95. 39 арк.
265. Документи про встановлення єдиного оперативного продовольчого плану для РСФРР і УСРР, порядок взаємовідносин між Наркомпродом РСФРР, УСРР, ліквідацію продовольчої заборгованості Наркомпроду УСРР, включення в план використання продовольчих ресурсів на 1922/1923 рр. фонду натуральних дотацій, організацію товариства Хліботоргу на Україні (проекти постанов, протоколи, листування, таблиці) // ЦДАВО України. Ф. 3 («Постійне представництво УРСР при уряді СРСР»). Оп. 1. Спр. 100. 109 арк.
266. Документи про врегулювання порядку проходження законодавчих актів РСФРР через законодавчі органи УСРР, взаємовідносини між центральними органами, наркоматами, кооперативними організаціями та установами РСФРР і УСРР (проекти. постанови, протоколи, витяги з протоколів, накази, проекти положень, звіт. доповідні записки. висновок. листування) // ЦДАВО України. Ф. 3 («Постійне представництво УРСР при уряді СРСР»). Оп. 1. Спр. 101. 179 арк.
267. Документи про питому вагу України в загальнонародному господарстві СРСР, потребу в коштах для його розвитку (резолюції, доповідні записки, висновки) // ЦДАВО України. Ф. 3 («Постійне представництво УРСР при уряді СРСР»). Оп. 1. Спр. 117. 164 арк.

268. Листування з РПО РСФРР про розширення вирощування цукрових буряків на Україні // ЦДАВО України. Ф. 3. («Постійне представництво УРСР при уряді СРСР»). Оп. 1. Спр. 118. 38 арк.
269. Листування з РПО РСФРР про розвиток рудної промисловості і організацію розробки кар'єрів на Україні // ЦДАВО України. Ф. 3 («Постійне представництво УРСР при уряді СРСР»). Оп. 1. Спр. 119. 71 арк.
270. Запис телефонних розмов Повпредства УСРР при уряді РСФРР з українським урядом у Харкові // ЦДАВО України. Ф. 3. («Постійне представництво УРСР при уряді СРСР»). Оп. 1. Спр. 138. 62 арк.
271. Штатна відомість, пояснювальна записка до штатів Повпредства УСРР при уряді СРСР та оборотна відомість по головній книзі // ЦДАВО України. Ф. 3 («Постійне представництво УРСР при уряді СРСР»). Оп. 1. Спр. 160. 11 арк.
272. Посвідчення співробітників Повпредства УСРР в РСФРР // ЦДАВО України. Ф. 3. («Постійне представництво УРСР при уряді СРСР»). Оп. 1. Спр. 161. 31 арк.
273. Проекти договору про утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік, положень про палати ЦВК СРСР, наркомати СРСР та їх взаємовідносини з наркоматами союзних республік // ЦДАВО України. Ф. 3 («Постійне представництво УРСР при уряді СРСР»). Оп. 1. Спр. 162. 11 арк.
274. Проект постанов ЦВК СРСР про представництво Союзних республік при уряді СРСР; проекти положень про Повноважні представництва союзних республік при уряді СРСР // ЦДАВО України. Ф. 3. («Постійне представництво УРСР при уряді СРСР»). Оп. 1. Спр. 170. 16 арк.
275. Постанова ЦВК і РНК СРСР, ВУЦВК і РНК УСРР та листування з РНК СРСР, РПО і ЦСУ СРСР, ВУЦВК і РНК УСРР про увічнення пам'яті В.І. Леніна, роботу апарату Постпредства УСРР при уряді СРСР та з інших питань // ЦДАВО України. Ф. 3. («Постійне представництво УРСР при уряді СРСР»). Оп. 1. Спр. 174. 455 арк.
276. Стенограма наради представників РНК СРСР і РНК союзних республік та матеріали до положень про наркомати СРСР, представництва союзних республік при уряді СРСР, організацію Арбітражної комісії України (постанови, протоколи,

- листування) // ЦДАВО України. Ф. 3. («Постійне представництво УРСР при уряді СРСР»). Оп.1. Спр. 235. 286 арк.
277. Положення про заснування Комісії законодавчих передбачень при РНК СРСР, заснування Комісії внутрішньої торгівлі при РПО СРСР, про наркомати СРСР, ВРНГ СРСР, Держплан СРСР, законодавчу комісію при РНК СРСР, повноважені представництва союзних республік при уряді СРСР, Повноважене представництво УСРР при уряді СРСР, представників необ'єднаних наркоматів союзних республік в РНК СРСР // ЦДАВО України. Ф. 3. («Постійне представництво УРСР при уряді СРСР»). Оп. 1. Спр. 316. 173 арк.
278. Накази Постпредства УСРР при уряді СРСР по особовому складу і штати та посвідчення співробітників Постпредства УСРР при уряді СРСР // ЦДАВО України. Ф. 3 («Постійне представництво УРСР при уряді СРСР»). Оп. 1. Спр. 381. 34 арк.
279. Довідка до наради відповідальних працівників національних областей і республік у Москві про взаємовідносини з центральними установами у Москві // ЦДАВО України. Ф. 3 («Постійне представництво УРСР при уряді СРСР»). Оп. 1. Спр. 399. 8 арк.
280. Документи про заходи по забезпеченню рівноправності мов та сприяння розвитку української мови, виділення коштів на проведення українізації радянського апарату (декрет, листування) // ЦДАВО України. Ф. 3 («Постійне представництво УРСР при уряді СРСР»). Оп. 1. Спр. 421. 29 арк.
281. Вихідні документи Постпредства УСРР при уряді СРСР та документи про діяльність Постпредства УСРР в Москві (протокол, положення, інструкції, довідка, листування) // ЦДАВО України. Ф. 3 («Постійне представництво УРСР при уряді СРСР»). Оп. 1. Спр. 547. 284 арк.
282. Вихідні документи Постпредства УСРР при уряді СРСР, посвідчення про право відвідування засідань центральних органів управління СРСР // ЦДАВО України. Ф. 3 («Постійне представництво УРСР при уряді СРСР»). Оп. 1. Спр. 561. 129 арк.
283. Витяги з протоколів засідань РНК СРСР та листування з РНК СРСР про асигнування коштів українському уряду на культосвітню роботу в Донбасі //

- ЦДАВО України. Ф. 3 («Постійне представництво УРСР при уряді СРСР»). Оп. 1. Спр. 999. 25 арк.
284. Витяги з протоколів РНК СРСР та листування з РНК СРСР, РНК УСРР про надання коштів Наркомату освіти УСРР для збільшення студентам вузів стипендій // ЦДАВО України. Ф. 3. («Постійне представництво УРСР при уряді СРСР»). Оп. 1. Спр. 1002. 47 арк.
285. Постанова ВУЦВК і РНК УСРР про Положення про Постійне Представництво УСРР при уряді СРСР // ЦДАВО України. Ф. 3 («Постійне представництво УРСР при уряді СРСР»). Оп. 1. Спр. 1671. 4 арк.
286. Матеріали до звіту про роботу Постійного представництва УСРР при уряді СРСР і представництв наркоматів УСРР при ньому // ЦДАВО України. Ф. 3. («Постійне представництво УРСР при уряді СРСР»). Оп. 1. Спр. 1709. 80 арк.
287. Відношення УЕН про порядок відпуску кредитів на електрифікацію України // ЦДАВО України. Ф. 3 («Постійне представництво УРСР при уряді СРСР»). Оп. 1. Спр. 1729. 2 арк.
288. Документи про обговорення положення про постійну сировинну нараду при НКВТ СРСР (проекти постанов і положень, витяги з протоколів, висновки, довідки, листування) // ЦДАВО України. Ф. 3 («Постійне представництво УРСР при уряді СРСР»). Оп. 1. Спр. 1790. 36 арк.
289. Документи про бюджетні права СРСР і союзних республік, порядок робіт по складанню щомісячних бюджетних планів, затвердження контрольних сум для обчислення державних прибутків і витрат по держбюджету СРСР на 1924 – 1925 рр. (постанови, циркуляри, протоколи, доповіді, доповідні записки, листування, таблиці) // ЦДАВО України. Ф. 3 («Постійне представництво УРСР при уряді СРСР»). Оп. 1. Спр. 1802. 131 арк.
290. Документи про надання Україні коштів для землевпорядних робіт в прикордонних місцевостях та для боротьби з сапом (протоколи, доповідна записка, листування) // ЦДАВО України. Ф. 3 («Постійне представництво УРСР при уряді СРСР»). Оп. 1. Спр. 1817. 47 арк.

291. Документи про стан сільського господарства України (постанови, положення, доповіді, листування) // ЦДАВО України. Ф. 3 («Постійне представництво УРСР при уряді СРСР»). Оп. 1. Спр. 1880. 280 арк.
292. Документи про порядок видання адміністративних розпоряджень і циркулярів від імені загальносоюзних і об'єднаних наркоматів СРСР разом з необ'єднаними наркоматами РСФРР (протоколи, висновки, листування) // ЦДАВО України. Ф. 3 («Постійне представництво УРСР при уряді СРСР»). Оп. 1. Спр. 1919. 25 арк.
293. Документи про врегулювання кордонів між РСФРР, УСРР і БСРР (протоколи, доповіді, доповідна записка, листування, таблиці, карта) // ЦДАВО України. Ф. 3 («Постійне представництво УРСР при уряді СРСР»). Оп. 1. Спр. 1953. 107 арк.
294. Листування з РНК СРСР, Наркомфіном СРСР, РНК УСРР про збільшення субвенційного фонду України на 1924/1925 р. для субвенування по місцевому бюджету робітників освіти, сільського господарства і охорони здоров'я // ЦДАВО України. Ф. 3 («Постійне представництво УРСР при уряді СРСР»). Оп. 1. Спр. 2123. 32 арк.
295. Постанова РНК УСРР про участь Українського Представництва у діяльності вищих органів СРСР (ЦВК, РНК, РПО) в напрямі відстоювання суверенних прав УСРР та загальних господарських, фінансових і правових інтересів УСРР та матеріали до неї // ЦДАВО України. Ф. 3. («Постійне представництво УРСР при уряді СРСР»). Оп. 1. Спр. 3615. 31 арк.
296. Документи про проведення озимої посівної кампанії 1928/29 р. в РСФРР і УСРР (проекти постанов, витяги з протоколів, доповідні записки, листування) // ЦДАВО України. Ф. 3 («Постійне представництво УРСР при уряді СРСР»). Оп. 1. Спр. 5820. 201 арк.
297. Листування з Наркомземом РСФРР про передачу новим радгоспам тракторів із контингентів УСРР і РСФРР // ЦДАВО України. Ф. 3 («Постійне представництво УРСР при уряді СРСР»). Оп. 1. Спр. 5881. 7 арк.
298. Документи про проведення озимої посівної кампанії 1928/1929 рр. (проекти постанов, доповідні записки, листування) // ЦДАВО України. Ф. 3 («Постійне представництво УРСР при уряді СРСР»). Оп. 1. Спр. 5983. 135 арк.

299. Постанова ВУЦВК про перейменування населених пунктів. встановлення кордонів між РСФРР і УСРР // ЦДАВО України. Ф. 3 («Постійне представництво УРСР при уряді СРСР»). Оп. 3. Спр. 130. 20 арк.
300. Матеріали про організацію торговельних представництв за кордоном і укладення торговельних договорів; про діяльність російських і українських емігрантів за кордоном. Положення про Повноважне представництво УСРР при уряді РСФРР // ЦДАВО України. Ф. Р-4 («Народний комісаріат закордонних справ УРСР»). Оп. 1. Спр. 15. 343 арк.
301. Переписка з представництвом УСРР в Польщі // ЦДАВО України. Ф. Р-4 («Народний комісаріат закордонних справ УРСР»). Оп. 1с. Спр. 55. 98 арк.
302. Положення, інструкції, протоколи та інші матеріали про союзне об'єднання радянських республік і об'єднання деяких наркоматів СРСР і УСРР // ЦДАВО України. Ф. Р-4 («Народний комісаріат закордонних справ УРСР»). Оп. 1. Спр. 56. 231 арк.
303. Доповіді Повноважного представника УСРР в Чехословаччині про проведену роботу // ЦДАВО України. Ф. Р-4 («Народний комісаріат закордонних справ УРСР»). Оп. 1. Спр. 560. 111 арк.
304. Положення про протокольну частину НКЗС УСРР. Дипломатичний корпус, акредитований при робітничо-селянському уряді РСФРР. Посвідчення. повноваження, мандати, видані НКЗС УСРР // ЦДАВО України. Ф. Р-4 («Народний комісаріат закордонних справ УРСР»). Оп. 1. Спр. 616. 139 арк.
305. Нога перського посланця про репатріацію персів на батьківщину і повноваження представнику УСРР в РСФРР Ю. Коцюбинському вести переговори з представниками Персії по укладенню з ними попередньої угоди. Список членів Генерального перського консульства в Харкові // ЦДАВО України. Ф. Р-4 («Народний комісаріат закордонних справ УРСР»). Оп. 1. Спр. 618. 8 арк.
306. Повноваження Представнику УСРР в РСФРР Ю. Коцюбинському вести переговори з представниками Азербайджану і підписати з ним угоду // ЦДАВО України. Ф. Р-4 («Народний комісаріат закордонних справ УРСР»). Оп. 1. Спр. 620. 6 арк.

307. Звіт про роботу Дипломатичної місії УСРР в РСФРР і переписка з нею // ЦДАВО України. Ф. Р-4 («Народний комісаріат закордонних справ УРСР»). Оп. 1. Спр. 639. 90 арк.
308. Матеріали про взаємовідносини з Туреччиною і переписка з турецьким послом про повернення а батьківщину турецьких громадян; проект договору про дружбу між Україною і туреччиною і конвенції про репатріацію військовополонених // ЦДАВО України. Ф. Р-4 («Народний комісаріат закордонних справ УРСР»). Оп. 1. Спр. 680. 99 арк.
309. Відомості про видачу зарплати співробітникам Української дипломатичної місії в РСФРР // ЦДАВО України. Ф. Р-4 («Народний комісаріат закордонних справ УРСР»). Оп. 2. Спр. 85. 9 арк.
310. Касові повідомлення Уповноваженого УСРР в РСФРР і представництва УСРР в Німеччині за січень – березень 1922 р. // ЦДАВО України. Ф. Р-4 («Народний комісаріат закордонних справ УРСР»). Оп. 2. Спр. 169. 47 арк.
311. Переписка з губерньським фінансовим відділом і Всеукраїнською конторою Державного банку про розрахунки по соціалістичному страхуванню і податкам. Списки співробітників Уповноваженого НКЗС при уряді УСРР // ЦДАВО України. Ф. Р-4 («Народний комісаріат закордонних справ УРСР»). Оп. 2. Спр. 229. 92 арк.
312. Положення про протокольну частину НКЗС УСРР. Дипломатичний корпус, акредитований при робітничо-селянському уряді РСФРР. Посвідчення, повноваження, мандати, видані НКЗС УСРР // ЦДАВО України. Ф. Р-4 («Народний комісаріат закордонних справ УРСР»). Оп. 2. Спр. 616. 139 арк.
313. Переписка про приєднання ряду повітів і волостей РСФСР до УРСР і районуванні Харківської губернії // ЦДАВО України. Ф. 5 («Народний комісаріат внутрішніх справ УРСР»). Оп. 1. Спр. 320. 45 арк.
314. Матеріали про приєднання до УСРР деяких повітів Воронежської губернії // ЦДАВО України. Ф. 5 («Народний комісаріат внутрішніх справ УРСР»). Оп. 1. Спр. 321. 77 арк.
315. Матеріали про кордони між РСФРР, БСРР і УСРР // ЦДАВО України. Ф. 5 («Народний комісаріат внутрішніх справ УРСР»). Оп. 2. Спр. 331. 13 арк.

316. Протоколи Центральної штатної комісії Управління уповноваженого Наркомату праці РСФРР при Раднаркомі УСРР, комісії по реорганізації місцевих радянських органів і матеріали до них // ЦДАВО України. Ф. 5 («Народний комісаріат внутрішніх справ УРСР»). Оп. 1. Спр. 850. 157 арк.
317. Проекти положень Повноваженого представництва УСРР у справах господарського будівництва при уряді РСФРР, прислані на висновок Наркомату внутрішніх справ УСРР // ЦДАВО України. Ф. 5 («Народний комісаріат внутрішніх справ УРСР»). Оп. 1. Спр. 851. 14 арк.
318. Протоколи засідань Великої і Малої президій ВУЦВК // ЦДАВО України. Ф. 5 («Народний комісаріат внутрішніх справ УРСР»). Оп. 2. Спр. 13. 177 арк.
319. Матеріали про кордони між РСФРР, БСРР і УСРР. Оп. 2. Спр. 331. 13 арк.
320. Переписка про розгляд проектів постанов ЦВК і Раднаркому СРСР і взаємної інформації з Постійним представництвом УСРР при уряді СРСР // ЦДАВО України. Ф. 5 («Народний комісаріат внутрішніх справ УРСР»). Оп. 2. Спр. 1764. 51 арк.
321. Матеріали про організацію і діяльність Управління Уповноваженого Наркомфіну РСФРР при Раднаркомі УСРР та його юридичного відділу (протоколи, нариси, звіти, таблиці, заяви) // ЦДАВО України. Ф. 30. («Народний комісаріат фінансів УРСР»). Оп. 1. Спр. 388. 83 арк.
322. Циркуляри Наркомфіну СРСР про реорганізацію центральних і місцевих органів союзних республік // ЦДАВО України. Ф. 30 («Народний комісаріат фінансів УРСР»). Оп. 1. Спр. 1766. 290 арк.
323. Циркуляри Наркомфіну СРСР наркомфінам союзних республік // ЦДАВО України. Ф. 30 («Народний комісаріат фінансів УРСР»). Оп. 1. Спр. 1768. 69 арк.
324. Пояснююча записка про етнографічне визначення території України // ЦДАВО України. Ф. 3696. («Міністерство закордонних справ УНР»). Оп. 1. Спр. 178. 8 арк.
325. Записки Голови Української мирової делегації С.П. Шелухіна про мирові переговори з Росією та уривок розмови в справі окремих підпунктів мирного договору // ЦДАВО України. Ф. 3766. («Міністерство закордонних справ Української держави»). Оп. 3. Спр. 7. 9 арк.

326. Копія доповіді РНК УСРР в РПО СРСР про фінансування тресту Південсталь, проекту закону про промислові зразки (рисунок і моделі), про мита, що знімаються за патенти на винаходи і правила примусового вилучення виробів. Довідка (пам'ятка) про український інститут прикладної хімії. Звід завідуючого про роботу Московської контори Укртютюнтресту у першому півріччі 1923 р. Переписка з ВРНГ УСРР і Управлінням податками і державними прибутками НКФ РСФРР про обкладення українських контор // ЦДАВО України. Ф. 773 («Представництво ВРНГ УСРР при президії ВРНГ СРСР»). Оп. 1. Спр. 4. 104 арк.
327. Копії постанов ВУЦВК, РНК УСРР, ВРНГ УСРР «Про дрібну і середню промисловість», «Про кустарну і дрібну промисловість і сільськогосподарську кооперацію». Стенограми засідання правової секції Української ради місцевої промисловості від 29.10.1924 р., наказів ВРНГ СРСР з цього питання // ЦДАВО України. Ф. 773. («Представництво ВРНГ УСРР при президії ВРНГ СРСР»). Оп. 1. Спр. 15. 111 арк.
328. Копія положення ВЦВК і РНК УСРР про Постійне представництво УСРР при уряді СРСР. Проект постанови ВРНГ СРСР про утворення Всесоюзного синдикату сірникової промисловості // ЦДАВО України. Ф. 773. («Представництво ВРНГ УСРР при президії ВРНГ СРСР»). Оп. 1. Спр. 17. 89 арк.
329. Доповідні записки Ради з'їздів працівників хімічної промисловості про створення виробничо-фінансових планів трестів основної хімічної промисловості на 1924/25 р., ВРНГ УСРР в Раду Праці і Оборони СРСР з питання про скасування постанови сесії ЦВК СРСР від 12 листопада 1923 р. про передачу ВРНГ УСРР мандату на управління Південномашинобудівним трестом. Копія доповідної записки економуправління ВРНГ УСРР про організацію міжреспубліканських трестів. Переписка з ВРНГ СРСР, РСФРР, УСРР і наркоматами про розгляд промислових планів трестів України // ЦДАВО України. Ф. 773. («Представництво ВРНГ УСРР при президії ВРНГ СРСР»). Оп. 1. Спр. 34. 158 арк.
330. Переписка з ВРНГ УСРР про хід обговорення в президії ВРНГ СРСР питання про стан. розвиток і фінансування української промисловості, з московськими конторами українських трестів про надсилання відомостей про роботу трестів //

- ЦДАВО України. Ф. 773. («Представництво ВРНГ УСРР при президії ВРНГ СРСР»). Оп.1. Спр. 38. 60 арк.
331. Матеріали до доповіді В. Я. Чубаря «Про промисловий бюджет України та сільськогосподарське кредитування на 1925–1926 рр.» для Ради Праці і Оборони // ЦДАВО України. Ф. 4402. («Чубар Влас Якович»). Оп. 1. Спр. 33. 19 арк.
332. Стаття (автор невідомий) про стан промисловості України з правками автора // ЦДАВО України. Ф. 4402. («Чубар Влас Якович»). Оп. 1. Спр. 60. 33 арк.
333. Протоколи I з'їзду КП(б)У. Список делегатів з'їзду з вирішальним голосом та інші матеріали з'їзду // ЦДАГО України. Ф. 1 («Центральний Комітет Комуністичної партії України»). Оп. 1. Спр. 2. 196 арк.
334. Стенограма II з'їзду КП(б)У // ЦДАГО України. Ф. 1 («Центральний Комітет Комуністичної партії України»). Оп. 1. Спр. 4. 225 арк.
335. Протоколи 4-го Пленуму ЦК КП(б)У (м. Орел) (1-й екземпляр) // ЦДАГО України. Ф. 1 («Центральний Комітет Комуністичної партії України»). Оп. 1. Спр. 9. 18 арк.
336. Протоколи пленуму ЦК КП(б)У // ЦДАГО України. Ф. 1 («Центральний Комітет Комуністичної партії України»). Оп. 1. Спр. 13. 18 арк.
337. Стенограма III з'їзду КП(б)У (є протокол попередньої наради делегатів з'їзду, яка відбулася 28 лютого 1919 р.) // ЦДАГО України. Ф. 1 («Центральний Комітет Комуністичної партії України»). Оп. 1. Спр. 15. 194 арк.
338. Резолюції III з'їзду КП(б)У // ЦДАГО України. Ф. 1 («Центральний Комітет Комуністичної партії України»). Оп. 1. Спр. 17. 13 арк.
339. Протоколи Пленуму ЦК КП(б)У // ЦДАГО України. Ф. 1 («Центральний Комітет Комуністичної партії України»). Оп. 1. Спр. 22. 5 арк.
340. Стенограма IV конференції КП(б)У // ЦДАГО України. Ф. 1 («Центральний Комітет Комуністичної партії України»). Оп. 1. Спр. 28. 447 арк.
341. Стенограма IV конференції КП(б)У // ЦДАГО України. Ф. 1 («Центральний Комітет Комуністичної партії України»). Оп. 1. Спр. 59. 117 арк.
342. Протокол № 2 Пленуму ЦК КП(б)У // ЦДАГО України. Ф. 1 («Центральний Комітет Комуністичної партії України»). Оп. 1. Спр. 71. 14 арк.

343. Протокол № 2 Пленуму ЦК КП(б)У і матеріали до нього (1-й екз.) // ЦДАГО України. Ф. 1 («Центральний Комітет Комуністичної партії України»). Оп. 1. Спр. 87. 61 арк.
344. Протокол №5 і стенограма пленуму ЦК КП(б)У. Матеріали до пленуму. (1-й екз.) // ЦДАГО України. Ф. 1 («Центральний Комітет Комуністичної партії України»). Оп. 1. Спр. 92. 161 арк.
345. Протокол №5, стенограма пленуму ЦК КП(б)У і матеріали до нього (2-й екз, неповний) // ЦДАГО України. Ф. 1 («Центральний Комітет Комуністичної партії України»). Оп. 1. Спр. 93.
346. Протокол № 6 пленуму ЦК КП(б)У і матеріали до нього (1-й екз.) // ЦДАГО України. Ф. 1 («Центральний Комітет Комуністичної партії України»). Оп. 1. Спр. 94. 14 арк.
347. Протокол № 6 пленуму ЦК КП(б)У і матеріали до нього (2-й екз., неповний) // ЦДАГО України. Ф. 1 («Центральний Комітет Комуністичної партії України»). Оп. 1. Спр. 95. 5 арк.
348. Стенограма VII конференції КП(б)У. Частина 1-а // ЦДАГО України. Ф. 1 («Центральний Комітет Комуністичної партії України»). Оп. 1. Спр. 97. 243 арк.
349. Матеріали до протоколів № 12 – 28 засідань політбюро ЦК КП(б) України // ЦДАГО України. Ф. 1 («Центральний Комітет Комуністичної партії України»). Оп. 6. Спр. 18. 255 арк.
350. Матеріали до протоколів № 93 – 103 засідань політбюро ЦК КП(б) України // ЦДАГО України. Ф. 1 («Центральний Комітет Комуністичної партії України»). Оп. 6. Спр. 27. 239 арк.
351. Матеріали до протоколів № 104 – 110 засідань Політбюро ЦК КП(б) // ЦДАГО України. Ф. 1 («Центральний Комітет Комуністичної партії України»). Оп. 6. Спр. 28. 219 арк.
352. Матеріали до протоколів №45 – 55 засідань Політбюро ЦК КП(б)У // ЦДАГО України. Ф. 1 («Центральний Комітет Комуністичної партії України»). Оп. 6. Спр. 35. 161 арк.

353. Протоколи №102–120; 1-34 а, 35–48 засідань Політбюро ЦК КП(б) України // ЦДАГО України. Ф. 1 («Центральний Комітет Комуністичної партії України»). Оп. 6. Спр. 40. 169 арк.
354. Протоколи №44-76 засідань Політбюро ЦК КП(б)У (1-й екземпляр) // ЦДАГО України. Ф. 1 («Центральний Комітет Комуністичної партії України»). Оп. 6. Спр. 58. 25 арк.
355. Протоколи засідань і звіт про роботу Українського Представництва при Народному комісаріаті в справах національностей РСФРР, доповідна записка про його завдання і функції. Листи, доповідні записки в ЦК КП(б)У про стан справ і стан роботи в Бессарабії // ЦДАГО України. Ф. 1 («Центральний Комітет Комуністичної партії України»). Оп. 20. Спр. 296. 41 арк.
356. Телеграма (телеграфний бланк) Голови Ради Народних Комісарів РСФРР В.І. Леніна і секретаря ЦК РКП(б) В.М. Молотова про вивезення хліба на бази РСФРР, призначення відповідальних за продзаготівлю на Україні. Телеграми, листи ЦК РКП(б), ЦК КП(б)У. губкомів партії, Народного комісаріату продовольства УСРР про заготівлю продовольства і хліба, посилення продроботи на місцях та інших питаннях. Копія доповідної записки Народного комісаріату продовольства УСРР в Українську Економічну Раду про розгляд кошторису по продподатку // ЦДАГО України. Ф. 1 («Центральний Комітет Комуністичної партії України»). Оп. 20. Спр. 397. 118 арк.
357. Копія телеграми за підписом Голови Ради Праці і Оборони В.І. Леніна, секретаря ЦК РКП(б) В.М. Молотова і голови ВЦКВ М.И. Калініна губкомам партії про проведення паливної кампанії. Листування з ЦК РКП(б) про терміни проведення партійних конференцій, надання допомоги голодуючим Поволжя, ході продовольчої кампанії та іншим питанням // ЦДАГО України. Ф. 1 («Центральний Комітет Комуністичної партії України»). Оп. 20. Спр. 398. 104 арк.
358. Протоколи об'єднаного з'їзду Новомосковської організації КП(б)У Катеринославської губернії спільно з комуністами військових частин, розміщених у повіті. Протоколи VII Новомосковської повітової конференції КП(б)У, пленумів, засідань бюро повітового комітету партії, загальноміських і повітових партійних

- зборів, нарад секретарів районних партійних комітетів, повітових з'їздів Комітету незаможних селян, професійних спілок // ЦДАГО України. Ф. 1 («Центральний Комітет Комуністичної партії України»). Оп. 20. Спр. 490. 187 арк.
359. Протоколи засідання Президії Всеросійського Центрального виконавчого Комітету. Постанови Ради Праці й Оборони (РПО). Положення про народні комісаріати юстиції, шляхів сполучення, продовольства РСФРР // ЦДАГО України. Ф. 1 («Центральний Комітет Комуністичної партії України»). Оп. 20. Спр. 609. 153 арк.
360. Доповідна записка (автор не вказаний) В.І. Леніну, Політбюро ЦК РКП(б) про збір хліба на Україні. Довідки (автор не вказаний) про заготівлю продуктів, постачанні України та іншим питанням // ЦДАГО України. Ф. 1 («Центральний Комітет Комуністичної партії України»). Оп. 20. Спр. 981. 26 арк.
361. Протоколи засідання комісії пленуму ЦК РКП(б) і комісії, обраної політбюро ЦК КП(б)У для вироблення резолюції на з'їзді Рад про союзне об'єднання. Проекти постанов II сесії Центрального виконавчого комітету СРСР, VII Всеукраїнського з'їзду Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів про утворення Союзу Радянських Соціалістичних республік, основах конституції Союзу РСР та ін. питаннях // ЦДАГО України. Ф. 1 («Центральний Комітет Комуністичної партії України»). Оп. 20. Спр. 985. 77 арк.
362. Протоколи засідання комісії ЦК КП(б)У по районуванню УСРР. Проекти тез до доповіді, доповідь «Про зовнішні кордони УСРР Центральної адміністративно-територіальної комісії по районуванню на IV сесію ВУЦВК 8-го скликання і резолюція сесії. Переписка з ЦК РКП(б), РНК УСРР і ВУЦВК про встановлення державних кордонів між УСРР і РСФРР, районуванню України // ЦДАГО України. Ф. 1 («Центральний Комітет Комуністичної партії України»). Оп. 20. Спр. 1813. 112 арк.
363. Протокол, виписки з протоколів засідання Політбюро, Оргбюро ЦК РКП(б), Президії ЦКК РКП(б). Переписка з ЦК РКП(б) про стан промисловості, роботі серед молоді, потреби України у фондах на 1924 – 1925 рр., проведення нарад по роботі на селі, відкомандируванні партійних працівників та інших питаннях //

ЦДАГО України. Ф. 1 («Центральний Комітет Комуністичної партії України»). Оп. 20. Спр. 1861. 161 арк.

364. Копія листа голови РНК УСРР В.Я. Чубаря на ім'я Генерального Секретаря ЦК ВКП(б) Й.В. Сталіна про необхідність розширення прав республіканських наркоматів. Тези доповідей, огляди радянських органів республіки про господарське будівництво на Україні, проблемах народного господарства. У справі є Матеріали до доповіді урядових органів УСРР в Раді Праці і Оборони СРСР (типографічний екз.) // ЦДАГО України. Ф. 1 («Центральний Комітет Комуністичної партії України»). Оп. 20. Спр. 2031. 102 арк.
365. Резолюція наради при організаційно-розподільчому відділі ЦК КП(б)У по доповіді оргвідділу Молдавського обкому партії. Доповідна записка, довідка оргрозподілвідділу ЦК в ЦК ВКП(б) и ЦК КП(б)У про зміцнення працівниками прикордонних округів, українізації на транспорті, зміни обліку членів і кандидатів партії. Циркуляри, інструкція ЦК КП(б)У і організаційно-інструкторського відділу про переобрання сільських рад, порядок відкомандирування комуністів на роботу. Переписка відділу з партійними, радянськими органами, військовими організаціями з кадрових питань // ЦДАГО України. Ф. 1 («Центральний Комітет Комуністичної партії України»). Оп. 20. Спр. 2220. 187 арк.
366. Доповідна записка ЦК КП(б)У в ЦК ВКП(б) про державні кордони УСРР і Північно-Кавказького краю в районі ст. Чортково. Доповідна записка ВУЦВК в ЦК КП(б)У про приєднання території бувшого Путивльського повіту до УСРР// ЦДАГО України. Ф. 1 («Центральний Комітет Комуністичної партії України»). Оп. 20. Спр. 2228. 51 арк.
367. Зведення, довідки, інформація відділів ЦК КП(б)У про українізацію партійних, профспілкових, державних органів, транспортних та інших організацій // ЦДАГО України. Ф. 1 («Центральний Комітет Комуністичної партії України»). Оп. 20. Спр. 2249. 127 арк.
368. Статті секретаря ЦК КП(б)У тов. Корнюшина Ф.Д., заступника голови ЦКК КП(б)У Лебеда Д.З. з національного питання. Стаття «Проблематичність

- української національності» /автор не вказаний/ // ЦДАГО України. Ф. 1 («Центральний Комітет Комуністичної партії України»). Оп. 20. Спр. 2255. 69 арк.
369. Статті Г. Лапчинського і В. Винниченка націоналістичного характеру // ЦДАГО України. Ф. 1 («Центральний Комітет Комуністичної партії України»). Оп. 20. Спр. 2258. 31 арк.
370. Доповідь народного комісаріату зовнішньої і внутрішньої торгівлі УСРР в ЦК КП(б)У про його діяльність за період з 1921 по 1926 рр. // ЦДАГО України. Ф. 1 («Центральний Комітет Комуністичної партії України»). Оп. 20. Спр. 2302. 59 арк.
371. Переписка з Наркоматом торгівлі УСРР з питань діяльності торговельних організацій в республіці. Доповідна записка ЦК КП(б)У про доцільність функціонування двох аналогічних Всеукраїнських торгів «ВАКОТ» і «Сприяння». В справі є лист Наркомторгу СРСР за підписом А.І. Мікояна у зв'язку з постановою ЦК КП(б)У про постачання ячменю до Криму // ЦДАГО України. Ф. 1 («Центральний Комітет Комуністичної партії України»). Оп. 20. Спр. 2791. 41 арк.
372. Лист О.Я. Шумського на ім'я Л.М. Кагановича з засудженням раніше зайнятої ним позиції з питань українізації. Доповідь комісії ЦК КП(б)У Президії ЦК ВКП(б) про результати проведення національної політики, роботі серед національних меншин, стан українізації в промислових округах // ЦДАГО України. Ф. 1 («Центральний Комітет Комуністичної партії України»). Оп. 20. Спр. 2894. 113 арк.
373. Копії циркулярних листів ЦК КП(б)У і Центрального Революційного комітету Донецького басейну. Копії протоколів, резолюцій, доповідей партійних конференцій, зборів, з'їздів Рад, мітингів Харківської губернії. Копії довідок, зведень, телеграм про економічне і політичне становище в Україні, надання допомоги голодному Петрограду і про отримання з РСФРР і Білорусько-Литовської Радянських республік промислових товарів, сільськогосподарського інвентарю, запасних частин // ЦДАГО України. Ф. 57 («Документи періоду підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни в Україні»). Оп. 2. Спр. 271. 89 арк.
374. Телеграма В.І. Леніна Х.Г. Раковському. Виступи Я.М. Свердлова на III з'їзді і С.В. Косіора на XIII з'їзді КП(б)У; статті і спогади В.К. Аверина, В.О. Антонова-

- Овсієнка, Я.А. Яковлєва, В.П. Затонського, Е.І. Квірінга, М.М. Майорова та інших про «правих» і «лівих» в КП(б)У // ЦДАГО України. Ф. 57 («Документи періоду підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни в Україні»). Оп. 2. Спр. 285. 131 арк.
375. Фотокопія проекту Положення про державні відносини Радянської України і Радянської Росії // ЦДАГО України. Ф. 57 («Документи періоду підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни в Україні»). Оп. 2. Спр. 310. 5 арк.
376. Фотокопії телеграм Народного комісара продовольства РСФРР і доповнення до нього про недопустимість злиття Чернігівського продовольчого відділу з губернською радою народного господарства. Проекти положень про взаємовідносини Наркомпросу УСРР з Наркомпросом РСФРР і про організацію народного господарства України // ЦДАГО України. Ф. 57 («Документи періоду підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни в Україні»). Оп. 2. Спр. 311. 9 арк.
377. Фотокопія Положення про українське Представництво при Народному Комісаріаті в справах національностей РСФРР. Фотокопія протоколу наради завідуючих національними відділами при ЦК КП(б)У // ЦДАГО України. Ф. 57 («Документи періоду підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни в Україні»). Оп. 2. Спр. 432. 5 арк.
378. Копія тез за підписами голови Всеукраїнського революційного комітету Г.І. Петровського і члена Комітету Д.З. Мануїльського «Наша військова політика в Україні». Копії телеграми за підписом секретаря ЦК КП(б)У Молотова В.М. і листівок Київського губкому КП(б)У, Подільського губернського виконавчого комітету з продовольчого питання і про вибори комуністів до місцевих рад робітничих і селянських депутатів // ЦДАГО України. Ф. 57 («Документи періоду підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни в Україні»). Оп.2. Спр. 438. 12 арк.
379. Оригінали протоколів і постанов Ради праці й оборони з 20.07. по 31.08.1923 р. // ГАРФ. Ф. Р-5674 («Рада праці й оборони»). Оп.1. Спр. 1. 317 арк.

380. Огляд діяльності Адміністративної комісії при президії ВЦВК в області адміністративно-територіального поділу РСФРР // ГАРФ. Ф. Р-5677 («Адміністративна комісія при Президії ВЦВК»). Оп. 1. Спр. 3. 13 арк.
381. Справа про розробку принципів районування республіки і утворення окремих адміністративно-господарських одиниць з додаванням матеріалів адміністративної комісії ВЦВК // ГАРФ. Ф. Р-5677 («Адміністративна комісія при Президії ВЦВК»). Оп. 1. Спр. 7. 585 арк.
382. Справа з питання врегулювання кордонів між РСФРР і УСРР // ГАРФ. Ф. Р-5677 («Адміністративна комісія при Президії ВЦВК»). Оп. 1. Спр. 9. 11 арк.
383. Справа про переведення шести волостей Рильського повіту Курської губернії до УСРР // ГАРФ. Ф. Р-5677 («Адміністративна комісія при Президії ВЦВК»). Оп. 1. Спр. 168. 34 арк.
384. Справа про перехід Білгородського, Новооскольського і Корочанського повітів Курської губернії до Харківської губернії // ГАРФ. Ф. Р-5677 («Адміністративна комісія при Президії ВЦВК»). Оп. 1. Спр. 170. 17 арк.
385. Справа про встановлення кордону між Україною і Кримом (Про приєднання Генічеського повіту Запорізької губернії і частини Дніпровського повіту Миколаївської губернії до Кримської АСРР) // ГАРФ. Ф. Р-5677 («Адміністративна комісія при Президії ВЦВК»). Оп. 1. Спр. 313. 272 арк.
386. Справа про переведення шести волостей Рильського повіту Курської губернії до УСРР // ГАРФ. Ф. Р-5677 («Адміністративна комісія при Президії ВЦВК»). Оп. 1. Спр. 168. 34 арк.
387. Справа з питання про перехід Білгородського, Новооскольського і Корочанського повітів Курської губернії до Харківської губернії // ГАРФ. Ф. Р-5677 («Адміністративна комісія при Президії ВЦВК»). Оп. 1. Спр. 170. 17 арк.
388. Справа про встановлення кордону між Україною і Кримом (Про приєднання Генічеського повіту Запорізької губернії і частини Дніпровського повіту Миколаївської губернії до Кримської АСРР) // ГАРФ. Ф. Р-5677 («Адміністративна комісія при Президії ВЦВК»). Оп. 1. Спр. 313. 272 арк.

389. Протоколи міжвідомчої наради економіко-правового відділу з питань про економічні відносини Російської республіки до України, Литви, Латвії, та інших. про кордони Литви і переписка з Вітебським виконкомом про централізацію влади стосовно Вітебського губернського виконкому // ГАРФ. Ф. Р-5677 («Адміністративна комісія при Президії ВЦВК»). Оп. 2. Спр. 8. 47 арк.
390. Справа про приєднання Донецької області до Донецької губернії УСРР // ГАРФ. Ф. Р-5677 («Адміністративна комісія при Президії ВЦВК»). Оп. 3. Спр. 85. 18 арк.
391. Протоколи засідання технічної підкомісії при особливій комісії ЦВК СРСР по врегулюванню кордонів між РСФРР, УСРР і БСРР // ГАРФ. Ф. Р-5677 («Адміністративна комісія при Президії ВЦВК»). Оп. 4. Спр. 389. 22 арк.
392. Справа про врегулювання кордонів між РСФРР, УСРР і БСРР // ГАРФ. Ф. Р-5677 («Адміністративна комісія при Президії ВЦВК»). Оп. 5. Спр. 20. 49 арк. 394. Справа про встановлення кордонів між Українською СРР і Брянською, Воронежською і Курською губерніями РСФРР // ГАРФ. Ф. Р-5677 («Адміністративна комісія при Президії ВЦВК»). Оп. 7. Спр. 317. 102 арк.
395. Доповіді, історико-етнографічні довідки, виписки із протоколів і переписка з питання врегулювання кордонів між РСФРР і УСРР // ГАРФ. Ф. Р-6892 («Комісія Центрального Виконавчого Комітету з районування»). Оп. 1. Спр. 4. 148 арк.
396. Виписки з протоколів і переписка Комісії ЦВК Союзу РСР по врегулюванню кордонів між РСФРР і УСРР // ГАРФ. Ф. Р-6892 («Комісія Центрального Виконавчого Комітету з районування»). Оп. 1. Спр. 5. 76 арк.
397. Стенограма засідання Комісії по врегулюванню кордонів між РСФРР і УСРР // ГАРФ. Ф. Р-6892 («Комісія Центрального Виконавчого Комітету з районування»). Оп. 1. Спр. 11. 18 арк.
398. Висновок відомств з питання про врегулювання кордонів між РСФРР і УСРР // ГАРФ. Ф. Р-6892 («Комісія Центрального Виконавчого Комітету з районування»). Оп. 1. Спр. 12. 9 арк.

399. Доповідь Голови ЦАТК ВУЦВК про зовнішні кордони УСРР // ГАРФ. Ф. Р–6892 («Комісія Центрального Виконавчого Комітету з районування»). Оп. 1. Спр. 13. 21 арк.
400. Виписка з протоколів засідань Президії ЦВК СРСР, протоколи засідання Паритетної комісії і переписка про встановлення кордонів між РСФРР і УСРР в частині Таганрозького і Шахтинського округів // ГАРФ. Ф. Р–6892 («Комісія Центрального Виконавчого Комітету з районування»). Оп. 1. Спр. 14. 41 арк.
401. Статистичні дані про населення Курської, Воронежської і Гомельської губерній // ГАРФ. Ф. Р–6892 («Комісія Центрального Виконавчого Комітету з районування»). Оп. 1. Спр. 16. 10 арк.
402. Висновок з питання про приєднання південних повітів Воронежської губернії, сусідніх з Харківською губернією, до УСРР // ГАРФ. Ф. Р–6892 («Комісія Центрального Виконавчого Комітету з районування»). Оп. 1. Спр. 17. 35 арк.
403. Тези доповіді Г. Кржижановського з питання районування // ГАРФ. Ф. Р–6892 («Комісія Центрального Виконавчого Комітету з районування»). Оп. 1. Спр. 50. 95 арк.
404. Засідання Політбюро ЦК ВКП(б) // РДАСПИ. Ф. 17 («Комісія Центрального Виконавчого Комітету з районування»). Оп. 3. Спр. 688. 4 арк.
405. Стенограма, протокол і пропозиції окремої наради працівників національних республік – членів ВЦВК і ЦВК СРСР та інших представників національних окраїн, пропозиції і докладні записки про діяльність відділу національностей ВЦВК, про роботу тюркологічного з'їзду та ін. // РДАСПИ. Ф. 17 («Центральний Комітет ВКП(б)'). Оп. 85. Спр. 108. 208 арк.
406. Засідання Оргбюро ЦК РКП(б) від 14 квітня 1924 р. // РДАСПИ. Ф. 17 («Центральний Комітет ВКП(б)'). Оп. 112. Спр. 530. 78 арк.
407. Діяльність Кагановича Л.М. в ЦК КП(б)У України – виступи на з'їздах // РДАСПИ. Ф. 81 («Каганович Лазар Мойсейович»). Оп. 3. Спр. 106. 153 арк.
408. Діяльність Кагановича Л.М. в ЦК КП(б) України – документи з національного питання // РДАСПИ. Ф. 81 («Каганович Лазар Мойсейович»). Оп. 3. Спр. 130. 145 арк.

409. Діяльність Кагановича Л.М. в ЦК КП(б) України. Про Комуністичну партію Західної України // РДАСПИ. Ф. 81 («Каганович Лазар Мойсейович»). Оп. 3. Спр. 135. 242 арк.
410. Переписка Молотова В. с членами Политбюро ЦК КП(б)У // РДАСПИ. Ф. 81 («Молотов Вячеслав Михайлович»). Оп. 2. Спр. 154. 187 арк.
411. Большевистское руководство. Переписка. 1912–1927. Сборник документов / Сост. А.В. Квашенкин, О.В. Хлевнюк, Л.П. Кошелева, Л.А. Роговая. М.: РОССПЭН, 1996. 423 с.
412. Борьба за советскую власть в Крыму. Сборник документов и материалов. В 2-х томах. Т. 1 (март 1917 г. – апрель 1918 г.). Симферополь: Крымиздат, 1957. 319 с.
413. Бюлетень 5-го Всеукраїнського з'їзду Рад. 4 березня 1921. №6. 162 с.
414. Бюлетень V Всеукраинской конференции Коммунистической партии большевиков Украины. Х., 1920. Бюлетень №3. (20 ноября).
415. Витяг з протоколу №80 засідання Політбюро ЦК КП(б)У 3 жовтня 1922 р. // Известия ЦК КПСС. 1989. С. 214.
416. Вопросы финансовой политики на второй сессии ВУЦИК // Финансовый вестник. 1922. 1–15 июля. №1–2. С. 8–10.
417. Вопросы экономического районирования СССР: сборник материалов и статей (1917–1929 гг.); под общ. ред. акад. Г.М. Кржижановского. М.: Государственное издательство политической литературы, 1957. 343 с.
418. Временное положение о местных финансах. М.: НКФ СССР, 1923. 46 с.
419. Всесоюзная перепись населения 17 декабря 1926 г. Краткие сводки. Вып. 4: Народность и родной язык населения СССР. М.: ЦСУ СССР, 1928. 138 с.
420. Второй съезд Советов Союза Советских Социалистических Республик: стенографический отчет. М.: Изд. ЦИК Союза ССР, 1924. 216 с.
421. Год работы правительства СССР (Материалы к отчету за 1924/25 бюджетный год) / Под общ. ред. Н.П. Горбунова и А.В. Стоклицкого. М., 1926. 177 с.
422. Голод 1921–1923 років в Україні : Збірник документів і матеріалів / Упоряд.: О.М. Мовчан, А.П. Огінська, Л.В. Яковлева; Відп. ред. С.В. Кульчицький. К.: Наукова думка, 1993. 240 с.

423. Голод 1921–1923 і українська преса в Канаді / Роман Сербин (упоряд. і ред.). 2 вид. Торонто: Українсько-Канадський Дослідчо-Документаційний Центр, 1995. 700 с. :іл. (Документи історії української діаспори). Бібліогр.: с. 697–700.
424. X съезд РКП(б) 8–16 марта 1921 г. Стенографический отчет. М.: Государственное издательство политической литературы, 1963. 876 с.
425. Два роки роботи Уряду УСРР 1926/1927–1927/1928. Матеріали до звіту Уряду одинадцятому з'їздові Рад. Харків: Вид-во секретаріату ВУЦВК та управління справами РНК УСРР, 1929. 228 с.
426. Двенадцатый съезд РКП(б). 17–25 апреля 1923 г. Стенографический отчет. М.: Издательство политической литературы, 1968. 921 с.
427. Декларация прав народов России // Большая советская энциклопедия / Под редакцией А. М. Прохорова. 3-е издание. М.: Советская энциклопедия, 1969–1978. С. 176 – 182.
428. Декрет ВЦВК от 1 марта 1926 г. «Об утверждении списка городов Северо-Кавказского края» // [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_2842.htm.
429. Деятели Союза Советских Социалистических Республик и Октябрьской революции. Автобиографии и биографии. Репринтное воспроизведение Приложения к циклу статей «Союз Советских Социалистических Республик», помещенных в 41-м томе Энциклопедического словаря Русского Библиографического Института Гранат / Отв. за вып. В.И. Синюков. М.: Издательство «Книга», 1989. 350 стб., 234 стб., 304 стб.
430. Доклад Уполнаркомфина тов. А. Новицкого на 3-й сессии ВУЦВКа 7-го созыва // Финансовый Бюллетень. 1923. №5–6.
431. Документы внешней политики СССР: В 3-х т. Т. 1. М.: Госполитиздат, 1959. 690 с.
432. Документы внешней политики СССР: В 3-х т. Т. 2. М.: Госполитиздат, 1958. 778 с.
433. Документы внешней политики СССР: В 3-х т. Т. 3. М.: Госполитиздат, 1959. 702 с.
434. Единый государственный бюджет Союза Советских Социалистических Республик на 1925/26 бюджетный год (октябрь 1925 г. – сентябрь 1926 г.). М.: Фин. изд-во, 1926. 267 с.

435. Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки (березень 1919 р.) // [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.history.univ.kiev.ua/ukrbooks/pyzyk.html>.
436. Конституция (Основной Закон) Союза Советских Социалистических Республик с приложением важнейших действующих узаконений об организации и деятельности органов Союза ССР [2-е изд. доп.]. М.: Юрид. изд-во Наркомюста РСФСР, 1925. 298 с.
437. Конституции и конституционные акты Союза ССР (1922–1936): сб. док. / под ред. И.П. Трайнина. М.: Изд-во «Ведом. Верхов. Совета СССР», 1940. 206 с.
438. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: у двох томах. Том перший. 1918–1941. К.: Ордена Трудового Червоного прапора видавництво політичної літератури України, 1976. 1007 с
439. Комуністична партія – натхненник і організатор об'єднавчого руху українського народу за утворення СРСР : Збірник документів і матеріалів / Упорядн. П.П. Бачинський (керівник), О.Ф. Купцов, М.С. Лубянов та ін. К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1963. 410 с.
440. Коммунистическая партия – вдохновитель и организатор объединительного движения украинского народа за образование СССР: сборник документов и материалов / Сост. П.И. Павлюк (рук.) и др. Изд. 2-е, доп. К.: Политиздат Украины, 1972. XLI, 680 с.
441. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Часть I. 1898 – 1925. Издание седьмое. М.: Государственное издательство политической литературы, 1953. 952 с.
442. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Часть II. 1925–1953. Издание седьмое. М.: Государственное издательство политической литературы, 1953. 1204 с.
443. Ленін В.І. Доповідь Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету і Ради Народних Комісарів про зовнішню і внутрішню політику 22 грудня 1920 р. // Повне зібрання творів / Переклад з п'ятого російського видання. Том 42. Листопад 1920 – березень 1921 рр. К.: Видавництво політичної літератури, 1974. С. 122–155.

444. Ленін В.І. До питання про національності або про «автономізацію» // Повне зібрання творів / Переклад з п'ятого російського видання. Том 45. Березень 1922 – березень 1923 рр. К.: Видавництво політичної літератури, 1974. С. 339–345.
445. Ленін В.І. Збори активу Московської організації РКП(б) // Повне зібрання творів / Переклад з п'ятого російського видання. Том 42. Листопад 1920 – березень 1921 рр. К.: Видавництво політичної літератури, 1974. С. 52–75.
446. Ленін В.І. Лист до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним // Вибрані твори : В 3-х т. Т. 3. К. : Політвидав України, 1983. С. 216–220.
447. Ленін В. І. про Україну. У двох частинах. Частина II. 1917–1922. К.: Видавництво політичної літератури, 1977. 760 с.
448. Ленін В.І. Про утворення СРСР. Лист Л.Б.Каменєву для членів Політбюро ЦК РКП(б) // Повне зібрання творів / Переклад з п'ятого російського видання. Київ: Видавництво політичної літератури, 1974. С. 201–202.
449. Ленин В.И. Неизвестные документы. 1891–1922 гг. М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1999. 607 с.
450. Ленин В.И. XI съезд РКП(б) 27 марта – 2 апреля 1922 г. Политический отчет Центрального Комитета РКП(б) 27 марта // Полное собрание сочинений. Пятое издание. Март 1922 г. – март 1923 г. М.: Издательство политической литературы, 1970. Т. 45. С. 69–116.
451. Ленин В.И. Пять лет российской революции и перспективы мировой революции (Доклад на IV конгрессе Коминтерна 13 ноября) // Полное собрание сочинений. Пятое издание. Март 1922 г. – март 1923 г. М.: Издательство политической литературы, 1970. Т. 45. С. 278–294.
452. Материалы для определения роли Украины в общегосударственном бюджете Союза ССР в 1913, 1922/23, 1923/24 гг. Х.: Издание Укргосплана, 1985. 81 с.
453. Обзор деятельности ЦК КП(б)У за период май-август 1921 // Известия Центрального Комитета Коммунистической партии (большевиков) Украины. 1921. Сентябрь. №5.
454. Образование СССР. Сборник документов. 1917–1924. М.-Л.: Издательство Академии Наук СССР, 1949. 472 с.

455. Образование Союза Советских Социалистических Республик: Сборник документов. М.: Наука, 1972. 533 с.
456. Образование и развитие СССР как союзного государства / Сборник законодательных и других нормативных актов. М., 1972.
457. Общий свод по империи результатов разработки данных Первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года / Изд-е Центр. стат. к-та Мин-ва внутр. дел под ред. Н. А. Тройницкого. СПб., 1905. Т.1. 288 с.
458. Общий свод по империи результатов разработки данных Первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года / Изд-е Центр. стат. к-та Мин-ва внутр. дел под ред. Н.А. Тройницкого. СПб., 1905. Т.2. 417 с.
459. О внесении поправок в действующие Временные Правила о составлении смет и росписи расходов от 21.VIII.1923 г. // Финансовый Бюллетень. 1924. №16. С. 31.
460. О порядке применения по УССР распоряжений НКФ РСФСР // Финансовый Бюллетень. 1924. №16. С. 42.
461. Отчет Центрального Комитета КП(б)У с 1 апреля по 1 ноября 1920 года. К V-ой Всеукраинской партийной конференции. Х., 1920. 34 с.
462. Перемога радянської влади на Україні (жовтень 1917 – січень 1918 р.): Збірник документів. К., 1947. 314 с.
463. Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 год. Т. XLI. Таврическая губерния. СПб, 1904. 310 с.
464. Первый съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины, 5 – 12 июля 1918 г. / Протоколы / Редкол.: В.И. Юрчук (председатель) и др. Киев: Издательство политической литературы Украины, 1988. XVII, 258 с., 1 л. ил.
465. Письма И.В. Сталина В.М. Молотову 1925-1936 гг. Сборник документов / Сост. Л. Кошелева, В. Лельчук, В. Наумов и др. М.: Россия молодая, 1995. 304 с.
466. Письма во власть. 1917-1927: Заявления, жалобы, доносы, письма в государственные структуры и большевистским вождям. М.: РОССПЭН, 1998. 664 с.
467. Письма во власть. 1928–1939: Заявления, жалобы, доносы, письма в государственные структуры и советским вождям. М.: РОССПЭН, 2002. 528 с.

468. Политбюро ЦК РКП(б)–ВКП(б). Повестки дня заседаний. 1919–1952. Каталог: В 3 т. Т. 1. 1919–1929. М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. 832 с.
469. Положение о полномочном представителе УССР по делам хозяйственного строительства при Рабоче-Крестьянском правительстве РСФСР // Сборник постановлений Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета Советов Рабочих, Крестьянских и Красноармейских депутатов 5 созыва. Выпуск 2. 1921. 1 июля – 15 ноября.
470. Положение об Украинском Экономическом Совете // Сборник постановлений ВУЦВК 5 созыва. Выпуск 2. 1921. 1 июля – 15 ноября.
471. I съезд Советов СССР. Стенографический отчет. 30 декабря 1922 г. М.: Изд-во ЦИК СССР, 1923. С. 22–26.
472. Праці I з'їзду дослідження продуктивних сил та народного господарства України // Вісн. с.-г. науки. 1924. № 5–6. С. 52–53.
473. Проект резолюции о взаимоотношениях РСФСР с независимыми республиками // Известия ЦК КПСС. 1989. №9. С. 192–193.
474. Промышленность и рабочий класс Украинской ССР в период восстановления народного хозяйства (1921–1925 годы) : Сборник документов и материалов / Составители: П.П. Бачинский, А.В. Бондаревский, Ш.Э. Резникова и др. К.: Издательство политической литературы Украины, 1964. 595 с.
475. Протоколы Восьмой конференции РКП(б). Декабрь 1919 г. М.: Партиздат, 1934. 294 с.
476. Протоколы Президиума Высшего совета народного хозяйства. 1919 г.: Сборник документов. М., 1993. 274 с.
477. Протоколы Президиума Высшего Совета народного хозяйства. 1920 г.: Сборник документов. М., 2000. 334 с.
478. Протоколы Президиума Госплана СССР (1923): Сборник документов: В 2 ч. М., 1991. Ч. 2. 468 с.
479. Протоколы X съезда РКП(б). М.: Партийное издательство, 1933. 957 с.

480. Протоколы съездов и конференций Всесоюзной Коммунистической партии (большевиков). Девятый съезд РКП(б). Май-апрель 1920 г. М.: Партийное издательство, 1934. 612 с.
481. XV съезд Всесоюзной Коммунистической партии (большевиков). Стенографический отчет. М.-Л.: Государственное издательство, 1928. 1416 с.
482. Работы Харьковского губернского съезда Совета рабочих и крестьянских депутатов от 16 февраля 1919 г. Х.: Центропечать, 1919. 326 с.
483. Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919–1920) : зб. док. і матер. К.: Вид-во АН УСРР, 1957. 1084 с.
484. Районирование СССР : собрание материалов по районированию 1917–1925 гг. М.: Плановое хозяйство, 1926.
485. Рік боротьби з голодом. Звіт Центрального комітету допомоги голодуючим IV з'їзду Рад робітничих депутатів. Харків, 1922.
486. Резолюція I з'їзду Рад про самовизначення України. 12 грудня 1917 р. // Перемога радянської влади на Україні (жовтень 1917 – січень 1918 р.): Збірник документів. К., 1947. 412 с.
487. Резолюції Всеукраїнських з'їздів Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. Харків: Партвидав «Пролетар», 1932. 412 с.
488. Резолюции IV сессии ВУЦВК VII созыва // Коммунист. 1923. 6 ноября.
489. Сборник документов о пограничном споре между Россией и Украиной в 1920–1925 гг. за Таганрогско-Шахтинскую территорию Донской области / Сост. Галкин Ю. И. М., 2007. 64 с.
490. Сборник постановлений Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета 5 созыва. Выпуск 1. Х., 1921. 178 с.
491. VII Всеукраинский съезд Советов рабочих, крестьянских и красногвардейских депутатов. 10 – 14 декабря 1922 г. Х.: Издательство управ. делами ВУЦВК, 1922. 764 с.
492. Советско-германские отношения от переговоров в Брест-Литовске до подписания Рапалльского договора: Сб. докум. Т.2 (1919–1922 гг.). М.: Политиздат, 1971. 566 с.
493. Советское руководство. Переписка. 1928–1941 гг. М.: РОССПЭН, 1999. 519 с.

494. Союзный ВСНХ // Газета «Правда». 1923. 24 января. С. 3.
495. Сталин И. Политика советской власти в национальном вопросе в России // Правда. 1920. 10 октября. С. 4.
496. Сталин И. Товарищу Кагановичу и другим членам ЦК КП(б)У // Сталин И.В. Статьи и речи об Украине: Сборник. М.: Партиздат ЦК КП(б)У, 1936. С. 208–210.
497. Сталин И.В. Сочинения. Т.8: Январь–ноябрь 1926 г. / Ин-т Маркса–Энгельса–Ленина при ЦК ВКП (б). М.: Политиздат, 1953. 406 с.
498. Сталин И.В. Статьи и речи об Украине: Сборник. Киев: Партиздат, 1936. 252 с.
499. Съезды советов Всероссийские и Союза ССР в постановлениях и резолюциях [Текст] : сборник. М. : Издательство «Власть Советов» при Президиуме ВЦИК, 1935. XX, 528 с.
500. Съезды Советов Советских Социалистических Республик : сборник документов (1917 – 1922 гг.) / Институт права Академии наук СССР. Том I. М.: Государственное издательство юридической литературы, 1959.
501. Съезды Советов Советских Социалистических Республик : сборник документов (1917–1922 гг.). Том II. М.: Государственное издательство юридической литературы, 1960. 617 с.
502. Съезды Советов Советских Социалистических Республик: сборник документов 1922–1936 гг. М.: Гос. узд-во юрид. лит., 1960. Т. 3. 399 с.
503. Тайны национальной политики ЦК РКП(б). Четвертое совещание ЦК РКП с ответственными работниками национальных республик и областей в г. Москве 9–12 июня 1923 г.: Стенографический отчет / Российский международный фонд культуры; [Вступ. ст. Б.Ф. Султанбекова]. М.: НПО «ИНСАН», 1992. 296 с.
504. Троцкий Л. Инструкция агитаторам-коммунистам на Украине // Праці Українського Наукового Інституту. Варшава, 1932. С.149 – 151.
505. Финансовые вопросы на 8-ом Всеукраинском съезде Советов. Доклад тов. Кузнецова // Финансовый Бюллетень. 1924. №12. С. 11–23.
506. Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України. 17 – 23 березня 1920 р. Стенограма. К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2003. 528 с.

507. Четвертое совещание в ЦК РКП(б) с ответственными работниками национальных республик и областей. 9–12 июня 1923 г. Стенографический отчет. М.: Госполитиздат, 1923. 187 с.
508. Экономические отношения советской России с ведущими союзными республиками. 1917–1922. Документы и материалы. М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1996. 384 с.
509. Бюлетень V Всеукраїнської конференції комуністическої партії більшовиків України. Х., 1920. Бюлетень №3. (20 листопада).
510. Постанова РНК «Про розподіл функцій Управління Уповноваженого Наркомтрудсозабезу РСФРР» // Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1919–1920 рр. 1921. Ст. 314.
511. Бюлетень 5-го Всеукраїнського з'їзду Рад. 4 березня 1921. № 6.
512. В Коллегии Уполнаркомфина // Финансовый вестник. 1922. 1–15 августа. №3–4. С. 10–17.
513. Вопросы финансовой политики на второй сессии ВУЦИК // Финансовый вестник. 1922. 1–15 июля. № 1–2. С. 8–10.
514. Вопросы финансовой политики на третьей сессии ВУЦВК // Финансовый вестник. 1922. 1–15 августа. №3–4. С. 35–47.
515. Декрет Тимчасового робітничо-селянського уряду України «Про назву Української Республіки» // Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. 1919. Ч. 2. 12–15 січня. С. 22.
516. Декрет Тимчасового робітничо-селянського уряду України «Про приєднання Білгородського повіту до Харківщини» // Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. 1919. Ч. 3. 15–22 січня. С. 30.
517. Декрет Тимчасового робітничо-селянського уряду України «Про призначення Х.Г. Раковського головою уряду» // Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. 1919. Ч. 4. 25 – 31 січня. С. 43.
518. Декларація Тимчасового робітничо-селянського уряду України // Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. 1919. Ч. 4. 25–31 січня. С. 46–51.

519. Декрет РНК УСРР «Про відібрання залишків хліба та встановлення твердих цін на них» // Збірник узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду України. 1919. №4. 25–31 січня. С. 97.
520. Декрет Ради Народних Комісарів України «Про продовольство для РСФРР» // Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. Ч. 5. 14 лютого 1919. С. 76–78.
521. Декрет РНК УСРР «Про утворення Донецької губернії» // Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. Ч. 6. 26 лютого 1919. С. 7–68.
522. Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки // Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. Ч. 19. 18 березня 1919. С. 255–261.
523. Доклад Уполнаркомфина тов. А. Новицкого на 3-й сессии ВУЦИКа 7-го созыва // Финансовый бюллетень. 1923. №5–6. С. 25–36.
524. Обзор деятельности ЦК КП(б)У за период май-август 1921 // Известия Центрального Комитета Коммунистической партии (большевиков) Украины. 1921. Сентябрь. №5.
525. Объяснительная записка о росписи государственных доходов и расходов УССР на 1922 г. // Финансовый вестник. 1922. 1–15 августа. №3–4. С. 20–27.
526. О бюджетных правах Союза ССР и входящих в его состав союзных республик: Постановления законодательных органов // Финансовый Бюлетень. 1924. №3. С. 33–40.
527. Общий свод единого государственного бюджета Союза Советских Социалистических Республик на 1924–1925 бюджетный год (октябрь 1924 – сентябрь 1925 г.). М., 1924. 40 с.
528. Проект положения о бюджетных правах Союза Советских Социалистических Республик и входящих в его состав союзных республик / в ред. правительства УССР. Харьков, 1926. – 25 с.
529. Про усталення меж і складу Донецької губернії // Вісті ВУЦВК. 1920. 18 квітня.

530. Про державні взаємовідносини між УСРР і РСФРР (резолуція) // Збір законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України і Уповноважених РСФРР. 1920. 7–10 червня. Ч. 13. С. 345–347.
531. Про Уповноважених РСФРР при Раднаркомі УСРР // Збір законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. 1921. №1. 1–29 січня. С. 18–19.
532. Постанова Народного комісаріату фінансів «Про обіг на території України розрахункових знаків РСФРР вартістю 1, 2, 3 карбованці» // Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. Ч. 35. 3–10 квітня 1919. С. 510–511.
533. Постанова РНК «Про Уповноважених НКЗТ на Україні та його органи» // Вісті ВУЦВК. 1921. 26 серпня. С. 18–19.
534. Положення про Постійне Представництво УСРР при уряді СРСР // Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. 1924. Ч. 1. Арт. 2. С. 3.
535. Постанова Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету та Ради Народних Комісарів «Про скасування постанови ВУЦВК від 14 вересня 1921 р. Про Повноважного Представника УСРР в справах господарського будівництва при робітничо-селянському уряді РСФРР // Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. 1924. Ч. 1. Арт. 1. С. 2.
536. Постанова РНК УСРР «Про штати Постійного Представництва УСРР при уряді СРСР» // Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. 1924. Ч. 1. С. 65–67.
537. Положення про Раду Народних Комісарів УСРР // Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. 1924. Ч. 2. № 45. Ст. 277.
538. Постанова ВУЦВК «Про фінансову політику» // Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. 1924. –№ 4–5. Арт. 33.
539. Постанова Всеукраїнського Центрального Виконавчого комітету і Ради Народних Комісарів УСРР «Про порядок дачі висновків на проекти спілкового законодавства» // Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. 1924. Ч. 6. С. 113–115.

540. Положення про Раду Народних Комісарів УСРР // Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. 1924. Ч. 2. № 45. Ст. 277
541. Резолюція 4-ї сесії Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету 8-го скликання «Про бюджет» // Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. 1925. Відділ перший. Ч. 13–14. 14 квітня. Арт. 90.
542. Про призначення заступника Постійного Представника УСРР при уряді СРСР // Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1925 рік. 1925. Ч. 5. Арт. 43. С. 98.
543. Постанова ВУЦВК і РНК УСРР «Про штати Постійного Представництва УСРР при уряді СРСР» // Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1925 рік. Харків: Друкарня ПУ УВО ім. М. Фрунзе, 1925. Ч. 5. Арт. 50. С. 102 (Видання Народного комісаріату юстиції).
544. Постанова I сесії ВУЦВК IX скликання «Про затвердження персонального складу Президії ВУЦВК і РНК УСРР» // Збірник узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду України. 1925. Ч. 52. Арт. 314. С. 590.
545. Постанова Всеукраїнського Центрального Виконавчого комітету і Ради Народних Комісарів УСРР «Про Постійне Представництво УСРР при уряді СРСР» // Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1925 рік. Харків: Друкарня ПУ УВО ім. М. Фрунзе, 1925. Ч. 100. Арт. 543. С. 1404.
546. Постанова Ради Народних Комісарів УСРР «Наказ Постійному Представництву УСРР при уряді СРСР» // Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1926 рік. 1926. Ч. 2. Арт. 20. С. 29 – 32.
547. Положения о бюджетных правах Союза ССР и союзных республик. Постановления ЦИК и СНК СССР. 25 мая 1927 г. // Известия. 1927. 27 мая.
548. Устава про видавництво «Хозяйство Украины» при Державній плановій комісії УСРР // Збірник Законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. 1929. № 7. С. 311.
549. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства. 1921. № 1. 3 января. С. 11–12.

- 550.Постановление Народного комиссариата финансов «Положение о взаимоотношениях уполномоченного Народного комиссариата финансов при Совете Народных Комиссаров Украинской Социалистической Советской Республики с Народным комиссариатом финансов Российской Социалистической Федеративной Советской Республики» // Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства РСФСР, издаваемое Народным комиссариатом юстиции. 1922. 12 октября. № 58. Ст. 733.
- 551.Постановление ЦИК СССР «О бюджетных правах Союза Советских Социалистических Республик и входящих в его состав союзных республик» // Собрание законов СССР. 1924. №19. Ст. 189.
- 552.Декрет Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета «О создании Совета Народных Комиссаров» // Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства РСФСР. 1917. № 1. Ст. 1.
- 553.Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства. 1919. 26 января. № 1. С. 4–6.
- 554.Декрет СНК УССР «О Донецкой губернии» // Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. 1919. 7 февраля. № 6. Ст. 73.
- 555.Декрет Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета «Об объединении советских республик: России, Украины, Латвии, Литвы, Беллоруссии для борьбы с мировым империализмом» // Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства РСФСР. 1919. 6 июня. № 21. Ст. 264.
- 556.Декрет Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета «О реорганизации Народного комиссариата по национальным делам» // Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства РСФСР. 1920. 27 мая. № 45. Ст. 202.
- 557.Постановление Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета и Совета Народных Комиссаров «Об учреждении представительств Народных

Комиссариатов по делам национальностей в автономных республиках и областях» // Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1920 г. № 99. Москва, 1943. Ст. 529.

558. Союзный рабоче-крестьянский договор между Российской Социалистической Федеративной Советской Республикой и Украинской Социалистической Советской Республикой // Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства РСФСР, издаваемое Народным комиссариатом юстиции. 1921. 3 января. № 1. Ст. 13.
559. Положение об Украинском Экономическом Совете // Сборник постановлений ВУЦВК 5 созыва. Выпуск 2. 1921. 1 июля – 15 ноября.
560. Положение ВУЦИК «О полномочном представителе УССР по делам хозяйственного строительства при рабоче-крестьянском правительстве РСФСР» // Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. 1921. 2–14 сентября. № 17. С. 597–599.
561. Положение о полномочном представителе УССР по делам хозяйственного строительства при Рабоче-Крестьянском правительстве РСФСР // Сборник постановлений Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета Советов Рабочих, Крестьянских и Красноармейских депутатов 5 созыва. Выпуск 2. 1921. 1 июля – 15 ноября. Ст. 125.
562. Итоги налогового дела на Украине // Финансовый вестник. 1922. № 6. С. 11–18.
563. Новая схема управления Донбассом // Торгово-промышленная газета. 1923. 23 апреля. С. 4–5.
564. Положение Донецкого бассейна // Экономическая жизнь. 1923. 3 мая. С. 1.
565. Положение Донбасса // Правда. 1923. 3 мая. С. 2.
566. Положение Донбасса // Труд. 1923. 3 мая. С. 2–3.
567. Реорганизация управления Донбассом // Известия ВЦИК. 1923. 3 мая. С. 3.
568. Промышленность Украины (общая характеристика) // Экономическая жизнь. 1925. 14 октября. С. 6–12.

569. Декрет Совета Народных Комиссаров «О Таможенно-тарифном комитете при Народном комиссариате внешней торговли» // Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства РСФСР. 1922. 7 апреля. № 19. Ст. 213.
570. Декрет Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета «Об изменении в организации трибуналов Украины» // Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства РСФСР. 1922. 5 сентября. № 51. Ст. 643.
571. Постановление Народного комиссариата финансов «Положение о взаимоотношениях уполномоченного Народного комиссариата финансов при Совете Народных Комиссаров Украинской Социалистической Советской Республики с Народным комиссариатом финансов Российской Социалистической Федеративной Советской Республики» // Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства РСФСР. 1922. 12 октября. № 58. Ст. 733.
572. Постановление правительства СССР «Об утверждении декларации и договора об образовании СССР» // Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства СССР. 1923. №1. Ст. 2.
573. Постановление 3-й сессии ЦИК СССР I созыва «Общее положение о Народном комиссариате Союза Советских Социалистических Республик» // Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства СССР. 1923. № 21. Ст. 280.
574. Положение о Народном комиссариате по иностранным делам СССР // Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства СССР. 1923. № 22. Ст. 281.
575. Положение о Народном комиссариате по военным и морским делам // Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Союза Советских Социалистических Республик. 1923. № 22. Ст. 282.

576. Положение о Народном комиссариате внешней торговли // Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Союза Советских Социалистических Республик. 1923. № 23. Ст. 284.
577. Положение о Народном комиссариате путей сообщения Союза ССР // Сборник постановлений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Союза Советских Социалистических Республик. 1923. №23. Ст. 285. С. 373–379.
578. Положение о Народном комиссариате почт и телеграфов Союза ССР // Сборник постановлений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Союза Советских Социалистических Республик. 1923. №23. Ст. 287. С. 379–387.
579. Положение о Народном комиссариате внешней торговли Союза ССР // Сборник постановлений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Союза Советских Социалистических Республик. 1923. №23. Ст. 284. С. 379–387.
580. Положение о Народном комиссариате труда Союза ССР // Сборник постановлений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Союза Советских Социалистических Республик. 1923. №23. Ст. 288. С. 384–385.
581. Положение о Народном комиссариате Рабоче-крестьянской инспекции Союза ССР // Сборник постановлений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Союза Советских Социалистических Республик. 1923. №24. Ст. 289. С. 386–391.
582. Положение о Народном комиссариате финансов Союза ССР // Сборник постановлений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Союза Советских Социалистических Республик. 1923. №24. Ст. 290. С. 392–395.
583. Положение об Объединенном государственном политическом управлении Союза Советских Социалистических Республик и его органах // Сборник постановлений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Союза Советских Социалистических Республик. 1923. №27. Ст. 304. С. 466–468.

584. Постановление XI Всероссийского съезда Советов рабочих, крестьянских, красноармейских и казачьих депутатов «О принятии Основного Закона (Конституции) Союза Советских Социалистических Республик» // Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства РСФСР, издаваемое Народным комиссариатом юстиции. 1924. 11 апреля. № 27. Ст. 257.
585. Положение о Постоянном Представительстве РСФРР при СНК СССР // Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства РСФСР, издаваемое Народным комиссариатом юстиции. 1924. 29 сентября. № 70. Ст. 691.
586. Постановление ЦИК Союза ССР «О бюджетных правах Союза ССР и входящих в его состав союзных республик» // Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Союза ССР, издаваемое Управлением делами СНК СССР. 1924. № 19. Ст. 189.
587. План работ Госплана 1925/26 г. // Хозяйство Украины. 1925. № 11–12. С. 4–12.
588. Постановление Президиума ЦИК СССР «Об урегулировании границ Украинской Социалистической Советской Республики с Российской Социалистической Федеративной Советской Республикой и Белорусской Социалистической Советской Республикой» // Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Союза ССР. 1926. 4 февраля. № 4. Ст. 26.
589. Постановление ЦИК и СНК СССР «Об изменении и дополнении положения о Народном комиссариате по иностранным делам» // Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Союза ССР. 1926. № 29. Ст. 448.
590. Постановова третьої сесії ЦВК СРСР «Загальні положення про народні комісаріати СРСР» // Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Союза ССР, издаваемое Управлением делами СНК СССР. 1926. № 60. Ст. 448.

591. Постановлений ЦИК и СНК СССР «Об изменении и дополнении положения о Народном комиссариате почт и телеграфов» // Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Союза ССР. 1926. 21 октября. № 64. Ст. 476.
592. Постановление ЦИК и СНК СССР «Об изменении и дополнении положения о Народном комиссариате путей сообщения» // Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Союза ССР. 1926. 21 октября. № 64. Ст. 477.
593. Резолюции IV сессии ВУЦВК VII созыва // Коммунист. 1923. 6 ноября.
594. Кржижановский Г.М. Пятилетний план народнохозяйственного строительства // Плановое хозяйство. 1929. Май. С. 4–36.
595. Маймин А.Б. Капитальные вложения в местные бюджеты // Плановое хозяйство. 1927. Май. С. 247–262.
596. Акуленко В.П. Направления, темпы, равновесие // Плановое хозяйство. 1929. № 2. С. 135–156.
597. Акуленко В.П. Направления, темпы, равновесие // Плановое хозяйство. 1929. № 4. С. 61–92.
598. Дубенецкий Н. Размер посевной площади в 1923 г. // Экономическое обозрение. 1923. № 11. С. 48–52.
599. Промышленность Украины (общая характеристика) // Экономическая жизнь. 1925. 14 октября. С. 6–12.
600. Положение Донецкого бассейна // Экономическая жизнь. 1923. 3 мая. С. 1.
601. Промышленность Украины (общая характеристика) // Экономическая жизнь. 1925. 14 октября. С. 6–12.
602. Положение Донбасса // Правда. 1923. 3 мая. С. 2.
603. Положение Донбасса // Труд. 1923. 3 мая. С. 2–3.
604. Реорганизация управления Донбассом // Известия ВЦИК. 1923. 3 мая. С. 3.

РОЗДІЛ 2

ПОЛІТИКО-АДМІНІСТАТИВНА УНІФІКАЦІЯ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ МІЖДЕРЖАВНИХ ВІДНОСИН

2.1. Російсько-більшовицька стратегія унітаризму

У результаті більшовицького перевороту 1917 р. на уламках колишньої Російської імперії розпочалася розбудова країни нового типу – Радянської держави, яка мала визначальний вплив на долю країн та народів світу. Український народ, разом з іншими народами, що увійшли до її складу, став безпосереднім учасником масштабного та неоднозначного геополітичного експерименту.

Більшовицька доктрина радянського державного будівництва визначалася принципом політичної доцільності й трансформувалася відповідно до завдань, які ставила перед собою Російська комуністична партія (більшовиків). З перетворенням її на потужну політичну силу, вона змінювала тактику від політичного загравання з національними окраїнами колишньої імперії, лозунгів про самовизначення націй аж до відокремлення й утворення самостійних держав, до агресивної політики з відновлення нової потужної імперії радянського зразка.

Політичний та ідеологічний вплив центру виявлявся тим більшим, чим впевненіше «пробільшовицько-проросійський» режим перемагав у тій чи іншій республіці. «Одноприродність» усіх або більшості радянських державних утворень диктувала скоріше необхідність об'єднання, ніж роз'єднання. Подібне становище ставало можливим в силу майже повсюдної перемоги комуністичної ідеології і створення державних формувань по типу Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки. Комуністична ж ідеологія незмінно переслідувала мету: створити єдину пролетарську республіку, спочатку хоча б у межах колишньої Російської імперії, а потім – з перемогою світової революції – і в більш грандіозних масштабах.

Взявши за основу суспільно-політичний та економічний критерії, у радянській російській політиці щодо УСРР нами виокремлено шість етапів: листопад 1917 р. – середина 1918 р. – період початкового формування відносин після розпаду Російської імперії, розгортання Української національно-демократичної революції та приходу більшовиків до влади в Росії; кінець 1918 р. – середина 1919 р. – характеризується спадом національно-демократичної революції, розрізненістю українських національних сил та агресією російських більшовицьких військ; 1 червня 1919 р. – 28 грудня 1920 р. – започатковано процес створення союзної держави під зверхністю РСФРР; 28 грудня 1920 р. – липень 1923 р. – відносини між республіками набули характеру військово-господарського, дипломатичного і політичного союзу; друга половина 1923 р. – 1925 р. – конституційне оформлення СРСР, формування однопартійної політичної системи, обмеження суверенітету союзних республік; 1926–1929 рр. – відбулося одержавлення всіх форм власності в економіці, утвердження командно-адміністративної системи, перетворення національних республік у постачальників сировини і людських ресурсів.

Характеризуючи перший етап, що припадає на жовтень 1917 р. – середину 1918 р., варто підкреслити, що це період початкового формування відносин після розпаду Російської імперії, розгортання Української національно-демократичної революції і приходу більшовиків до влади в Росії. У той час існувало лише дві радянські республіки – РСФРР і УСРР, які не мали чітко визначеної форми співробітництва. Інші республіки ще не були утворені.

Необхідність створення радянської федерації для більшовицького керівництва стала зрозумілою після їх приходу до влади в результаті жовтневих подій 1917 р. У своїй політиці переможці прагнули зупинити відцентрові тенденції, зібрати території колишньої Російської імперії і продемонструвати еталон вирішення національно-колоніального питання для світової революції, яка для них видавалася ще близькою і незворотною. У цих умовах, на їх думку, лише федерація могла призупинити розпад колишньої імперії у новому статусі і забезпечити державне об'єднання національностей. Також це мало сприяти економічному об'єднанню національних територій та стати формою реалізації

програми партії з національного питання. З перших днів своєї влади радянський уряд оголосив автономію неросійських національностей і намагався довести усьому світу, що комуністичний режим не допустить національного гніту. Російська радянська федерація мала бути прикладом свободи і рівноправ'я націй, протистояти імперіалістичним урядам та їх методам національної дискримінації.

Особливе побоювання у радянських державних діячів викликала національна свідомість українців, що прокинулася після розпаду Російської імперії і загрожувала державницьким планам більшовиків як політично, так і економічно. Без України вплив Росії в Європі та світі міг бути незначним. Стратегічна лінія більшовиків полягала у збереженні території колишньої Російської імперії і, по можливості, її розширення у світових масштабах. Вибір тактики залежав від політичної ситуації. Починаючи від 1903 р., у програмних документах РСДРП(б) планування майбутньої держави здійснювалося на засадах автономії і повного заперечення федеративного устрою. Змінити ці позиції і перейти до гри у федералізм їх змусили національно-визвольні рухи, що сколихнули Російську імперію у 1917 р. «Декларація прав народів Росії» була одним із перших документів радянської влади, прийнятим 2(15) листопада 1917 р. Радою Народних Комісарів РСФРР. Нею гарантувалася рівність і суверенність народів, їх право на вільне самовизначення аж до відокремлення і утворення самостійної держави [19, с. 380].

Наслідки цієї декларації стали очевидні відразу: на всьому просторі колишньої Російської імперії почали створюватися самостійні держави. Про свої незалежності оголосили Фінляндія, Прибалтика, Україна, Кавказ, козачі області. Незабаром більшовики, позбувшись контролю над величезними територіями, були змушені повернутися до прагматичної політики відтворення унітарної держави [45, с. 350]. Право на самовизначення стало трактуватися крізь призму класових інтересів як виключне право пролетаріату, а не волевиявлення усього народу.

Під прикриттям інтернаціоналістських ідей, гасел про право націй на самовизначення у більшовицькій доктрині радянського державного

будівництва централістські погляди продовжували домінувати: «Ми хочемо якнайбільшої держави, якнайтіснішого союзу і якнайбільшої кількості націй, що живуть по сусідству з великоросами. І ми хочемо цього в інтересах демократії і соціалізму, в інтересах притягнення до справи пролетаріату якомога більшої кількості трудящих різних націй. Ми хочемо революційно-пролетарської єдності, з'єднання, а не роз'єднання» [60, с. 359].

З огляду на вищесказане, мета, поставлена більшовиками – створення потужної, жорстко централізованої держави, вимагала від них жертвувати своїми ідеологічними постулатами або маневрувати заради конкретних політичних цілей. Тому у своїй політиці більшовики мушили обстоювати гасло «права націй на самовизначення», яке допускало навіть «державне відокремлення» та зближувало їх з найрадикальнішими течіями національних рухів і нейтралізувало прибічників гасла «національно-культурної автономії».

Фактично у тій системі влади, яку створила РКП(б), не відбулося ніяких трансформацій. Змінювалися лише зовнішні форми побудови держави. Реальне ж включення України та інших незалежних національних республік до складу радянської Росії відбулося у ході розв'язаної більшовиками громадянської війни [59, с. 66]. Республіки формально визнавалися незалежними, хоча їх кордони фіксувалися лише на географічних картах, а розбудова системи установ та органів військової і цивільної влади нічим не різнилася від існуючої у Росії.

III Всеросійський з'їзд Рад, що відбувся в січні 1918 р., у прийнятих на ньому двох засадничих документах – «Декларація прав трудящого і експлуатованого народу» і постанови «Про федеративні установи Російської республіки» визначив правову форму радянської держави [78, с. 215]. У них на законодавчому рівні закріплювалося створення першої радянської федеративної республіки – РСФРР. Розглядаючи увесь колишній російський імперський територіальний комплекс як економічне, політичне і культурне ціле, як єдину країну з історично сформованим поділом праці між центром і окраїнами, більшовики паралельно здійснювали заходи із залучення інших незалежних республік до цієї федерації.

«Централісти» по своїй суті, більшовики не тільки не допускали можливості поділу імперії, а й навіть її реальної політико-державної децентралізації. Майбутнє колишньої Російської імперії вони бачили в утворенні унітарної держави з наданням об'єднаним у ній націям «права обласної автономії» [140, с. 43]. Федерація ж ними допускалася лише як «перехідна форма ... до централізованої республіки» [106, с. 11]. За таких планів побудови держави гасло «право націй на самовизначення» було позбавлене будь-яких можливостей на реалізацію і ставало фікцією.

Кремль докладав всіляких зусиль, намагаючись утримати Україну в орбіті свого впливу. Тому в резолюції І з'їзду Комуністичної партії (більшовиків) України було окреслено наступні перспективи у вирішенні національного питання щодо України: «... боротися за революційне об'єднання України з Росією на засадах пролетарського централізму, в межах Російської Радянської Соціалістичної Республіки, на шляху до утворення всесвітньої пролетарської комуни» [51, с. 20].

Організаційним ядром процесу об'єднання мала виступати РКП(б). На її І з'їзді було поставлене завдання об'єднати партійні комуністичні організації України в автономну щодо місцевих питань, Комуністичну партію України зі своїм центральним комітетом і своїми з'їздами, яка входила б до складу єдиної Російської комуністичної партії з підпорядкуванням у загальнополітичних програмних питаннях ЦК РКП(б) [130, арк. 14]. Така схема партійного будівництва в перспективі переносилася і на державне будівництво та визначала статус політичних і економічних відносин між РСФРР і УСРР.

Другий період радянської російської політики щодо України припадає на кінець 1918 р. – середину 1919 р. Характеризується спадом національно-демократичної революції, розрізненістю українських національних сил та агресією радянської Росії проти УНР. Радянська російська політика щодо України реалізовувалася шляхом застосування тактики безпосередньої інкорпорації засобами силової експансії з підкресленим декларуванням незалежності України, прийняттям рішень, що перетворювали її на автономію. У цей час виникають уже п'ять незалежних радянських республік: Україна, Білорусія, Естонія, Латвія і

Литва. Україна на конституційному рівні отримала державно-правовий статус незалежної і суверенної республіки. Радянська російська політика щодо УСРР вибудовувалася як політика щодо суб'єктами міжнародного права.

Конкретними і найбільш показовими проявами цієї політики стали заходи з надання Україні можливості прийняти власну Конституцію 1919 р., з декларуванням її незалежності і суверенітету з одного боку, з іншого – підготовка і рішення РКП(б) про воєнно-політичний союз радянських республік, що став практично першим кроком до формування унітарної держави. 28 листопада 1918 р. у м. Суджа був формально створений Тимчасовий робітничо-селянський уряд України, який у січні 1919 р. реорганізовано у постійний – Раду Народних Комісарів України. 16 січня 1919 р. на засіданні ЦК РКП(б) було ухвалено відрядити на посаду голови українського уряду Х. Раковського, який змінив на цій посаді Г. П'ятакова [22, ст. 43]. Держава теж була більшовиками названа за аналогією з РСФРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка [21, ст. 22]. Декоративний український уряд був зручною ширмою для Раднаркому в Петрограді. У такий спосіб російську агресію останній списував на внутрішній конфлікт між харківським Народним секретаріатом та київською Центральною Радою. Події трактувалися як громадянська війна в Україні [143].

На територію України автоматично поширювалося законодавство РСФРР [23, ст. 46], російська грошова система. Раднарком УСРР не мав права формувати власний бюджет. Фінансування здійснювалося через Народний банк РСФРР, який був представлений своїми філіями в більшості республік. Українська рада народного господарства (УРНГ) розглядалася як територіально відокремлена частина єдиного апарату Вищої ради народного господарства (ВРНГ).

На початку березня 1919 р. у Харкові відбувся III Всеукраїнський з'їзд КП(б)У за участю голови Всеросійського ЦВК Я. Свердлова. На з'їзді ухвалили рішення про прийняття у якості Основного Закону Української СРР Конституції РСФРР 1918 р. зі змінами залежно від місцевих умов [131, арк. 47]. 10 березня 1919 р. проект Конституції УСРР, який текстуально дублював Конституцію

РСФРР 1918 р., був затверджений III Всеукраїнським з'їздом Рад [48, с. 255]. Цей факт засвідчив відсутність самостійного конституційного процесу в Україні. Конституція УСРР 1919 р. жодним чином не вказувала на будь-який правовий зв'язок із РСФРР. За новоприйнятою Конституцією Українська СРР юридично мала всі ознаки незалежної держави. Фактично ж вона залишалася частиною колишньої імперії, відродженої більшовиками у дивній формі конгломерату самостійних держав. Не згадувана в радянських конституціях компартійна диктатура перетворювала цей конгломерат в єдину країну з суворо централізованим управлінням.

Ухвалена в липні 1918 р. Конституція РСФРР надавала робітничому класу п'ятикратну перевагу над селянством у представництві в радах. У Конституції УСРР, ухваленій 10 березня 1919 р., також проголошувалося закріплення влади за робітничим класом [48, с. 258]. Поняття «партія» в Основному законі навіть не згадувалося, хоча було зрозумілим, що диктатура класу реально може проявлятися лише через диктатуру його політичної організації.

Основна тактична лінія КП(б)У, накреслена на III Всеукраїнському з'їзді, – «...це лінія встановлення єдності фронту УСРР з усіма радянськими республіками взагалі і РСФРР зокрема, проти світової імперіалістичної контрреволюції. Відстоювання диктатури пролетаріату проти диктатури буржуазії є найголовнішим завданням моменту», – підкреслювалося в рішеннях з'їзду [102, арк. 2]. У такий спосіб більшовики записували до списку «диктатури буржуазії» або контрреволюції усіх учасників національних рухів, опозиціонерів, політичних опонентів.

Радянська державність створювалася «зверху», тобто через Раднарком УСРР і ЦК КП(б)У. КП(б)У була лише територіальним відгалуженням централізованої РКП(б), яка здійснювала в Росії диктатуру пролетаріату. Для В. Леніна і його найближчого оточення більшовицька партія була тільки знаряддям диктатури. За її допомогою вони сподівалися встановити визначений «Маніфестом Комуністичної партії» суспільний лад спочатку у власній країні, а потім у всьому світі. Тому вони домагалися такої побудови партійного життя, яка б давала

можливість використовувати величезну владу партії в інтересах більшовицького керівництва – ЦК РКП(б).

Значну увагу стосовно зміцнення та посилення об'єднавчих тенденцій приділено насадженню в усіх радянських республіках однотипної монопартійної політичної структури. Більшовиками була проведена таким чином політика, що реальна влада на місцях опинилася в орбіті єдиної, жорстко централізованої Комуністичної партії, керованої московським ЦК. Для цього практично від початку створена партія будувалася на засадах «демократичного централізму», який передбачав беззастережне підпорядкування нижчих за ієрархією партійних осередків вищим. Звертаючись із вітальним словом від імені ЦК РКП(б) до делегатів III Всеукраїнського з'їзду КП(б)У Я. Свердлов висловлювався «...за єдність і неподільність всієї партії, не залежно від того, як буде поділена країна. У якості партії ми залишаємося єдиною Російською Комуністичною партією з різними відгалуженнями в ту чи іншу республіку» [136, арк. 4].

Про те, що В. Ленін вирішив відмовитися на ділі, а не на словах, від принципу національного самовизначення на користь федералізму, пише Р. Пайпс: «Правда, не справжнього федералізму, коли держави – члени федерації рівні і користуються свободою самоуправління на своїх територіях, – вказує вчений, – а специфічного псевдофедералізму, що не давав ні рівності, ні самоуправління. За системи, яку вождь встановив у Росії, державна влада в країні формально належала ієрархічно організованим, демократично обраним радам» [83, с. 170]. Насправді ж останні були тільки фасадом, за яким ховався істинний суверен – Комуністична партія. Такий устрій став зручним при вирішенні національного питання. Як тільки заселені неросіянами території знову завойовувалися і вводилися до складу нової радянської імперії, вони отримували функцію державності за умови, що їх установи також починають контролюватися РКП(б). Принцип партійного будівництва, жорсткої ієрархії й підпорядкованості переносився на державне будівництво і застосовувався у підпорядкуванні республік РСФРР. Основною соціальною базою більшовиків, де вони мали переважаючий вплив, були урбанізовані російські території, на

яких домінував російський пролетаріат. Використовуючи цей чинник, вони нав'язували свою політику національним республікам, прикриваючись ширмою «диктатури пролетаріату».

Зміцнення більшовицької моделі держави в Україні не залишило будь-яких шансів для тих політичних сил, які намагалися протидіяти їй. Здійснювалося тотальне підпорядкування України Росії у військовій сфері [23, с. 47]. Реввійськрада РСФРР провела в Україні кілька мобілізацій, спрямовуючи мобілізованих на службу в інші регіони. Здійснення таких заходів сприяло вилученню із середовища українського суспільства патріотичних сил. Натомість в Україну спрямовувалися червоноармійці, мобілізовані в російських регіонах. Наприкінці 1920 р. загальна чисельність радянських збройних сил у республіці перевищила 1,2 млн бійців [83, с. 214].

Великого значення в ЦК РКП(б) надавали кадровій політиці в Україні. Особливо це стосувалося зміцнення Компартії України, підвищення рівня її ідеологічної та організаторської діяльності в масах. У грудні 1919 р. ЦК РКП(б) дав директиву мобілізувати від кожної губернії та повіту РСФРР для роботи в Україні двох членів губкому або виконкому, трьох членів колегії губвиконкому або роз'їзних працівників, по одному (в кожному повіті) члену колегії політвиконкому. Інколи В. Ленін особисто добирав та інструктував комуністів, які вирушали в Україну. Лише упродовж листопада 1918 – січня 1919 рр. ЦК РКП(б) відрядив в Україну 618 партійних працівників. За даними обліково-розподільчого відділу ЦК РКП(б), за перше півріччя 1920 р. в Україну вирушило 1232 працівники, зокрема 144 – губернського масштабу, 229 – повітового, 296 – міського [18, с. 65]. Мета цих вояжів полягала у цілковитому контролі з боку Москви усіх сфер життя республіки, використовуючи членів РКП(б), які просочувалися в усі керівні структури України. Особлива увага приділялася питанню кадрового забезпечення Донбасу. Саме сюди Кремль активно спрямовував демобілізованих партпрацівників. На особливо відповідальні посади залучалися сили від ЦК РКП(б) [99, арк. 5].

За ініціативою В. Леніна питання, пов'язані з Україною, регулярно розглядалися на засіданнях ЦК РКП(б), Раднаркому, Ради оборони (з 1920 р. – Ради праці й оборони) РСФРР. Зокрема, лише за порівняно невеликий період – з квітня по серпень 1919 р. – Політбюро ЦК РКП(б) на шести засіданнях обговорило 15, а Оргбюро на 40 засіданнях – 71 питання, що безпосередньо стосувалися України. З травня по серпень 1919 р. Ленін 60 разів надсилав військовому командуванню, партійним і радянським органам України конкретні вказівки і розпорядження [87, с. 37].

Загалом же за цей період Політбюро ЦК РКП(б) понад 80 разів обговорювало питання, пов'язані з Україною. Близько 30 разів вони стояли на порядку денному засідань пленумів ЦК, понад 80 – засідань РНК і майже 70 – засідань Ради оборони та Ради праці й оборони [18, с. 54].

Третій період у відносинах між УСРР і РСФРР (1 червня 1919 р. – 28 грудня 1920 р.) започаткував шлях до створення єдиної союзної держави під зверхністю РСФРР. Він характеризується формуванням військово-політичного союзу з мотивацією більшовиків необхідності захисту і об'єднання сил цих республік «для боротьби зі світовим імперіалізмом». Хоча для реалізації такої мети, на нашу думку, доцільнішою була б конфедеративна форма, характерна для військового союзу. Реально ж радянським республікам з боку РСФРР була нав'язана федерація. Вона розумілася і реалізовувалася як об'єднання стратегічно важливих галузей для кожної з них: військового командування і управління залізницею, зв'язком, фінансами; у введені до складу ВЦВК і РНК РСФРР представників інших республік; у встановленні елементів спільності громадянства.

У травні 1919 р. ВУЦВК затвердив резолюцію про «воєнно-політичний союз» з Росією, а 1 червня 1919 р. оприлюднено Декрет Всеросійського ЦВК «Про об'єднання радянських республік: Росії, України, Латвії, Литви, Білорусії для боротьби зі світовим імперіалізмом» [24, ст. 264]. Його формулювання повністю відповідало більшовицькій доктрині централізації управління і об'єднання республік під зверхністю РСФРР. Згідно з цим документом об'єднувалися: 1) військові організації і військове командування

республік; 2) ради народного господарства; 3) залізничне управління і господарство; 4) фінанси; 5) комісаріат праці. РКП(б) провела через республіканські законодавчі органи постанови про централізоване управління цими галузями. Керівництво ними зосереджувалося в руках московських «єдиних колегій». 14 червня 1919 р. ВУЦВК також поспішив схвалити цей декрет і запропонував урядовим установам негайно впроваджувати його в життя.

Відповідні управлінські структури в республіках, навіть якщо вони очолювалися наркоматами, юридично підпорядковувалися російським наркоматам. Як правило, фактичне підпорядкування передувало юридичному, бо встановлювалося у міру розбудови управлінського апарату. На суперечність між суверенним статусом республік і безпосереднім підпорядкуванням основних радянських установ російським наркоматам ніхто не звернув уваги [59, с. 66]. «Воєнно-політичний союз» був використаний Кремлем як форма відтворення імперії. Застосування до документу назви «військово-політичний союз» свідчило про незручність партійного керівництва фактичного включення національних республік до складу Росії без належного конституційного оформлення, а наявність військового стану виправдовувала ситуацію.

Угодою від 1 червня 1919 р. російські більшовики намагалися продемонструвати збереження незалежності УСРР. Вони переконували у необхідності об'єднання військових сил «...самостійної України і всієї Росії. Радянська Україна зберігає, само собою, повну можливість через новий з'їзд рад вирішити це питання інакше. Однак усі свідомі елементи повинні пояснювати робітникам і селянам України необхідність збереження і укріплення єдності військової організації братніх країн» [52, арк. 3].

Пошук моделі формування майбутнього союзу держав розпочався вже влітку 1919 р. Прибічники «єдиної і неподільної» в партійному і державному керівництві РСФРР скористалися утворенням «воєнно-політичного союзу», щоб поставити питання про безпосереднє входження незалежних радянських республік до складу радянської Росії на правах автономій [51, с. 93].

Ускладнення політичної ситуації у 1919 р. призвело до нестабільності радянського режиму в радянських республіках, його падіння та іноземної інтервенції. Втрата більшовиками своїх позицій в Україні в результаті наступу збройних сил Півдня Росії під командуванням А. Денікіна продемонструвала відсутність надійної підтримки їх політики серед українського населення. Повертаючись наприкінці 1919 р. у черговий раз в Україну, більшовики розуміли, що без серйозних поступок національному рухові всі намагання укорінитися на теренах республіки будуть зведені нанівець. Такі висновки підштовхували до пошуку досконаліших імперативів і суттєвого коригування тактики. Беручи це до уваги, VIII Всеросійська конференція РКП(б) за пропозицією В. Леніна 4 грудня 1919 р. ухвалила резолюцію «Про радянську владу на Україні». В її першому пункті урочисто проголошувалося: «РНК стоїть на точці зору визнання самостійності УСРР» [51, с. 84].

Про намагання прискорити фактичне об'єднання республік свідчить постанова Всеукрревкому від 27 січня 1920 р. «Про об'єднання діяльності УСРР і РСФРР» [51, с. 150]. Не чекаючи остаточного оформлення взаємовідносин між республіками, нею скасовувалися усі нормативні акти уряду УСРР, що стосувалися діяльності ключових господарських і військових органів та були замінені відповідними нормативними актами уряду РСФРР. Декрети і постанови уряду РСФРР набирали чинності на всій території України з моменту їх опублікування і підлягали негайному виконанню.

У березні 1920 р. у Харкові проходила IV конференція КП(б)У. У її роботі брав участь Й. Сталін як представник ЦК РКП(б). Основними напрямками розвитку відносин між УСРР і РСФРР її учасники бачили відновлення народногосподарського комплексу за рахунок українського палива, хліба і цілковитої експлуатації Донецько-Криворізького басейну. Без допомоги України Центральну Росію вважали приреченою. Національні ж уряди залякували неминучою імпералістичною кабалою. «Більш розвинена Центральна Росія не може довести до кінця справу революції без підтримки менш розвинених, але багатих необхідними ресурсами окраїн Росії... Звідси

необхідність встановлення певних відносин, визначених зв'язків між центром і країнами Росії, що забезпечуватиме тісний, непорушний Союз між ними», – констатував Й. Сталін на сторінках газети «Правда» у жовтні 1920 р. [52, арк. 6]. Риторика більшовицького керівництва свідчила про імперське сприйняття національних територій, ігнорування в них революційних процесів. Україна розумілася крізь призму імперської свідомості більшовицького керівництва, яке було також продуктом імперської доби. Презентуючи власну доктрину державного будівництва більшовики так і не змогли вийти за межі імперської свідомості.

У 1920 р. ситуація змінилася на користь рад. Однак довгоочікуваної світової революції не відбулося, надії на підтримку світового пролетаріату суттєво зменшилися. Ці обставини восени 1920 р., змусила московське керівництво відмовитися від своїх попередніх планів та впорядковувати правовий аспект відносин як з усіма радянськими республіками загалом, так і з УСРР зокрема. Це призвело до формування договірних відносин.

Дозвіл з боку РКП(б) на утворення радянської України як національної республіки з ознаками державності – наявністю території з визначеними кордонами, існуванням органів влади, символікою, нормативною базою, хоча і дубльованою з РСФРР – усе це ставало майстерно змонтованим зовнішнім фасадом збереження її незалежного статусу. Сила РКП(б), що зросталася з радами, підкріплена силою зброї, забезпечувала непорушність оманливої дійсності. Саме присутність контингенту російських військ у понад 1 млн 200 тис чоловік в Україні на осінь 1920 р. стала тим переконливим чинником, що змусив і без того безвольне українське керівництво піти на підписання договору. Ним підкреслювалася незалежність і суверенітет РСФРР і УСРР за наявності федеративного зв'язку між ними. 9 грудня 1920 р. на пленумі ЦК РКП(б) були затверджені «Політичні директиви ЦК РКП(б) ЦК КП(б)У». Президії ВЦВК і Наркомату закордонних справ РСФРР разом із відповідними органами УСРР доручалося знайти нову формулу міждержавних відносин [59, с. 67].

Отже, під кінець 1920 р. територія країни представляла собою конгломерат різних політичних утворень. Їх статус визначався військовою обстановкою та політичною ситуацією. У цих умовах питання про впорядкування національно-державного устрою набувало життєво важливого значення. Однак більшовики, будучи прибічниками унітарної держави, по-старому ігнорувала проблему національного самовизначення, цілком покладаючись на «пролетарський інтернаціоналізм» і сподіваючись на світову революцію, що зітре кордони.

Четвертий період (28 грудня 1920 р. – липень 1923 р.) – період, коли відносини між республіками набули характеру військово-господарського, дипломатичного і політичного союзу. Між РСФРР та УСРР встановлювалися договірні відносини з військових і економічних питань. Першим таким договором став, укладений 30 вересня 1920 р., договір між РСФРР і Азербайджанською СРР про військово-економічний союз. 28 грудня 1920 р. підписано договір між РСФРР і Україною, потім – між РСФРР і Білорусією, РСФРР і Грузією. Ті засади, які уже увійшли в практику стосунків Росії з Україною в попередні роки, були покладені і в основу її стосунків з іншими радянськими республіками. На підставі цих актів було здійснено об'єднання військової і господарської діяльності республік під керівництвом відповідних органів РСФРР.

Поєднання внутрішньоукраїнських чинників та факторів міжнародного порядку – здійснення радянсько-польських переговорів у Ризі, де за передумову свого мирного договору з радянською Росією польський уряд ставив визнання самостійності України і Білорусії – сприяли укладенню «Союзного робітничо-селянського договору між РСФРР і УСРР» [114, ст.13].

Договір між РСФРР і УСРР від 28 грудня 1920 р. у своїй вступній частині встановлював два ключові принципи правових взаємовідносин між РСФРР і УСРР: а) незалежність і суверенність кожної із сторін, що беруть участь у цьому договорі; б) спільність політичних і соціальних завдань і єдність інтересів у питаннях оборони і господарського будівництва [38, арк. 33]. Ці два принципи відображалися в договорі, з одного боку, в тому, що РСФРР і УСРР

як суб'єкти міжнародних прав вступили у військовий і господарський союзи, а з іншого – для здійснення другого принципу – об'єднали ряд наркоматів.

Об'єднані були наркомати фінансів, зовнішньої торгівлі, праці, військових і морських справ, транспорту, пошти і телеграфу, а також Вища рада народного господарства. Усі ці комісаріати мали своїх представників і в Раднаркомі УСРР, і в Раднаркомі РСФРР. Проте керівництво новоствореними народними комісаріатами було покладене на Всеросійський Центральний Виконавчий Комітет та Всеросійський з'їзд Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. Україна ж могла відправляти на з'їзд лише своїх делегатів. Завдячуючи цьому документу Росія отримала законне право на втручання у внутрішню та зовнішню політику України і здійснювати на її території централізоване управління з Москви. Об'єднання наркоматів здійснювалося не лише адміністративно, а й по суті їх діяльності. Водночас у всіх статтях договору підкреслювалася рівноправність і суверенність сторін.

Договір 28 грудня 1920 р. став першим в історії російської політики щодо України двостороннім законодавчим актом. Він започаткував період договірних відносин між радянськими республіками, регулював стосунки між ними. Документом підтверджувався факт відокремлення України від Росії, констатувалася взаємна незалежність обох сторін та встановлювалися відносини між ними на рівні міждержавних стосунків. Повністю виключалася можливість розуміння належності України до державної структури РСФРР.

В офіційних документах того періоду договірні відносини радянських республік трактувалися як федеративні. У цій дефініції втілювалася не стільки правова природа стосунків, скільки політичне спрямування. З правової точки зору договірна федерація формується на підставі договору між суб'єктами про створення федеративної держави. Особливістю таких відносин було те, що федеративні відносин передбачали в перспективі інтеграцію близьких географічно, споріднених історично територій в єдине ціле при збереженні видимого самоуправління і державного статусу складових частин. Російські більшовики, намагаючись зберегти територію колишньої багатонаціональної

держави під своєю владою, через федеративні зв'язки прагнули уникнути фрагментації і зберегти єдність, створюючи для радянських республік видимість самостійної державної одиниці. Фактично ж, маємо констатувати, що всі договірні відносини радянських держав 1919–1920 рр. – це шлях до формування унітарної держави з поступовою адаптацією українського суспільства до думки про продовження політики об'єднання старого державно-територіального комплексу, що дав тріщину у 1917 р.

З огляду на деклароване більшовиками розмежування компетенцій між республіками, Раднарком УСРР домагався чіткого визначення відносин між державними органами, надання більшої самостійності українським комісаріатам. Особлива увага з боку Голови РНК УСРР Х. Раковського приділялася фінансовим відносинам та справедливому розподілу спільних грошових ресурсів федерації [96, арк. 21].

Економічне об'єднання радянських республік, що тривало упродовж 1921–1922 рр., потребувало єдиного законодавства. Оскільки такий аспект у договорах не був передбачений, то РСФРР брала на себе повноваження поширення власного законодавства на території договірних радянських республік. У відповідь ЦВК радянських республік підтверджували дію законів РСФРР на своїй території або ж на їх основі приймали власні законодавчі акти.

На пленумі ЦК КП(б)У 16–17 жовтня 1922 р. у чергове слухалося питання про взаємовідносини між незалежними радянськими республіками. У постанові обійшлися наданням директиви Політбюро ЦК КП(б)У розробити конкретну схему взаємовідносин між РСФРР і УСРР, зважаючи на реальне забезпечення інтересів України в різних союзних органах. Виконуючи вказівки ЦК РКП(б) та демонструючи відданість московському центру, учасниками пленуму надавалися директиви Політбюро ЦК КП(б)У і військовому командуванню з розгортання радянської компанії з тим, щоб ініціатива створення СРСР йшла саме з місць [101, арк. 46].

Радянська Росія на час укладення Союзного договору уже була федерацією, тому її відносини з іншими радянськими республіками мали

міжнародно-правовий характер, що були сформовані на підставі договорів 1 червня 1919 р. та 28 грудня 1920 р. [139, с. 44]. Політична перспектива договірних радянських республік центральним більшовицьким керівництвом бачилася дwoяко: або національні республіки та автономні області РСФРР «підтягнути» до статусу України, або ж останню «опустити» до рівня «автономної» у складі РСФРР. Бажання сформувати унітарну державу нейтралізували страх перед республіканським «сепаратизмом», а для ствердження унітарної моделі державного устрою була використана політична залежність партійних структур, система об'єднаних наркоматів, інститут уповноважених при уряді УСРР.

Оскільки різні народи колишньої Російської імперії уже створили власні національні держави у 1917–1918 рр., федералізм у рамках радянської системи, де Росія відігравала провідну роль, мав для них негативні наслідки – був кроком до об'єднання. На період непу припала ще одна важлива подія, яка призвела до ще більшого закріплення радянської влади – створення Союзу РСР. Намагаючись надати події більшого демократизму, прифарбувати «бажанням народу», ініціативу на створення Союзу було доручено українським більшовикам.

На думку К. Кононенка, Москва намагалася «... створити унітарну державну систему, перебрати до своїх рук право власності і керівництва усім господарським та політичним життям республік. Вона намагалася поставити господарство повністю на службу своїм планам, у тому числі відродженню своєї економіки і здійсненню планів індустріалізації. Для того потрібно було насамперед позбавити національні республіки можливості йти за їхніми планами побудови господарства в напрямі створення цілісних національно-державних комплексних економічних систем. Потрібно було перешкоджати республікам, і в першу чергу Україні, позбутися колоніального характеру тогочасної економіки. З цією метою вже наприкінці 1922 р. створюється Союз Радянських Соціалістичних Республік, що стало нищівним ударом по рештках національної державності неросійських народів та відкривало шлях до ще більшої централізації державної системи» [47, с. 144]. По партійній лінії

підпорядкованість республік московському центру мала абсолютний характер. В умовах диктатури існування справжньої федерації було неможливим.

Вважаємо, що створення Радянського Союзу з «двоповерховою федерацією» не вплинуло на його унітарну сутність. Усе, що називалося союзним, фактично було російським, бо під титулом «союзний» відбувалася монополізація Росією імперських прав метрополії. Москва знову одягла на себе шати збирача «руських» (і неруських) земель, як це було і чотири сотні років до того. Навіть запровадження конституційної норми про вільний вихід союзної республіки зі складу СРСР було не більше, ніж декларацією. Рівність між собою усіх договірних республік, що сформували Союз РСР, фактично нічого не означала перед монополією РКП(б), як цементуючої сили і гаранта існування єдиної багатонаціональної держави.

Загалом, проект про утворення СРСР закладав підвалини для формування централізованої унітарної держави. Рішення VII Всеукраїнського з'їзду Рад, що цілком задовольнили плани центру, стають зрозумілими при аналізі національного складу делегатів. З 829 делегатів з'їзду українців було 363, що дорівнювало 43,8 % і були призначеними партійними органами для участі у роботі з'їзду, а не обраними населенням [37, арк. 66]. З 21 особи, що входили до складу ЦК КП(б)У на час схвалення умов формування Союзу РСР, лише 5 з них були українського походження [87, с. 191]. Зважаючи на це, на нашу думку, рішення з'їзду і правомірність вступу України до складу СРСР є досить сумнівними.

Отже, так званий «Союзний Договір» не був актом, прийнятим державами як рівними партнерами, а документом, що схвалений на зборах, де одній державі – Росії, належало монопольне право на рішення. Під час формування та реалізації союзних відносин відразу виявилися недоліки. Насамперед вони стосувалися невизначеності у відносинах між республіканськими і союзними органами влади. У доповіді Х. Раковського на VII конференції КП(б)У, що відбулася у квітні 1923 р. і стенограма якої була розсекречена лише у 1992 р., підкреслювалася необхідність децентралізації у державному будівництві [132, арк. 121–122]. Ця децентралізація українським радянським і партійним керівництвом бачилася у розширенні прав

договірних республік, надання їм можливості більших ініціатив у різних галузях господарства, прийнятті рішень на місцях.

Гостро стояло питання і про зловживання з боку федеральних органів у частині їх повноважень. Так, після установчого з'їзду союзних рад, яким було формалізовано створення СРСР, за окремими відомствами РСФРР спостерігалася тенденція вважати, що з утворенням Союзу загальнофедеративні функції по відомствах передаються наркоматам і держустановам РСФРР [51, с. 33]. Взаємовідносини між республіками та конфлікти органів влади стали предметом обговорення на нараді відповідальних працівників національних областей і республік, що проходила 7 травня 1923 р. у Москві. Джерелом цих конфліктів були надмірні амбіції центральних органів і установ РСФРР. Учасниками наради робилися спроби проаналізувати всі негативні явища у сфері державних взаємовідносин договірних і автономних республік з РСФРР [141, с. 13].

Порушення Конституції й втручання у компетенцію вищих органів влади окремих республік з боку центральних органів РСФРР від початку 1920-х рр. набули стійкого характеру. Є підстави говорити про певну еволюцію цього явища. Так, до середини 1922 р. вищими органами РСФРР видавалися окремі постанови і розпорядження з питань, що входили до компетенції ВУЦВК. З другої половини 1922 р. ці випадки почастишали і, незважаючи на протести з боку керівництва УСРР, радянські російські органи влади дозволяли собі додавати приписи до нормативних актів такого змісту: «Дана постанова поширюється на територію усіх союзних і автономних республік». Після утворення СРСР центральні органи РСФРР фактично присвоїли собі функції союзних органів. На цій підставі вказана вище формула була замінена іншою: «Поширюється на всю територію СРСР». Це заважало формуванню рівноправних взаємовідносин між договірними радянськими республіками.

Крім самої єдності, опертої на партійну структуру, більшовицька диктатура прагнула зміцнення своєї бази шляхом посилення організаційно-правового аспекту зав'язків між РСФРР і окремими «договірними» республіками. Реалізуватися ці прагнення могли в утворенні Союзу РСР.

Отже, друга половина 1922 р. – перша половина 1923 р. позначена завершенням гри з боку радянської Росії в національні держави, об'єднанням радянських республік і формуванням єдиної союзної держави. КП(б)У очолила рух в Україні за утворення СРСР. Союзний договір 1922 р. не може вважатися міжнародним правовим актом, який би засвідчив створення нової держави. Разом із посиленням централізаторських тенденцій у кремлівській політиці, особливістю цього періоду була активізація опозиції українських державно-політичних діячів, що виступали з конструктивними поправками до союзної Конституції 1924 р., обстоювали суверенітет України, її господарсько-адміністративну та культурну самостійність.

Таким чином, військово-господарський і дипломатичний союз між РСФРР і радянськими республіками був доповнений політичним. Згідно з Декларацією і Договором про утворення Союзу РСР, які пізніше лягли в основу першої Конституції СРСР, союзні радянські республіки проголошувалися формально суверенними державами, що мають свою територію, громадянство, державні органи і правову систему.

П'ятий період (середина 1923 р. – 1925 р.) характеризується конституційним оформленням СРСР, становленням однопартійної політичної системи, злиттям РКП(б) та її філії КП(б)У з державним апаратом. Ключові посади у владних структурах могли належати лише членам правлячої Комуністичної партії. Більшовики встановили повний контроль над усіма організаціями, громадськими об'єднаннями, сформували органи, які стали їх опорою в масах – піонерська організація, комсомол і профспілки. Утвердилася комуністична ідеологія, у насадженні якої важливу роль відігравала цензура.

Конституція СРСР, прийнята 31 січня 1924 р. на II з'їзді Рад СРСР, забезпечувала республікам право вільного виходу зі складу Союзу, але свідомо обмежувала «суверенітет союзних республік», зокрема УСРР, відповідними конституційними нормами. Республіки здійснювали «державну владу самостійно», але їхні «незалежність і суверенітет», які були чітко виписані

союзним договором 28 грудня 1920 р. між УСРР і РСФРР, не потрапили під конституційний захист, навіть не були письмово зафіксовані [138, с. 351].

Перша сесія ЦВК СРСР прийняла постанову про тимчасову передачу Всеросійському ЦВК і Президії ВЦВК усіх повноважень, видання декретів і постанов, обов'язкових до виконання на всій території СРСР, аж до утвердження Конституції СРСР черговою сесією ЦВК СРСР і до остаточного встановлення на її основі структури, повноважень та функцій загальносоюзних органів державної влади. У сфері законодавства союзним республікам залишалось скромне право видавати додаткові до союзних виконавчі розпорядження.

Зі створенням Союзу вищі органи влади РСФРР – ВЦВК, його Президія, Раднарком та інші – фактично перемістилися у центральні органи СРСР, зберігаючи свою структуру, персонал, який кількісно збільшився за рахунок співробітників, делегованих іншими республіками. Також загальносоюзні наркомати і загальносоюзні підрозділи об'єднаних наркоматів перейшли з російського на союзний рівень.

Верховенство союзних органів влади забезпечувалося в усіх сферах життя держави: політико-правовій, соціально-економічній, культурній, військовій. Водночас не в усіх ділянках цей централізм управління був витриманий. За Конституцією СРСР 1924 р., були розподілені наркомати й інституції: а) загальносоюзні, що існували лише при верховних органах Союзу; б) об'єднані, що існували і при верховних органах Союзу і союзних республік та мали в такий спосіб подвійну підлеглість; в) республіканські, які входили до складу верховних органів лише союзних республік і не мали відповідника у вищих органах Союзу.

Сформована за таким принципом загальна структура наркоматів та інституцій була такою: 9 загальносоюзних наркоматів і установ, до яких належали наркомати закордонних справ, зовнішньої торгівлі, військових і морських справ, шляхів сполучення, пошти і телеграфу, Об'єднане державно-політичне управління, Верховний суд, військово-санітарне управління, управління спеціальних військ; 6 союзно-республіканських наркоматів і установ: наркомат фінансів, наркомат внутрішньої торгівлі, праці, робітничо-

селянської інспекції, Вища рада народного господарства, Центральне статистичне управління; 7 республіканських наркоматів і установ: наркомат юстиції, внутрішніх справ, освіти, здоров'я, соціального забезпечення, земельних справ, Державна планова комісія.

Загальносоюзні наркомати мали своїх уповноважених при урядах союзних республік з правом вирішального чи дорадчого голосу. Об'єднані мали статус союзних і діяли через «однойменні народні комісаріати союзних республік, розробляли плани господарської діяльності та розпоряджалися загальносоюзними фондами» [138, с. 350]. VII з'їзд рад робітничих і селянських депутатів України затвердив Конституцію СРСР і тим самим українська радянська республіка втратила і формальний політичний суверенітет [103, с. 165].

У законотворчій діяльності спостерігалось порушення Основного Закону Союзу РСР, змішування функцій органів РСФРР із союзними органами, втручання Союзу в громадянське, кримінальне, земельне та інші галузі законодавства республік. Союзні закони видавалися як доповнення до законів РСФРР або як постанови, що були чинними на всій території Союзу тощо.

В усіх галузях народного господарства, культури, в політичній та соціальних сферах України все більше відчувався посилений контроль з боку Кремля. Українізація разом із національними прагненнями українців, господарські суперечності між Москвою і Харковом викликали до себе особливу увагу центральної влади, яка побоювалася втратити контроль над ситуацією в республіці. Питання характеру відносин між радянськими республіками ставало обов'язковим у порядку денному партійних нарад та пленумів. Політбюро ЦК РКП(б) притримувалося позиції продовжувати українізацію, але в більшовицькому, не націоналістичному дусі. Усім національним прагненням у партії, а також у середовищі робітників і селян, давалася рішуча відсіч. Відбулися значні зміни у складі українського уряду. Занадто завзяті «українці» повинні були піти з керівних посад. На чолі Робітничо-селянської інспекції і одночасно Контрольної комісії КП(б)У став В. Затонський. Він дотримувався виваженої лінії стосовно форсованої

українізації. Українізація вже досить далеко зайшла, щоб її можна було повністю зупинити. Крім того, це суперечило б основному принципу національної політики. Очікувалося значно м'якше її проведення і під цілковитим контролем Москви.

Шостий період радянської російської політики щодо УСРР (1926–1929 рр.) характеризується одержавленням всіх форм власності в економіці та утвердженням командно-адміністративних методів управління нею. Процеси індустріалізації, що були запуснені Кремлем, перетворювали національні республіки у постачальників сировини.

У політичному сенсі спостерігалася стійка тенденція до формування СРСР як унітарної держави. Партиїно-державний апарат встановив монопольний контроль над економікою і політикою, що і стало фундаментом тоталітарного режиму. Вищим партійним керівництвом реалізовувалася лінія на зміну статусу союзних та автономних республік, цілковитого підпорядкування їх органів влади російським, зведення статусу договірних республік до рівня губерній. У практичній роботі конструктивна пропозиція республіканських працівників розглядалася Москвою як місцевий націоналізм брутальної форми. Десятирічна боротьба федералізму і централізму завершилася перемогою останнього.

В означений проміжок часу робилися спроби по-новому вибудувати відносини між усіма суб'єктами, що входили до складу Союзу РСР. Оскільки в складі Союзу існували договірні республіки (РСФРР, УСРР, БСРР, Закавказькі республіки), а РСФРР складалася з 19 автономних областей та 11 автономних республік, останніми порушувалося питання про зміну їх статусу. Уперше це питання набуло публічного і офіційного обговорення на окремій нараді працівників національних республік – членів ВЦВК і ЦВК СРСР та інших їх представників під час сесії ВЦВК 12–14 листопада 1926 р. у Москві [133, арк. 5]. Не зважаючи на те, що учасниками наради були представники національних республік РСФРР, порушені ними проблеми виходили далеко за межі Російської Федерації і відображали всю внутрішньополітичну та внутрішньоекономічну ситуацію в СРСР. Більшість учасників наради виступила за децентралізацію та

надання права автономним республікам виходу зі складу РСФРР і набуття ними статусу союзних, а автономним областям – статусу автономних республік. Засуджувалася централізаторська політика керівних органів РСФРР, що проявлялася як на теренах самої Російської Федерації, так і з поширенням на територію всього СРСР [133, арк. 95].

У другій половині 1920-х рр. зберігалася стійка тенденція центральних органів РСФРР до підпорядкування собі самостійних наркоматів республік, зневажливе і бюрократичне ставлення російських радянських чиновників до потреб національних республік, втручання у їх внутрішні справи шляхом ігнорування місцевих урядів. Це викликало зрозумілу негативну реакцію з боку договірних республік та національних автономій, поширення ідеї відокремлення. Незалежний статус договірних республік, особливо з утвердженням влади Й. Сталіна, Кремль намагався звузити. Існування таких республік було подразником для національних домагань автономних одиниць РСФРР. Це не влаштовувало компартійний центр. Дедалі частіше автономними республіками порушувалося питання про їх перехід у статус союзних з подальшим його конституційним оформленням. В основу республіканських Конституцій мали бути закладені законодавчі та бюджетні права, цілковитий контроль над виконавчою гілкою влади.

Союзний центр не міг не реагувати на ситуацію, що склалася. Питання взаємовідносин між союзними та республіканськими органами влади та їх відповідність рішенням партійних форумів та нормам Союзної Конституції були на порядку денному комісії ЦК КП(б)У, створеній у грудні 1929 р. під головуванням Г. Азатьяна [61, арк. 67]. Під час роботи комісії було вивчено питання взаємовідносин по лінії об'єднаних (директивних) наркоматів, характер стосунків між вищими законодавчими органами Союзу та союзних республік, господарські взаємовідносини загалом та взаємовідносини по культурній лінії.

Усі пропозиції та резолюції цих нарад і комісії союзним керівництвом були проігноровані. На кінець 1920-х рр. спостерігалось посилення централізаторських тенденцій у питаннях державного та господарського будівництва. Створюючи адміністративно-командну систему управління і реалізуючи її принципи,

Й. Сталін довів свою лінію до логічного завершення – повного ігнорування суверенних прав народів і республік.

З 1929 р. – «року великого перелому» та встановлення командно-адміністративної системи в СРСР – централізаторські тенденції посилювалися. Насамперед це виявилось у реорганізації наркоматів, у звуженні компетенцій республіканських і союзно-республіканських наркоматів на користь союзних. У результаті УСРР та інші союзні республіки позбулися мінімального економічного суверенітету. Динаміка цього процесу говорить сама за себе: якщо у 1924 р. існувало 5 союзних, 5 об'єднаних і 6 республіканських наркоматів, то на початку 1930-х рр. у результаті реорганізації налічувалося вже 6 загальносоюзних і 6 об'єднаних [49, с. 134–135]. Республіканськими наркоматами у 1931 р. залишалися наркомати освіти, юстиції, охорони здоров'я та комунального господарства. Встановлені Конституцією СРСР 1924 р. загальні засади в системі освіти, охорони здоров'я, здійснення судочинства практично означали, що за верховною владою УСРР залишалося право дублювати союзне законодавство навіть без найменших натяків здійснення власної ініціативи і в цих галузях життя республіки. Відсутність належної фінансової підтримки робила б ці спроби приреченими.

Отже, Російська імперія, що зазнала краху внаслідок Першої світової війни і революції 1917 р., була реінкарнована в дещо модифікованій державній формі – Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Усе це було зумовлено складною взаємодією об'єктивних чинників, історичне коріння яких варто шукати в глибокому минулому. Царська імперія та її нащадок – Радянський Союз, об'єднали ті етнічні спільноти, у яких націотворення або досягло вирішальної стадії (формування національних держав), або наближалось до неї. У результаті цього «наднаціональна» радянська імперія поглинула ті спільноти, які або вже були, або потенційно мали стати її опонентами, будучи водночас її складовими частинами. Відповідно, пропагуючи та насаджуючи «наднаціональний» радянський патріотизм, як засіб нейтралізації національної ідентичності народів СРСР, кремлівське керівництво вирішувало не

національну проблему, а створювало своєрідну «віртуальну реальність», яка рано чи пізно мала увійти в конфлікт з реальним життям. Радянська влада змогла зберегти свою силу у великій країні лише шляхом міцного об'єднання союзних держав і придушення усіх федералістських прагнень, оскільки останні обмежували владу центру.

2.2. Політичні особливості реформування адміністративно-територіального устрою 1920-х рр.

Одним із пріоритетних напрямів російської радянської політики щодо України було визначення російсько-радянського кордону. Процес його становлення віддзеркалює розуміння Кремлем державного статусу України. За словами російського дослідника Л. Горизонтова, програма національної консолідації, що оформилася на початку ХХ ст., реалізувалася через політику українізації, хвилі якої упродовж наступного століття призвели до зрушень принципового характеру. При всій своїй, на перший погляд, умовності внутрішньосоюзні кордони радянського періоду грали суттєву роль. Не випадково такою жорстокою була боротьба з приводу демаркації кордону між РСФРР і УСРР у 1920-х рр. Результат боротьби визначав, чи стане та чи інша територія об'єктом українізації. Тому районування виступило інструментом організації простору, а коренізація стала інструментом національної політики того часу [17, с. 5]. Саме визначений упродовж 1919–1928 рр. кордон між РСФРР і УСРР став із здобуттям Україною незалежності у 1991 р. міждержавним сухопутним українсько-російським кордоном.

Першорядне значення для формування і трансформації територіально-політичних систем мають такі чинники, як етнічний склад населення, його етнокультурні особливості, ступінь сформованості нації, взаємозв'язки етнічних і економічних кордонів. Щоб зрозуміти мотиви і причини перегляду кордонів у 1920-х роках, варто розглянути передісторію проблеми.

Формування українського етносу проходило на території Європи, тому

природно, що більшість українців мешкає на рідних землях і сьогодні. Зважаючи на різні історичні обставини, починаючи з XVI ст., території Сіверщини, Слобожанщини, Надіння та Кубані заселялися етнічними українцями. Упродовж XVII–XIX століть на сході й південному сході українського етнічного терену сформувався український масив, який охоплював повністю землі тодішніх Харківської, частково Курської, Воронежської, Чорноморської, Ставропольської губерній, а також Кубанської і Донської областей.

Контури суцільного українського етнографічного масиву в Російській імперії вперше були визначені Переписом населення Російської імперії 28 січня 1897 р. [85, с. 28]. Питання про національність у перепису було відсутнє, тому його дані мають певну неточність. Національний склад населення під час перепису визначався за рідною мовою. Однак певна кількість українців за походженням, які зазнали впливу асиміляційних – як стихійних, так і свідомо спрямованих царською адміністрацією процесів, не назвала своєю рідною мовою «малоросійську» (так українська мова була іменована в анкетах). Цей аспект є вагомим підставою для того, щоб вважати, що реальна кількість українців була значно більшою, ніж це показав перепис.

За даними перепису 1897 р., українці склали абсолютну більшість у 9 губерніях. У Подільській губернії проживало 2 млн 442,8 тис українців (що становило 80,9 % усього її населення), у Київській губернії – 2 млн 819,1 тис (79,2 %), Волинській губернії – 2 млн 95,6 тис (70,1 %), Полтавській губернії – 2 млн 583,1 тис (93,0 %), Харківській губернії – 2 млн 9,5 тис (80,6 %), Чернігівській губернії – 1 млн 526,1 тис (66,4 %; в українських повітах – від 86 до 98 %), Катеринославській губернії – 1 млн 456,4 тис (68,9 %), Херсонській губернії – 1 млн 462,0 тис (53,5 %), Таврійській губернії – 611,1 тис (42,2 %, на материковій частині – 60,6 %). У кожному з повітів цих губерній, за винятком 4 північних повітів Чернігівщини та півострівної частини Таврійської губернії (Крим), українці становили абсолютну, зрідка – відносну більшість [79, с. 112].

Ще в одній адміністративно-територіальній одиниці Російської імперії – Кубанській області – українці сформували відносну більшість. Тут проживало

1 млн 270,6 тис українців (47 % населення області). Водночас у Темрюцькому відділі цієї області частка українців складала 75 %, Єйському – 74 %, Катеринодарському – 52 %. Чималим був відсоток українців і в Майкопському (31%), Баталпашинському (27%) відділах та Туапсинській (24%) окрузі Чорноморської губернії, яка була виділена з Кубанської області у 1896 р.

На крайньому сході українського етнографічного масиву – в Області Війська Донського – проживало 719,7 тис українців, що складало 28,1 % населення області. У Таганрозькому повіті українці становили абсолютну більшість (61 %), а ще в 3-х – Ростовському (31 %), Донецькому (38 %) та Сальському (28 %) – значну частину місцевого населення. Основним населенням були українці і в Новогригор'євському повіті Ставропольської губернії – 50 %. У 2-х повітах цієї губернії – Медвеж'єнському (45 %) та Александрівському (38 %) – українці не склали абсолютної більшості.

Чисельним населення українців було за межами основних 9 губерній у повітах інших губерній на північному сході від основних губерній. Так, у Курській губернії їх було 527,8 тис (22,3 %), при цьому у Грайворонському повіті – 58 %, Путивльському – 52 %, Новооскольському – 51%. Існували повіти, де українці становили значну частину населення і проживали здебільшого у волостях, які межували з українськими повітами. Це Суджанський (48 %), Рильський (36 %), Корочанський (34 %), Белгородський (21 %) повіти. У Воронежській губернії мешкало 915,9 тис українців, зокрема в Богучарському повіті вони становили 82 %, в Острогозькому – 90 %, Бирюченському – 71 %, Валуйківському – 51 %. Безпосередньо межувало з українськими повітами й українське населення Павловського повіту (42 %) [79, с. 142].

Після розпаду Російської імперії український народ мав можливість сформувати власну державу, кордони якої могли співпасти з етнічними межами розселення українства. Нехтування державницькими та територіальними інтересами українців, а також політика радянської влади у сфері адміністративно-територіального устрою завадили у 1920-х роках об'єднатися українцям в одну державу. Уроки історії доводять незаперечну істину про те,

що втрата державної території призводить до втрати державності.

Українська етнічна територія на час Української революції, за оцінкою С. Рудницького, становила від 905 тис км² до 1 млн 56 тис км з 51,2 – 53,9 млн мешканців. Питома вага етнічних українців складала на цій території (за його підрахунками) 71,3 – 71,7 % [107, с. 211]. В. Кубійович зробив оцінку площі української етнічної території станом на 1933 р. За його підрахунками, вона становила 932 тис км², з яких 728,5 тис км² становила суцільна українська етнічна територія, 203,6 тис км² – мішана [55, с. 28]. Ці землі формували чи формують єдиний український етнічний простір, а більшість їх населення становили чи становлять українці.

Розпад Російської імперії супроводжувався появою на її теренах 14 нових державно-територіальних утворень. Деякі з них, як, наприклад, Білоруська Народна Республіка, Всевелике Військо Донське, Крим безпосередньо межували з Україною. Тому перед Україною, що обрала курс на незалежність, постало завдання визначення кордонів з ними. Колишня метрополія, сповідуючи великодержавну спадкоємність, намагалася не допустити розширення нових територій за адміністративні межі колишніх губерній.

Більшовики, які прийшли до влади в Росії у 1917 р., зустрілися в Україні з додатковим супротивником, якого не існувало в Росії – національно-територіальним органом влади. Визначення Центральною Радою кордонів України змінило ставлення до цієї проблеми з боку керівництва РКП(б). Проголошуючи право націй на самовизначення, більшовики формально обходили проблеми кордонів. По суті вони у цьому питанні підтримували Тимчасовий уряд – збереження єдиної і неподільної Росії. Територію України бачили в межах п'яти губерній: Київської, Волинської, Подільської, Полтавської та Чернігівської (без чотирьох повітів). Саме ці території й охоплювала створена у липні 1917 р. обласна організація РСДРП(б) Південно-Західного краю. Оскільки підконтрольними більшовицькому впливу були переважно ради південних та східних губерній України, то необхідність боротьби з Українською Центральною Радою змусила В. Леніна визначити своє ставлення до територіальної проблеми.

Він визнав кордони України у проголошених III Універсалом межах. Свідченням цьому є рекомендації щодо подальших дій [43, с. 169].

Зі встановлення радянської влади Українська СРР фактично перетворювалася на структурно-функціональну частину РСФРР. Державна територія не була чітко окреслена, при організації місцевих органів влади (революційних комісаріатів) використовувалася стара ще імперська система адміністративно-територіального поділу. Фактично повноваження українського радянського уряду були обмеженими: управління найчастіше здійснювало керівництво Червоної армії й центральні емісари. Серед керівництва республіки було обмаль діячів, які б обстоювали ідею української державності навіть в радянській формі [28, с. 86].

Політика радянської влади щодо України нічим не різнилася від політики Російської імперії. Декларовані кроки більшовиків створювали ілюзію демократичної та відкритої національної політики. На жаль, вона проводилася відповідно до принципу революційної доцільності, а утворення суверенної незалежної Української держави не узгоджувалось з планами більшовиків. Крім того, до розмежування між РСФРР і УСРР залучались економічні мотиви.

Незважаючи на формальне закріплення права на самовизначення в декретах II Всеросійського з'їзду рад та в Декларації прав народів Росії, керівництво РСФРР відразу ж розпочало приховану боротьбу за встановлення контролю над Україною та її ресурсами. Однією з перших постала проблема визначення кордонів. Заходи, спрямовані на політичне опанування радянською Росією України йшли поза площину правового оформлення державних стосунків. Міждержавні відносини РСФРР і УСРР базувалися на основі більшовицької доктрини, спільності ідеологічних і політичних завдань, однаково організованого і на спільних засадах побудованого державного устрою та соціально-економічного укладу.

Урегулювання кордонів України з іншими республіками гальмувалося бойовими діями на території республіки у 1917–1921 рр. Навіть за таких умов, факт розгляду на засіданні новоствореного Тимчасового робітничо-селянського

уряду України від 27 грудня 1918 р. становища в Білгороді й Глухові, ухвалення того ж дня рішення про переїзд уряду із Суджі до Білгорода, підтверджує тезу про те, що нове керівництво радянської України вважало ці регіони українськими [40, с. 326].

На час свого другого приходу в Україну радянська влада стала централізованішою. Питання про кордони між УСРР і РСФРР набули нової актуальності. У питаннях територіального розмежування Кремль, принципово не відмовляючись від етнографічного критерію, який забезпечував більшовикам перемоги, обмежувався колишнім губернським поділом.

13 січня 1919 р. Наркомат закордонних справ РСФРР звернувся до Раднаркому РСФРР з пропозицією спільно з представниками радянських республік розглянути територіальні питання. З цього приводу відбулося кілька засідань. Росія прийняла умови, щоб до її складу увійшли території, де більшість населення становили росіяни, а також землі, де вони були в меншості, але їх обласний центр розташовувався у Росії [9, с. 133]. Український Тимчасовий робітничо-селянський уряд відреагував миттєво. 16 січня 1919 р. ним був виданий декрет за підписом Г. П'ятова «Про приєднання Білгородського повіту до Харківської губернії», у якому зазначалося: «З огляду на природне тяжіння Білгородського повіту до Харківщини, Тимчасовий робітничо-селянський уряд України постановив: згідно клопотання Білгородського ревкому приєднати Білгородський повіт до Харківської губернії» [118, арк. 3].

Це рішення українського уряду викликало негативну реакцію керівництва Курської губернії, до складу якого раніше входив Білгородський повіт. Крім того, Орловський військовий комісар намагався підпорядкувати собі у військовому відношенні Чернігівську губернію та військові питання Грайворонського повіту. Було ухвалено рішення: «Внаслідок заплутаності питання подати запит через т. Чичеріна до Раднаркому РСФРР про включення Білгородського і Грайворонського повітів до складу Харківської губернії і передачу всіх повітів Чернігівської губернії до складу України як тимчасовий кордон» [62, арк. 26].

У цей період виникала маса непорозумінь з приводу адміністративної

належності прикордонних територій [109, с. 4]. До початку лютого 1919 р. чинним був гетьманський адміністративний поділ, якого дотримувався український радянський уряд. Хоча до цього адмінподілу більшовики мали масу зауважень. Е. Квірінг писав у лютому 1919 р.: «Ми беремо кордони гетьманської України. Однак це цілком довільні, насильницькі кордони. На яких підставах і Гомель, і район Полісся були приєднані до України? Чому весь Донецький басейн може бути приєднаний до України? Хто може сказати з впевненістю, що опитування населення Донецького басейну і ряду інших областей дасть більшість за приєднання цих районів до нас? Ні українській, ні російській радянським республікам немає необхідності порушувати питання про кордони» [46, с. 30].

Не будучи самостійним де-факто, уряд УСРР 7 лютого 1919 р. змушений був погодитися з політикою Кремля і Грайворонський та Білгородський повіти мали відійти до РСФРР. Однак, як виявилось невдовзі, подібне правило не стало універсальним. Ним нехтували, коли потрібно було відокремити певні території від України.

Остаточо питання про територіальне розмежування республік мало бути вирішене на спільній конференції представників Росії, Естонії, Латвії, Литви, Білорусії і України. Постановою Тимчасового робітничо-селянського уряду України від 31 січня 1919 р. за підписом Голови РНК УСРР Х. Раковського інтереси України в Москві мали представляти члени уряду Г. П'ятаков і Я. Дробніс [62, арк. 16]. Конференція не відбулася. 25 лютого 1919 р. при Економічно-правовому відділі Наркомату закордонних справ РСФРР відбулася Міжвідомча нарада. На її порядку денному стояло питання кордону з Україною. Було ухвалене рішення про збереження дореволюційних кордонів між губерніями. Два повіти Чернігівської губернії – Суразький і Новозибківський – були передані до складу Гомельської губернії РСФРР. До Курської губернії також відійшли Білгородський та Грайворонський повіти. Обговорювалося також питання кордону між Україною та Донською областю РСФРР, УСРР та Білорусько-Литовською республікою, Україною та Кримом [70, арк. 43]. Фактично рішення наради 25 лютого 1919 р. було конвертоване у «Договір про

кордони з Російською СФРР», а 10 березня 1919 р. затверджене на розширеному засіданні Раднаркому УСРР у присутності представника Наркомату закордонних справ РСФРР в уряді УСРР Д. Гопнера [71, арк. 110]. Вказане «губернське» обмеження етнографічного критерію стосувалося лише українських претензій. Жодного етнографічно українського регіону з РСФРР не було передано до складу радянської України. Натомість Крим і чотири повіти Чернігівської губернії були виключені зі складу УСРР. Цими діями з боку Кремля підкреслювалася нерівноправність радянських республік і неправдива суть декларованих принципів.

«Договір про кордон» від 25 лютого 1919 р. укладався за умов бойових дій та політичного протистояння, мав багато недоліків, оскільки не було можливості глибоко проаналізувати національний склад населення, господарські та побутові умови, визначити райони економічного тяжіння. Значна частина населення, яка вважала себе українцями, внаслідок укладання цього договору залишилася поза межами України, на суміжних з нею територіях РСФРР. Тому не дивно, що після його затвердження до урядових установ УСРР стали надходити листи від жителів Курської та Воронежської губерній. У 1920 р. за входження до складу України висловилися з'їзди Рад Коров'яківської та Кульб'яківської волостей Рильського повіту Курської губернії, Ново-Вознесенської, Успенської, Грайворонської волостей Путивльського повіту та інших. Радянською, так званою «народною», владою вони до уваги так і не були взяті.

У зв'язку з тим, що при міждержавному розмежуванні за основу бралися межі територіально-адміністративних одиниць царської Росії, які не узгоджувалися з національними принципами, то і нові кордони значною мірою не відповідали етнічним [3, с. 105]. Радянське керівництво, не визнаючи територіальних змін, здійснених урядами попередніх державних формувань в Україні (Української Народної Республіки та Української Держави), фактично визнало державними адміністративні кордони українських земель, що існували у складі Російської імперії. Тобто, йшлося про дев'ять губерній: Київську,

Херсонську, Подільську, Волинську, Харківську, Полтавську, Чернігівську, Катеринославську і Таврійську (без Криму) [56, с. 27].

Згадані угоди не охоплювали всіх територій, компактно заселених українцями. Утворення Української Соціалістичної Радянської Республіки за підтримки військ РСФРР призвело до того, що на початку 1920-х років до УСРР увійшла територія площею всього 443 тис. км², з населенням у 31 млн чоловік (23 % населення СРСР) [105, с. 79]. Таким чином, за Україною було визнано лише частину території, заселеної українцями, що викликало незадоволення більшості населення. Тактика більшовиків стає зрозумілою з риторики повноважних осіб. Так, зокрема, Д. Гопнер у відповідь на аргументацію представника України М. Іванова про економічне і культурне тяжіння Білгородського і Грайворонського повітів до України підкреслював, що доцільніше підходити до цього питання з економічної та тактичної позиції: «... Економічно Білгородський повіт, як багатий хлібний центр, має велике значення лише для Великої Росії, залишаючись незначним для України. Тактично, у випадку військових невдач України, Велика Росія, раз відмовившись від претензій на Білгородський повіт, втратить можливість висунування претензій у майбутньому» [93, арк. 110].

З утвердженням так званої інтернаціоналістської ідеї, що впливала з політичної доктрини РКП(б) та її філії КП(б)У, питання визначення території та кордонів України у межах федерації було питанням внутрішнім і не обов'язковим для розв'язання. Закріплення за Україною дев'яти губерній чіткого розмежування за етнічним принципом не передбачало [35, с. 19]. Більшовики негативно ставилися до вирішення як національного питання, так і питання визначення кордонів. У березні 1919 р. Голова РНК УСРР Х. Раковський заявляв, що «...ми покінчили з національними відмінностями, ми висунули на авансцену світової історії велику класову відмінність. Поділ Європи на держави вже зникає у мороці минулого, тепер поділ проходить не по кордонах, а він проходить по класах» [76, с. 285].

8–10 березня 1919 р. в Харкові відбувся III з'їзд Рад УСРР. На ньому було

проголошено утворення Української Соціалістичної Радянської Республіки як самостійної держави та прийнято проект Конституції УСРР. З'їздом схвалювалася політика українського уряду на всебічне зміцнення відносин з радянською Росією. Усе це трактувалося як бажання України приєднатися до «прагнень» інших незалежних радянських республік зі створення союзу республік. Тоді ж Український Раднарком затвердив «Договір про кордони з Російською Соціалістичною Радянською Республікою». Ним були визнані державними адміністративні кордони дев'яти губерній, де проживали українці: Київської, Херсонської, Подільської, Волинської, Харківської, Полтавської, Чернігівської, Катеринославської і Таврійської.

3 грудня 1919 р. на VIII Всеросійській конференції РКП(б) було ухвалено спеціальну резолюцію про радянську владу в Україні. У першому пункті документу підкреслювалося: «Неухильно проводячи принцип самовизначення націй, ЦК вважає за необхідне ще раз підтвердити, що РКП стоїть на позиції визнання самостійності УСРР» [78, с. 108]. Водночас у резолюції в наказовій формі йшлося про необхідність створення найтіснішого союзу для всіх радянських республік. Нею вимагалася усіма засобами сприяти усуненню усіляких перешкод для вільного розвитку української мови і культури, виявляти терпимість у міжнаціональних відносинах [78, с. 109].

У «Листі до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним», написаному в грудні 1919 р., В. Ленін зазначав: «Питання про те, як визначати державні кордони тепер, на якийсь час – бо ми прагнемо до повного знищення державних кордонів – є питання не основне, не важливе, другорядне. З питанням можна почекати і треба почекати, бо національне недовір'я у широкої маси селян і дрібних хазяйчиків тримається часто дуже міцно, і поспішністю можна його посилити, тобто пошкодити справі повної і остаточної єдності. ...Які б не були кордони України і Росії, які б не були форми їх державних взаємовідносин, це не так важливо, в цьому можна і треба йти на поступки, в цьому можна перепробувати і те, і друге, і третє, – від цього справа робітників і селян, справа перемоги над капіталізмом не загине» [60, с. 218, 220].

Гострота радянського будівництва поставила на порядок денний питання створення адміністративно-територіальних комісій як в РСФРР, так і в УСРР. VII Всеросійський з'їзд Рад постановив практично розробити питання про новий адміністративно-територіальний поділ республіки відповідно до нових, соціалістичних засад політичного і господарського життя країни [54, с. 475]. На виконання цієї постанови, у січні 1920 р. при Президії ЦВК РСФРР було створено Адміністративну комісію ВЦВК і Держплану РСФРР. На неї покладалися завдання розробки загальних принципів нового районування республіки, вирішення окремих конкретних випадків зі створення нових районів, губерній і областей [81, арк. 1]. На першому засіданні, що відбулося 17 січня 1920 р., комісія постановила у своїй роботі з адміністративно-територіального поділу республіки суворо дотримуватися принципу зміцнення пролетарських центрів, взяти за основу районування по промислових і сільськогосподарських округах, врахувати всі умови побуту і звичаїв населення, а також стан транспорту – ґрунтового, шосейного, водного і залізничного.

У своїй подальшій діяльності комісія мала намір створити при НКВС технічне бюро з питань адміністративного поділу РСФРР, штати якого мав визначити НКВС, а також залучити до його роботи фахівців-істориків, етнографів, лінгвістів тощо. Нове районування мало здійснюватися на основі врахування національного, сільськогосподарського, промислового, військового, транспортного і природно-історичного чинників. У грудні 1920 р. VIII Всеросійський з'їзд Рад зобов'язав Президію ВЦВК прискорити роботи з проведення нового адміністративно-господарського поділу РСФРР переважно на основі економічного тяжіння [135, с. 156]. Українська СРР сприйняла ініціативу проведення адміністративної реформи в Росії як керівництво до дії і на своїй території. Принципи, які сусідня республіка закладала в основу нового адміністративного поділу, відповідали інтересам України.

Питання врегулювання кордонів Української СРР постало на офіційному рівні вперше у 1920 р. з огляду на масове надходження клопотань населення окремих адміністративних одиниць Курської губернії РСФРР про включення їх

до складу УСРР з огляду як на етнографічні, так і адміністративні чинники. У квітні 1920 р. при Народному комісаріаті внутрішніх справ УСРР була створена Адміністративно-територіальна комісія. Вона координувала перекроювання адміністративно-територіального поділу УСРР та корекцію кордонів. Більшого резонансу питання встановлення чітких меж між УСРР і сусідніми республіками набуло під час роботи Центральної адміністративно-територіальної комісії, створеної в листопаді 1922 р. при ВУЦВК [108, с. 10].

Ще при створенні УСРР постало питання про неспівпадіння етнографічних кордонів України з кордонами 9 губерній, заселених переважно українцями і на цій підставі, віднесених до складу УСРР. Росія не мала чіткої концепції побудови відносин з національними територіями, що входили до складу колишньої Російської імперії. Договір між РСФРР і УСРР, підписаний у грудні 1920 р., був правовим ескізом міждержавних відносин Росії і України. Руйнуючи імперські структури, більшовицьке керівництво розраховувало на силу російського впливу [112, с. 11–12]. У 1922 р. розпочалася поступова ліквідація старих губерній і повітів, створення на їх основі округів. Спершу в Україні передбачалося утворити дві області – Південно-Західну і Південну гірничопромислову. До України повинні були відійти Крим та Ростов. Однак влада України тоді вирішила відмовитися від такого плану, оскільки це «розмивало» кордони республіки і порушувало її державну цілісність [44, с. 91].

Певною перемогою національних сил республіки стало прийняття резолюції XII з'їзду РКП(б) 1923 р. «Про національне питання». Її зміст частково спрямовувався проти російського шовінізму. Резолюція дозволила урядові УСРР порушити питання про включення до складу республіки частини етнічних українських земель, що відійшли до Росії і Білорусії за договором 1919 р. Здавалося б, питання кордонів між республіками за умов єдиної держави переходило з розряду загальнополітичного в суто адміністративний аспект. Однак насправді це було не так, адже юридично за всіма радянськими республіками зберігалось право виходу зі складу СРСР. У такому разі адміністративні кордони могли (як це і сталося 1991 р.) перетворитися на державні.

Іншим чинником впливу на ставлення Кремля до проблеми кордонів, стало міжнародне становище. Державно-партійні керманічі намагалися продемонструвати міжнародній спільноті справедливе вирішення національного питання. Саме це потужно декларувалося радянською владою перед міжнародною спільнотою. Наголошувалося, особливо в перші роки існування СРСР, що Союз РСР є праобразом майбутнього комуністичного світу. Водночас в агітаційно-масовій роботі постійно підкреслювалося, що союз республік є добровільним об'єднанням, а всі національні республіки є незалежними державами. Принцип, за яким мало бути вирішене національне питання в СРСР, повинен був стати прикладом для всього світу. Тому питання визначення кордонів між республіками мало більше політичний, ніж адміністративний характер [43, с. 236].

Український уряд скористався адміністративно-територіальною реформою і порушив перед ЦВК РСФРР питання про приєднання до республіки тих повітів і волостей у прикордонних з УСРР Курській і Воронежській губерніях, у яких переважало українське населення. Йшлося про входження до УСРР повітів та волостей Курської губернії з чисельністю населення 807,2 тис осіб (українців 484,8 тис, 60 %), а також повітів і волостей Воронежської губернії з чисельністю населення 1 млн 243,8 тис осіб (українців – 930,9 тис, 74,9 %) [116, арк. 6].

У 1923 р. вище партійне керівництво оголосило про необхідність коренізації республіканського партійного і державного апарату з метою зміцнення партійної влади на місцях і контролю ситуації в республіках. В Україні цей курс отримав назву «українізації». Коренізація була свого роду «компенсацією» республіканським лідерам за підтримку Союзу і демонструвала світовій спільноті шляхи вирішення національного питання в СРСР. Коренізація у поєднанні з адміністративно-територіальною реформою поставили на порядок денний питання про корегування міжреспубліканських кордонів. Український уряд надав до ЦВК СРСР проект врегулювання державних кордонів УСРР. Він ґрунтувався на клопотаннях населення відповідних територій. Цей проект був побудований за етнографічним принципом. Водночас він корелювався відповідними господарськими

передумовами, зручністю адміністрування.

Проект з врегулювання зовнішніх кордонів УСРР і РСФРР, що висувався Україною, включав три основних моменти: етнографічний, економічний та географічний. Мотивами слугували необхідність вирівнювання існуючої лінії українсько-російського кордону і більш зручної організації адміністративного управління, а також однорідність національного складу прилеглих частин території РСФРР до УСРР та економічного тяжіння.

Реформування адміністративно-територіального устрою України у 1920-х рр. мало у своїй основі серйозне наукове обґрунтування. У роботі Центральної адміністративно-територіальної комісії брали участь академік Д. Багалій, професори М. Гуревич, Є. Євтіхіїв та інші тогочасні видатні науковці. 13 квітня 1924 р. було проведено обстеження прикордонної смуги між УСРР та РСФРР. Це завдання виконав Держплан УСРР. Ним досліджено стан розвитку економіки в прикордонній смузі, виявлено економічне тяжіння населення до тих чи інших промислових центрів. За дорученням голови ВУЦВК Г. Петровського, історики М. Грушевський і Д. Багалій підготували історичні довідки, у яких розкрили процеси заселення Лівобережжя та Слобідської України, накреслили ареали розселення українців, починаючи від монголо-татарської навали й до кінця XIX ст. Зокрема, Д. Багалій на підставі дослідження мовної спільності населення доводив, що кордон між Україною та Росією проходив через Курську губернію, включаючи місто Суджу і південну частину Суджанського повіту, через Грайворонський, Білгородський, Корочанський повіти (за винятком їхньої північної частини), Ново-Оскольський повіт. У Воронезькій губернії, на його думку, були Валуйський, Бірючінський, Острозький, Богучарський, більша частина Коротякського повіту [70, арк. 52–54].

Дослідивши міграційно-колонізаційні процеси, М. Грушевський показав, що протягом XVII–XIX ст. українці компактною масою заселили територію аж до правого берега ріки Дон, все Азовське узбережжя та степовий Крим. У підсумку М. Грушевський зазначав: «Утворилася величезна, надзвичайно однорідна за мовою і в етнографічному відношенні область так званого Південно-Східного українського наріччя, яка виявляє місцями понад 80%

українського населення і з точки зору економічної та культурної представляє собою надзвичайно цільну область (край)» [70, арк. 55–58].

Підставою для коригування державного кордону УСРР з РСФРР слугували насамперед клопотання населення ряду волостей, а також постанови пленумів повітових виконавчих комітетів про включення останніх до складу УСРР. Це було зрозумілим, зважаючи на те, що у вказаних місцевостях українське населення, за винятком північної частини Білгородського і південної – Корочанського повітів, становило більшість. У решті повітів кількість українського населення становила від 51 до 100% [70, арк. 29].

Політика коренізації відіграла роль каталізатора у питанні приєднання до УСРР Кубані, Чорноморщини, Південної Курщини, Південної Воронежчини, Західної Донщини з переважаючим українським населенням. Мешканці вказаних територій обурювалися русифікаторською політикою тамтешньої влади щодо етнічних українців. Уряд РСФРР упродовж десяти років існування радянської влади не змінив політики до української національної меншини [33, арк. 7]. ВУЦВК надсилав клопотання українського населення цих регіонів до ВЦВК та Ради національностей.

Другим важливим моментом у врегулюванні українсько-російського державного кордону були економічні чинники. Цілком беззаперечним був факт економічного і культурного тяжіння цілої низки порубіжних з УСРР повітів Курської губернії і особливо Білгородського повіту до потужніших і ближче розташованих центрів УСРР. Інтереси цукрової промисловості також ставили на порядок денний питання про необхідність змін чинних адміністративних кордонів, які суттєво відокремлювали заводи південної групи цукрової промисловості Курської губернії від районів постачання сировиною [11, арк. 17]. Зміна кордону повинна була здійснюватися за рахунок території РСФРР, щоб у такий спосіб створити в межах УСРР єдиний і потужний центр цукрової промисловості. Доцільність і необхідність розгляду цих питань у такому ракурсі підтверджувалася також і Правлінням Цукротресту РСФРР.

З огляду на вимоги українського населення, що мешкало в прикордонній смузі РСФРР, уряд України в листопаді 1923 р. висловився за необхідність

перегляду кордонів УСРР з РСФРР [104, с. 2]. В Україні розгорнулася значна підготовча робота до майбутніх переговорів, яку координував Всеукраїнський Виконавчий Комітет та створена при ньому Центральна адміністративно-територіальна комісія на чолі з М. Черлюнчакевичем, а також комісія Держплану УСРР на чолі з заступником голови М. Полозом [98, арк. 17].

Центральна адміністративно-територіальна комісія при ВУЦВК поштою під грифом «таємно» направила свої пропозиції до Харківської, Чернігівської, Донецької губернських адміністративно-територіальних комісій. По Чернігівській губернії пропонувалося представити проект районування східної частини губернії за умови включення до її складу частини Путивльського повіту Курської губернії. Йшлося про доцільність опрацювати доповідну записку Курського губвиконкому і дати вичерпну відповідь по суті мотивів, приведених Курським губвиконкомом і підтвердження доцільності включення Путивльського повіту до складу Чернігівської губернії, а також по претензіях Курської губернії на частину Новгород-Сіверської округи.

По Харківській губернії пропонувалося представити проект районування суміжної з Харківською губернією частин територій Курської і Воронежської областей РСФРР за умови приєднання останніх до складу України, відповідно до проекту УСРР. Пропонувалося представити обґрунтування претензій Курського губвиконкому на частину території Сумської, Охтирської і Харківської округ, а також дати всебічний і вичерпний аналіз достовірності наведених Курським і Воронежським губвиконкомами даних і методам підходу останніх до проекту врегулювання кордону, висунутого УСРР.

По Донецькій губернії необхідно було представити проект районування прилеглої до Старобільської округи частини Воронежської губернії за умови включення останньої до складу УСРР. Пропонувалося також дати критичну оцінку наведеним у доповідній записці Воронежським губвиконкомом аргументам про недоцільність включення до складу УСРР південних повітів Воронежської губернії. При визначенні адміністративно-територіальних кордонів було необхідно враховувати економічні чинники (господарську однорідність

території району і ступінь тяжіння до райцентру, наявність інфраструктури, зручність адміністрування тощо) [71, арк. 6].

На нашу думку, запропонований УСРР проект визначення кордону з РСФРР був умотивований об'єктивними, зокрема, демографічними показниками. Відповідно до головних статистичних даних про чисельність українців у прилеглих до України повітах, більшою чи меншою мірою українці заселяли майже всю територію Курської, Воронежської губерній і Донської області. Однак суцільні українські поселення зосереджені були лише в найближчих до УСРР повітах. З огляду на неповні дані перепису 1920 р. про українське населення повітів з найбільшою чисельністю українців, приводилися загальні дані перепису 1897 р. Ними залишилися поза увагою такі повіти: Курський, Дмитрівський, Тимський, Фатіжський і Щигровський Курської губернії; Воронежський, Задонський і Нижньодівицький Воронежської губернії. У цих місцевостях українці не становили більшості, а також виключаючи із Донської області Таганрозьку округу, що входила уже на той час до складу УСРР, отримуємо наступні основні дані [70, арк. 59]:

Таблиця №1

Чисельність українців у прилеглих до України повітах РСФРР

Адміністративні одиниці	Територія (у кв. верста)	Всього населення (тис.)	у тому числі українців	% українців серед загального населення	% українців серед сільського населення
10 повітів Курської губернії	26771,4	1604,5	523,3	32,6	33,7
9 повітів Воронежської губернії	47780,4	1967,1	854,1	43,4	46,9
8 округ Донської області	132962,2	2151,2	464,8	21,6	
Усього	207514,0	5722,8	1842,2	32,2	40,3

До цієї таблиці внесено повіти, у яких українців було не менше 5 тис осіб. Відповідно до зазначених даних, загальна чисельність українців у цих повітах

становила майже 2 млн осіб, або третину всього населення регіону. Неопублікування даних перепису 1920 р. не дає можливості скласти таку ж таблицю і для новітнього періоду. Обмежимося лише зауваженням, що з 1897 р. населення усіх трьох губерній повсюдно значно збільшилося, не зважаючи на енергійне переселення за Урал із цілої низки повітів, ні на події останніх років. Це дає можливість припускати, що чисельність українців на той момент у повітах, що нас цікавлять, не могла бути менше 2 млн осіб.

У результаті всієї підготовчої роботи в державних органах України було розроблено «Український проект врегулювання державних кордонів між УСРР, РСФРР, БСРР». За цим проектом до складу УСРР підлягали передачі: незначна частина Мінської губернії БСРР на правому березі річки Словечна, Семенівська волость Новозибківського повіту Гомельської губернії, с. Зноб-Трубчевського повіту, вісім населених пунктів Севського повіту Брянської губернії. З Курської губернії належало повернути Україні одинадцять волостей Путивльського повіту, шість волостей Рильського повіту, частину Суджанського повіту, весь Грайворонський повіт за винятком двох волостей, Пемську волость Обоянського повіту, весь Білгородський повіт, більшу частину волостей Корочанського повіту і вісім волостей Ново-Оскольського повіту. Воронезькій губернії пропонувалося передати до складу УСРР Валуйський повіт, Богуславський повіт, північно-західну та південно-західну частину Калачовського повітів. У цілому передбачалося повернути Україні територію з населенням в 2 050 956 осіб, з яких 69 % були українцями [67, арк. 2–3, 20].

Надходження клопотань від населення про перегляд кордону між РСФРР і УСРР тривало аж до 1924 р. Для врегулювання кордонів при ЦВК СРСР, ЦВК союзних республік та губернських виконавчих комітетах були створені адміністративно-територіальні комісії. 11 квітня 1924 р. Президія ЦВК СРСР видала постанову про створення спеціальної Союзної комісії з врегулювання кордонів між РСФРР, УСРР і БСРР на чолі з головою ЦВК Білоруської СРР О. Черв'яковим. До складу Комісії увійшли по два представники від УСРР, РСФРР та БСРР. Всеросійський ЦВК представляли О. Білобородов і М. Лацис, а Всеукраїнський ЦВК – М. Полоз та А. Буценко [97, арк. 170]. Головна проблема,

з якою відразу довелося зіткнутися Союзній комісії – відсутність чіткого розуміння формулювання «врегулювання кордонів». Зважаючи на це, за основу вирішення питання Комісія постановою від 1 травня 1924 р. проголосила етнографічний принцип. Він корегувався умовами економічного розвитку, якщо такі були чітко вираженими і зумовлювали економічне тяжіння у той чи інший бік територій і суб'єктів господарювання, а також зручністю управління стосовно дрібних адміністративних одиниць: волостей, сільських рад і окремих сіл [69, арк. 38].

1 липня 1924 р. відбулося перше засідання Союзної комісії [95, арк. 2]. Предметом обговорення став проект, затверджений українським урядом і презентований представниками УСРР в Комісії М. Полозом та А. Буценком. На порядку денному постало питання про принципи, які мали лягти в основу врегулювання кордонів між Російською СФРР і Українською СРР. За основу брався етнографічний чинник. Відповідно до нього передбачалося приєднання до республіки території, що безпосередньо прилягала до її кордонів, заселеної в абсолютній або відносній більшості населенням національності республіки. Також при врегулюванні кордонів слід було рахуватися з економічним тяжінням тієї чи іншої територіальної одиниці до певного господарського центра і це економічне тяжіння мало бути яскраво вираженим [29, арк. 14]. Дані про чисельність і процентне співвідношення українського і російського населення в прикордонних областях надавали суперечці національного забарвлення.

Пропозиції українських представників у Союзній комісії лягли в основу проекту, який був схвалений РНК УСРР і Президією ВУЦВК та направлений до Москви, а також до суміжних з РСФРР і БСРР губерній України. За українським проектом з Курської губернії РСФРР планувалося передати Буринську, Грузчанську, Глушецьку, Казачанську, Клепальську, Миколаївську, Ново-Воскресенську, Попово-Слобідську, Приміську і Успенську волості Путивльського повіту. З Рильського повіту Глушковську, Кобильську, Кульбакінську, Спагостську, Суханівську і Тіткинську волості. З Суджанського повіту планувалося передати Біловську, Гонтарівську, Замостянську,

Крениченську, Миропільську, Ново-Іванівську, Уланівську волості. Грайворонський і Білгородський повіти повинні були перейти до УСРР повністю, а також Пемська волость Обоянського повіту і кілька волостей Ново-Оскольського повіту. Зі складу Воронежської губернії до УСРР мали перейти Валуйський, Розсошський, Богучарський, частково Острогозький, Павлівський і Калачевський повіти. Також український уряд пропонував передати до складу республіки ряд сіл Севського повіту Брянської губернії, невелику частину Мінської губернії і Семенівську волость Ново-Зибківського повіту Гомельської губернії.

Перебіг першого засідання впевнював у тому, що остаточне вирішення питання з урегулювання кордонів буде досягнуто спільним погодженням сторін без ускладнень. При врегулюванні кордонів необхідно було рахуватися з економічним тяжінням тієї чи іншої територіальної одиниці до відповідного господарського центру. Адміністративні зручності враховувалися лише стосовно окремих дрібних адміністративних одиниць.

Загалом, згідно з українським проектом, до складу УСРР належало включити частину території Курської і Воронежської губерній РСФРР. Ці території, що об'єднували 5 повітів повністю і 9 частково, охоплювали територію у 35 тис кв. верст з населенням 2 млн мешканців, із яких 65 % становили українці і 35 % – росіяни [95, арк. 5]. Пропозиції УСРР ґрунтувалися на двох принципах: етнографічному, оскільки українці становили абсолютну більшість населення цих територій; економічному – у Білгородському і Валуйському повітах українське населення було в меншості, тому приєднання цих повітів до УСРР ґрунтувалося виключно на економічному принципі.

Необхідність зміни існуючого державного кордону між УСРР і РСФРР українська сторона мотивувала зверненнями самого населення низки волостей, а також постановами пленумів повітових виконавчих комітетів про включення останніх до складу УСРР. Це було цілком зрозумілим, оскільки на зазначених територіях українське населення, крім північної частини Білгородського і південної частини Корочанського повітів, становило переважну більшість. У середньому по повітах чисельність українського населення становила від 51 до 100 % [95, арк. 6].

Зовсім протилежною була позиція представників РСФРР, які, відстоюючи своє бачення вирішення територіального питання, апелювали до висновків Наркомату фінансів та Центрального Статистичного Управління РСФРР. Неможливість справедливого розмежування територій з дотриманням лише етнографічного принципу ними пояснювалася наявністю народностей так званого «перехідного типу», що утворилися шляхом українізації великоруського населення і русифікації українського. Дані перепису населення 1897 р., що були використані в проекті Української СРР, на їх думку, були не переконливими, оскільки під час цього перепису реєструвалася не національність, а рідна мова, що сприймалося як розмовна. Тому рекомендували послуговуватися даними перепису населення 1920 р., де потрібно було вказувати саме національність. У Кремлі вважали, що у прикордонних районах Курської і Воронежської губерній спостерігалось різко виражене черезсмужне розселення українців і росіян. Тому представники Росії в основі територіального поділу бачили не лише етнографічний принцип, а економічні переваги, зручності адміністрування та політичний фактор. Зважаючи на це, російське керівництво бачило можливим здійснення лише часткового виправлення кордонів. За їх пропозицією, до складу УСРР варто було включити територію з населенням 236 тис. осіб, із яких 53,5 % – українці, 45,5 % – росіяни [71, арк. 12].

Економічну складову, обрану представниками УСРР за основу проекту, Наркомфін РСФРР також вважав недостатньо обґрунтованою, оскільки проект передбачав приєднання таких областей, які, на їх думку, були економічно тісно пов'язані з РСФРР і мали велике значення в народному господарстві останньої. Як підставу для приєднання до території України Курсько-Воронезької південної смуги, український проект висував два положення: 1) економічне тяжіння вказаного району до України; 2) тісну зв'язаність місцевих цукрових заводів із загальним цукрозаводським масивом Лівобережної України. ЦСУ вважало докази України не зовсім переконливими, встановлюючи, що характер транспортованих вантажів вказує на відсутність економічного тяжіння цієї території до України. Залежність же цукрових заводів від загального цукрозаводського району, на їх

думку, було залежністю суто господарською, зумовленою неправильністю створених районів постачання цукровим буряком [116, арк. 8].

Інші аргументи: типу фінансування, значення ярмарків, наукової експертизи, постачання паливом – на думку ЦСУ, позбавлені значення, оскільки все це з успіхом можна виробляти і за належності цих заводів до РСФРР. З огляду на єдність транспортної системи, постачання сировиною, відсутності митних та інших обмежень російська сторона вважала, що не існувало ніяких ускладнень. Тому це не може слугувати основою для перерозподілу місцевостей між союзними республіками. Зважаючи на це, з боку російських наркоматів звучали наполегливі побажання повернення до перегляду українського проекту зміни державного кордону та надання обґрунтованого і вмотивованого висновку.

Таким чином, представники УСРР і РСФРР, прийнявши за основу одні й ті ж принципи врегулювання кордонів, по-різному тлумачили їх застосування. Це визначило перебіг подальшої роботи Комісії, діяльність якої будувалася на протиріччях та неприйнятті позиції опонентів, а разом – неприйнятті позиції її голови. Союзна комісія з врегулювання державного кордону, розглянувши проект і ознайомившись із наданими УСРР матеріалами, прийняла цей проект за основу своєї роботи. Принаймні, так зазначалося у постанові її першого засідання. Представники УСРР у Союзній комісії наївно вважали, що покладений в основу всієї вищезазначеної справи принцип етнографічний, скоректований економічними чинниками, буде спонукати росіян до позитивного вирішення даного питання. У своїх сподіваннях вони керувалися постановою XII з'їзду РКП(б) із національного питання, а також свято вірили у справедливу ленінську національну політику [70, арк. 30].

Ще однією важливою проблемою було встановлення кордонів з Кримом, але на цьому засіданні вона не розглядалася. Вивчення ситуації в цьому напрямі доручалося Наркомату внутрішніх справ РСФРР О. Білобородову. Свою роботу Комісія мала продовжити у вересні. Проект постанови Комісії був схвалений РНК УСРР і Президією ВУЦВК.

Комісія ЦВК СРСР з районування вирішила дізнатися думку «незацікавлених» інстанцій. Для цього 17 жовтня 1924 р. у різні центральні відомства були розіслані спеціальні запити про доцільність передачі Україні частини території РСФРР. Листи отримали Центральне Статистичне Управління, Наркомзем РСФРР, Наркомпоштель, Наркомвнутторг, Хлібопродукт, Цукротрест, ВРНГ РСФРР і ВРНГ СРСР, Центросоюз і Наркомшлях. Кілька відомств РСФРР (ВРНГ, Центросоюз, Наркомзем, Хлібопродукт) висловилися за недоцільність передання УСРР частини території РСФРР, решта відомств ухилилися від чіткої відповіді.

Для вирішення усіх питань, пов'язаних з територіальним розмежуванням між республіками, Комісія отримала вичерпні дані від Курського і Воронежського губвиконкомів, ЦСУ України і Росії. Для перевірки цих матеріалів створювалася Технічна підкомісія під головуванням представника Держплану СРСР О. Єгорова, П. Троїцького, що представляв РСФРР і представника українського Постпредства І. Вдовиченка. Технічна підкомісія отримала завдання перевірити суперечливість даних, представлених УСРР і Союзним Держпланом та ознайомитися з клопотаннями населення [71, арк. 12].

На засіданні 23 жовтня 1924 р. Технічна підкомісія розробила програму точного визначення лінії кордону між УСРР і РСФРР. Курському, Воронежському і Брянському губвиконкомам РСФРР і Держплану УСРР ставилося завдання опрацювати всі матеріали, що стосувалися їх територій у масштабі волостей та відповідно до переліку питань, що прикладалися до протоколу. Усі статистично-економічні й картографічні матеріали, враховуючи і національне питання, опрацьовані по волостям станом на час переписів населення у 1897 та 1920 рр., потрібно було згрупувати по адміністративних одиницях, що фактично існували на станом на 1 листопада 1924 р. із зазначенням адміністративних одиниць, що входили до їх складу в 1897 і 1920 рр. Вказаний матеріал потрібно було звести в масштаб тепер проєктованих адміністративних одиниць. Усі матеріали мали бути переданими до Держплану СРСР до 10 листопада 1924 р. На цей день призначалося скликання наступного засідання підкомісії, на яке були запрошені

представники від губвиконкомів і республік.

Упродовж місяця Технічною підкомісією було опрацьовано господарсько-економічні питання, перевірено етнографічний склад населення, вивірено представлений матеріал. У висновку комісії зазначалося, що всі рішення Союзної комісії перебували в повній відповідності з принципами, встановленими нею на першому засіданні. В основу рішення, як відправного моменту, був покладений етнографічний принцип і на його основі зроблені поправки, залежно від яскраво вираженого економічного тяжіння або адміністративної доцільності. Інакше будувати роботу означало замість об'єктивного вирішення питань стати на шлях тенденційний і шкідливий.

До листопада 1924 р. Союзна комісія з врегулювання кордонів мала у своєму розпорядженні чисельний і різноплановий матеріал. Під час напруженої роботи було з'ясовано національний склад населення прилеглих до кордону територій і межі волостей з переважаючим українським населенням. Протести як української, так і російської сторін члени Комісії вважали необґрунтованими. Головна вимога представників УСРР про включення повітів Воронежської губернії порушувала питання про перегляд основного принципу, який був встановлений на першому засіданні Комісії. Вимоги української сторони ґрунтувалися на наданні пріоритетності національному принципу, від чого члени Комісії відмовилися. Суперечливість позиції представників УСРР бачили у питанні приєднання Білгородського і Валуйського повітів, в яких не було переважаючої більшості українського населення.

Водночас представниками РСФРР у комісії порушувалося питання про врегулювання кордонів між УСРР і Південно-Східною областю РСФРР. У результаті майже уся Шахтинська округа і значна частина Таганрозької округи відійшли до Південно-Східної області. Для встановлення нових кордонів була створена Паритетна комісія із представників Донецького губвиконкому і Південно-Східної області. Вони діяли паралельно з Союзною комісією, але без залучення представників українського уряду [95, арк. 8].

Наступне засідання Союзної комісії було проведене без участі представників

УСРР, тому прийняті на ньому постанови були опротестовані М. Полозом. Лише на засіданні Союзної комісії 2 жовтня 1924 р. все ж таки був затверджений проект УСРР в частині встановлення кордонів з Південно-Східною областю РСФРР. Обговорення питання встановлення кордонів УСРР з Курською і Воронежською губерніями РСФРР переносилося на наступні засідання Комісії. Зволіканню її членів з розглядом вищезазначеного питання не було пояснення.

На засіданні 23 жовтня 1924 р. питання про кордон УСРР з РСФРР у частині Курської і Воронежської областей з суто формальних причин було зняте і перенесене для остаточного обговорення на 25 листопада 1924 р., а також прийнято рішення порушити клопотання перед Президією ЦВК СРСР не дозволяти опублікування постанови Союзної комісії зі встановлення кордонів УСРР з БСРР і Південно-Східною областю РСФРР аж до остаточного вирішення питання про визначення кордонів УСРР загалом.

Крім того, стало відомо, що Курський і Воронежський губернські виконавчі комітети зі свого боку претендували на включення до свого складу частин території УСРР. Зокрема, у Курському губвиконкомі з економічної точки зору вважали доцільним включення до складу Курської губернії колишніх Новгород-Сіверського і Глухівського повітів Чернігівської губернії, передаючи натомість деякі волості до складу Харківської губернії. Про які саме населені пункти йшла мова, не уточнювалося. Не враховувався в таких рішеннях і етнографічний фактор. Позиція Воронежського губвиконкому була більш нейтральною, хоча він намагався знайти схожість за економічними і природно-історичними ознаками між південними повітами своєї губернії і Старобільською округою Донецької губернії.

23 жовтня 1924 р. відбулося засідання технічної підкомісії ЦВК СРСР з урегулювання кордонів між РСФРР, УСРР і БСРР під головуванням О. Єгорова. На ній було запропоновано Курському, Воронежському і Брянському губвиконкомам та Держплану УСРР опрацювати всі матеріали з цього приводу. Опрацьовані губвиконкомами та Держпланами УСРР і РСФРР матеріали мали подаватися в підкомісію через Держплан СРСР до 10 листопада 1924 р. На цей

день й призначалося наступне засідання підкомісії в Держплані СРСР.

Усі опрацьовані Союзною комісією з врегулювання кордонів між УСРР і РСФРР матеріали та доповідь її голови О. Черв'якова від 3 грудня 1924 р. були направлені до Постійного представництва УСРР при уряді СРСР [29, арк. 14]. На розгляд Політбюро ЦК РКП(б) виносилися ті протиріччя, які з'ясувалися під час роботи Комісії з урегулювання кордонів між РСФРР і УСРР. Протиріччя ці полягали в тому, що представники РСФРР опротестовували в ЦК рішення Комісії, відповідно до яких до УСРР приєднувалася частина Курської і Воронежської губерній; представники ж УСРР опротестовували ті рішення Комісії, якими було відхилене клопотання УСРР про приєднання до неї іншої частини Курської і Воронежської губерній. Іншими словами, УСРР намітила свій проект врегулювання кордонів, який був задоволений лише частково, але і проти цього часткового рішення протестували представники РСФРР.

Самостійність діяльності Паритетної комісії призвела до того, що представлений Донецьким губвиконкомом проект передбачав передання Південно-Східній області майже всієї Шахтинської і значної частини Таганрозької округ.

З питання врегулювання кордонів Брянської, Курської, Воронежської губерній РСФРР з УСРР, комісія зустріла великий опір з боку представників РСФРР, а також представників Курської і Воронежської губерній. Вони прибули на засіданні Комісії лише для того, щоб виразити свій протест, демонстративно залишивши залу засідань. Очевидним було небажання Центральної адміністративно-територіальної комісії розглядати проект УСРР. З боку окремих представників допускався навіть підвищений тон у розмові й вживалися терміни на кшталт «Малоросія» і «Великоросія». Лунали твердження, що «малороси», яких нараховувалося 90%, а в окремих місцях до 55–60 %, нібито не бажали приєднуватися до УСРР і для підтвердження цього, мовляв, існує багато клопотань від населення Глухівської, Новгород-Сіверської, Сумської і Харківської округ на предмет приєднання їх до РСФРР [71, арк. 42]. Крім того, представниками РСФРР вносилися пропозиції, щоб український проект був проведений через повітові з'їзди для врахування волі населення.

Порушувалося навіть питання про плебісцит [70, арк. 68].

Мотивація представників РСФРР недостатністю підготовки до розгляду проекту Української СРР зовсім не відповідала дійсності. Беручи до уваги такий настрій, комісія перенесла своє засідання на 25 жовтня з тією метою, щоб Курський і Воронежський губвиконкоми дали свій висновок з цього питання. Зволікання у вирішенні питання з боку представників РСФРР очевидно було пов'язане з організацією Центральної Чорноземної Області. Висновок Воронежського губвиконкому зводився до спроби довести неоднорідність Воронежської губернії з територіями, що межували з УСРР, за історичними і господарськими ознаками, необхідністю в забезпеченні землею, посівними матеріалами, розвитком тваринництва тощо. Також чітко проглядалися претензії на включення до складу вказаної губернії Старобільського повіту. Не зовсім переконливо доводилася різниця в національному складі населення.

Технічна комісія отримала завдання перевірити надану українськими представниками інформацію у зв'язку з суперечливими даними Союзного Держплану і двох вищезазначених губерній, керуючись результатами переписів 1897 і 1920 рр., а також виявити інші наявні матеріали, зокрема клопотання самого місцевого населення, яких українська сторона надала в достатній кількості [96, арк. 12–12 зв.].

На засіданні, проведення якого планувалося на 25 жовтня 1924 р., необхідно було спершу домогтися по партійній лінії відповідних директив з боку ЦК РКП(б) і не лише по Таганрозькій та Шахтинській округах, а й по всьому кордону, починаючи від Таганрога і закінчуючи Брянською губернією. Від українського Держплану вимагали додаткового обґрунтування економічного тяжіння південних повітів Воронежської губернії, використовуючи при цьому контраргументи Воронежського губвиконкому.

Для практичного здійснення робіт, пов'язаних з урегулюванням кордонів між УСРР, РСФРР та БСРР, постановою Президії ЦВК СРСР від 16 жовтня 1925 р. утворено Міжреспубліканську паритетну комісію. Керував нею голова комісії ЦВК СРСР з районування С. Тер-Габріелян. Членами

паритетної комісії стали: від РСФРР – А. Медведєв і П. Мартинов, від УСРР – І. Конотоп і С. Федотов, від БСРР – І. Хацкевич [126, арк. 1].

Міжреспубліканська паритетна комісія створила приймально-здавальні комісії, до яких входили по два представники від кожної із зацікавлених республік з правом вирішального голосу. У своїй роботі ці комісії керувалися погодженими рішеннями ЦВК союзних республік і постановами Міжреспубліканської паритетної комісії. Головування в цих комісіях здійснювалося по чергово. Для розробки окремих питань ними могли створюватися підкомісії, постанови яких обов'язково мали розглядатися приймально-здавальними комісіями [42, арк. 10].

У лютому 1926 р. Паритетна комісія при ВУЦВК видала інструкцію про проведення робіт приймально-здавальними комісіями. Як на Південному Сході, так і в Центральнорозземних губерніях (Брянській, Курській, Воронежській) у лютому 1926 р. було створено вісім місцевих приймально-здавальних комісій, куди входили по два представники з української та російської сторін. По закінченню робіт з прийомки та здачі територій, приймально-здавальні комісії визначали новий державний кордон нанесенням його на карту в масштабі не більше трьох верст в дюймі з наданням опису, де повинні бути перераховані всі населені пункти, як з одного, так і з іншого боку, по землекористуванню яких встановлювався державний кордон.

Приймально-здавальні комісії разом з усіма матеріалами, які надходили на розгляд міжреспубліканської Паритетної комісії, надавали також адміністративно-територіальний опис території, що передавалася. Суперечки, що виникали у роботі приймально-здавальних комісій, підлягали вирішенню в Міжреспубліканській паритетній комісії. Робота з передавання територій тривала до середини 1926 р.

Несправедливість у вирішенні питання етнічної належності територій, ігнорування інтересів населення, що проживало в прикордонній смузі, сколихнули громадськість. Свідченням такої бурхливої активності має є звернення громадян та постанови загальних зборів громад, що відклалися у фондах центральних державних архівних установ Російської Федерації та України. Громади російсько-

української прикордонної смуги у своїх зверненнях посилалися на декларовану радянською владою політику вільного самовизначення аж до відокремлення й утворення самостійних держав. Мотиви про приєднання до України територій, які залишилися в складі РСФРР з переважаючим українським населенням, пояснювалися реалізацією політики українізації, виправленням історичних помилок у визначенні належності територій [119, арк. 8]. Такими територіями були частина Брянщини, Південна Курщина та Південна Воронежчина, Західна Донщина, Кубань з Чорноморщиною.

Населення цих територій систематично, часто плутаючи інстанції, порушувало клопотання про входження їх територій до складу УСРР. На користь такого відходу звучали різні мотиви: віддаленість їх від повітового центру, етнічний склад населення, ізольованість багатьох населених пунктів від адміністративних центрів через водопілля річок та інші природні перешкоди. Значна частина прикордонних з Україною волостей РСФРР клопоталися про приєднання до складу УСРР, мотивуючи незручністю адміністративного зв'язку з російськими повітовими центрами і міцним етнічним і економічним зв'язком з Україною. Такі листи-звернення направлялися до партійних і радянських органів, на адресу конкретних вищих партійних керівників [121, арк. 7].

Серйозні проблеми економічного характеру виникли при розмежуванні території Донеччини. Українська сторона наполягала на приєднанні до УСРР північної частини колишньої Донецької губернії, враховуючи економічні та етнічні мотиви. Відокремлення цієї території від Донецької губернії УСРР було штучним, оскільки з включенням басейну р. Калитви відновлювався колишній Донецький повіт у своїх попередніх кордонах, з тяжінням до Дінця вниз по р. Калитві й через Мілерове пов'язувався залізницею з Донбасом. Відокремлення Калитви від УСРР створювало черезсмужжя, що перешкоджало шлюзуванню річки [122, арк. 5].

Незадоволення населення вирішенням територіального розмежування між РСФРР і УСРР було пов'язане з некоректним вирішенням питання про належність окремих населених пунктів до адміністративних центрів. Крім того, території з переважаючим російськомовним населенням зазнавали українізації

і, навпаки, українці, що опинилися в складі РСФРР, зазнавали русифікації.

Складалася ненормальна ситуація, коли порти, залізничні станції розташовувалися на території однієї республіки, а райони хлібозаготівельних операцій, виготовлення промислової продукції – в іншій. Втрата частини території певного округу на користь сусідньої республіки була наслідком розформування округів. Часто така ситуація призводила до того, що відстань між районним і окружним центром становила до 200 км. Це було незручно, беручи до уваги хоча б брак телефонного і транспортного зв'язку [33, арк. 12].

Усі ці явища виникли в результаті встановлення державного кордону. На дві частини інколи були поділені села, окремі приміщення, залізничні депо, ринки, установи. Красномовно про наслідки адміністративної реформи для окремих громад говорить лист секретаря Старобільського окружного парткому П. Казачкова Генеральному секретареві ЦК КП(б)У Л. Кагановичу: «Наш районний центр – селище Мілове – розташоване біля самої залізниці і є досить великим торгівельним пунктом, що не поступається по товарообороту нашому окружному центру – Старобільську. Районний центр Північно-Кавказького краю, велика слобода Маньківка, розташований за 8 верст від залізниці, і тяжіє до Міловського ринку. Щоб завадити цьому тяжінню, у 1924 р. місцева влада встановила навіть міліцейські кордони, які не пропускали на базар в Мілове селян. Ці заходи призводили до конфліктів, навіть з кримінальним присмаком. На залізничних коліях гинули люди, були суперечки, кому прибирати трупи» [33, арк. 25–26]. Подавалася пропозиція приєднати Маньково-Калитвенський район до Старобільської округи. Населення цього району складало близько 80 % українці.

Оприлюднення кремлівським керівництвом планів з організації Центрально-Чорноземної області, до якої мала увійти і Курська губернія, спонукало населення прикордонних сіл робити категоричні заяви про справедливе вирішення питання належності територій. Партійні й радянські органи РСФРР цьому прагненню населення намагалися всіляко перешкоджати. Навіть виносилися постанови місцевих зібрань та притягалися до кримінальної відповідальності особливо ініціативні мешканці [90, арк. 10].

Зокрема, на закритому засіданні Малої Президії ВУЦВК 27 листопада 1928 р. обговорювалося прохання українців Північного Кавказу, Курщини та інших територій про приєднання цих місцевостей до УСРР. Доповідав з цього питання Секретар ВУЦВК А. Буценко. Постановою доручалося ЦАТК приступити до детального вивчення всіх тих заяв, що надходили до ВУЦВК як від сільських громад, так і окремих організацій про приєднання до території УСРР тієї чи іншої територіальної одиниці окремих суміжних з нею союзних республік [10, арк. 5 б]. Насамперед мова йшла про такі регіони як Кубань, Чорноморщина, Південна Курщина, Південна Воронежчина, Західна Донщина тощо [13, арк. 6], населення яких обурювалося русифікаторською політикою українців, відсутністю захисту прав українських меншин.

Водночас на долю українського уряду припала велика історична місія – зібрати всі землі, населені українським народом і утворити велику Соборну Українську Державу. Зрозуміло, що це завдання було важким і складним, оскільки вимагало рішучих заходів і на його шляху стояло багато «старих» перешкод. Недостатня наполегливість керівництва Української СРР у вирішенні цього невідкладного завдання виглядала як капітуляція перед зростаючим російським націоналізмом.

У заяві групи українських громадян до Ради національностей СРСР зверталася увага на той факт, що до серпня 1927 р. на території СРСР не всі землі, заселені переважною більшістю українського народу, були об'єднані єдиним державним механізмом. Питання полягало в тому, що протягом тривалого часу, коли була поставлена проблема належності порубіжних територій, до УСРР не були приєднані українські області: Південної Курщини (Білгород, Грайворон), Північної Воронежчини (Калач, Ново-Оскол, Богучар, Валуйки, Росош), Західної Донщини (Мілерове, Шахти, Таганрог), Кубані і Чорноморщини (Краснодар, Яїк, Тамань, Новоросійськ). За вищевказаними областями всіма відомими на той час переписами населення було визнано, що в них українці (у дореволюційній статистиці «малороси») становили більше 75% населення. Обурювало те, що на десятому році існування радянської влади більше

3 млн українців було відмовлено в обіцяному праві націй на самовизначення.

Усі ці землі межували з кордонами УСРР, а з того, що Кубань відокремлена від України «Ростовським коридором», зовсім не означало, що її не можна приєднати до УСРР. Адже Крим від РСФРР відокремлювала вся Україна, але, попри це, АКРСР ставала частиною РСФРР. Цю «перлину» Союзу Українська СРР зовсім не мала намірів захоплювати, оскільки там українці на той час становили меншість населення. Крім того, Україна з'єднана з Кубанню Азовським і Чорним морями.

Уже тоді було очевидним, що об'єднання України з Кримом було б доцільним і необхідно-неминучим процесом як з географічних, національних, так і економічних підстав. Об'єднання АКРСР і УСРР могло б підняти престиж Радянського Союзу як держави. Зволікання з вирішенням питання об'єднання українських земель давало привід європейським країнам небезпідставно говорити про існування московської тиранії, окупації та гегемонії. Демократична Європа, критикуючи ситуацію з національним питанням в СРСР, вказувала, що в умовах існування радянської влади та під прикриттям авторитету РСФРР починають проявлятися ідеї «загальної поширеності» російської мови, «месіанства» російського пролетаріату, поширення типу партійного чи радянського російського шовініста, якого можна легко впізнати хоча б по тому, що він дуже любить замінювати терміни «російський» на «союзний», «всесоюзний» або навіть «радянський» і навпаки. Термін «всесоюзний» він не хоче інакше розуміти як «російський», а також тому, що він завжди нетерпляче ставився до невинного прояву національного почуття у неросійських народностей СРСР, класифікуючи його як націоналізм.

У грудні 1926 р. був здійснений Всесоюзний перепис населення. За його даними, населення Української СРР становило 29 018 187 осіб, з яких 23 218 860 осіб були етнічними українцями. На території РСФРР мешкало 7 873 331 українців, з яких – понад 4 млн 700 тис осіб – у прилеглих до кордонів УСРР територіях РСФРР [2, с. 36]. Найбільше українців проживало в Центрально-Чорноземному районі РСФРР (1 651 853 особи), до якого входили Курська, Воронежська і Брянська

губернії, та на території Північно-Кавказького краю – 3 106 852 українців.

Не чекаючи опублікування повних даних перепису, керівництво України з ініціативи М. Скрипника повернулося до проблеми українсько-російського прикордоння. В архівній справі Політбюро ЦК КП(б)У зберігся протокольний запис від 21 травня 1927 р. за підписом Л. Кагановича: «У зв'язку з тим, що минулий Всесоюзний перепис дасть вичерпні дані, необхідно поставити питання в ЦК ВКП про приєднання до України прикордонних районів з більшістю українського населення. Просити ЦК ВКП(б) утворити спеціальну комісію» [97, арк. 3]. ЦК ВКП(б) з комісією не поспішав, вважаючи питання про коригування кордонів вичерпанним.

Головним для українського керівництва було аж ніяк не збільшення території республіки за рахунок сусідів, а надання можливості українському населенню не розчинитися в інонаціональному середовищі. Вивчаючи матеріали перепису, він бачив, що українці Північного Кавказу поступово втрачають свою мову і культуру. У Кубанській окрузі українцями визнали себе 915 тис чоловік, але тільки 729 тис заявили, що рідною для них є українська мова [57, с. 22].

До Політбюро ЦК КП(б)У та до Президії ВУЦВК надходили доповідні записки від Центральної адміністративно-територіальної комісії при ВУЦВК про доцільність внесення змін в існуючий державний кордон між УСРР і РСФРР. В Україні вважали, що питання про врегулювання державних меж, внесені урядом УСРР до ЦВК СРСР, залишалися не до кінця вирішеними. Фактично, до складу УСРР було приєднано лише місто Путивль і декілька волостей Курської, Воронежської і Брянської губерній РСФРР. До складу РСФРР було передано майже повністю дві округи УСРР (Таганрозька і Шахтинська). До УСРР було приєднано територію з населенням 278 тис жителів, у той час, як до РСФРР була приєднана територія з 478 тис осіб.

Отже, поза межами Української СРР залишилося більше 2 млн українців, що проживали компактно на землях Курської, Воронежської губерній та Північно-Кавказького краю РСФРР. Ознаки економічного характеру (сільське господарство, промисловість тощо), підтверджували доцільність встановлення

державного кордону між УСРР і РСФРР по межі розселення людності української національності. Поспішність, з якою проводилася підготовча робота щодо облаштування кордонів, а також ті умови, за яких тривала реалізація адміністративно-територіальної реформи, брак коштів і відсутність відповідних кадрів, – все це негативно вплинуло на якість здійсненої роботи.

Кордони пострадянських незалежних держав відтворили адміністративно-територіальну карту СРСР. Колишні адміністративні кордони між радянськими республіками за нових умов стали міждержавними кордонами. Фактично і станом на сьогодні етнічні кордони українського народу не співпадають з адміністративними кордонами України. У результаті адміністративно-територіальних перетворень 1920-х рр. Україна втратила великі території на Сході. Цілеспрямована політика керівництва СРСР у 1920-ті рр. призвела до того, що великі за площею населені переважно українцями землі залишилися поза межами політичних кордонів України.

2.3. Інституційно-функціональний статус російсько-українського кордону

Встановлення радянської влади поставило перед більшовицьким партійно-державним керівництвом питання здійснення нового національно-державного та адміністративно-територіального устрою. Поєднання задекларованих принципів – етнографічного, економічної доцільності та зручності адміністративного управління – у практичному їх втіленні ставало неможливим. Більшовики у своєму декларуванні права націй на самовизначення більше уваги приділяли тактичним питанням, пов'язаним з вирішенням конкретних політичних і соціально-економічних завдань. Тому встановити кордони за етнічним принципом їм було надзвичайно складно.

У більшовиків, які стрімко перебирали на себе владу на місцях, було своє бачення у вирішенні українського територіального питання. Вони виношували ідею утворення окремої Донецько-Криворізької Республіки з огляду на

відмінність Донецького і Криворізького регіонів у господарському плані від решти території України. Висловлювалися навіть ідеї про необхідність обговорення цього питання через референдум. Тому уже 16 листопада 1917 р. виконком більшовицьких місцевих рад Донецько-Криворізької області прийняв офіційну резолюцію: «Розгорнути широку агітацію за залишення всього Донецько-Криворізького басейну з Харковом у складі Російської Республіки з віднесенням цієї території до особливої, єдиної адміністративно-самоврядної області» [109, с. 16]. 27–30 січня (9–12 лютого) 1918 р. у Харківському готелі «Метрополь» вони провели 4-й обласний з'їзд Рад робітничих депутатів, в останній день роботи якого і була проголошена Донецько-Криворізька республіка. До неї часто застосовували спрощену назву «Донецька». Рішення підтримали 50 делегатів із 74 присутніх. Уряд нової республіки – Раду Народних Комісарів, до якого увійшли більшовики, меншовики та ліві есери, очолив більшовик Артем (Ф. Сергєєв). Керівництво республіки поспішало засвідчити свою відданість Кремлю. Тому уже на наступний день Ф. Сергєєв відправив В. Леніну телеграму: «Обласний з'їзд Рад прийняв резолюцію про створення Ради Народних Комісарів Донецько-Криворізького басейну як частини загальноросійської федерації Рад» [53, с. 12].

Визначити територію цієї республіки досить складно, оскільки фактично у кожному «радянському» регіоні влада належала місцевим радам, які нікому не підпорядковувалися. Виходячи із бачення кордонів самим керівництвом Донецько-Криворізької республіки: «Західні кордони Харківської і Катеринославської губерній, включаючи залізничну частину Криворіжжя, Херсонської губернії і повіти Таврійської губернії до перешийку, – завжди були і зараз є західними кордонами нашої Республіки. Азовське море до Таганрога і межі вугільних радянських округів Донської області по лінії залізниці Ростов-Воронеж до станції Лиха, західні кордони Вороніжчини і південні кордони Курської губернії об'єднують кордони нашої республіки» [41]. Влада цієї республіки поширювалася на Харківську, Катеринославську, частково Херсонську губернії і на деякі райони Облaсті Війська Донського. Ця

республіка займала значну частину території України і навіть претендувала на автономію. Донецький вугільний басейн – потужний промисловий центр колишньої Російської імперії, був розділений між Катеринославською, Харківською губерніями і Областю Війська Донського. Як і в РСФРР, у державним атрибутом Донецької республіки став червоний прапор, а грошовою одиницею – карбованці. Керуючись економічним принципом формування територій, нехтуючи при цьому принципом національним, керівництво Донецько-Криворізької Республіки збиралося включити до складу своєї території, окрім українських губерній, ще й частину Області Війська Донського. Факт переважання українського населення у такому аморфному утворенні, як Донецько-Криворізька Республіка, ніким не заперечувався, але і до уваги не брався.

Під тиском умов Брестського мирного договору, підписаного в лютому 1918 р., за яким вимагалось виведення російських військ з території України і укладення миру з УНР, ЦК РКП(б) на засіданні 15 березня дав директиву про вхідження Донецько-Криворізького басейну до складу України. Це рішення за участі голови уряду Донецько-Криворізької республіки Артема (Ф. Сергєєва) було затверджено на II Всеукраїнському з'їзді Рад у Катеринославі. Тоді ж була проголошена і незалежність радянської України [109, с. 15]. Невдовзі радянська влада на території України була повністю ліквідована. Надалі офіційна Москва рішуче присікала будь-які спроби втілити в життя економічні принципи регіоналізації, оскільки це суперечило централізаторській суті більшовицького режиму.

У грудні 1917 р. у Криму утворилася Кримська Народна Республіка – перша у світі мусульманська республіка. Проте вже упродовж січня 1918 р. більшовикам вдалося скинути законну владу і захопити увесь півострів. 3 березня 1918 р. радянська Росія підписала Брестський мир з країнами Четвертого союзу. За ним Кримський півострів визнавався складовою частиною РСФРР [77, с. 82]. Коли ЦК РКП(б) 15 березня 1918 р. вирішив створити окреме адміністративне утворення в Криму, керівництво УНР

розглядало півострів як складову частину України. Таке ставлення простежується у низці тогочасних рішень радянської УНР. Зокрема, у постанові Народного секретаріату від 7 березня 1918 р. йшлося про «Україну в кордонах III і IV Універсалів, тобто, у тому числі і ті частини України, які становили Донську, Донецьку, Кримську та Одеську Радянські Республіки» [36, арк. 7].

19 березня 1918 р. на засіданні ЦВК рад Таврійської губернії було прийнято декрет про проголошення території Таврійської губернії «у складі Сімферопольського, Феодосійського, Ялтинського, Євпаторійського, Мелітопольського, Бердянського, Перекопського та Дніпровського повітів Таврійською республікою рад робітничих, солдатських і селянських депутатів» [7, с. 255]. Кримські більшовики включили до складу проголошеної республіки ряд територій, які у той час уже були визнані складовими частинами території УСРР. Це викликало протест з боку харківського уряду, а також невдоволення самої Москви.

19 березня 1918 р. відбулося засідання Таврійського губернського ЦВК рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. З метою збереження Кримського та Чорноморського флотів, Раднарком РСФРР, у зв'язку з військовими діями в Україні, запропонував оголосити в Криму автономію. Цим сподівався на те, що Німеччина, яка мала договір з РСФРР, не окупує Крим, якщо він не буде входити до складу України. Офіційна Москва наполягала на утворенні республіки лише в межах «нейтральної зони», яка була б складовою частиною РСФРР, тобто, територія Криму від Перекопу. Після тривалого обговорення члени ЦВК рад прийняли рішення проголосити Республіку Тавриди у пропонованих Москвою кордонах [5, с. 69]. Наступного ж дня ЦВК рад Таврійської губернії оприлюднив декрет про проголошення території Кримського півострова у складі Сімферопольського, Феодосійського, Ялтинського, Євпаторійського, Перекопського повітів Радянською Соціалістичною Республікою Тавриди [7, с. 225].

Варто зазначити, що хоча Москва і виключала зі складу Республіки Тавриди українські території, це рішення на практиці не сприймалося значною

частиною кримських керівників. Після проголошення Республіки Тавриди у межах лише півострова, ЦВК рад та РНК РСФРР продовжували здійснювати адміністрування північними повітами колишньої Таврійської губернії. 6 квітня 1918 р. до місцевих органів влади надіслано директиву, у якій зазначалося: «Хоча за декретом Мелітопольський, Дніпровський і Бердянський повіти не увійшли до меж Республіки Тавриди, але у зв'язку з заявленими ними побажаннями та їх природнім зв'язком з іншими територіями Криму, вони фактично входять до складу соціалістичної Республіки Тавриди» [16, с. 125].

11 квітня 1918 р. Рада Народних Комісарів Республіки Тавриди спеціально розглянула це питання і ухвалила рішення: 1) жодного відокремлення повітів не визнаємо і вважаємо, що всі повіти становлять єдине ціле Республіки Тавриди; 2) мобілізувати вільні агітаційні сили, направити їх для роз'яснення населенню політичного становища та необхідності евакуації хлібних продуктів; 3) допомагати усіма засобами у міру можливостей цим повітам» [16, с. 124].

Восени 1918 р. більшовики знову почали наступ на східні області України. 17 листопада була затверджена Українська Реввійськрада під керівництвом Й. Сталіна, який, виступаючи за об'єднання Донбасу з Центральною Україною в інтересах інтернаціоналізму, заявляв: «Ніякого Донкривбасу не буде і не повинно бути». 17 лютого 1919 р. В. Ленін підписав постанову: «Просити т. Сталіна через Бюро ЦК провести знищення Кривдонбасу» [109, с. 7].

Мотивом для підняття питання про належність порубіжних територій були пропозиції місцевого населення, що надходили до органів радянської влади. Зокрема, упродовж 1917–1918 рр. населенням Ново-Оскольського повіту неодноразово піднімалося питання про приєднання до Харківської губернії. Німецька окупація завадила здійсненню у той час загальнонародного побажання, але воно продовжувало залишатися відкритим. Більшість населення повіту, який був частиною Слобідської України, що простягнулася аж до Старого Осколу, складали українці, хоча вони частково й користувалися російським наріччям. На той час розглядалося питання про економічну доцільність приєднання цих територій до Української СРР, зручності

транспортного і адміністративного зв'язку з Харковом. Управління із Курська багатолюдною губернією, яка складалася із 15 повітів, з населенням в майже 3,5 млн осіб, створювало проблеми, усунути які можна було б перегрупуванням повітів по губерніях. Постало питання про формування нової гірничопромислової губернії із декількох повітів Харківської, Катеринославської і Таврійської губерній з центром у місті Бахмут [86, арк. 39–39 зв.].

Упродовж 1918–1921 рр. на повітових конференціях також піднімалися клопотання про приєднання ряду волостей Білгородського, Рильського, Грайворонського, Путивльського повітів Курської губернії до України. До Наркомату внутрішніх справ УСРР надходили клопотання Томарівської волості Білгородського повіту, Глушанської, Буринської, Ново-Вознесенської, Успенської, Клепацької волостей Путивльського повіту про включення їх до складу України [86, арк. 20].

Досить складна ситуація з урегулюванням питання належності прикордонних територій склалася на півночі України. Представники РСФРР і УСРР у лютому 1919 р. приступили до вирішення питання про належність чотирьох повітів Чернігівської губернії України, де, як вважалося, на той час проживало переважно російськомовне населення. Посилаючись на цей аргумент, обидві сторони, відкинувши всілякі заперечення, що базувалися на споконвічній належності цих земель до України, дійшли згоди про передачу Мглинського, Стародубського, Новозибківського та Суразького повітів Чернігівської губернії до РСФРР. На ці ж території претендувала і Білоруська СРР.

На засіданні Міжвідомчої наради з питання створення Гомельської губернії та встановлення кордонів з Україною, яка відбулася 25 лютого 1919 р., одноголосним рішенням її учасників два повіти Чернігівської губернії – Суразький і Новозибківський – були передані до утвореної в складі РСФРР Гомельської губернії. 24 квітня 1919 р. відбулося ще одне засідання Міжвідомчої наради при економічно-правовому відділі Наркомату закордонних справ РСФРР, за рішенням якої до Гомельської губернії РСФРР із складу Мінської було передано Річицький повіт і, таким чином, нарешті було

визначено межі новоствореної губернії [40, с. 335].

До складу Чернігівської губернії УСРР планувалося включити Семенівську волость Новозибківського повіту Гомельської губернії РСФРР. Місто Семенівка було великим промисловим центром з поширеним кустарним виробництвом. Прикордонні райони Сновського і Ново-Сіверського округів (Костобобровський і Холченський) економічно були тісно пов'язані з Семенівкою, перебували з нею у жвавих торгівельних відносинах та мали однорідний національний склад населення. З Ново-Сіверським формувалося безпосереднє залізничне сполучення. Тодішній кордон Гомельської губернії відрізав місто Семенівку від усього району тяжіння, що знаходився в Чернігівській губернії УСРР. Крім того, приєднання до Чернігівської губернії м. Семенівки з населеними пунктами, що економічно тяжіли до неї, могло б випрямити існуючий на цій ділянці кордон [98, арк. 25].

За українським проектом планувалося приєднати до складу Чернігівської губернії УСРР м. Зноб-Трубчевськ Трубчевського повіту Брянської губернії РСФРР з встановленням кордону по річці Зноб. Пов'язувалося це з тим, що Трубчевський повіт Брянської губернії вдавався з півночі в кут, утворений Ново-Сіверським округом Чернігівської губернії і Стародубським повітом Гомельської губернії. У результаті такого вклинювання сформувалося значне викривлення кордону, яке потребувало вирівнювання.

Також проектом УСРР планувалося включити до складу Чернігівської губернії УСРР і частини волостей Севського повіту Брянської губернії РСФРР: села Фатієвич, Геранівка, Дем'янівка, Муравейне і Товстодубове Лемяшівської волості і села Нікітське, Степове, Грудське Подивотської волості. Вказане вирівнювання кордонів було викликане наступними обставинами: по лінії поселень Тароні, Жалімовки і Кам'янки Севський повіт Брянської губернії вдавався двома клинами в територію України, а так як клини Севського повіту безумовно тяжіли до торгівельно-промислових пунктів Чернігівської губернії (Серединна Буда і Марчихина Буда), варто було випрямити кордон за рахунок приєднання до Чернігівської губернії вказаної частини Севського повіту Брянської губернії.

Після захоплення збройними силами Півдня Росії міста Курська, у вересні-жовтні Путивльський і Рильський повіти Курської губернії, Глухівський повіт

Чернігівської губернії адміністративно були підпорядковані Орловській губернії. У грудні 1919 р. старий адміністративно-територіальний поділ було відновлено, а вказані повіти перейшли знову до тих губерній, яким до цього належали [27, с. 44].

Складність ситуації, яку визначав перед усім перебіг військових дій, часто змушувала уряд України йти на компромісні рішення. Це давало можливість хоча б якимось чином здійснювати керівництво на звільнених від військових дій у підлеглих республіці повітах. Ще 11 лютого 1919 р. уряд УСРР прийняв декрет «Про адміністративне управління на території прифронтової смуги України». Він стосувався безпосередньо території звільнених повітів. Виданий акт торкався змін кордонів України бодай тимчасово, хоча у самій постанові про це не йшлося, а впливало з її змісту. До часу встановлення точного кордону України та з метою усунення двовладдя, РНК пропонувала місцевим органам влади керуватися цілою низкою правил. Одночасно ВЦВК прийняв аналогічну постанову, яка підтверджувала домовленість у цій справі між республіками, що мали військовий союз [115, арк. 43].

Промисловий Донбас привертав до себе увагу своїм економічним потенціалом. Велика концентрація робітників сприяла підтримці більшовиків. Враховуючи економічний і стратегічний чинники, 31 січня було ухвалено, а 5 лютого 1919 р. опубліковано декрет Раднаркому УСРР про утворення з двох повітів Катеринославської губернії – Бахмутського і Слов'яносербського тимчасової адміністративної одиниці – Донецької губернії [20, ст. 73]. Її адміністративним центром з моменту створення губернії і до листопада 1920 р. було місто Луганськ, пізніше, постановою Раднаркому УСРР від 12 жовтня 1920 р., його перенесли до міста Бахмут.

До складу Донецької губернії віднесли території Ізюмського і Старобільського повітів Харківської губернії, Бахмутського, Маріупільського і Слов'яносербського повітів Катеринославської губернії, а також території частково Донецького, Черкаського, Шахтинського і повністю Таганрозького округів Облaсті Війська Донського. Губернія у такому складі існувала до квітня

1920 р. Значення такої губернії, на думку М. Дмитрієнко, виходило тоді далеко за межі інтересів лише України. Басейн постачав вугілля і метал у переважній своїй більшості до центральних районів Росії, до промислових центрів на Півночі. Їх робота повністю залежала від оптимально вигідних прямих поставок з України [27, с. 48].

Слідом за створенням Донецької губернії 18 березня 1919 р. у Слов'янську на першому губернському з'їзді рад був обраний центральний місцевий орган управління – Донецький губернський виконком рад робітничих, селянських, червоноармійських і козацьких депутатів. Головою Донгубвиконкому було обрано Федора Сергєєва. Для керівництва окремими галузями управління утворено 14 відділів. Однак радянська влада змогла протриматися тут недовго. Влітку 1919 р. територію губернії зайняли війська А. Денікіна. Ради були розігнані, уряд переїхав до Москви. Донгубвиконком змушений був евакуюватися до Харкова, звідки здійснював підпільне керівництво.

Бажання українського населення, що опинилося поза межами державного кордону України, про приєднання до неї виразно виявлялося і в рішеннях місцевих рад. Так, 1920 р. за входження до України однозначно висловилися з'їзди Рад Коров'яківської та Кульбаківської волостей Рильського повіту Курської губернії, Нововознесенської, Успенської, Грайворонської волостей Путивльського повіту та багатьох інших [86, арк. 13, 39]. На адресу ВУЦВК надходили численні листи від окремих громадян, установ, різних громадських організацій, звернення від мешканців цілих міст і сіл. У них висловлювалися бажання приєднатися до України, зберегти свою мову. Так, сількор П. Саморало із села Червоного Валуйського повіту Воронежської губернії писав: «Ми всі кричимо і простягаємо свої мозолясті руки до рідної України» [10, арк. 36]. На засіданні Новооскольського виконкому 31 січня 1920 р. обговорювалося питання про приєднання Новооскольського повіту до Харківської губернії разом із суміжними Корочанським і Білгородським повітами, про що листом від 7 лютого 1920 р. Новооскольського повітового відділу управління Курської губернії повідомлялися Білгородський та

Корочанський виконкоми.

У 1920 р. починається адміністративна реорганізація Південного Сходу Росії. Саме зміни у складі Донецької губернії спричинили зміну кордону між УСРР і РСФРР. Після вигнання військ А. Денікіна і П. Врангеля з території Донської області і Приазов'я, у цьому регіоні, на його російській частині була створена Царицинська губернія. У той же час Україна вирішує питання про створення Донської губернії. Планувалося включити до неї частину Донецького кам'яновугільного басейну, який входив до складу Донської області. Це питання обговорювалося закрито, без узгодження з адміністрацією Донської області. 17 січня 1920 р. Донецький губревком м. Луганська наказав «...до з'ясування економічної території Донецької губернії і правильного розподілу районів губернії тимчасово затвердити ... 11 адміністративних районів, що входять до складу Донецької губернії» [109, с. 7–8]. До її складу було включено також територію Шахтинської округи – Біло-Калитвенський, Боково-Хрустальний, Олександро-Грушевський райони, а також окремі населені пункти Таганрозького району. З козачих земель до території України тоді були приєднані станиці Гундорівська, Кам'янська, Калитвенська, Усть-Білокалитвенська, волость Карпово-Обривська Донецького округу; станиці Володимирська, Олександрівська і далі на захід, по умовній лінії до кордону з Таганрозькою округою, яка увійшла до складу Донецької губернії цілком.

20 січня 1920 р. Й. Сталін був призначений Головою Ради Української трудової армії. Головною метою її створення було відновлення зруйнованої війною промисловості Донецького басейну. Уже 15 березня 1920 р. він підписав постанову Ради Укртрудармії: «Утворити Донецьку губернію з частин Харківської, Катеринославської губерній та Області Війська Донського. До складу Донецької губернії включаються від Харківської губернії Ізюмського повіту волості: Слов'янська, Белянська, Миколаївська, Закотнянська; Куп'янського повіту: Кременська, Таганрозька, Старобільський повіт весь цілком. Від Катеринославської губернії цілком повіти: Бахмутський, Луганський, Маріупольський. Від Області Війська Донського Донецького

округу станиці: Гундорівський, Каменська, Калитвянська, Усть-Білокалитвенська, волость Карбово-Орбінського. Від Черкаської округи: станиця Володимирська, Олександрівська. Далі на Захід формувалася умовна лінія: станція Козачі Табори, Мало-Несветайського, Нижньо-Крепінська і далі до кордону з Таганрозьким округом. Таганрозький округ повністю» [109, с. 7].

Однак керівництво Донської області не було надто задоволеним таким рішенням. З Луганська і Ростова-на-Дону на ім'я М. Калініна надсилалися телеграми такого змісту: «Окружна партконференція Таганрозького округу обурена плутаниною, влаштованою навколо питання про межі Донецької губернії і Донської області... Луганськ телеграфно наказує Таганрогу, посилаючись на постанову РНК, підпорядковуватися йому. Ростов-на-Дону на це телеграфує до Таганрога, що кордони Донської області залишаються колишні. Частина Таганрозької округи, без відома Таганрозького окружного ревкому, вже зайнята Донецькою губернією, де представники Луганська погрожують представникам Таганрога зброєю та арештом. Партійна конференція переконливо просить припинити неподобства, які остаточно дезорганізують роботу» [109, с. 16].

Проблема визначення адміністративних меж цієї губернії полягала в тому, що формувалася вона на порубіжній території між УСРР і РСФРР. У підпорядкуванні цієї території були зацікавлені як у Росії, так і в Україні. 17 березня 1920 р. до Адміністративної комісії при ВЦВК РСФРР надійшов лист від М. Володимирського: «Раднарком на засіданні від 16 березня 1920 р. постановив: передати питання про кордони Донецької губернії в Адмінкомісію при ВЦВК з пропозицією скласти план утворення Донецької губернії, так, щоб вона об'єднувала всю гірничу промисловість і достатню для повного забезпечення населення кількість продовольчих повітів і волостей із сусідніх губерній» [115, арк. 12]. Пропонувалося на розгляд комісії два варіанти: без дроблення повітів, інший – з дробленням повітів, по можливості без дроблення волостей. Для цього передбачалося проведення спеціального засідання із залученням для обговорення цього питання представників усіх зацікавлених відомств. На засіданні Раднаркому

РСФРР 23 березня 1920 р. підкреслювалася необхідність виокремлення кам'яновугільного басейну в особливу Донецьку губернію з центром у м. Луганськ. Право на остаточне визначення територіальних меж нової губернії надавалося Адміністративній комісії при ВЦВК.

Президія ВУЦВК, враховуючи пропозиції Раднаркому України і Укртрудоармії, за погодженням з Всеросійським ЦВК, скасовувала всі прийняті раніше постанови, що стосувалися питання створення Донецької губернії. Нею остаточно затверджувалися межі Донецької губернії із частин Харківської, Катеринославської губерній і Облaсті Війська Донського та утворювалися нові повіти. У зв'язку з цим до України від РСФРР були передані зі складу Облaсті Війська Донського такі території: від Донецького округу – станиці Гундарівська, Кам'янська, Калитвинська, Усть-Білокалитвинська, волость Карпово-Обливська; від Черкаського округу – станиці Володимирівська, Олександрівська, Козачі Табори, Мало-Несвітаївська, Нижньо-Кремінська і далі до кордону з Таганрозьким округом. Таганрозький округ відійшов до української губернії увесь цілком. Крім цих територій, до складу Донецької губернії увійшли також Бахмутський, Луганський, Маріупольський та Старобільський повіти. Такі межі Донецької губернії були затверджені постановою Президії ВУЦВК від 16 квітня 1920 р. [115, арк. 4]. Адміністративним центром Донецької губернії ставало місто Луганськ. Право на точне встановлення кордонів між Донецькою губернією і Донською областю надавалося місцевим адміністративним комісіям.

Від Донецького округу відійшло всього 4 % території, а від Черкаського – 35 %. Давній кордон між землями запорозьких і донських козаків, встановлений 1746 р. по річці Кальміус, був перенесений на схід. Перепис 1920 р. показав, що в Таганрозькому повіті росіяни становили 62,7 % усього населення (українці – 28,9 %), у Шахтинському – 68,7 % (українці – 22,7 %), у Дебальцівському – 56,9 % (українці – 30,8 %) і в Юзівському – 45,3 % (українці – 39,7 %) [44, с. 91]. Стояло також питання і про територіальну належності Таганрога, який тісно був пов'язаний з Ростовом-на-Дону і не бажав підпорядковуватися Луганську. Таганрог

грав важливу роль в економіці Південного Сходу Росії, у першу чергу як глибоководний порт, здатний приймати морські судна великої тоннажності.

Таким чином, у відносинах між союзними республіками був закладений тривалий територіальний спір. Керівництво Донської області не змирилося з від'єднанням Таганрозької і Шахтинської округ, почало планомірно і методично опрацьовувати на різних рівнях питання про повернення відокремлених територій. Межі адміністративних одиниць не були чітко визначеними, кількість районів і повітів не раз змінювалася.

Уперше питання правового врегулювання кордонів УСРР постало на засіданні Президії ВУЦВК 18 серпня 1920 р. На ньому слухалося клопотання населення окремих адміністративних одиниць Курської губернії РСФРР, що межували з Україною, про приєднання їх до складу УСРР з огляду як на етнографічні, так і адміністративні чинники. Однак питання вирішили залишити відкритим до завершення другого Всеросійського загального перепису населення, який проводився саме в цей час [86, арк. 28].

Складалося також враження навмисного затягування вирішення питання про відокремлення Козачанської та Грузчанської волостей Путивльського повіту Курської губернії РСФРР і приєднання їх до Конотопського повіту Чернігівської губернії УСРР. У такий спосіб вирішення територіального питання для їх населення було важливим як з економічних, так і з адміністративних та географічних міркувань. У телеграмі від 27 січня 1921 р. голова Адміністративної комісії ВЦВК писав до Курського губвиконкому: «Терміново розробіть план адміністративного поділу губернії. Втретє пропонується розглянути питання про перехід Козачанської і Грузчанської волостей Путивльського повіту до Конотопського повіту Чернігівської губернії. Інакше питання буде вирішеним без вашої відповіді» [86, арк. 32].

Селянські з'їзди Козачанської і Грузчанської волостей піднімали клопотання про приєднання їх до Конотопського повіту Чернігівської губернії. Мотивацією було їх економічне тяжіння до Конотопу. Розташовані на значній відстані від свого повітового центру, з яким зв'язок переривався навесні під час

розливу річки Сейм, з Конотопом цей зв'язок волості могли підтримувати завжди. Курський губернський відділ, йдучи назустріч побажанням населення, також підтримував ці клопотання [86, арк. 1].

4 квітня 1921 р. голова Курської губернської адміністративної комісії на її засіданні доповідав про доцільність і обґрунтованість передання Грузчанської і Казачанської волостей зі складу Путивльського повіту до Конотопського повіту Чернігівської губернії. Відповідні матеріали були ним передані на затвердження президії Курського губвиконкому [75, арк. 3]. Після розгляду цього питання на її засіданні 6 квітня 1921 р., прийнято рішення відмовити у клопотанні про передачу зазначених волостей Чернігівській губернії і поставити до відома Наркомат внутрішніх справ. Адміністративній комісії робилося суворе попередження за її підхід до питання, оскільки, на думку президії губвиконкому, на ці дві волості припадало 3/4 економічних показників усього Путивльського повіту і їх відокремлення послабило б увесь повіт [86, арк. 27].

Неодноразово постанови сільських сходів і волосних з'їздів про відокремлення надсилалися до Курського губвиконкому і до Наркомату внутрішніх справ РСФРР, делегації цих повітів їздили до Путивля, Курська, Харкова, та все було безрезультатним. Пошук причин, канцелярщина і чиновницький бюрократизм заважали позитивному вирішенню цього питання. Усі зволікання лише негативно налаштували населення проти центральної влади, втрачалася надія на справедливе вирішення питання про адміністративну належність спірних територій. На позитивному вирішенні цього питання наполягав Курський губвиконком у своїх листах до центральних органів влади в Москві, зокрема до Голови ВЦВК М. Калініна, до Наркомату внутрішніх справ РСФРР тощо [74, арк. 49]. До складу УСРР передбачалося включити частину територій Курської і Воронежської губерній РСФРР – 5 повітів повністю і 9 – частково, площею близько 35 тис кв. верст з населенням до 2 млн мешканців [70, арк. 29].

Необхідність зміни існуючого державного кордону УСРР викликана була, перш за все, клопотанням самого населення ряду волостей, а також постановами пленумів повітових виконавчих комітетів про включення останніх до складу УСРР. На цих територіях українське населення, за виключенням

північної частини Білгородського і південної – Корочанського повітів, становило переважну більшість. По повітах кількість українського населення становила від 51 до 100 % [70, арк. 29].

Наступними, не менш важливими, у процесі роботи з врегулювання державного кордону, питаннями були економічні передумови. Так, цілком беззаперечним був факт економічного і культурного тяжіння цілого ряду прикордонних з УСРР повітів Курської губернії і особливо Білгородського повіту до більш потужних і ближче розташованих центрів УСРР. Інтереси цукрової промисловості також ставили на порядок денний питання про необхідність змін існуючих адміністративних кордонів, які суттєво відокремлювали заводи південної групи цукрової промисловості Курської губернії від районів постачання сировиною. Вказані зміни повинні були здійснитися за рахунок території РСФРР, щоб тим самим мати можливість створити в межах України єдиний і потужний центр цукрової промисловості. Доцільність і необхідність розгляду цих питань саме в такому ракурсі підтверджувалася також і Правлінням Цукротресту РСФРР.

У 1921 р. Донський виконавчий комітет і Крайова економічна рада Південного Сходу Росії, який після територіальної реформи отримав назву Північно-Кавказький край РСФРР, поставили питання про повернення під свою юрисдикцію Таганрозького, Олександро-Грушевського та Каменського районів. Аргументували це тим, що Таганрозька промисловість була тісно пов'язана з ростовською і південно-східною промисловістю. Шахтинський вугільний басейн, куди входили Олександро-Грушевський і Кам'янський райони, віддавав 7% своєї продукції Південному Сходу, а продукція сільського господарства вивозилася до Ростова [109, с. 16].

У відповідь Рада Української Трудової армії, яку на той час уже очолював Х. Раковський, ухвалила: «...вилучення Таганрозького округу є недоцільним і наполягає перед Радою праці й оборони про недопустимість виконання такого рішення. Радтрудоармія звертається в Раднарком, ВУЦВК і ЦК Компартії України з пропозицією підтримати постанову Радтрудоармії також і по своїй лінії, оскільки такий поділ може викликати політичні незручності» [44, с. 172].

На засіданні Комісії з районування при Крайовій економічній раді Південного Сходу Росії 8 жовтня 1921 р. було висловлено пропозицію: «Хліборобська частина Таганрозького району має пряме тяжіння до Таганрога, а з ним і до Ростова, а не до Донецького району, приєднаного до України. Пропонується включити до складу Донобласти: землеробську частину Таганрозької округи; Грушевський район у старих (1919 р.) межах Черкаської округи; Кам'янський район у колишніх (1919 р.) межах Донецької округи; Катеринославську станицю (по межі 1919 р. Донської округи)» [109, с. 17]. Кремль прислухався і змінювати нічого не став.

За неодноразових спроб визначення північних кордонів Криму, постійно піднімалося питання про приєднання до Криму частини території України. З остаточним встановленням радянської влади в Криму у жовтні 1921 р. він набув статусу Автономної Радянської Соціалістичної Республіки. При цьому слід зазначити, що рішення про визначення автономного статусу Криму у складі РСФРР на початку 1920-х рр., передувала дискусія серед керівництва кримських державних і партійних органів. Так, голова Севастопольського ревкому С. Крилов вбачав утворення в Криму області з губернським апаратом влади у складі РСФРР, оскільки більшість населення краю складала росіяни. Члени Керченського повітового комітету РКП(б) наполягали на включенні Криму до складу Української Радянської Республіки, «беручи до уваги географічне розташування та економічні зв'язки». Відомі представники кримськотатарської інтелігенції, які працювали в радянських органах влади – А. Озенбашли, Б. Чобан-Заде, Хаттатов та інші – пропонували утворити Кримську автономну республіку, але надати їй права «повної автономії»: самостійних зносин з закордоном, ведення зовнішньої торгівлі тощо [5, с. 107].

Завершальна точка у визначенні форми державного устрою Криму та приєднання його до складу РСФРР була поставлена спільною постановою ВЦВК та РНК «Про Автономію Кримської Радянської Соціалістичної республіки», прийнятою 18 жовтня 1921 р. Відразу на порядок денний постало питання про територіальне розмежування між новоутвореним суб'єктом

РСФРР і Українською СРР [5, с. 187]. Це питання було неодноразово на порядку денному сесій ВЦВК і підкомісії з районування при Державній загальноплановій комісії Ради праці й оборони. Комісія вважала, що ці повіти в минулому були складовою частиною Таврійської губернії, тісно пов'язаними своїм економічним життям з півостровом. Конкретні заходи, що висувалися на захист вищевказаного комісією з адміністративно-економічного районування Криму при Президії Кримського ЦВК полягали в тому, щоб територія Криму, крім Сімферопольського, Севастопольського, Ялтинського, Джанкойського, Євпаторійського, Керченського, Феодосійського округів, охоплювала ще і 10 материкових волостей колишньої Таврійської губернії, що були фактично українською територією [66, арк. 4].

Кремлівське керівництво бачило розв'язання цього питання через відновлення дореволюційних кордонів Таврійської губернії. Тому варто розглянути, що представляла собою у попередніх кордонах Таврійська губернія в етнографічному і господарському відношенні. Також заслуговує на увагу і питання, наскільки відновлення попередніх адміністративних кордонів колишньої Таврійської губернії було доцільним у нових економічних і політичних умовах.

Таврійська губернія в її дореволюційних кордонах складалася із 8 повітів з трьома міськими управами з територією 53 053 кв. верст і з населенням 2 011 938 осіб. Міське населення складало 415 033 особи і сільське – 1 596 905 осіб. На час утворення, Кримській Автономній Радянській Республіці належало всього 22 241 кв. верст або 2/5 території колишньої Таврійської губернії. Населення трьох материкових повітів колишньої Таврійської губернії – Бердянського, Мелітопольського і Дніпровського, становило 650 тис мешканців або 1/3 населення [66, арк. 12].

Спостерігалася різка відмінність Кримських повітів від материкових і в соціальному відношенні. Материкові повіти – Бердянський, Мелітопольський і Дніпровський – за складом населення представляли собою чисто селянські повіти. Чисельність сільського населення становила 93 %, а міського всього лише 7 %.

Зовсім іншою була картина в кримських повітах, що утворювали Кримську Республіку. У них сільське населення становило лише половину від загальної кількості мешканців, решта – це міське населення. Таким чином, у Кримських повітах переважало міське і торгово-промислове життя. За національним складом населення материкові і кримські повіти різко відрізнялися один від одного: у перших повітах переважало українське населення, а в других – татарське. Найбільша чисельність татарського населення була в Ялтинському повіті – 60,3 %, Сімферопольському – 41,8 % та Євпаторійському – 40,5 % [67, арк. 6].

6 березня 1922 р. відбулося засідання колегії Наркомату національностей з питання приєднання Генічеського повіту Запорізької губернії і частини Дніпровського повіту Миколаївської губернії до Кримської АСРР. Було вирішено створити комісію під головуванням Ч. Ібрагімова для погодження цих питань з представниками УСРР. Комісія не змусила себе довго чекати. Уже 8 березня 1922 р. до українського Наркомату внутрішніх справ була надіслана телеграма з клопотанням НКВС Кримської республіки про приєднання до неї заявлених територій України. Кримська комісія мала своє оправдання приєднання українських повітів до автономії. Її представники наголошували на віддаленості Мелітопольського, Дніпровського і Генічеського повітів від адміністративного центра Катеринослава, відстань до якого становила 330 верст, а найближчим кримським центром був Сімферополь, що знаходився на відстані 158 верст. Крім того, за єдиної форми військового управління радянських республік, мала чисельність населення Криму становила сама по собі уже небезпеку в питанні призову до армії за місцевим призначенням. Ця небезпека могла послабитися за умови приєднання до Криму українських районів, що дало б додатково 75–85 тисяч осіб [123, арк. 12].

Запланована до приєднання територія у складі Дніпровського (Павловської, Петровської, Ново-Григорівської, Ново-Дмитрівської, Різдвяної і Юзкуйської волостей з площею 247,2 тис десятин) і частини Мелітопольського повітів (Громівської, Першо-Костянтинівської і частини Друго-Костянтинівської волостей з площею 127,8 тис десятин) у сумі дорівнювала

375 тис десятин [123, арк. 10]. Рівна степова поверхня, що мала спільний нахил із північного сходу до південного заходу, до Чорного і Азовського морів та затоки Сиваш, а також відсутність корисних копалин характеризували цей район як суто землеробський та тваринницький. Тому, вказана територія з її ґрунтовими особливостями могла внести помітне покращення у сільське господарство півострова. Значна частина його південного берега була зайнята культивуванням тютюну, садівництва і виноградарства.

Тісна економічна взаємозалежність кримських і українських територій була очевидною. На той час брак у Криму зернових продуктів, борошна, жирів, молочних виробів і худоби покривався переважно за рахунок ввезення із їх материкових повітів Таврійської губернії. У значно меншій мірі робилося це з Кубані та з північних губерній. Такий же тісний зв'язок Криму з материковими повітами мав місце і в соляній промисловості. Передбачувана для приєднання до Криму територія набувала також значення ринку, який задовольняв продовольчі потреби Криму. Крім того, зі зростанням ролі місцевого бюджету фінансові органи Криму отримали б новий контингент платників податків, що значно посилювало б матеріальні ресурси півострова.

На відміну від існуючого до цього спільного кордону Криму з Україною, що проходив шестиверстним Перекопським перешийком, з приєднанням українських територій цей кордон збільшувався до 200 верст. Це послужило б міцною базою для широкого товарообміну між обома республіками. З боку Криму – закордонними товарами, сільськогосподарськими машинами, продукцією тютюну, фруктів, винограду тощо. З боку України – зерновою та молочною продукцією, худобою.

Окрім вищевказаного, політики з Кремля намагалися усіх переконати у необхідності приєднанні цих територій до Криму. Аргументували це тим, що півострів був пунктом зосередження імпорту, який міг повністю окупати всі продовольчі товари, що ввозилися із суміжних територій. Також це могло забезпечити населення приєднаних територій промисловою продукцією і сільськогосподарськими машинами, в яких воно мало велику потребу [66, арк. 11].

Українське радянське керівництво було стурбоване територіальним наступом РСФРР. Президія ВРНГ УСРР надала свій висновок Центральній адміністративно-територіальній комісії з приводу клопотання кримських властей про приєднання до автономії 10 волостей України. Мотиви, що проводилися Кримською комісією на користь свого клопотання, зводилися в кінцевому рахунку до встановлення недостатності місцевих засобів Криму. У зв'язку з цим і робилися висновки про необхідність приєднання нової території як джерела прибуткових надходжень, головним чином для відновлення курортного і комунального господарства Криму. Президія ВРНГ визнала необґрунтованими висновки лише етнографічною близькістю Криму і 10 материкових волостей колишньої Таврійської губернії, збільшенням товарообігу між УСРР і Кримом у результаті подовження прикордонної лінії обох республік.

З утворенням Союзу РСР уся територія Донбасу та Новоросійської губернії відійшли Україні. У грудні 1922 р. при розгляді питання про районування РСФРР у Держплані побачили необхідність утворення у числі інших економічних районів і Південно-Східної області з центром у Ростові-на-Дону. Суперечка про повернення Таганрога з прилеглою до нього територією до РСФРР розгорівся з новою силою.

У квітні 1923 р. Крайова економічна рада Південного Сходу Росії направила до НКВС РСФРР лист з питанням про можливі зміни кордонів Південно-Східної області. Регіональне керівництво шукало економічні підстави для включення до складу цієї області Таганрозького і Олександрогрушевського районів. Зокрема, воно зазначало, що Таганрог є єдиним глибоководним портом Південного Сходу на Азовському морі і необхідний для економічного розвитку Ростова, у той час як Україна вже мала два порти на Азовському морі – Маріуполь і Бердянськ. Південний Схід постачав промисловість Таганрога сировиною і був головним споживачем її продукції. Таганрозький металургійний завод був найбільшим в регіоні і постачав підприємства Південного Сходу чавунним литтям, сталлю, котельним і покрівельним залізом. Вказувалося, що для розвитку олійної і шкіряної

промисловості Таганрога необхідною була сировина Південного Сходу. Також обговорювалося питання передачі Олександро-Грушевського (Шахтинського) і Катерининсько-Каменського районів, які постачали Південний Схід дешевим паливом. Південно-Східна область претендувала на повернення Гундорівської, Кам'янської, Карпово-Обривської, Катеринівської і Калитвенської волостей з населенням 102 965 чол. і площею майже 574 тис. десятин [6, с. 207].

У доповідній записці Науково-технічного відділу УРНГ до Адміністративної комісії при Президії ВЦВК у січні 1923 р. доводилася необхідність вирівнювання кордону УСРР і в районі станції Мілерове та р. Калитви приєднанням частини Донської області, саме селянської частини колишнього Донецького округу з повітовим центром станцією Мілерове, до Донецької губернії УСРР. При формуванні кордонів УСРР і РСФРР на території колишнього Донецького округу Донецької губернії була виокремлена південна козака частина з колишнім містом Кам'янським і включена до складу Донецької губернії УСРР. У той час, як північна селянська частина колишнього Донецького округу з українським населенням залишена у складі Донської області з повітовим центром станцією Мілерове. Підстави, що висувалися Науково-технічним відділом УРНГ на приєднання цієї частини колишнього Донецького округу до УСРР ґрунтувалися на висновках фахівців, які доводили можливість відкриття нових родовищ кам'яного вугілля у північній частині Донецького округу.

Відокремлення цієї області від Донецької губернії УСРР було штучним, оскільки з приєднанням басейну р. Калитви відновлювався колишній Донецький повіт у своїх попередніх кордонах з тяжінням до Дінця. Він вздовж річки Калитви, через Мілерове пов'язувався залізницею з Донбасом. Відокремлення басейну Калитви від УСРР створювало черезсмузжя, що могло перешкоджати шлюзуванню Калитви вслід по закінченню робіт зі шлюзування Дінця. Розділення колишньої Донецької округи на два округи відбулося за О. Каледіна, коли виділявся козацький округ з Кам'янським і селянська округа з Мілеровим. Тому селянська частина випадково не увійшла до складу УСРР разом

з іншою частиною Донецької округи [117, арк. 5–6].

Донська округа колишньої Облaстi Вiйська Донського за природними i економiчними умовами складалася iз двох рiзних частин. Пiвденна частина округи, де починалися вiдрoги Донецького кряжу, була багатою на вапняки, сланцi i пiщаники кам'яновугiльної формацiї i бiдною на чорнозем. Грунт пiвденної частини округи в порiвняннi з пiвнiчною, не пiдходив для землеробства. Пiвнiчна частина Донецької округи з її рiчковим басейном є багатим зрошувальним районом, з переважно родючим чорноземом. Пiвденна частина була переважно промисловою, пiвнiчна представляла собою землеробський район. Крім того, за складом населення пiвденна частина була населена виключно українцями, пiвнiчна – у тому числi i не українцями. Наведенi умови – природнi, економiчнi, нацiональнi – очевидно й були прийнятi до уваги при встановленнi кордону мiж Україною i Росiєю у цiй частинi. У представленiй доповiднiй записцi НКВС УСРР наводяться данi i думки авторитетних геологiв, що i пiвнiчна частина, певно, має такi ж поклади кам'яного вугiлля, що i пiвденна. Ця обставина i слугувала мотивом УСРР про приєднання пiвнiчної частини до Донецької губернiї.

Представники РСФРР у Союзнiй комiсiї вважали, що пiвнiчна i пiвденна частини Донецької округи являли собою рiзнi економiчнi райони з рiзними економiчними центрами тяжiння. Наявнiсть же гiрських покладiв, на їх думку, сама по собi не була достатнiм мотивом для змiни адмiнiстративних кордонiв. На думку членiв Президiї ВРНГ, якi виходили з точки зору iнтересiв державної промисловостi, не було вирiшальних чинникiв, якi б викликали необхiднiсть об'єднання пiвнiчної частини Донецької округи з Донецькою губернiєю [117, арк. 7–8].

На нашу думку, для належного розвитку Пiвденного гiрничопромислового району, який повинен був вiдiйти, як частина, до України, необхiдно було включити до його складу всi райони, де знаходилися основнi поклади кам'яного вугiлля. У зв'язку з цим секцiя районування при Держпланi УСРР наполягала на приєднаннi до України не тiльки Мiлерiвської дiлянки (включеної по проекту

Держплану до складу 14 округу Південного гірничопромислового району), але і Олександро-Грушевський район (включений до складу 15 округи того ж проекту). У березні 1923 р. Народний комісаріат фінансів РСФРР отримав висновок фінансово-економічного бюро з питання доцільності приєднання частини Донської області до Донецької губернії УСРР. Його зміст зводився до того, що технічні та економічні причини не давали підстав до приєднання районів станції Мілерове і річки Калитви до УСРР [117, арк. 12–13].

Адміністративно-територіальна комісія Донецького губернського комітету піднімала також клопотання про приєднання до Донецької губернії Мілерівського району. Донецький губвиконком наполягав на приєднанні із Донської області до Донбасу Радіоново-Несвітайської волості. Клопотання волвиконкому цієї волості і згода Донської області на приєднання були подані до ЦАТК разом з матеріалами районування Донецької губернії.

22 травня 1923 р. Південний Схід поставив питання перед президією українського Держплану про українські кордони з Донською областю. Держплан прийняв рішення: «Вважати передачу Шахтинського району, що охоплює більшу частину всього антрацитного району з містом Таганрогом, недоцільною. ... Стосовно Таганрога Держплан вважає, що Південно-Східна Область має низку серйозних підстав претендувати на місто Таганрог і сільськогосподарську частину Таганрозької округи в силу старих торговельних зв'язків з Ростовом, а також з огляду на спільність сільськогосподарської структури Таганрозького району з Південно-Східною Областю» [109, с. 18–19]. На думку О. Борисьонка, Укрдержплан визнавав обґрунтованість деяких претензій на Таганрозький округ, але з передачею його Південному Сходу не поспішав. Укрдержплан виходив з «класового принципу», найважливішого для більшовиків, і вважав потрібним ще раз «...з'ясувати питання з таганрозькою промисловістю і її ставленням до Донбасу у зв'язку з політичною доцільністю відриву селянського Таганрозького району від пролетарського Донбасу та приєднання цього району до Ростовської області» [6, с. 208].

В Адміністративній комісії ВЦВК знаходилися на розгляді справи про

приєднання до України ряду волостей Путивльського і Рильського повітів Курської губернії, а також Родіоново-Несвітайської волості Черкаської округи Донської області. Місцеве населення Путивльського і Рильського повітів прагнуло приєднання до УРСР, мотивуючи це тим, що їх повіти мали краще сполучення з великими містами Харківської губернії, ніж з Рильським Курської губернії. Однак влада Курська чинила рішучий спротив. Ситуація з Родіоново-Несвітайською волостю виявилася ще складнішою. У 1920 р. місцеве населення побажало увійти до складу РСФРР, а в 1923 р. – до УСРР, щоразу при цьому називаючи однакові причини: «туди дороги кращі і річок немає» [6, с. 209]. З іншого боку, українські керівники не хотіли поступатися Росії у питанні про приєднання Таганрога, Олександро-Грушевського і Катерининсько-Кам'янського районів до Південного Сходу РСФРР. У той же час до центральних та місцевих органів влади надходили клопотання українського населення прилеглих до кордонів УСРР волостей Курської, Воронежської та Брянської губерній про приєднання їх до України.

Тому ще на початку 1923 р. український Раднарком подав проект перегляду українсько-російських кордонів, претендуючи на значну частину Курської, Брянської та Воронежської губерній, заселену в переважній більшості українцями. Окрім етнографічного принципу, у ньому враховувався і принцип економічний. З цим погоджувалася і російська сторона. Коли ж у проекті 1924 р. УСРР за основу взяла етнографічний принцип, керуючись даними про національний склад населення згідно перепису 1920 р., російське керівництво вважало ці дані невірними. За даними голови Курського губвиконкому, із 67 волостей південної частини губернії, які за проектом УСРР мали бути приєднані до України, 36 волостей були населені в переважній більшості росіянами і лише 31 волость – українцями. Та й ці волості розташовувалися трьома смугами, зигзагоподібно, вклинюючись у великоруський масив [32, арк. 28]. Тому в РСФРР вважали, що проектування нового кордону за національним принципом неможливе, оскільки створювало незручності для неукраїнської частини населення. Відхиляючи етнографічний принцип у визначенні

російсько-українського державного кордону, вони наполягали на дотриманні принципу економічної доцільності.

Небажання Курського губкому враховувати етнографічний чинник пояснювалося його негативним впливом на економічний розвиток губернії. Висновки з цього питання губкомом були передані до Держплану РСФРР і зводилися до того, що вся південно-східна частина губернії, крім Новооскольського повіту, становила суцільний організаційно-виробничий район, тісно пов'язаний з цукровою промисловістю Курщини. Цукрова промисловість же була ключовою у промисловому розвитку всієї Центрально-Чорноземної області.

За даними професора В. Арциховського, до Першої світової війни Курська губернія займала третє місце серед губерній, що виробляли цукор, як за площею посівів цукрового буряка, так і за кількістю отриманого продукту. Вона поступалася у цьому плані лише Київській і Подільській губерніям та дещо випереджувала Харківську. Дослідження вченим процесу розвитку виробництва цукру по губерніях за період з 1892 і до 1914 рр. показує, що за темпами розвитку провідна роль належала цим же 4 губерніям, які стали фаворитами по потужності цукрового виробництва і на початку 1920-х рр. [69, арк. 31]. У Курській губернії 15 із 23 цукрових заводів розташовувалися вздовж українсько-російського кордону і в переважній своїй більшості користувалися сировиною, що надходила з сусідніх українських губерній. Цукрові підприємства Харківської губернії також знаходилися в безпосередній близькості до кордону з Курською губернією [69, арк. 29].

На засіданні Бюро Укрдержплану 29 квітня 1924 р. під час слухання питання про зовнішні кордони УСРР було виділено дві позиції щодо приєднання до УСРР прилеглих частин Курської і Воронежської губерній. Пропозиція М. Полоза полягала в тому, щоб приєднати до України всі території, що безпосередньо межували з нею і в яких українці становили більше 50 % від загальної чисельності населення. При конкретному встановленні кордонів пропонувалося мати на увазі можливість застосування до цього принципу

наступних корективів: яскраво виражене економічне тяжіння, необхідність вирівнювання лінії кордону республіки та встановлення більш зручної з адміністративної точки зору прикордонної лінії. Інша точка зору була представлена пропозицією М. Владимирського включити до складу УСРР ті повіти Курської і Воронежської губерній з переважаючим українським населенням, які в адміністративному і економічному плані більше були пов'язані з Україною. Обидва варіанти були запропоновані на розгляд РНК УСРР [75, арк. 1].

Виходячи з необхідності привести Україну до її етнографічних меж і виправити неточності у розмежуванні територій імперського періоду, члени Союзної комісії вирішили в основу покласти національно-етнографічний чинник, корегований в окремих випадках ознаками вираженого економічного тяжіння і потребами вирівнювання адміністративних кордонів. Означені позиції Комісією так і не були впроваджені в життя на останніх її засіданнях при конкретному вирішенні питання, які волості із Курської і Воронежської губерній повинні відійти до складу УСРР. В основу проблеми був покладений не лише етнографічний принцип, безумовна присутність якого була визнана усіма членами комісії (80–90 і більше % українців), але і наявність другого, корегуючого принципу – економічної спорідненості даної території з УСРР – не стала підставою для віднесення вказаних територій до України.

Після тривалих дебатів у Комісії ЦВК СРСР, дійшли висновку про необхідність приєднання до УСРР Путивльського, Грайворонського і Білгородського повітів Курської губернії, а також Валуйського повіту Воронежської губернії. Усього пропонувалося приєднати території з населенням 1 млн 19 тис осіб, серед яких мешкали 591,7 тис українців. Території з населенням 1 млн 31 тис осіб (у т. ч. 724 тис українців) залишалися за Курською і Воронежською губерніями [34, арк. 17]. Однак після протесту російських представників у комісії питання було винесене на розгляд останньої інстанції – Політбюро ЦК РКП(б).

Адміністративно-територіальною комісією при ЦВК СРСР були проаналізовані всі дані з національного складу населення українсько-

російського прикордоння та економічні процеси у регіоні. Для цього були використані і експертні дослідження відомих вчених – Д. Багалія та М. Грушевського [32, арк. 16–24]. Аналіз статистичних та історичних даних Слобожанщини ще раз переконливо доводив заселення переважно українцями південної частини Суджанського, Білгородського, Грайворонського і Корочанського повітів Курської губернії, Острогозького, Богучарського, Бірючінського, Валуйського повітів Воронежської губернії. Результати досліджень комісії були відображені в Українському проекті врегулювання державних кордонів УСРР, БСРР і РСФРР.

Український уряд заявляв про своє право на 11 волостей Путивльського повіту, 6 волостей Рильського повіту, частину Суджанського повіту, увесь Грайворонський і Білгородський повіти, більшу частину волостей Корочанського повіту, вісім волостей Новооскольського і одну волость Обоянського повіту Курської губернії, а також на увесь Валуйський, Росошанський, Богучарський, південні частини Острогозького, Павловського і Кулачівського повітів Воронежської губернії, Новозибківського, Трубчевського і Севського повітів Брянської губернії [124, арк. 18]. Зазначалося також, що за рівнем господарського життя і традиціями населення цих територій завжди тяжіло до України.

Після доповіді технічної підкомісії і представників зацікавлених губвиконкомів РСФРР, а також конкретних пропозиції з боку УСРР і РСФРР, Союзна комісія вирішила дотриматися принципу вирівнювання лінії розмежування між республіками та зручності управління територіями, кордон між УСРР і РСФРР встановити наступним чином. Селище Зноб-Трубчевське Трубчевського повіту і ряд населених пунктів Севського повіту Брянської губернії, що вклинювалися з північної і східної сторони в територію Новгород-Сіверської округи, згідно українського проекту, членами Комісії одноголосно вирішено передати до складу УСРР. Членами Комісії також одноголосно було прийнято рішення про відтермінування розгляду заявки України на приєднання до території УСРР ряду сіл Севського повіту Брянської губернії. Мало бути

спочатку розв'язане питання про включення до складу Курської губернії Есманського району Новгород-Сіверського округу, як населеного переважно росіянами [10, арк. 18–22].

Серед членів Комісії точилися суперечки щодо питання про передачу частини Путивльського повіту Курської губернії в складі 11 волостей до території України, із яких 10 волостей були з переважаючим українським населенням та 1 волость з метою випрямлення кордону. Загальна чисельність населення цих волостей становила 128 350 жителів (62,1% українців), що проживали на території площею 1,8 тис кв верст [126, арк. 22].

Викликала обурення української частини комісії мотивація представників російської сторони про залишення у складі РСФРР семи волостей Рильського повіту Курської губернії загальною чисельністю населення 73,6 тис. жителів, понад 97% яких становили українців. Пояснювали це кращим зв'язком останніх з м. Рильськом, що залишався у складі РСФРР, та зручності адміністративного управління. Така ж ситуація виникла і під час розгляду питання про залишення у складі РСФРР м. Суджа та 5 волостей цілком і 2 волостей частково Суджанського повіту Курської губернії загальною чисельністю населення 94,8 тис мешканців, 74 % яких склали українці. Пояснювалося це економічним тяжінням цієї території до Курська. До складу УСРР в порядку випрямлення кордону передавалася лише одна Криничанська волость з населенням 10,7 тис. жителів (100% українці) з територією у 107,6 кв. верст. Коли ж постало питання про приєднання до УСРР Грайворонського повіту Курської губернії у складі 14 волостей з містом Грайвороном і чисельністю населення 193,5 тис. жителів (70,1 % українців) та територією розміром 2 300 кв верст згідно проекту України, представники РСФРР висловлювали рішучі протести [14, арк. 24].

Річ у тім, що при вирішенні питання по Рильському і Суджанському повітах керувалися постановою технічної підкомісії, яка складалася у переважній більшості з росіян на чолі з представником Держплану УСРР О. Єгоровим. По Рильському повіту Курської губернії претензії УСРР висловлювалися на

Глушківську (99,1 % українців), Кобильську (99,9 %), Кульбакинську (93,1 %), Снагодську (96,9 %), Суханівську (99,5 %), Тіткинську (93,5 %) волості і ґрунтувалися на етнографічному принципі [31, арк. 9]. Крім того, у вирішенні питання про приєднання цих волостей до УСРР українська делегація у Союзній комісії пропонувала керуватися не лише тією обставиною, що на даній території мешкало переважно українське населення, а й виходячи з економічних міркувань. За матеріалами, наданими українськими представниками, легко було встановити схожість даних повітів з територією України за структурою сільського господарства і відмінністю їх за вказаною ознакою від північних частин повіту, населених у переважній більшості росіянами.

По Суджанському повіту Курської губернії Українська СРР претендувала на 7 волостей, із них переважно з українським населенням волості – Гонтарівська (75,6 %), Замостянська (99,2 %), Криничанська (100 %), Миропільська (98,5 %), Ново-Іванівська (83,4 %), з переважаючим російським населенням – Клановська (19,8 % українців). Спірною була Білівська волость: 28,5 % українців – за даним Курського губвиконкомі та ЦСУ і 88,8 % українців – за даними УСРР [71, арк. 53]. За наявними матеріалами не встановлено різницю в економічних особливостях цієї території з північною частиною Харківської губернії за виключенням Миропільського району, що був центром кустарної промисловості і констатувалася їх різниця з північними частинами повіту.

Отже, підкомісією було встановлено і Союзною комісією не спростовано той факт, що на користь приєднання цих територій до УСРР тут вказували як надзвичайно виражений національний, так і економічний принципи. Український уряд, беручи до уваги соціально-економічні умови та історичні обставини, наполягав на включенні до складу УСРР усього Білгородського повіту Курської губернії (14 волостей загальною чисельністю населення майже 200 тис жителів (30,6 % українців) і територією у 2 680 кв. верст), проти чого представники РСФРР також висловлювали протести [92, арк. 14].

Зручність зв'язку і управління, можливість вирівнювання кордону, економічна і сільськогосподарська подібність 4 волостей Корочанського повіту

Курської губернії загальною чисельністю населення 52 550 жителів (36,6 % українців) і територією у 820 кв верст з Харківською губернією, переконували в доцільності дотримання положень українського проекту [82, арк. 22]. Представники РСФРР у Союзній комісії не підтримували пропозицію української сторони про приєднання до УСРР 4 волостей Новооскольського повіту Курської губернії з населенням у 64 550 жителів (57,4 % українців) і територією 950 кв верст [82, арк. 26].

Єдиним запереченням проти передання указаних волостей до УСРР, що змусили Комісію вирішити це питання в негативному ключі, були міркування про мниму адміністративну незручність, яку заперечували українські представники, оскільки вказані райони пов'язані з відповідними українськими центрами залізницею, та намагання випрямити кордон УСРР мало не до виключно прямої лінії. Останнє вважаємо абсолютно не потрібним і не оправданим, оскільки конфігурація кордону при переданні вказаних волостей Україні мала б досить прямий і зручний характер.

Восени 1923 р. при ВУЦВК була створена комісія, яка вивчала питання про приєднання до Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки трьох повітів Катеринославської губернії, на чому продовжувала наполягати офіційна Москва. Кримськими організаціями також піднімалися клопотання про перегляд кордонів Кримської АСРР з УСРР у плані приєднання до Криму частини території УСРР. Склад територій, що планувалося приєднати до автономії, визначався двома варіантами. За одним із них, прийнятим Кримським ЦВК, мали приєднуватися волості Мелітопольського і Генічеського повітів Катеринославської губернії: Павловська, Петровська, Ново-Григоріваська, Ново-Троїцька, Ново-Дмитрівська, Рождественська і Юзкуйська. Від Дніпровського повіту Миколаївської губернії волості: Громівська, Першокостянтинівська і частина другої Костянтинівської, частина Чаплинського району Херсонської округи Одеської губернії. За іншим же варіантом, що висувався комісією з адміністративно-економічного районування Криму, до його складу мали увійти у старих кордонах колишні повіти:

Мелітопольський, Генічеський і Дніпровський [123, арк. 32].

Причини, за якими КримЦВК прийняв перший варіант, як говорить про це доповідь КАЕРК, були ті, що КримЦВК побоювався втрати Кримською СРР її національного характеру. У разі реалізації другого варіанту, чисельність татарського населення знижувалася б до 6–7 %. Основні мотиви, які змушували кримські органи наполегливо домагатися розширення території Криму, були пов'язані з розширенням території та можливістю посилення притоку місцевих коштів. Шістсоттисячне населення Криму, яке мало низьку платоспроможність, становило від'ємний базис для місцевого кримського бюджету. Кримське комунальне господарство з існуючими галузями і станом місцевої промисловості не могло підтримувати заклади охорони здоров'я та пам'ятки культури, охорона яких була державним обов'язком. Побутові і ґрунтові умови приєднаних до Криму територій мало чим відрізняються від подібних у північній частині Кримського півострова. Хлібними продуктами Крим завжди постачався із Мелітопольського, Бердянського і Дніпровського повітів. Сиваш і прилеглі до нього солоні озера, розташовані як на північ до нього в Дніпровському і Мелітопольському повітах, так і на південь – у Криму, формували єдиний басейн з видобутку солі. Роз'єднання цього басейну було недоцільним.

На засіданні 22 березня 1924 р. Президія КримЦВК продовжувала наполягати на приєднанні до Криму 10 волостей Генічеського і Дніпровського повітів [66, арк. 32]. З ВУЦВК це питання, з усього видно, не погоджувалося, оскільки ніяких документів, які б вказували на згоду ВУЦВК на проектовану зміну кордонів УСРР, на справді не існує.

У ході роботи комісія вирішила, що з приєднанням до Криму повітів: Мелітопольського, Бердянського і Велико-Токмацького домінуючою національністю в Кримській республіці стане українська національність. Тоді Кримська республіка втратила б право на самостійне національне існування. Татарська національність становила б не більше 30 % усього населення півострова. У такому випадку Кримська Республіка мала б приєднатися до УСРР. Крім того, природній її кордон, утворений Сивашем з його

розгалуженнями, був би порушений. Та й приєднання до Криму території в півтора рази більшої за його, з населенням, що вдвічі переважало його корінне населення, було недоцільним і ще й з наступних міркувань. Дані перепису населення 1897 р. свідчили, що значна кількість корінного населення Кримського півострова абсолютно не знає російської мови. Комісією до уваги бралися і господарсько-економічні умови обох регіонів. Із розподілу населення на міське і сільське побачили, що у трьох материкових повітах – Бердянському, Мелітопольському і Дніпровському – переважає сільське населення, якого налічувалося 93 %, головним заняттям якого було сільське господарство [66, арк. 8]. У п'яти Кримських повітах, що утворювали Кримську Республіку, 49,2 % становило міське населення. Його головним заняттям була промисловість і торгівля. Решта населення Кримського півострова, а це відповідно 50,8%, головним заняттям мала, також як і населення материкових повітів, сільське господарство. Однак, джерелом існування сільського населення кримських повітів, за виключенням степового перекопського повіту, були спеціальні галузі сільського господарства – садівництво, виноградарство, вирощування тютюну і городництво та деревообробний промисел. Така вражаюча відмінність спостерігалася і в природно-історичному відношенні кримських і материкових повітів. Клімат, ґрунти, їх топографія не мали нічого спільного між собою.

В економічному плані материкові повіти абсолютно не були пов'язані з Кримом. Він виконував роль лише транспортного зв'язку для материкових повітів у вивезенні хліба за кордон. Згідно даних Харківського порайонного комітету, із 16 млн пудів хліба близько 9 млн пудів вивозилося із Тавриди за кордон через кримські порти (головним чином Феодосію). Решта 7 млн пудів через порти материкових повітів [92, арк. 6].

Отже, з господарських і економічних позицій об'єднання материкових повітів з Кримом не було доцільним. Вони не утворювали єдиного господарського району і суттєво відрізнялися між собою. Для точного визначення північного кордону Кримської Республіки варто було мати на увазі

різні обставини – господарсько-економічні, зауваження і побажання самого місцевого населення, зацікавленого у вирішенні цього питання, а також історичні, етнографічні і лінгвістичні особливості. Відомо, що кордони губерній за часів Російської імперії як в межах Росії, так і в межах України не мали під собою раціонального господарсько-економічного підґрунтя. Старий поділ території колишньої Російської імперії спирався не на господарсько-економічний, не кажучи вже про етнографічний чи історичний, а лише на адміністративний принцип.

Материкові повіти в господарському плані були абсолютно однорідні з повітами Катеринославської губернії. Тому комісія, створена при ВУЦВК вирішила, що за цією губернією вони і повинні залишатися. Єдиною перевагою на користь приєднання материкових повітів колишньої Таврійської губернії до Криму було те, що вони слугували для нього головною землеробською базою. Річ у тім, що Крим не мав достатньої кількості хліба і не міг прогодуватися без ввезення його з материка. Однак, цю проблему можна було вирішити налагодженням поставок із Кубанської області. Від неї Крим відокремлений протокою шириною у 30 верст. Для вирішення продовольчої проблеми у 1921 і 1922 рр. Крим був прикріплений саме до Кубанської області. За відсутності між союзними республіками внутрішніх митних кордонів, Крим міг постачатися хлібом і з УСРР, навіть і з того ж самого Мелітопольського повіту. Перебування материкових повітів колишньої Таврійської губернії у складі Кримської чи Української Республік справи зовсім не міняло.

Приєднання ж Бердянського, Мелітопольського і Велико-Токмацького повітів до Криму створювало проблему і для Катеринославської губернії. Донецька і Катеринославська губернії у своїх тодішніх кордонах у промисловому і господарському плані створювали абсолютно відокремлений і цілісний регіон. На території цих двох губерній зосереджувалася уся добувна кам'яновугільна і рудно-металургійна промисловість України. Це питання мало велике значення для розвитку важкої індустрії не лише України, а й усієї федерації. На думку комісії, з відокремленням Бердянського, Мелітопольського і Велико-Токмацького повітів

на користь Криму, а також приєднання до нього Дніпровського повіту, на що охоче зголошувалася Одеська губернія і підтримувала в цьому плані домагання Криму, питання про створення промислової Придніпровської області знімалося з порядку денного і висувалося питання про створення Приморської області, до складу якої повинен був ввійти і Крим [66, арк. 16].

Питання про адміністративну належність трьох українських повітів слухалося і на засіданнях губернських адміністративно-територіальних комісій УСРР. Зокрема, на засіданні Херсонської окружної адміністративно-територіальної комісії 5 вересня 1923 р. постановили, що Херсонський округ мав правильну конфігурацію, а з Кримською Республікою округ має природні кордони: Сиваський, Перекопський, Джарилгацький перешийки; що Скадовський і Чаплинський райони Херсонського округу суміжні з кримським кордоном, мають економічне тяжіння: Скадовськ – до Херсону, а Чаплинський – до Каховки. За національним складом обидва райони українські, що не співпадало з населенням Криму. Тому вирішили залишити кордон між Херсонською округою і Кримською Республікою у попередньому стані. Він визначався по лінії Перекопського валу, яка була встановлена 30 листопада 1922 р. на нараді представників Одеського губвиконкому і Кримреспубліки та затверджена новим адміністративно-територіальним поділом України. Тим більше, представники Кримської Республіки на засіданні 30 листопада 1922 р. не протестували проти цього кордону і не претендували на територію колишнього Дніпровського повіту [67, арк. 12].

Про недоцільність відокремлення від України частини її території на користь Кримської Автономії висловлювалася і Катеринославська губернська адміністративно-територіальна комісія. Вона вказувала на надзвичайну різноманітність етнографічного складу населення Криму. На його незначній території проживали, за даними перепису 1921 р., 59 національностей. Різниця у національному складі за переписами 1897 і 1921 рр. вказувала на те, що татарське населення скоротилося не лише відносно, а й абсолютно. За даними перепису 1897 р. його було зареєстровано 194 294 особи, що становило 34,1 %

всього населення. У 1921 р. їх число склало 186 715 осіб, або 25,92 % усього населення Криму [66, арк. 16]. Таким чином, спостерігався поступовий і досить стрімкий процес денационалізації Криму. Процес, за якого основна маса кримського населення розчинялася і переходила до розряду національних меншостей.

Зовсім іншу картину в етнографічному плані представляла Мелітопольська округа Катеринославської губернії. На частину її території претендувала Кримська Автономія. Головну масу її населення становили українці – 54,9 % і росіяни – 32,8 %. Татарська національність тут була представлена лише 0,3 %. Приєднання до Кримської республіки цієї маси населення, відмінної за своїм етнографічним складом, посилювало б елемент українсько-російського населення, довівши його до 55,8 %. Цим би послаблювалася питома вага татарської національності, яка становила б лише 22,8% населення Криму [123, арк. 104]. З точки зору етнографічного приєднання до Криму колишнього Генічеського повіту, що відрізнявся за своїм національним складом від населення Криму, було небажаним, а з політичної точки зору – недопустимим.

Структура сільського господарства Криму також відрізнялася від сільського господарства Мелітопольського і Дніпровського повітів. Тому об'єднання цих різних з точки зору економічної організації районів було недоцільним і порушувало б основні принципи економічного районування.

У кожному конфлікті є, щонайменше, дві сторони і у кожної своя правда. Комісія, створена при Кримському ЦВК Рад, вважала, що питома вага Кримської СРР буде значно реальнішою за більшої чисельності корінного населення. За переписом 1921 р. воно становило 720 423 особи. Станом на 1923 р. склало лише 600 тис осіб. На думку членів Кримської комісії, побутові особливості Мелітопольського, Дніпровського і Генічеського повітів майже зовсім не відрізнялися від умов побуту північно-степових округ Криму [113, с. 27]. Це не тільки не суперечило можливості і доцільності приєднання, але, навіть, доводило його необхідність.

У червні 1923 р. президія Донецького губвиконкому постановила визнати безпідставною думку про Таганрог, як про особливо важливе для Донобласти

портове місто. Було прийнято рішення здійснити подальше вивчення економічних та промислових зв'язків, а також напрямки комунікації населення Таганрога з Донбасом. У 1924 р. до Харкова прибула комісія для обговорення спірних питань про приєднання до Північно-Кавказького краю Таганрозької і Шахтинської округ. Однак ці переговори ні до чого не привели [13, арк. 8].

28 квітня 1924 р. Таганрозький виконком представив свої тези, у яких надавалися переконливі докази належності Таганрозької округи до України і Донбасу. Так, спираючись на національний принцип, вказувалося, що кордони союзних республік визначаються не економічними інтересами, а волевиявленням самого населення. Прикладом була Білорусія, яка, наслідуючи цей принцип, об'єднала і збільшила свою територію за рахунок прилеглих територій РСФРР. Економічний простір СРСР був єдиним, оскільки між республіками не існувало митних кордонів. У тезах наголошувалося: «Починаючи з періоду заселення Таганрозького округу, він завжди входив до складу України (спочатку – Новоросійського генерал-губернаторства, а потім Катеринославської губернії) і тільки з 1887 р. і до революції був у складі Області Війська Донського. ... На даний момент немає підстав повторювати сумний досвід царського уряду, який відділив Таганрозьку округу від України» [109, с. 22].

У тезах також вмотивовувалися етнічні і економічні підстави приєднання Таганрозької округи до України. Згідно даних перепису населення Донбасу, проведеного у січні-лютому 1923 р., по Таганрозькій окрузі українське населення становило 72 %, російське – 18 %, інші національності – 5 %. У порівнянні з даними Всеросійського перепису населення 1897 р., за 26 років чисельність українців зросла на 24 %, інших національностей – на 4 %, а чисельність російське населення, навпаки, зменшилася на 28 % [109, с. 22]. Отже, не дивлячись на те, що упродовж більше чверті століття Таганрозька округа була відокремленою царською владою від української Катеринославщини і приєднаний до колишньої Області Війська Донського, постійно тяжіла до України та здійснювалася його природна українізація. Історично так склалося, що переважну більшість корінного населення цієї округи складали нащадки запорізьких козаків.

Крім того, Таганрог, його порт, як і вся округа, мали самостійне, цілком незалежне від Південного Сходу Росії значення. Його промисловість розвивалася за рахунок власної сировини, яка надходила з території України, а не Південного Сходу. Донбас географічно належав Україні, хоча і був оголошений «всесоюзною кочегаркою». Тому непоправною економічною помилкою було позбавлення його виходу через Таганрозький порт на світовий ринок експорту зерна і антрациту. Приєднання Таганрога до Ростова за царату також мало негативні результати: спостерігався занепад виробничо-промислової діяльності Таганрога і округи за рахунок посилення Ростова-на-Дону.

Згідно постанови Донецького губвиконкому, губернська адміністративно-територіальна комісія підняла клопотання про приєднання із Донської області до Донбасу Приморської волості Ростовської округи. Місцеве українське за національністю населення, що компактно проживало біля Таганрога з давніх часів, користувалося землями цієї волості, яка майже впритул підходила до Таганрога. Україна планувала використовувати також таганрозькі транзитні шляхи для експорту свого хліба.

Донський обласний виконком, що знаходився у Ростові-на-Дону, чинив всілякі перешкоди розгляду піднятого українською стороною питання. До секретаріату Голови ЦВК СРСР надходили заяви від місцевих жителів з висловлюванням незадоволення національною політикою взагалі і щодо донського козацтва зокрема. Протести були спрямовані проти поділу Донської області між УСРР і РСФРР. Сприймаючи теоретичну сторону національної політики більшовиків, вони вважали, що стосовно донського, кубанського і терського козацтва вона була несправедливою. Відповідно до задекларованого права націй на самовизначення, варто було враховувати побут, звичаї та історію цього народу [13, арк. 4].

Особливий протест з боку України викликала передача Шахтинської округи. За оцінками фахівців, поклади антрациту в цьому регіоні за якісними показниками не мали аналогів у світі. Увесь виробничий план Донбасу будувався саме на сировині цього району. До Першої світової війни Шахтинська

округа давала 30 % видобутку антрациту всього Донецького басейну. Комісією була прийнята резолюція про неможливість подолання розбіжностей. Подальше обговорення питання про межі Південного Сходу з Україною було перенесено до Москви. На засіданні 11 липня 1924 р. на Політбюро ЦК РКП (б), куди звернулася влада Південного Сходу, була прийнята постанова з аргументацією «...вважати бажаним приєднання Таганрога і Олександро-Грушевського району до Південно-Східної округи, з тим, щоб територія з українським населенням, яка підлягала переданню, була скорочена» [109, с. 32]. 24 липня 1924 р. була створена спеціальна Комісія для встановлення точних меж районів, що передавалися від УРСР до РСФРР. Здійсненням безпосереднього передання території займалася Паритетна комісія, сформована Донецьким губвиконкомом і Південно-Східним крайвиконкомом.

У той же час на Південному Сході Росії почалася масштабна робота з районування. Її результатом було утворення 16 жовтня 1924 р. Північно-Кавказького краю РСФРР шляхом об'єднання ліквідованої Південно-Східної області та автономних областей: Адигейської (Черкеської), Карачаєво-Черкеської, Кабардино-Балкарської, Північно-Осетинської, Інгушської і Чеченської, Сунженського козачого округу і міста Грозного. Адміністративним центром краю стало місто Ростов-на-Дону [119, арк. 98].

На території майбутньої Ростовської області було зареєстровано чотири округи: Донська, Донецька, Сальська і Морозівська. Спочатку наміри приєднати Таганрозьку і Шахтинську округи до Донської округи виявилися невдалим. При об'їзді з'ясувалося, що всі населені пункти Таганрозької округи тяжіють до Таганрога і ними управляти можна з Ростова. Аналогічна ситуація склалася і з Шахтинською округою. Таким чином, за новим планом, територію Ростовської області потрібно було б поділити на 6 округ: Донська, Таганрозька, Шахтинська, Донецька, Сальська і Морозівська. Напередодні партійного пленуму в серпні 1924 р. за дорученням Й. Сталіна членам ЦК і Президії ЦКК розіслали записку Південно-Східного крайкому про приєднання Шахтинської і Таганрозької округ. Це і стало визначальним у прийнятті пленумом рішення

щодо подальшої долі Таганрога [13, арк. 12].

Робота Паритетної комісії завершилася 3 жовтня 1924 р. За бажанням представників обох сторін прийнято рішення негайно розпочати передачу Південному Сходу частин територій Шахтинської і Таганрозької округ. Юридичною датою переходу управління названими округами до Південно-Східного крайвиконкому рекомендували вважати 1 жовтня.

Таким чином, з 1 жовтня 1924 р. до складу РСФРР передавалися Шахтинська, Суліновська, Володимирівська, Усть-Белокалитвенська, Ленінська, Глибокінська, Федорівська, Кам'янська, Миколаївська, Матвієво-Курганська, Советинська округи, частини Олексіївської, Катерининської, Голодаївської і Сорокинської округ, а також місто Таганрог. В угоді детально описувалися обов'язки сторін, також було вирішено організувати приймально-здавальні комісії у Шахтах і Таганрозі.

Питання про віднесення частин Шахтинської і частин Таганрозької округ до Південно-Східної області РСФРР слухалося на засіданні Малої Президії ВУЦВК 13 жовтня 1924 р. Було прийнято рішення про внесення змін в поданий Паритетною комісією до ЦАТК проект. Федорівська, Катеринославська, північна частина Матвієво-Курганської і східна частина Голодаєвської округ залишалися у межах УСРР [126, арк. 2]. Стосовно Шахтинської округи пропонувалося затвердити накреслену Паритетною комісією межу без змін.

Представники України в комісії ЦВК СРСР мали керуватися цим проектом. Під час здійснення територіального розмежування перед ними стояло завдання з особливою увагою віднестися до питання етнографічної і господарської цілісності прикордонних районів. Місцевості з переважаючим числом українського населення повинні були передаватися УСРР. Розмежування територій мало здійснюватися відповідно затвердженого ВУЦВК 21 серпня 1924 р. і направлено до Союзного ЦВК проекту змін державного кордону.

21 жовтня 1924 р. на черговому засіданні Комісії ЦВК Союзу РСР з врегулювання кордонів була прийнята постанова, якою розділили Сорочинський район Шахтинської округи річкою Сіверський Донець на дві

частини: північна частина відходила до Північно-Кавказького краю РСФРР, а південна – до Донецької губернії УСРР. Далі – по річці Сіверський Донець до впадіння у річку Кам'янку. Станцію Гундорівська передавали до Північно-Кавказького краю РСФРР, а копальні залишили за УСРР. Продовженням кордону вважалася річка Кам'янка, хутори Новий Шеверів і Плешакове передавалися Північно-Кавказькому краю РСФРР, а хутори Власове і Королеве залишали у складі Донецької губернії. Далі кордон мав пролягати хуторами Королеве, Платове, Гукове, по межі села Криничне, захоплюючи і хутір Добриднів, північно-західну частину Олексіївського району. За УСРР залишалися угіддя слободи Астахової, хутора Єфремівського, Ново-Олександрівський і Велико-Тузлівський. Далі кордон проводився до Таганрозької округи [126, арк. 4].

Усю Таганрозьку округу, за виключенням частини районів і двох районів повністю, передавали Північно-Кавказькому краю РСФРР. На засіданні комісії було відхилено клопотання представників Курської і Воронежської губерній про зняття з обговорення питання про встановлення кордонів між УСРР і РСФРР у частині вищезазначених губерній до наступного засідання. Це викликало незадоволення представників цих губерній. У знак протесту вони залишили залу засідань [71, арк. 47]. У Шахтинській окрузі більшість партійних керівників не погодилися повертати ці території до складу РСФРР. Робітники, що представляли в основному російський етнос, навпаки, виступали за приєднання до Північно-Кавказького краю РСФРР.

На Союзна комісію з врегулювання кордонів між РСФРР і УСРР чинився шалений адміністративний тиск. Намагання в адміністративний спосіб зламати ситуацію на користь РСФРР подавалися як ініціатива мас у цьому питанні. Свідченням цьому є лист від 13 грудня 1924 р. на ім'я голови комісії О. Черв'якова від голови Адміністративної комісії при Президії ВЦВК, Наркома внутрішніх справ О. Білобородова та секретаря комісії О. Лежнева. У цьому листі зазначалося, що делегати від загальних зборів населення Федорівського району колишньої Таганрозької округи вимагали приєднання останньої до складу РСФРР. Така позиція мотивувалася територіальною

близькістю Федорівського району до Таганрога та українізацією регіону з «переважаючим російськомовним населенням». Делегація від Федорівського району не була єдиною. До Москви приїздили делегації від інших районів: Голодаєвського, Катеринославського і Матвієво-Курганського [71, арк. 5]. 3 жовтня 1924 р. до комісії ЦВК СРСР з районування надходили протоколи селянських зібрань низки сільрад Донецької губернії, які клопотали про приєднання їх до РСФРР. У якості підстав селяни вказували не лише на економічний зв'язок з Південним Сходом, зручність комунікацій, а й своє небажання миритися з українізацією шкіл та діловодства [6, с. 224]. Насправді ж це були завчасно продумані дії з боку російської влади. Тут мали місце і потужна державна пропаганда, і фальсифікації, і підбурювання населення. Усе це використовувалося, щоб завадити процесу справедливого визначення кордонів між УСРР і РСФРР. За даними УСРР ці райони нараховували 122 550 мешканців, які за національною ознакою розподілялося наступним чином [89, арк. 221]:

Таблиця №2

Національний склад населення Північно-Кавказького краю

Назва району	національність	%
Голодаєвський	українці	77,9
	росіяни	17,0
	німці	2,8
	невідомі	2,3
Катериненський	українці	82,5
	росіяни	9,9
	німці	6,6
	інші	1,0
Матвієво-Курганський	українці	84,7
	росіяни	7,2
	німці	6,8
	інші	1,3
Федорівський	українці	56,9
	росіяни	33,1
	німці	9,5

Суперечка розв'язалася 15 грудня 1924 р., коли Донецький губком КП(б)У

під грифом «Цілком таємно», з правом поширення лише серед членів Донецької організації КП(б)У, ухвалив наступне: «Політбюро ЦК РКП(б) вдруге підтвердило необхідність передати Олександро-Грушевський район і Таганрог до складу Північно-Кавказького краю РСФРР. Бюро і Пленум губкому не вважали за можливе опротестувати друге рішення Політбюро: раз вирішено вдруге після викладу всіх мотивів проти – значить крапка. ... Політбюро враховує не тільки мотиви Донбасу, але і мотиви великого району Південного Сходу і всю обстановку політичну та економічну по всій країні» [109, с. 60]. Бюро губкому, після передачі Шахтинської і Таганрозької округ визнало, що існування Донецької губернії без цих округів втрачало б сенс. Необхідно було прискорювати питання районування, ліквідації губерній по всій Україні, а поки на Донбасі негайно перейти до формування системи трьох потужних округів, пов'язаних безпосередньо з Харковом.

Президією ВУЦВК на засіданні 12 листопада 1924 р. ухвалили рішення звернутися до Президії союзного ЦВК з поданням про остаточне врегулювання усієї ділянки кордону з РСФРР. Прагнення поставити крапку у вирішенні цього питання диктувалося ще й необхідністю проведення на території обох республік передвиборної кампанії до скликання з'їздів. Ставилося також питання і про необхідність створення Паритетних комісій для поділу майна територій, де пересувалися кордони [71, арк. 42]. Союзною комісією зі встановлення кордонів між УСРР і РСФРР було затверджено проект, поданий паритетною комісією Донецького губвиконкому і Південно-Східним краєм, за яким значна частина території Шахтинської і Таганрозької округ переходили до Північно-Кавказького краю. Комісія затвердила лінію кордонів і просила союзний ЦВК ці справи не оголошувати, оскільки питання визначення усієї ділянки кордону остаточно не було вирішено. На цій території, що відходила до Південного Сходу, знаходилося багато майна всеукраїнського значення: шахти, заводи, радгоспи, дослідна станція Наркомзему тощо. У своєму зверненні до Голови РНК УСРР В. Чубаря секретар ВУЦВК А. Буценко просив створити комісію з розподілу цього майна, яка б протягом трьох тижнів закінчила справу

і через уряд УСРР подати її на остаточне затвердження ЦВК СРСР [71, арк. 43].

Ситуація із задоволенням культурних і національних запитів українського населення, що мешкало на прикордонній з Україною російській території, вимагала негайного поліпшення. Станом на 1926 р. в Курській губернії проживало 56 033 школярів-українців. Згідно мережі навчальних закладів, у 1924–1925 навчальному році лише у трьох сільських школах 345 дітей або 0,6 % отримували навчання на рідній мові. Планом губернського відділу освіти на 1926–1927 навчальний рік передбачалося відкриття 43 початкових шкіл з обслуговуванням 5 880 дітей, але навчання українською мовою мало здійснюватися лише у першому класі.

Тому керівництво УСРР, виходячи із загальноекономічної політики Союзу і беручи до уваги те, що нові адміністративно-територіальні одиниці повинні організовуватися не лише за національним принципом, але і з урахуванням економічних можливостей розвитку, подавало проект з урегулювання кордону з РСФРР, побудований на основі господарсько-економічних передумов і з урахуванням етнографічного моменту. Виходячи з цього, М. Полоз і А. Буценко вважали постанову Комісії у частині, де відхилялася українська заявка на відповідні волості Курської і Воронежської губерній, несправедливою. Слід було раз і на завжди виправити кордон між УСРР і РСФРР, отриманий у спадок від царату і передати українські території до складу УСРР. Такі дії цілком відповідали б проголошеній національній політиці і завданням розвитку економіки [120, арк. 52–56].

Загалом, проектом УСРР передбачалося приєднання до складу України частин територій Курської та Воронежської губерній загальною чисельністю населення 2 050 956 жителів, 69,0 % з яких становили українці. Однак Союзною комісією цей проект був задоволений лише частково. До складу УСРР була включена територія з населенням у 1 019 230 жителів (58,1 % українців). Поза межами України залишилися території споконвічно українських земель у складі Курської і Воронежської губерній з населенням у понад 70 % українців (1 031 726 жителів) [120, арк. 49–50].

Проте остаточна ухвала ЦК ВКП(б), який зайняв відкрито проросійську позицію, фактично анулювала підсумки тристоронньої угоди. Україні було передано 11 волостей Путивльського повіту і тільки окремі волості та селища інших етнічно українських повітів з населенням 271 081 чол., тобто близько 14% спірної території. Не зважаючи на протести місцевих жителів, величезні простори етнічних українських земель залишалися у складі РСФРР. Більше двох мільйонів українців опинилися в іншомовному і іншокультурному середовищі, під страшним тиском асиміляційних економічних та інформаційних процесів. І якщо до початку 1930-х рр. йшлося про перегляд кордонів і про створення на етнічно українських землях РСФРР україномовної культурної інфраструктури, то з початком 1930-х рр. почалося масове нищення українства не тільки на окраїнах, але і в самій республіці. Вистоявши сотні років проти асиміляторських російських впливів, українське населення у нових умовах психологічної і інформаційної експансії, політичного й економічного терору, почала втрачати опірні можливості. Українське пограничне розселення зазнало страшних ударів, що подекуди призвело до незворотних наслідків [94, арк. 137]. Проголошення політики українізації спонукало мешканців населених пунктів, що прилягали до кордонів України, піднімати питання про передачу їх до складу УСРР [11, арк. 8].

У 1925 р. Чернігівська губерньська адміністративно-територіальна комісія наполягала на приєднанні до території Чернігівської губернії всього Путивльського повіту Курської губернії, а не тільки тієї її частини, про яку йшлося у загальноукраїнському проекті вирівнювання кордонів губернії. Окрім національного чинника, тут слід було враховувати і економічне тяжіння не лише Грузчанської і Козачанської волостей Путивльського повіту до Конотопського району. Селище Крупець на півночі Путивльського повіту не менш тісно пов'язане економічно з селами колишньої Уланівської волості Ново-Сіверського округу Чернігівської губернії, так само як і сам Путивль пов'язаний з селами колишньої Ярославецької волості і через них з містами Глуховом і Кролевцем [120, арк. 2–2 зв.]. З іншого боку, лише приєднання до Чернігівщини всього Путивльського повіту могло вирівняти кордон.

Після приєднання частини Путивльського повіту до УСРР, за дорученням ВУЦВК і ЦК КП(б)У була здійснена прийомка цієї території. У ході її прийняття з'ясувалося, що кордон так і не був остаточно і чітко визначеним на відстані 53 верст через неузгодженість питання по Крупецькій волості і Тіткинському земельному товариству. Для здійснення вирівнювання цієї ділянки кордону необхідним було включення до складу УСРР всієї Крупецької волості і села Тіткине, земля якого входила до колишнього Путивльського повіту. До того ж, від селян прикордонних населених пунктів і сільських рад Тіткинської волості надходили заяви і постанови про приєднання до УСРР [120, арк. 4]. Заяви ґрунтувалися на природному тяжінні територій до УСРР з етнічно українським населенням. Вони ставали ще категоричнішими, коли Кремлем піднімалося питання про організацію Центрально-Чорноземної області, до якої включалася і Курська губернія.

Партійні і радянські органи РСФРР цим прагненням чинили шалений опір, аж до заборони виносити такі постанови і звільнення з роботи усіх, хто у цьому питанні проявляв ініціативу. Населення залякувалося примусовою українізацією та депортацією. Та не дивлячись на ці заходи, ставлення населення до питання приєднання територій до УСРР було в переважній більшості лише позитивним.

У разі реалізації проекту кордону, що висувався УСРР, Курській губернії було б нанесено значних збитків. Із загальної території губернії у 41 тис. квадратних верст, за даними станом на 1920 р., Курська губернія втратила б біля 35 % території, а із загального числа населення в 2 млн. 750 тис. осіб, було б відокремлено 738 400 осіб, тобто 27,4 % [126, арк. 42]. При цьому Курська губернія втратила б саме ті частини, у яких сільське господарство було найбільш інтенсифіковане, носило найбільш культурний характер і здійснювався засів технічних культур – цукрового буряка, картоплі для винокурної і крохмальної промисловості, соняшника і частково конопель. Із технічних культур, поза смугою відчуження від Курської губернії за проектом УСРР, залишалися одні коноплі, поширені в північних повітах губернії.

На думку російських представників у Союзній комісії, у промисловому значенні збитки, нанесені таким поділом для губернії, були б особливо відчутними. Із 168 ценових підприємств Курської губернії вона втратила б 66, тобто 30 %. Із понад 7 тис зайнятих у ценовій промисловості робітників втратила б більше 3 тис (майже 43 %), більше 50 % устаткування. Крім того, Курська губернія втратила б значну частину своїх енергетичних ресурсів, таких, як потужне Мовчанське болото, головні водорозділи рік, що були джерелом гідравлічної енергії, яка забезпечувала електроенергією особливо розвинену в Курській губернії борошномельну промисловість. Із загального промислового балансу губернії відбулося б вилучення продукту на 36 млн крб. В окремих галузях промисловості збитки, нанесені Курській губернії, а, відповідно, і всій Центрально-Чорноземній області РСФРР, виражалися б у наступному: по цукровій промисловості загрожувала втрата 54 % усіх заводів, у тому числі єдиного рафінадного. Повністю втрачалися крейдова, керамічна, лісопильна, крохмальна, вовняна, пенькова промисловості. Торф'яна промисловість втратила б 30 % своїх підприємств, борошномельна – 25 % зайнятих в ній робітників і до 30 % потужності, винокурна – до 40 % своїх заводів [12, арк. 30].

Загалом, по Курській губернії чисельність українців складала 60 % і якщо мали місце окремі випадки неув'язки кордону з етнографічним принципом, як, наприклад по Білгородському і Корочанському повітах, де українці були в меншості, то включення вказаних територій до складу УСРР обумовлювалося необхідністю випрямлення кордонів, зручністю адміністрування, а також наявністю цілого ряду інших умов.

Встановлення нового кордону за етнографічним принципом не тільки не йшло в розріз з умовами економіки і вимогами ведення господарства взагалі, а навпаки, підтверджувалися останніми цілком. Так, частина Курської губернії, що підлягала віднесенню до складу УСРР, різко вирізнялася на фоні решти губернії за структурою сільського господарства, яке обумовлювалося характером ґрунтів, кліматичними умовами, густотою населення і розмірами

земельної площі, а також за характером промисловості. Вона мала без сумніву значно більше спільних рис із Харківською губернією. У той час, коли південна частина Курської губернії була чорноземною, мала високу густоту населення і сприятливі кліматичні умови, північна частина губернії представляла собою менш сприятливий район сірих лісових суглинків і була менш заселеною.

Іншим, важливим характерним моментом для південної частини Курської губернії, що доводив сільськогосподарську подібність Харківської губернії, були посіви цукрового буряка, який становив головний масив по Харківській губернії, мав своє продовження і в південній частині Курської губернії і майже відсутній в її північній частині. Так, по Харківській губернії посіви цукрового буряка доходили до 7,5 %, по південних повітах Курської губернії до 2,2 %. Із 28 цукрових заводів, наявних на той час на території Курської губернії, 12 підприємств були розташовані на територіях, що підлягали приєднанню до УСРР. Вказаним приєднанням не тільки не порушувалася функціональність цих заводів, як це зрозуміло із доповіді професора В. Арциховського [68, арк. 114]. Це приєднання було цілком доцільним для створення природного буряко-цукрового району. Вказана обставина ставала логічним наслідком становища, в якому перебували на той час підприємства Курської губернії. Заводи цієї губернії за їх розташуванням, виробничій структурі і рентабельності поділялися на дві групи: південна – розташовувалася уздовж українського кордону та північна, що знаходилася у різних ґрунтово-кліматичних і господарських умовах. Південна група, що перебувала в більш сприятливих умовах, співпадала з Харківською групою підприємств, утворюючи з нею однорідний район цукрового виробництва.

По Воронежській губернії проектом УСРР з врегулювання кордонів передбачалося приєднання території із загальною чисельністю населення 1 243 756 жителів, із яких українців 930 852 осіб (74,4 %). Вказана територія включала увесь Валуйський повіт з населенням 289 680 жителів, із яких 159 952 – українці (54,9 %); частину Острогожського, з населенням 212 094 жителі, українців – 169 996 (80,1 %) жителів; Россошанський повіт з населенням 240 440

жителів, із яких українців 234 3454 (97,2 %) жителів; увесь Богучарський повіт з населенням 159 375 жителів, українців – 159 375 (84,1 %) жителів; частину Павловського повіту з населенням 139 372 жителі. українців – 71 510 (51,3 %) жителів; увесь Калачевський повіт з населенням 173 104 жителів, українців – 135 665 (78,3 %) жителів [12, арк. 30]. Наведені дані свідчать, що в цілому по всій частині території Воронежської губернії, яка підлягала приєднанню до УСРР, а також окремо по кожному повіту, українці становили абсолютну більшість.

Південний регіон Воронежської губернії, на який претендувала Українська СРР, згідно представленої нею карти, складався із 39 великих волостей чотирьох південних повітів, тобто 36,5 % загального числа укрупнених волостей губернії. Площа території, що підлягала відокремленню, становила 20 980 кв. верст або 36 % всієї території губернії з населенням близько 1 091 000 душ або 33,7 % від населення губернії. За національним складом це населення становило 72,2 % – українці, 27,3 % – росіяни [31, арк. 12].

Згідно українського проекту, який передбачав вирівнювання кордону з Воронежською губернією РСФРР, до території УСРР належало приєднати увесь Валуйський повіт у складі 17 волостей разом з містом Валуйки, загальним числом населення у 289 680 жителів (54,9 % українців) та безпосередньо прилеглі до Валуйського повіту частини території Острогожського, Росошанського і Богучарського повітів цієї губернії з населенням у 77,5 тис жителів (96,5 % українців) і територією у 8 тис кв. верст. Представники Росії наполягали, щоб частина Острогожського, Росошанського, Богучарського, Павловського і Калачівського повітів Воронежської губернії загальною чисельністю населення 693,4 тис жителів (78,2 % українців), з огляду на незручності залізничного сполучення останніх з Україною, залишити в межах РСФРР, що також викликало опір з боку представників України. Вказана територія була заселеною українцями більше ніж на 80 % і цю обставину не заперечували ні в комісії, ні в підкомісії [65, арк. 52].

На використання економічного чинника у позитивному вирішенні питання про приєднання цих територій до УСРР вказували показники забезпечення

землею, поширення основних зернових та масляних сільськогосподарських культур, розподілу робочої худоби тощо, що свідчило про однорідність господарства цього району з відповідними районами УСРР і на його відмінність з рештою частини Воронежської губернії. Основні показники економічного життя даного регіону з вираженим сільськогосподарським характером вказували на доцільність його об'єднання з основним масивом українських територій, де передумови і тенденції господарського розвитку ті ж, що і у вказаних районах Воронежчини.

Уся та частина території РСФРР, яку українським проектом передбачалося включити до УСРР у складі вищеперерахованих повітів, представляла собою однорідну з Україною територію, як з природно-історичних (грунти, кліматичні умови, густота населення і національність), так і з господарсько-економічних (сільське господарство, тваринництво, промисловість – цукрова і олійна) та адміністративних (характер і напрямки шляхів сполучення зручностей адміністрування із Харкова) міркувань.

Намагаючись знайти аргументи для залишення цих п'яти повітів з переважною більшістю українського населення у складі Воронежської губернії, представники РСФРР виходили на Комісію з пропозицією про утворення на цій території українського округу та зобов'язувалися проводити там політику «українізації». Ці «добрі наміри» російської сторони були абсолютно неприйнятними і категорично заперечувалися українськими представниками в Комісії. Утворення українського округу, що прилягав до території України і був економічно з нею однорідним, виглядало, щонайменше, абсурдним. Крім того, це суперечило б принципам здійснення основних завдань національної політики, проголошеної більшовиками, згідно яких республіки і області організуються у першу чергу за національною ознакою, як, наприклад, Татарська і Киргизька республіки, Німецька комуна.

Та й досвід існування цих повітів у складі Воронежської губернії за часів революції і здійснення у них національної політики, згідно рішень XII з'їзду РКП(б), мав настільки плачевні результати з огляду на відсоток утворення

українських шкіл, вживання української мови в низових органах управління, що їх можна пояснити або цілковитим невмінням, або надзвичайною складністю проведення із російського Воронежа національної політики стосовно порівняно далекого українського куточка губернії. Однак ці причини залишалися і надалі, тому не було підстав очікувати позитивних результатів у цьому напрямку. 23 січня 1925 р. Комісія ЦВК СРСР з врегулювання кордонів між РСФРР, УСРР і БСРР прийняла остаточну редакцію рішення, яка суттєво відрізнялася від листопадової 1924 р. редакції і збігалася з пропозиціями російської делегації.

Проект врегулювання кордонів узгоджувався ще більше як півроку. Нарешті, 16 жовтня 1925 р. голова ЦВК СРСР М. Калінін підписав відповідну постанову, за якою до складу УСРР підлягали приєднанню наступні частини території РСФРР: Семенівська волость Новозибківського повіту Гомелької губернії, яка включалася на правах району до території Глухівської округи УСРР; селище Зноб Трубчевської волості Почепського повіту і частина території Хінельської волості Севського повіту Брянської губернії. Частина Рильського повіту Курської губернії до складу колишнього Путивльського повіту, за виключенням колишньої Крупецької волості в старих її кордонах, територія якої розподілялася, головним чином, між Глухівським, Конотопським і частково Сумським округами УСРР. Колишня Криничевська волость Грайворонського повіту Курської губернії, яка включалася до складу Сумського округу УСРР; південна частина Грайворонської волості Грайворонського повіту і Муромська волость Білгородського повіту, яка включалася до складу Харківського округу УСРР; Троїцька і частина Уразівської волості Валуйського повіту Воронежської губернії [11, арк. 18].

Постанова фактично повторила рішення Комісії, за винятком деяких моментів: додатково було вирішено передати Україні з Путивльського повіту Курської губернії Приміську, Ново-Гончарну, Ново-Слобідську, Шалигінську і Білочітську волості. Крім того, в документі містився пункт про включення до складу РСФРР частини Донецької губернії УСРР, за яким остаточно до Росії відійшли територія

Східного Донбасу у складі Совітинської, Голодаєвської, Федорівської, Миколаївської (з містом Таганрогом), Матвієво-Курганської волостей, східної частини Катерининської волості Таганрозького округу Донецької губернії, а також Шахтинська, Глибокінська, Кам'янська, Усть-Білокалитвенська, Ленінська, Володимирівська, Сулинська волості і частина території Сорокинської, Олексіївської волостей Шахтинської округи Донецької губернії.

У зв'язку з переходом Шахтинської і Таганрозької округ УСРР до РСФРР, лінія кордону між республіками визначалася наступним чином: Сорочинський район розділявся річкою Сіверський Донець на дві частини, із яких північна відходила до РСФРР, а південна залишалася у межах УСРР. Далі кордон проходив по річці Сіверський Донець аж до впадіння в неї річки Великої Кам'янки. Станція Гундорівська у встановлених кордонах землекористування відходила до РСФРР. При встановленні зовнішніх кордонів землекористування станиці Гундорівська рудники не входили у внутрішню межу і залишалися в межах УСРР. Далі кордон проходив по річці Велика Кам'янка. Хутори Новий Шеверів і Плешаков відходили до РСФРР, а хутори Власове і Королеве залишалися за Україною. Далі кордон пролягав між землеволодіннями радгоспу «Червона могила» і хуторами Ковальове, Платове і Гукове. Звідси кордон проходив по межі села Криничне, охоплював хутір Добриднів, тобто по кордоні Шараківського району [11, арк. 8].

Далі кордон пролягав по території Олексіївського району і залишав у межах УСРР станцію Остапова і хутори Ново-Єфремівський, Ново-Олександрівський, Великий Тузлівський, до Таганрозького округу і, пролягаючи по старому окружному кордону Шахтинського і Таганрозького округів впродовж п'яти верст, спрямовувався до річки Тузлова по районному кордону між Голодаєвським і Дмитрівському районах до річки Міус. По річці Міус він проходив по кордонах землеволодіння сіл Маринівська, Григорівська і Голодаєвського так, що села Маринівка і Григорівка залишалися в межах УСРР, а село Голодаєвка відходило до РСФРР.

Пролягав далі по межі землеволодіння німецьких колоній Вишлірівка,

Марингейм і Густав Фельд. Ці колонії відходили до РСФРР. Далі кордон проходив по Амвросіївській районній межі до річки Середній Єланчик. Потім кордон встановлювався по землеволодінням села Покров-Кириївка, хуторів Катеринославського, Слюсареві до балки Грузівський Єланчик, залишаючи північно-західну частину Катеринівського району в межах УСРР. По балці Грузький Єланчик пролягав аж до кордону Маріупольського округу [89, арк. 29].

Склалася ситуація, за якої Паритетна комісія, створена із представників Донецького губернського виконкому і Північно-Кавказького крайового виконкому РСФРР, не погодивши прийняті рішення з урядом України і не маючи санкцій ВЦВК, передала до складу Північно-Кавказького краю РСФРР вісім районів Шахтинської округи з м. Шахти і шість районів Таганрозької округи з м. Таганрог [71, арк. 76]. При розгляді українським компартійним центром проекту, внесеного Донецьким губвиконкомом до Паритетної комісії зі встановлення кордонів, фактично проведеного в життя, Політбюро ЦК КП(б)У прийняло рішення внести корективи в представлений проект. Виходячи з політичних міркувань (перевага українського населення), так із міркувань економічного характеру, 4 райони Таганрозького округу із переданих Північно-Кавказькому краю (Федорівський, Катеринославський, Матвієво-Курганський і Голодаєвський) вирішили залишити в межах УСРР. У Союзній комісії з врегулювання кордонів при ЦВК СРСР за участі представників РСФРР і Північно-Кавказького краю, із вищезазначеного питання було досягнуто повної згоди. Було прийнято пропозицію української сторони передати зі складу УСРР лише 10 районів.

Упродовж 1924–1925 рр. Таганрозька округа була повернута до складу Південного Сходу Росії, зі зменшеною територією і кількістю населення. У ньому залишилося 5 районів: Федорівський, Миколаївський, Матвієво-Курганський, Советінський і Голодаєвський. Червоно-Лугський, Дмитрієвський і Амвросімівський райони залишилися в Україні, а Катерининський перестав існувати. Саме місто Таганрог було затверджене декретом від 1 березня 1926 р. у списку міст Північно-Кавказького краю

РСФРР. Вирівнювання кордону УСРР з Північно-Кавказьким краєм РСФРР пояснювалося адміністративною і економічною доцільністю, намаганням залагодити суперечності, що виникали між посадовцями обох сусідніх республік та незадоволенням населення. Це спірне питання двічі піднімалося на засіданнях місцевої паритетної комісії з урегулювання кордонів УСРР з Північно-Кавказьким краєм. Однак через відсутність консенсусу сторін було передане до Міжреспубліканської паритетної комісії, утвореної постановою ЦВК СРСР від 10 листопада 1925 р. [72, арк. 8].

При остаточному визначенні кордонів між УСРР і Північно-Кавказьким краєм РСФРР, на порядок денний постали питання про територіальну належність залізничних станцій Чортково та Успенка. Каменем зіткнення стала станція Чортково Південно-Східної залізниці, що розташовувалася на самому кордоні між Старобільською округою УСРР і Донецькою округою Північно-Кавказького краю РСФРР. Матеріали з питання територіальної належності станції знаходилися в Центральній адміністративно-територіальній комісії, охоплювали період з 1924 р. до 1926 р. [33, арк. 21]. Хоча на місці ця суперечка тягнулася ще з 1921 р. Суть колізії полягала в тому, що Старобільськ вважав, що виходом із створеної ситуації стане приєднання частини території Донецького округу зі станцією Чортково до УСРР, а Північно-Кавказький край бачив вихід у приєднанні хутора Мілового з прилеглою територією Старобільської округи до території РСФРР. Крім того, встановлений державний кордон проходив по лінії Південно-Східної області, штучно розділяв економічно однорідні й пов'язані між собою частини території Старобільської округи УСРР та Донецької округи Північно-Кавказького краю.

Станція Чортково була пунктом відправки сільськогосподарської продукції Біловодського хліботорговельного району, що займав третину території Старобільської округи. Коштом Старобільської округи через цю станцію забезпечувалося перевезення мільйонних вантажів. У результаті проведеного адміністрування створилася ситуація, за якої єдиний пункт відправки вантажів великої території і зручної по відстані до основного пункту збуту цього району

– станції Чортково – знаходився на території іншої республіки. Старобільська округа – єдина округа в Україні, що не мала залізниці на своїй території. Тому єдиним транспортним рішенням для неї була станція Чортково. Дотація центру до місцевого бюджету Старобільської округи становила 56,4 %, що також було єдиним по Україні [120, арк. 42]. При втраті частини території, що прилягала до станції Чортково, Старобільська округа ставала перед загрозою розформування. Виключення її з прибуткової частини кошторису місцевого бюджету Міловського району робило самостійне існування Старобільської округи, як окремої бюджетної одиниці, неможливим.

Раціональності у її розформуванні також не було. Вона представляла собою суто аграрний край і серед сусідніх округів не було таких, до яких би мали тяжіння окремі її частини. Приєднання ж Старобільської округи частинами до інших округ склало б відстань між районами та окружним центром до 200 км. Це унеможливило б адміністративне обслуговування за браком телефонного і залізничного сполучення. Тому ЦАТК при ВУЦВК на засіданні 17 вересня 1925 р. прийняла рішення про приєднання станції Чортково з прилеглою територією до складу Старобільської округи [10, арк. 25].

Паритетна комісія, що складалася з представників УСРР і Північно-Кавказького краю на засіданні 2–3 жовтня 1925 р. в м. Ростові підтвердила необхідність змін кордону. Однак спільної згоди сторони так і не досягли. 5 листопада 1925 р. через Постійного представника Г. Петровського до ЦВК Союзу РСР від уряду УСРР була передана доповідна записка з проханням про якнайшвидше вирішення питання зі станцією Чортково. Чергове засідання Паритетної комісії у лютому 1926 р. результату так і не дало. Центральна Паритетна комісія при ЦВК СРСР стала наступною інстанцією у вирішенні питання належності станції Чортково. На засіданні 17 червня 1926 р. вона визнала недоцільним передання станції Чортково зі складу РСФРР до УСРР і відправила це питання на вирішення ЦВК СРСР [70, арк. 28].

Місцева паритетна комісія з розв'язання питань, пов'язаних з врегулюванням кордонів і взаємних розрахунків між Північно-Кавказьким краєм РСФРР і УСРР,

складалася із представників УСРР і Північно-Кавказького краю РСФРР. На її засіданні 2–3 грудня 1925 р., що проходило в м. Ростові обговорювалися усі спірні питання і, зокрема, про територіальну належність станції Успенської Донецької залізниці. Після детального обговорення паритетною комісією, було прийнято рішення станцію разом із селищем залишити у складі Сталінської округи УСРР [30, арк. 1], що повністю відповідало адміністративним і економічним умовам, які склалися у цьому регіоні. Станція, що відносилася до Північно-Кавказького краю РСФРР, мала нерозривний економічний зв'язок із селищем Успенка, яке належало до УСРР. Вона була базою для здійснення усіх хлібозаготівельних операцій у цій частині території УСРР. Землекористування села Успенського простягалось на північ і віднесення його до складу Північно-Кавказького краю потягнуло б за собою зміну кордонів на значному відрізку. Місцева паритетна комісія, одногосно затвердивши це рішення, подала його на розгляд Паритетної комісії ЦВК СРСР. Паралельно висловлювалося прохання санкціонувати на своєму засіданні встановлення державного кордону.

Питання про станцію Успенська, поряд з іншими питаннями врегулювання державних кордонів УСРР, розглядалося Паритетною комісією ЦВК СРСР на засіданні 17 липня 1926 р. у Москві. Ця комісія, приймаючи до уваги узгодженість питання про станцію Успенська між представниками Північно-Кавказького краю РСФРР і УСРР, а також враховуючи економічні умови, визнала доцільним приєднання означеної станції до УСРР за умови відповідної санкції ВУЦВК. Після цього питання мало бути винесене на розгляд ЦВК СРСР.

Намагаючись прикритися «ініціативою мас» у вирішенні територіальних спірних питань, у березні 1927 р. до секретаріату ВУЦВК був направлений «ходок» від станції Успенська. Фактично не маючи на це ніяких повноважень, він подав нібито від жителів станції Успенка заяву з клопотанням про передання самої станції і селища до складу Таганрозького округу Північно-Кавказького краю РСФРР. Ця заява, за відсутності якихось вагомих господарських чи політичних мотивів і вказівок на таке «бажання» з боку населення, Центральною Адміністративно-територіальною комісією була залишена без результатів. Однак

історія розгляду питання на цьому не закінчилася. Цей громадянин направився до Москви у ЦВК РСФРР, а потім і в ЦВК СРСР. Яким чином цим «ходаком» було поставлене питання в центральних органах, українській стороні не було відомо. Однак, на основі досліджених нами відповідних витягів з протоколів стає зрозумілим, що на підставі клопотання цього громадянина, ЦВК РСФРР на засіданні 21 березня 1927 р. прийняв рішення про передачу станції Успенська із селищем Успенка до складу Таганрозького округу Північно-Кавказького краю. 23 березня 1927 р. вказана постанова ВЦВК була затверджена на засіданні Президії ЦВК СРСР [31, арк. 6].

Відразу виникає питання, яким чином клопотання «ходака», як потім з'ясувалося, колишнього чиновника І. Вертело, а на той момент – торговця по патенту 3 розряду, було задоволене відповідними інстанціями впродовж трьох днів? До цього питання про територіальну належність станції і селища залишалося не розв'язаним, починаючи з постанови місцевої паритетної комісії, тобто з грудня місяця 1925 р. і постанови Союзної паритетної комісії від 17 липня 1926 р. до березня 1927 р.

Фактично розв'язання питання про станцію Успенська, його проходження і обробка набули некоректного характеру. По-перше, ЦВК РСФРР, прийнявши рішення 21 березня 1927 р. без погодження в такій редакції з ЦВК УСРР, виніс його на затвердження ЦВК СРСР. По-друге, ЦВК СРСР розглянув питання про станцію Успенська не за пропозицією з боку Союзної паритетної комісії, як це зафіксовано в протоколі останньої, а за внесенням Президії ВЦВК. По-третє, союзний ЦВК, прийнявши до розгляду пропозицію ВЦВК про станцію Успенська і не погодивши цього питання з ЦВК УСРР, виніс по ньому рішення через три дні після постанови ВЦВК, тобто 23 березня. По-четверте, союзний ЦВК, розглядаючи це питання, прийняв по ньому рішення за відсутності уповноваженого на те з боку ЦВК УСРР. Таким чином, процес розгляду цього питання і вирішення його в такий спосіб, стало прямим порушенням встановлених Конституцією СРСР норм у частині врегулювання кордонів між окремими союзними республіками. Президія ЦВК СРСР мала право

затверджувати лише погоджені між ними питання.

На засіданні Президії ВУЦВК від 4 квітня 1927 р. обговорювалися постанови ЦВК СРСР від 9 березня 1927 р. та 23 березня 1927 р., а також ЦВК РСФРР від 21 березня 1927 р. щодо врегулювання кордонів між УСРР та РСФРР. Було зрозуміло, що встановлений кордон між УРСР та РСФРР в районі станції Чортково не відповідав економічним та адміністративним вимогам. З іншого боку – викликав багато суперечок між Старобільською округою УСРР і Донецькою округою Північно-Кавказького краю РСФРР. ВУЦВК звертався з проханням до ЦВК СРСР переглянути свою постанову від 9 березня 1927 р. та задовольнити клопотання УСРР щодо приєднання станції Чортково з прилеглою територією до Старобільської округи УСРР. Висловлювалося аргументоване бажання залишити залізничну станцію і селище Успенка в складі Сталінської округи УСРР [11, арк. 39].

Архівні документи засвідчують потужне протистояння, яке існувало між представниками партійних і радянських органів Північно-Кавказького краю РСФРР і Старобільською та Сталінською округами УСРР. Голова ЦАТК УСРР А. Буценко висловлював перед партійними органами незадоволення з того, що клопотання по радянській лінії керівних органів УСРР у частині встановлення кордонів між УСРР і Північно-Кавказьким краєм РСФРР завжди відхилялися у союзних інстанціях. У той час наполегливі домагання з боку представників Північно-Кавказького краю РСФРР отримували позитивне вирішення [31, арк. 3]. Союзними органами замовчувалися дані про етнографію суміжних з УСРР округів і районів Північно-Кавказького краю РСФРР. Хоча у Північно-Кавказькому краї за переписом 1926 р. проживало 3 млн. 106,8 тис. українців (37,1 %), у тому числі в Кубанській окрузі – 915,4 тис. (61,5 %), Донській – 498,3 тис. (44,0 %), Армавірській – 305,1 тис. (32,9 %), Ставропольській – 245,7 тис. (38,8 %), Сальській – 207,2 (43,9 %), Сіверськодонецькій – 206,5 (55,1 %), Терській – 194,1 (30,2 %), Таганрозькій – 191,8 (71,5 %), Чорноморській – 103,9 (35,7 %), Майкопській – 94,3 (28,6 %), Шахтинській – 70,8 (13,1%). Українці мали абсолютну більшість у 37 районах Північно-Кавказького краю: Ремонтинському – 93 %; Таганрозькому –

93 %; Косарському – 90 %; Леоно-Калитвенському – 90 %; Канєвському – 89 %; Темрюкському – 89 %; Старомінському – 87 %; Арзгирському – 86 %; Курсавському – 86 %; Мало-Курганському – 86 %; Азовському – 85 %; Брюховецькому – 85%; Краснодарському – 85 %; Павловському – 85 %; Сальському – 84 %; Приморсько-Ахтарському – 82 %; Кущевському – 80 %; Мілеровському – 80 %; Тімашевському – 79%; Абінському – 76%; Вигодельненському – 75%; Горяче-Ключівському – 75 %; Єйському – 74 %; Северському – 70 %; Слов'янському – 70 %; Дивенському – 69 %; Кримському – 69 %; Кореновському – 65 %; Єсентукському – 64 %; Арапському – 62 %; Баталпашинському – 60 %; Завітінському – 55 %; Зимовниківському – 55 %; Невинномиському – 55 %; Мечетинському – 54 %; Геленджицькому – 52 %; Апшеронському – 51 % [39, с. 142].

До секретаріату Голови ЦВК Союзу РСР надходили заяви від громадян Донецької округи Північно-Кавказького краю. У них вони вказували на незадовільну національну політику взагалі і щодо донського, кубанського і неректорського козацтва зокрема. Людям було незрозуміло, чому існувала колосальна різниця між теоретичним проголошенням національної політики і її практичним втіленням. З огляду на декларацію про право нації на самовизначення, варто було враховувати побут, звичаї та історію цього народу і регіону. Тому населення краю протестувало проти поділу Донецької області між УРСР і РСФРР [13, арк. 4].

Керівництво російської республік не бажало йти на компроміс. Однак нарешті, наполягання української сторони на приєднанні колишньої Леоно-Калитвинської волості Донецького округу Північно-Кавказького краю до складу Старобільської округи на 90 % заселеної українцями, знайшло позитивне вирішення у постанові ЦК ВКП(б) [89, арк. 7]. У грудні 1926 р. був здійснений Всесоюзний перепис населення. Він показав, що в Росії були прикордонні з Україною території Північно-Кавказького краю з переважаючим українським населенням. Чисельність українців у них склала 2 млн 733 тис осіб. Зокрема, в Краснодарському районі налічувалося 103 тис. українців (84 %

усього населення), Таганрозькій окрузі – 192 тис (72 %), Кубанській окрузі – 915 тис (62 %). Сукупна кількість українців у Північно-Кавказькому краї дорівнювало 3 млн 107 тис. (37 % усього населення) [58].

Проект, прийнятий Союзною комісією під головуванням О. Черв'якова і затверджений ЦВК СРСР 16 жовтня 1925 р., передбачав лише часткове врегулювання кордонів між УСРР і РСФРР в межах Курської та Воронежської губерній в порядку адміністративного вирівнювання.

Незважаючи на репресії, до яких вдавалися представники влади Курської і Воронежської губерній, потік листів і скарг до державних органів УСРР не припинявся. Підтвердженням цього є доповідної записки ЦК КП(б)У до ЦК ВКП(б) у квітні 1928 р.: «Українське населення означених територій дуже цікавиться питанням приєднання до УСРР, про що свідчить клопотання на адресу ВУЦВК як від цілих поселень і волостей, так і від груп окремих громадян. При чому були випадки, що за подібні клопотання ходаки зазнавали репресій від місцевих органів влади» [68, арк. 110].

Так у черговий раз постало питання про перегляд російсько-українського кордону. В основі наполегливого бажання розв'язати цю проблему було намагання українського уряду забезпечити національно-культурний розвиток українців, що мешкали поза межами УСРР. Факти свідчили, що внаслідок глибоко закорінених шовіністичних пережитків, українці, що мешкали в прикордонних з УСРР територіях Російської Федерації, зазнавали русифікації. На це вказувалося і в доповідній записці ЦК КП(б)У, де наводилися матеріали обстежень, проведених ВУЦВК. Зокрема, констатовалося «явне порушення і brutальне викривлення національної політики партії щодо українського населення у Курській, Воронежській губерніях, не кажучи вже про Північно-Кавказький край, де українська людність по-справжньому русифікується» [68, арк. 113]. Нарком освіти УСРР О. Шумський восени 1926 р. надіслав Президії ВУЦВК доповідну записку «Про стан освітньої роботи серед українського населення РСФРР», де вказував на критичну ситуацію у здійсненні цієї роботи.

Нарком юстиції М. Скрипник у своїх виступах і публікаціях твердив, що

необхідною передумовою вільного розвитку української національної меншості в РСФРР є розв'язання проблем кордонів. Виступаючи у квітні 1925 р. на пленумі ЦК КП(б)У, він зазначав, що перегляд лінії кордонів у такий спосіб, як це було зроблено, може «посіяти в українців сумніви і недовіру до дійсного і реального значення наших заяв у галузі українського національного питання» [110, с. 317, 319]. Проблему вирішення територіального розмежування між республіками він піднімав і у статті «Про кордони УСРР», дійшовши, зокрема, висновку, що культурні потреби різних національних груп якнайповніше можна задовольнити лише в межах національних республік. При чому зусилля усієї маси народу кожної національності повинні об'єднуватися у боротьбі за культурний поступ [110, с. 321]. Зволікання з розв'язанням цієї проблеми, на його думку, уже в 1928 р. почало давати свої негативні наслідки.

Проте, усі намагання уряду УСРР, спрямовані на справедливе визначення кордонів України, на забезпечення культурно-національного розвитку її народу, виявилися марними. Найвиразніше підсумок кордонної епопеї 1920-х рр. підвів один з її учасників А. Буценко: «Більш ніж скромна поведінка, серйозне і вдумливе ставлення до питання з боку представників УСРР, які подали цілком і всебічно обґрунтований проект, в решті звели його нанівець. У той час наполегливі домагання і вимоги представників РСФРР, що не соромилися афішувати свої претензії, завжди супроводжувалися їх задоволенням» [73, арк. 93].

27 березня 1928 р. на закритому засіданні Малої Президії ВУЦВК знову обговорювалися прохання українського населення Північного Кавказу, Курщини та інших регіонів, де мешкали етнічні українці, про приєднання цих місцевостей до України. Доповідав з цього питання секретар ВУЦВК А. Буценко. За результатами обговорення було вирішено доручити Центральній адміністративно-територіальній комісії приступити негайно до детального вивчення усіх тих заяв, що надходили до ВУЦВК. Це були заяви від сільських громад та окремих організацій про приєднання до території України тієї чи іншої адміністративної одиниці окремих суміжних з УСРР союзних республік. Планувалося, що після вивчення ситуації, потрібно буде знову це питання винести на засідання Президії ВУЦВК [65, арк. 5].

У травні 1928 р. М. Скрипник знову звернувся до Політбюро ЦК КП(б)У з офіційним поданням. Його записка була розглянута. Л. Кагановичу і В. Чубарю було доручено відредагувати і переадресувати її до ЦК ВКП(б). Редагування записки звелось до того, що зникли претензії на ті частини Північно-Кавказького краю, у яких українці становили більшість населення. Л. Каганович знав, що Й. Сталін реагував на рядок із гімну УНР, в якій називалися етнографічні кордони України («від Сяну до Дону»), як бик на червоне. Разом з надісланою запискою Л. Каганович направив особисте послання Й. Сталіну, в якому просив поставити на закриті засідання секретаріату ЦК ВКП(б) питання «про передачу УРСР повітів з більшістю українського населення Курської та Воронежської губерній у зв'язку з районуванням Центрально-Чорноземної області» [41].

У ході вирішення територіального питання варто було б тримати в полі зору і повну одноманітність господарсько-економічної структури суміжних територій УСРР і Північно-Кавказького краю РСФРР, а також господарську колізію, що створювалася з моменту встановлення державних кордонів. Необхідність приєднання Донецької округи, крім принципу етнографічного, підтримувалася ще економічною одноманітністю цієї округи зі східною частиною УСРР. Завдяки великим вугільним покладам у басейні річки Калитви ця округа ставала природнім продовженням Донецького вугільного басейну.

Відокремлення ж станції Чортково від Біловодського хлібо-торгівельного району, який включав третину Старобільської та частину Луганської округ, було неприпустимим. Приєднання Донецько-Шахтинської округи до РСФРР штучно розділяло Донбас, як господарсько-цілісну одиницю, між двох республік. Це мало негативні наслідки в управлінні підприємствами. Разом з тим, повернення до складу УСРР Таганрозької округи з 257 тис населення, тобто 37 % від населення середньостатистичного української округи, по-перше, дало б можливість підняти господарство та економіку як міста Таганрог, так і округи в цілому. По-друге, вирівняти у цьому місці державну межу, що вклинювалася у територію України. Крім того, цей кордон розділив навпіл і

селище Мілове, навіть окремі приміщення, залізничне депо, ринок, відділення Донвугілля. Місцева влада, перевершуючи сама себе, встановлювала міліцейські кордони, через які не пропускали населення на базар, що знаходився на російській території селища. Ці заходи провокували конфлікти, часто з кримінальними наслідками.

Однак суперечки в окремих прикордонних пунктах не припинялися. 19–24 жовтня 1928 р. відбулося засідання Президії ВЦВК СРСР, на якому слухалося й питання про врегулювання кордонів між РСФРР і УСРР в районі Брянської, Курської і Воронежської губерній [31, арк. 14]. Було внесено зміни до змісту постанови Президії ЦВК Союзу РСР від 16 жовтня 1925 р. про врегулювання кордонів УСРР з РСФРР і БСРР. До складу УСРР включали, крім частин території РСФРР, вказаних у попередній постанові, наступні населені пункти РСФРР: села Рашковичі і Смокарівка Хинельської волості Севського повіту Брянської губернії; села Стариці, Приліпки і Огірково Муромської волості Білгородського повіту; села Велика Рибиця, Миропілля, Студенки, Пенянки, Запсілля, Олександрія, Василівка і Нове Село Миропільської волості Грайворонського повіту тієї ж Курської губернії.

Окремим пунктом зазначалися території, які вирішили залишити в кордонах РСФРР: селище Зноб Трубчевської волості Почепського повіту і село Грудське колишньої Полдивотської волості Севського повіту Брянської губернії. Крупецька волость колишнього Путивльського повіту Курської губернії в старих її кордонах залишалася без змін. Також залишалися без змін кордони сіл Уразове, Шведунівки, Герасимівки, Довголівки, Конотопівки, Уразівської волості Валуйського повіту Воронежської губернії [125, арк. 54].

Негативно такі підходи до належного вирішення адміністративно-територіальних питань відбивалися і на оперативному управлінні промисловими підприємствами. Варто зауважити, що встановлення державної межі поміж УСРР і РСФРР за етнографічним принципом цілком відповідало б кордонам сільськогосподарських і економічних районів. Розглядаючи карти початку 1920-х рр., можна скласти уявлення про вигляд України, якби наприкінці другого

десятиліття XX ст. історія повернулася іншим боком.

Отже, тодішній державний кордон між республіками, що входили до єдиної держави – Союзу РСР, був фактично адміністративно-територіальною межею і не відігравав значної ролі у долях людей чи у становищі суб'єктів господарювання. З розпадом Радянського Союзу він став державним кордоном, що розділив території суверенних держав, а разом з тим і низку населених пунктів, таких як Успенка, Чортково, Мілове, частини яких перетворилися на суміжні закордонні селища. Колишня адміністративно-територіальна межа Ростовської і Донецької областей розділила навіть залізничне полотно, подвір'я мешканців. Ще гіршою є ситуація, коли кордон розділив суб'єкти господарювання, які тепер живуть в дивному правовому режимі. Похід до магазину, криниці на протилежну сторону вулиці, в обхід прикордонного та митного контролю, є порушенням правового режиму перетину кордону і фактично тягне за собою адміністративну відповідальність. Можливість запровадження візового режиму між Україною і Російською Федерацією в черговий раз поставить у скрутне становище мешканців цих територій.

Проаналізувавши ситуацію, що склалася у 1920-х рр. у територіальному питанні між Кримом, який став автономією у складі РСФРР, і Україною, можна зробити наступний висновок. З огляду на економічні та географічні чинники, Крим більше тяжів до України, ніж до Росії. Національний рух в Україні після революції був сильним і представляв собою реальну загрозу для далекосяжних планів більшовиків з відтворення імперії. Тому приєднання до України найбільшої за територією та чисельністю населення національної радянської республіки, стратегічно важливого і тільки частково приборканого Криму, заперечувалося. Вирішення кримських економічних проблем, а російських – геостратегічних, більшовики бачили у відокремленні від України десяти південних волостей. Тверда позиція українського керівництва та небажання московського центру ще більше загострювати і без того складні російсько-українські територіальні відносини цього періоду, зберегли південні повіти у складі України.

Список використаних джерел до другого розділу

1. Автобіографічні анкети членів ВУЦВКу // ЦДАВО України. Ф. 1 («Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет»). Оп. 1. Спр. 22. 15 арк.
2. Андреев Е. М. Население Советского Союза: 1922–1991. М.: Наука, 1993. 143 с.
3. Білик Б. Як встановлювали кордони України в 1918–1928 рр. // Вісник Київського національного торговельно-економічного університету. 2005. № 5. С. 102–108.
4. Бикова Т. Створення Кримської АСРР (1921 р.) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. Випуск 11. 2003. С. 177–209.
5. Бикова Т.Б. Створення Кримської АСРР (1917–1921 рр.). К., 2011. 247 с.
6. Борысенко Е. Украина и Россия: спор о границах в 1920-е годы // Регионы и границы Украины в исторической ретроспективе. М.: Институт славяноведения РАН, 2005. С. 205–238.
7. Борьба за советскую власть в Крыму. Сборник документов и материалов. В 2-х томах. Т. 1 (март 1917 г. – апрель 1918 г.). Симферополь: Крымиздат, 1957. 319 с.
8. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. У 3-х т. Т.3. Час світу. К.: Основи, 1998. 631 с.
9. Васильчук Г.М. Радянська Україна 20–30-х рр. XX ст.: сучасний історіографічний дискурс. Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2008. 314 с.
10. Виписи з протоколів засідань ЦВК СРСР, ВУЦВК, Раднаркомів СРСР та УРСР і комісій при них, РПО СРСР, інформзведення постпредства УРСР при уряді СРСР. Листування з наркоматами УРСР, ДПУ, з Конотопським, Коростенським і Уманським окрвиконкомами про врегулювання кордону між УРСР, РРФСР, БРСР. Про встановлення пільг для червоноармійців, про землекористування трудящих євреїв // ЦДАВО України. Ф. 1

- («Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет»). Оп. 2. Спр. 2628. 267 арк.
11. Виписи з протоколів засідань Президії ЦВК СРСР, ВУЦВК і Раднаркому УСРР. Листування з ЦВК СРСР і Наркомземом УСРР про врегулювання кордонів з РСФРР і БСРР в районах Курської, Воронежської і Брянської губерній. // ЦДАВО України. Ф. 1 («Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет»). Оп. 2. Спр. 2918. 50 арк.
12. Випис з протоколу засідання Президії ВУЦВК про затвердження проекту постанови про освітню роботу серед українського населення союзних республік. Доповідь Курського губернського відділу народної освіти про стан освітньої роботи серед нацменшостей в губернії // ЦДАВО України. Ф. 1 («Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет»). Оп. 2. Спр. 3146. 31 арк.
13. Виписи з протоколів загальних зборів та заява громадян населених пунктів Північно-Кавказького краю до ВУЦВК про приєднання до України. Карта Північно-Кавказького краю // ЦДАВО України. Ф. 1 («Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет»). Оп. 2. Спр. 3275. 20 арк.
14. Виписи з протоколів засідань Політбюро і Секретаріату ЦК КП(б)У, ВУЦВК. Доповіді, доповідні записки та листування з ЦК КП(б)У про проведення перевиборів Рад, про врегулювання державних кордонів між РСФРР і УСРР, звіт про роботу Центральної лікувальної комісії ВУЦВК // ЦДАВО України. Ф. 1 («Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет»). Оп. 3. Спр. 2504. 308 арк.
15. Географія українських і суміжних земель. (Факс. Перевид.). К.: Обереги, 2005. Т. 1.: Загальна географія. 528 с.: іл.
16. Гарчев П. І. Республіка Тавріда. К.: Політвидав України, 1990. 127 с.: ілюстр.
17. Горизонтов Л. Е. Украина в зеркале регионалистики // Регионы и границы Украины в исторической ретроспективе. М.: Институт славяноведения РАН, 2005. С. 4–11.

18. Гошуляк І. Л. В. І. Ленін і Компартія України // Про минуле – заради майбутнього. К.: Видавництво при Київському університеті, 1989. С. 50–68.
19. Декларация прав народов России // Большая советская энциклопедия. М.: Советская энциклопедия, 1969–1978. Т. 6. С. 380.
20. Декрет СНК УССР «О Донецкой губернии» // Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. 1919. 7 февраля. № 6. Ст. 73.
21. Декрет Тимчасового робітничо-селянського уряду України «Про назву Української Республіки» // Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. 1919. Ч. 2. 12–15 січня. С. 22.
22. Декрет Тимчасового робітничо-селянського уряду України «Про призначення Х.Г. Раковського головою уряду» // Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. 1919 Ч. 4. 25–31 січня. С. 43.
23. Декларация Тимчасового робітничо-селянського уряду України // Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. 1919. Ч. 4. 25–31 січня. С. 46–51.
24. Декрет Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета «Об объединении советских республик: России, Украины, Латвии, Литвы, Белоруссии для борьбы с мировым империализмом» // Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства РСФСР. 1919. 6 июня. № 21. Ст. 264.
25. Декрет ВЦВК от 1 марта 1926 г. «Об утверждении списка городов Северо-Кавказского края»: http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_2842.htm.
26. Двенадцатый съезд РКП(б). 17–25 апреля 1923 г. Стенографический отчет. М.: Издательство политической литературы, 1968. 921 с.
27. Дмитрієнко М. Д. Зміни в адміністративно-територіальному устрої України в 1919–1920 рр. // Український історичний журнал. 2004. № 1. С. 43–52.
28. Дністрянський М. С. Кордони України. Територіально-адміністративний устрій. Львів: Світ, 1992. 144 с.

29. Документи про врегулювання кордонів між РСФРР, УСРР і БСРР (протоколи, доповіді, доповідна записка, листування, таблиці, карта) // ЦДАВО України. Ф. 3 («Постійне представництво УРСР при уряді СРСР (м. Москва)»). Оп. 1. Спр. 1953. 107 арк.
30. Доповідні записки ЦАТК при ВУЦВК до Політбюро ЦК КП(б)У та до комфракції Президії ВУЦВК про державні межі поміж УРСР та РСФРР і про фінансовий ефект реформи укрупнення округів // ЦДАВО України. Ф. 1 («Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет»). Оп. 3. Спр. 2523. 21 арк.
31. Доповідні записки ЦАТК при ВУЦВК з додатками про врегулювання державних кордонів УРСР з РРФСР та БРСР // ЦДАВО України. Ф. 1 («Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет»). Оп. 3. Спр. 2524. 16 арк.
32. Доповіді, історико-етнографічні довідки, виписки із протоколів і переписка з питання врегулювання кордонів між РСФРР і УСРР // ГАРФ. Ф. 6892 («Комісія ЦВК з районування»). Оп. 1. Спр. 4. 148 арк.
33. Доповідна записка ЦК КП(б)У в ЦК ВКП(б) про державні кордони УСРР і Північно-Кавказького краю в районі ст. Чортково. Доповідна записка ВУЦВК в ЦК КП(б)У про приєднання території бувшого Путивльського повіту до УСРР // ЦДАГО України. Ф. 1 («Центральний Комітет Комуністичної партії України»). Оп. 20. Спр. 2228. 51 арк.
34. Доповідна записка ЦК КП(б)У до ЦВК ВКП(б) про врегулювання кордону між РРФСР та УРСР і протоколи засідань окружних та районних адміністративно-територіальних комісій з матеріалами до них (акти, списки населених пунктів, проекти, карти округів та населених пунктів) // ЦДАГО України. Ф. 1 («Центральний Комітет Комуністичної партії України»). Оп. 2. Спр. 3144. 170 арк.
35. Дубрава О. П. Формування державних кордонів України (1917–1925 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – «Всесвітня історія». Київ, 1996. 24 с.

36. Записки Голови Української мирової делегації С.П. Шелухіна про мирові переговори з Росією та уривок розмови в справі окремих підпунктів мирного договору // ЦДАГО України. Ф. 3766 («Міністерство закордонних справ Української держави»). Оп. 3. Спр. 7. 9 арк.
37. Зведення, довідки, інформація відділів ЦК КП(б)У про українізацію партійних, профспілкових, державних органів, транспортних та інших організацій // ЦДАГО України. Ф. 1 («Центральний Комітет Комуністичної партії України»). Оп. 20. Спр. 2249. 127 арк.
38. Звіт комісії ЦК РКП(б) про врегулювання взаємовідносин між РСФРР і УСРР. Доповідна записка про ліквідацію Українського представництва в Литві. // ЦДАВО України. Ф. 3 («Постійне представництво УСРР при уряді СРСР (м. Москва)»). Оп. 1. Спр. 9. 74 арк.
39. Єфіменко Г.Г. Кордони державні України, принципи та історична практика їх визначення // Енциклопедія історії України. Т.5. К.: Наукова думка, 2008. С. 137–148.
40. Єфіменко Г. Статус УСРР та її взаємовідносини з РСФРР: довгий 1920 рік. К.: Інститут історії України, 2012. 367 с.
41. Єфіменко Г. Формування кордону між УСРР та РСФРР в 1917–1928 рр.: <http://www.ostrovok.lg.ua/statti/chernaya-voda/gennadiy-iefimenko-formuvannya-kordonu-mizh-usrr-ta-rsfr-r-v-1917-1928-rr>.
42. Інструкції паритетної комісії при ВУЦВК з проведення робіт приймально-здавальними комісіями щодо передачі території з РСФРР до складу УСРР // ЦДАВО України. Ф. 1 («Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет»). Оп. 3. Спр. 619. 74 арк.
43. Історія державної служби в Україні. У 5-ти томах. К.: Ніка-Центр, 2009. Т. 2. 512 с.
44. Кабузан В.М. Украинцы в мире: динамика численности и расселения. 20-е годы XVIII века – 1989 год: формирование этнических и политических границ украинского этноса. М.: Наука, 2006. 658 с.

45. Каррер д'Анкосс Э. Николай II: расстрелянная преемственность. М.: ОЛМА-ПРЕСС Образование, 2006. 446 с.
46. Квиринг Э.И. Избранные речи и статьи. К.: Политиздат Украины, 1988. 485 с.
47. Кононенко К.С. Україна і Росія. Соціально-економічні підстави української національної ідеї 1917–1960. Мюнхен, 1965. 431 с.
48. Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки // Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. Ч. 19. 18 березня 1919. С. 255–261.
49. Конституции и конституционные акты Союза ССР (1922–1936): сб. док. М.: Изд-во «Ведом. Верхов. Совета СССР», 1940. 206 с.
50. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: у двох томах. Том перший. 1918–1941. К.: Ордена Трудового Червоного прапора видавництво політичної літератури України, 1976. 1007 с.
51. Комуністична партія – натхненник і організатор об'єднавчого руху українського народу за утворення СРСР: Збірник документів і матеріалів. К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1963. 410 с.
52. Копія тез за підписами голови Всеукраїнського революційного комітету Г.І. Петровського і члена Комітету Д.З. Мануїльського «Наша військова політика в Україні». Копії телеграми за підписом секретаря ЦК КП(б)У Молотова В.М. і листівок Київського губкому КП(б)У, Подільського губернського виконавчого комітету з продовольчого питання і про вибори комуністів до місцевих рад робітничих і селянських депутатів // ЦДАГО України. Ф. 57 («Документи періоду підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни в Україні»). Оп.2. Спр. 438. 12 арк.
53. Корнилов В. 15 мифов и правда о Донецко-Криворожской республике // Еженедельник–2000. № 8 (547). 2011. 25 февраля–3 марта. С. 10–24.
54. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Часть I. 1898–1925. Издание седьмое. М.: Государственное издательство политической литературы, 1953. 952 с.

- 55.Кубійович В. Територія й людність українських земель. Львів, 1935. 85 с.
- 56.Кузьменко В. Б. До історії формування Північно-Східного та Східного кордонів України (1917–1925 рр.) // Університетські наукові записки. 2005. № 4. С. 26–30.
- 57.Кузьменко В. Б. Правове регулювання міжнаціональних відносин в радянській Україні у 1917–1939 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. юридичних наук: спец. 12.00.01 – «Теорія і історія держави і права; історія політичних і правових вчень». Київ, 2010. 40 с.
- 58.Кульчицький С. Смертельный водоворот. Рождение и гибель украинской Кубани // День. 2007. 17 марта: <http://www.day.kiev.ua/ru/article/istoriya-i-ya/smertelnyu-vodovorot>.
- 59.Кульчицький Станіслав. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Книга 2. Київ: Темпора, 2013. 628 с.
- 60.Ленин В.И. Неизвестные документы. 1891–1922 гг. М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1999. 607 с.
- 61.Лист О.Я. Шумського на ім'я Л.М. Кагановича з засудженням раніше зайнятої ним позиції з питань українізації. Доповідь комісії ЦК КП(б)У Президії ЦК ВКП(б) про результати проведення національної політики, роботі серед національних меншин, стан українізації в промислових округах // ЦДАГО України. Ф. 1 («Центральний Комітет Комуністичної партії України»). Оп. 20. Спр. 2894. 113 арк.
- 62.Листування з Раднаркомом й ВЦВК РСФРР, наркоматами РСФРР і УСРР про встановлення тимчасового адміністративно-територіального поділу по мірі визволення УСРР від контрреволюційних військ // ЦДАВО України. Ф. 2 («Рада Народних Комісарів УРСР»). Оп. 1. Спр. 47. 165 арк.
- 63.Листування з Наркоматом фінансів РСФРР і УСРР про скликання Всеросійського з'їзду завідуючих фінансовими відділами виконкомів, випуск грошових знаків, складання кошторисів та інших питань // ЦДАВО України. Ф. 2 («Рада Народних Комісарів УРСР»). Оп. 1. Спр. 409. 48 арк.

- 64.Листування з Раднаркомом й ВЦВК РСФРР, наркоматами РСФРР і УСРР про встановлення тимчасового адміністративно-територіального поділу по мірі визволення УСРР від контрреволюційних військ // ЦДАВО України. Ф. 2 («Рада Народних Комісарів УРСР»). Оп. 1. Спр. 47. 165 арк.
- 65.Листування з ЦВК СРСР, окрвиконкомами та окружними адміністративно-територіальними комісіями в справі врегулювання кордонів між РРФСР та УРСР // ЦДАВО України. Ф. 1 («Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет»). Оп. 3. Спр. 599. 148 арк.
- 66.Матеріали з питання про приєднання до Автономної Кримської РСР Мелітопольського, Бердянського і В. Токмацького повітів Катеринославської губернії (доповідна записка, висновок, листування) // ЦДАВО України. Ф. 1 («Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет»). Оп. 2. Спр. 1063. 41 арк.
- 67.Матеріали про врегулювання кордонів між УСРР та РСФРР (протоколи, доповіді, відомості). // ЦДАВО України. Ф. 1 («Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет»). Оп. 2. Спр. 1710. 99 арк.
- 68.Матеріали про встановлення меж між РРФСР та УСРР (протоколи, акти, карта). ЦДАВОУ. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 3143. 221 арк.
- 69.Матеріали про передачу Путивльського повіту Курської губернії до складу Чернігівського округу УРСР (характеристика повіту, протоколи, доповідні записки, відомості, карти, листування) // ЦДАВО України. Ф. 1 («Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет»). Оп. 2. Спр. 3256. 147 арк.
- 70.Матеріали про встановлення меж між РСФРР, УСРР і БСРР (протоколи, доповіді, відомості) // ЦДАВО України. Ф. 1 («Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет»). Оп. 2. Спр. 1807. 71 арк.
- 71.Матеріали про врегулювання кордонів між РСФРР і УСРР (постанови, положення, доповідні записки, листування) // ЦДАВО України. Ф. 1 («Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет»). Оп. 2. Спр. 1808. 139 арк.

72. Матеріали комісії Раднаркому УСРР по виробленню умов передачі урядом УСРР північнокавказькому крайвиконкому підприємств міста Таганрога // ЦДАВО України. Ф. 1 («Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет»). Оп. 4. Спр. 1301. 15 арк.
73. Матеріали про врегулювання кордонів між УСРР та РСФРР (протоколи, доповіді, віомості) // ЦДАВО України. Ф. 1 («Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет»). Оп. 2. Спр. 1710. 99 арк.
74. Матеріали про приєднання до УСРР деяких повітів Воронежської губернії. // ЦДАВО України. Ф. 5 («Народний Комісаріат внутрішніх справ УРСР»). Оп. 1. Спр. 321. 77 арк.
75. Матеріали про кордони між РСФРР, БСРР і УСРР // ЦДАВО України. Ф. 5 («Народний Комісаріат внутрішніх справ УРСР»). Оп. 2. Спр. 331. 13 арк.
76. Мельниченко В. Ю. Чи був Раковський конфедералістом? // Про минуле заради майбутнього. К. : Вид-во при Київ. ун-ті, 1989. С. 283–289.
77. Надинский П. Н. Очерки по истории Крыма. Симферополь: Крымиздат, 1957. Ч. 2. Крым в период Великой Октябрьской социалистической революции, иностранной интервенции и гражданской войны (1917–1920 гг.). 303 с.: ил.
78. Образование СССР. Сборник документов. 1917–1924. М.-Л.: Издательство Академии Наук СССР, 1949. 472 с.
79. Общий свод по империи результатов разработки данных Первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года. СПб., 1905. Т. 1. 288 с.
80. Общий свод по империи результатов разработки данных Первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года. СПб., 1905. Т. 2. 417 с.
81. Огляд діяльності Адміністративної комісії при президії ВЦВК в області адміністративно-територіального поділу РСФРР // ГАРФ. Ф. Р-5677 («Адміністративна комісія при Президії ВЦВК»). Оп. 1. Спр. 3. 13 арк.

82. Особиста думка представника УСРР з питань зміни кордонів УСРР і РСФРР і заперечення представника РСФРР // ЦДАВО України. Ф. 1 («Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет»). Оп. 3. Спр. 649. 65 арк.
83. Пайпс, Ричард. Русская революция: В 3 кн. Кн. 3. Россия под большевиками. 1918–1924. М.: Захаров, 2005. 704 с.
84. Пастернак, Євген. Україна під большевиками, (1919–1939): спроба історичної студії. Торонто: Євшан-зілля, 1979. 314 с.
85. Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 год. Т. ХLI. Таврическая губерния. СПб., 1904. 310 с.
86. Переписка про приєднання ряду повітів і волостей РСФСР до УСРР і районуванні Харківської губернії // ЦДАВО України. Ф. 5 («Народний комісаріат внутрішніх справ»). Оп. 1. Спр. 320. 45 арк.
87. Политбюро ЦК РКП(б)–ВКП(б). Повестки дня засідань. 1919–1952. Каталог: В 3 т. Т. 1. 1919–1929. М.: «РОССПЭН», 2000. 832 с.
88. Про минуле – заради майбутнього / Упорядник Ю.І. Шаповал; Редкол.: І.Ф. Курас. К.: Видавництво при Київському університеті, 1989. 408 с.
89. Постанови та протоколи засідань ЦК КП(б)У, ВУЦВК і Раднаркому УСРР, обіжчики та листування з ЦК та ЦК КП(б)У про врегулювання кордонів між УСРР, РРФСР і БРСР про розвантажування допрів Донецької губернії. // ЦДАВО України. Ф. 1 («Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет»). Оп. 2. Спр. 2630. 317 арк.
90. Постанова загальних зборів громадян українців з сільських місцевостей Воронежської губернії, що проживають на кордонах УСРР з проханням приєднати їх до України // ЦДАВО України. Ф. 1 («Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет»). Оп. 3. Спр. 622. 38 арк.
91. Проект постанов ЦВК СРСР про представництво Союзних республік при уряді СРСР; проекти положень про Повноважні представництва союзних республік при уряді СРСР // ЦДАВО України. Ф. 3 («Постійне представництво УСРР при уряді СРСР»). Оп. 1. Спр. 170. 16 арк.

92. Проект постанови Президії ВУЦВК і доповідна записка Центральної адміністративно-територіальної комісії по врегулюванню кордонів між УРСР та РРФСР. Протокол засідання паритетної комісії про врегулювання кордонів між РРФСР, УРСР і БРСР. Копія // ЦДАВО України. Ф.1 («Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет»). Оп. 3. Спр. 604. 26 арк.
93. Протоколи засідань Тимчасового робітничо-селянського уряду України та матеріали до них // ЦДАВО України. Ф. 2 («Рада Народних Комісарів УРСР»). Оп. 1. Спр. 15. 201 арк.
94. Протоколи засідань Президії ЦВК СРСР (копії) та матеріали до них. Виписи з протоколів засідань Ради Народних Комісарів УРСР, проект положення про державне політичне управління УРСР та його взаємовідносини з Державним політичним управлінням СРСР // ЦДАВО України. Ф.1 («Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет»). Оп. 2. Спр. 990. 145 арк.
95. Протоколи засідань комісії з районування РСФРР, комісії ЦВК СРСР по регулюванню меж між РСФРР і УСРР, список округів і районів Туркестанської області та інші матеріали по районуванню території СРСР // ЦДАВО України. Ф.1 («Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет»). Оп. 2. Спр. 1800. 13 арк.
96. Протоколи засідань Великої і Малої президій ВУЦВК // ЦДАВО України. Ф. 5 («Народний Комісаріат внутрішніх справ УРСР»). Оп. 2. Спр. 13. 177 арк.
97. Протоколи об'єднаного з'їзду Новомосковської організації КП(б)У Катеринославської губернії спільно з комуністами військових частин, розміщених у повіті. Протоколи VII Новомосковської повітової конференції КП(б)У, пленумів, засідань бюро повітового комітету партії, загальноміських і повітових партійних зборів, нарад секретарів районних партійних комітетів, повітових з'їздів Комітету незаможних селян, професійних спілок // ЦДАВО України. Ф. 1 («Центральний Комітет Комуністичної партії України»). Оп. 20. Спр. 490. 187 арк.
98. Протоколи засідання комісії ЦК КП(б)У з районування УСРР. Проекти тез до доповіді, доповідь «Про зовнішні кордони УСРР Центральної

адміністративно-територіальної комісії по районуванню на IV сесію ВУЦВК 8-го скликання і резолюція сесії. Переписка з ЦК РКП(б), РНК УСРР і ВУЦВК про встановлення державних кордонів між УСРР і РСФРР, районуванню України // ЦДАГО України. Ф. 1 («Центральний Комітет Комуністичної партії України»). Оп. 20. Спр. 1813. 112 арк.

99. Протокол № 2 Пленуму ЦК КП(б)У // ЦДАГО України. Ф. 1 («Центральний Комітет Комуністичної партії України»). Оп. 1. Спр. 71. 14 арк.
100. Протоколи 4-го Пленуму ЦК КП(б)У (м. Орел) (1-й екземпляр) // ЦДАГО України. Ф. 1 («Центральний Комітет Комуністичної партії України»). Оп. 1. Спр. 9. 18 арк.
101. Протокол №5 і стенограма пленуму ЦК КП(б)У. Матеріали до пленуму. (1-й екз.) // ЦДАГО України. Ф. 1 («Центральний Комітет Комуністичної партії України»). Оп. 1. Спр. 92. 161 арк.
102. Резолюції III з'їзду КП(б)У // ЦДАГО України. Ф. 1 («Центральний Комітет Комуністичної партії України»). Спр. 17. 13 арк.
103. Резолюції Всеукраїнських з'їздів Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. Харків: Партвидав «Пролетар», 1932. 412 с.
104. Резолюции IV сессии ВУЦВК VII созыва // Коммунист. 1923. 6 ноября. С. 2.
105. Романцов В. О. Український етнос: на етнічних землях та її межами (XVIII–XX століття). К. : Видавництво імені Олени Теліги, 1998. 184 с.
106. Ронин С. Л. К истории Конституции СССР 1924 г. М.: Изд-во Академии наук СССР, 1954. 121 с.
107. Рудницький Степан. Огляд національної території України // Чому ми хочемо самостійної України? Львів: Світ, 1994. С. 209–270.
108. Сагач О. М. Діяльність Центральної адміністративно-територіальної комісії при ВУЦВК із здійснення реформи територіального устрою в УСРР (20-ті рр. XX ст.): автореф. дисертації на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – історія України. Київ, 2011. 20 с.

109. Сборник документов о пограничном споре между Россией и Украиной в 1920–1925 гг. за Таганрогско-Шахтинскую территорию Донской области / Сост. Галкин Ю. И. М., 2007. 64 с.
110. Скрипник М. О. Статті й промови в справі національного будівництва. Т.2. Ч.1. Харків: Держвидав України, 1929. 360 с.
111. Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства. 1919. 26 января. № 1. С. 4–6.
112. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства. 1921. № 1. 3 января. С. 11–12.
113. Сокирська В.В. До проблеми формування кримської ділянки російсько-українського кордону у 1920-х рр. // Наукові праці: науково-методичний журнал. 2014. Вип. 229. Т. 241. Історія. С. 23–28.
114. Союзный рабоче-крестьянский договор между Российской Социалистической Федеративной Советской Республикой и Украинской Социалистической Советской Республикой // Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства РСФСР. 1921. 3 января. № 1. Ст. 13.
115. Справа про розробку принципів районування республіки і утворення окремих адміністративно-господарських одиниць з додаванням матеріалів адміністративної комісії ВЦВК // ГАРФ. Ф. 5677 («Адміністративна комісія при Президії ВЦВК»). Оп. 1. Спр. 7. 585 арк.
116. Справа з питання врегулювання кордонів між РСФРР і УСРР. // ГАРФ. Ф. 5677 («Адміністративна комісія при Президії ВЦВК»). Оп. 1. Спр. 9. 11 арк.
117. Справа про приєднання Донецької області до Донецької губернії УСРР // ГАРФ. Ф. 5677 («Адміністративна комісія при Президії ВЦВК»). Оп. 3. Спр. 85. 18 арк.
118. Справа з питання про перехід Білгородського, Новооскольського і Корочанського повітів Курської губернії до Харківської губернії // ГАРФ. Ф. 5677 («Адміністративна комісія при Президії ВЦВК»). Оп. 1. Спр. 170. 17 арк.

119. Справа з врегулювання кордонів між УСРР і РСФРР в районі м. Машликіно Північно-Кавказького краю // ЦДАВО України. Ф. 1 («Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет»). Оп. 3. Спр. 621. 162 арк.
120. Справа про врегулювання державного кордону між УСРР і Північно-Кавказьким краєм в районі станції Чортково (протоколи, виписки з протоколів, доповідні записки, листування) ЦДАВО України. Ф. 1 («Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет»). Оп. 2. Спр. 1809. 102 арк.
121. Справа про переведення шести волостей Рильського повіту Курської губернії до УСРР // ГАРФ. Ф. Р-5677 («Адміністративна комісія при Президії ВЦВК»). Оп. 1. Спр. 168. 34 арк.
122. Справа про приєднання Донецької області до Донецької губернії УСРР // ГАРФ. Ф. Р-5677 («Адміністративна комісія при Президії ВЦВК»). Оп. 3. Спр. 85. 18 арк.
123. Справа про встановлення кордону між Україною і Кримом (Про приєднання Генічеського повіту Запорізької губернії і частини Дніпровського повіту Миколаївської губернії до Кримської АСРР) // ГАРФ. Ф. Р-5677 («Адміністративна комісія при Президії ВЦВК»). Оп. 1. Спр. 313. 272 арк.
124. Справа про врегулювання кордонів між РСФРР, УСРР і БСРР // ГАРФ. Ф. Р-5677 («Адміністративна комісія при Президії ВЦВК»). Оп. 5. Спр. 20. 49 арк.
125. Справа про встановлення кордонів між Українською СРР і Брянською, Воронежською і Курською губерніями РСФРР // ГАРФ. Ф. Р-5677 («Адміністративна комісія при Президії ВЦВК»). Оп. 7. Спр. 317. 102 арк.
126. Стенограма і протоколи засідань паритетної комісії, утвореної постановою президії ЦВК СРСР від 16 жовтня 1925 р. по практичному здійсненню робіт, пов'язаних з врегулюванням кордонів УСРР та РСФРР. (Копії). Проект тимчасової інструкції члена паритетної комісії від УСРР про порядок передачі кредитів, майна і підприємств територій, які підлягають передачі в зв'язку з врегулюванням державних кордонів союзних республік

// ЦДАВО України. Ф. 1 («Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет»). Оп. 2. Спр. 3142. 69 арк.

127. Постанова загальних зборів громадян українців з сільських місцевостей Воронежської губернії, що проживають на кордонах УРСР з проханням приєднати їх до України // ЦДАВО України. Ф. 1 («Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет»). Оп. 3. Спр. 622. 38 арк.
128. Сталин И.В. Статьи и речи об Украине: Сборник. Киев: Партиздат, 1936. 252 с.
129. Стаття (автор невідомий) про стан промисловості України з правками автора // ЦДАВО України. Ф. 4402 («Чубар Влас Якович»). Оп. 1. Спр. 60. 33 арк.
130. Стенограма II з'їзду КП(б)У // ЦДАГО України. Ф. 1. («Центральний Комітет Комуністичної партії України»). Оп. 1. Спр. 4. 225 арк.
131. Стенограма III з'їзду КП(б)У (є протокол попередньої наради делегатів з'їзду, яка відбулася 28 лютого 1919 р.) // ЦДАГО України. Ф. 1. («Центральний Комітет Комуністичної партії України»). Оп. 1. Спр. 15. 194 арк.
132. Стенограма VII конференції КП(б)У. Частина 1-а. // ЦДАГО України. Ф. 1. («Центральний Комітет Комуністичної партії України»). Оп. 1. Спр. 97. 243 арк.
133. Стенограма, протокол і пропозиції окремої наради працівників національних республік – членів ВЦВК і ЦВК СРСР та інших представників національних окраїн, пропозиції і докладні записки про діяльність відділу національностей ВЦВК, про роботу тюркологічного з'їзду та ін. // РДАСПИ. Ф. 17 («Центральний Комітет ВКП(б)»). Оп. 85. Спр. 108. 208 арк.
134. Стенограма і протоколи засідань паритетної комісії, утвореної постановою президії ЦВК СРСР від 16 жовтня 1925 р. по практичному здійсненню робіт, пов'язаних з врегулюванням кордонів УСРР та РСФРР. (Копії). Проект тимчасової інструкції члена паритетної комісії від УСРР про порядок передачі кредитів, майна і підприємств територій, які підлягають

- передачі у зв'язку з врегулюванням державних кордонів союзних республік // ЦДАВО України. Ф. 1 («Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет»). Оп. 2. Спр. 3142. 69 арк.
135. Съезды советов Всероссийские и Союза ССР в постановлениях и резолюциях: сборник. М.: Издательство «Власть Советов» при Президиуме ВЦИК, 1935. XX, 528 с.
136. Телеграма В.І. Леніна Х.Г. Раковському. Виступи Я.М. Свердлова на III з'їзді і С.В. Косіора на XIII з'їзді КП(б)У; статті і спогади В.К. Аверина, В.О. Антонова-Овсієнко, Я.А. Яковлева, В.П. Затонського, Е.І. Квірінга, М.М. Майорова та інших про «правих» і «лівих» в КП(б)У // ЦДАГО України. Ф. 57 («Документи періоду підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни в Україні»). Оп. 2. Спр. 285. 131 арк.
137. Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. У 2 т. Т. 1: 4 березня – 9 грудня 1917 р. К.: Наукова думка, 1996. 590 с.
138. Чеберяко О.В. Становлення і розвиток бюджетної системи СРСР у 1923 – 1929 рр. // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. 2012. С. 350–362.
139. Чеберяко О.В. Діяльність Бюджетної комісії при ВУЦВК (1922 – 1929 рр.) // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Історія». 2011. №108. С. 44–51.
140. Чеботарева В.Г. Наркомнац РСФСР: Свет и тени национальной политики, 1917–1924. М., 2003. 852 с.
141. Четвертое совещание в ЦК РКП(б) с ответственными работниками национальных республик и областей. 9–12 июня 1923 г. Стенографический отчет. М.: Госполитиздат, 1923. 187 с.
142. Юрченко О. До питання советизації національних республік СРСР (На досвіді України) // Український збірник. Книга 1. Грудень 1954. Мюнхен: Інститут для вивчення історії та культури СРСР, 1954. С. 39–66.
143. Фейзулін Ярослав. Більшовицька навала. Тиждень.ua. 2012. 15 грудня: <http://tyzhden.ua/History/65136>.

РОЗДІЛ 3

ДИПЛОМАТИЧНІ ТА ІНСТИТУЦІЙНІ СТОСУНКИ МІЖ РЕСПУБЛІКАМИ

3.1. Українське представництво при Народному комісаріаті у справах національностей РСФРР

Для здійснення більшовиками національної політики у жовтні 1917 р. в Москві був створений Народний комісаріат у справах національностей. Наркомнац входив до числа перших народних комісаріатів, утворених відповідно до декрету «Про заснування Ради Народних Комісарів», прийнятого II Всеросійським з'їздом Рад 26 жовтня (8 листопада) 1917 р. [10, с. 1]. Діяльність наркомату поширювалася на територію РРФСР та на всі національні окраїни колишньої Російської імперії.

Окрім національно-демократичних сил, остаточно утвердитися радянській владі в Україні перешкоджала і протидія провідних європейських держав. Вона проявлялася у наданні військової допомоги, окупації військами Антанти Півдня. Зважаючи на цей попередній негативний досвід протистояння з ними, Раднарком УСРР намагався переконати українське суспільство і європейську спільноту в тому, що Українська Соціалістична Радянська Республіка є незалежною, у тому числі і від РСФРР, суверенною державою. Прийнята 10 березня 1919 р. на III Всеукраїнському з'їзді Рад Конституція УСРР, що була повним прототипом Конституції РСФРР зразка 1918 р., наділила республіку міжнародною правосуб'єктністю. Тому період червня 1919 – грудня 1920 рр. в російсько-українських відносинах розцінювався як процес формування «воєнно-політичного союзу» радянських республік, збереження за Україною формального статусу незалежної держави.

22 травня 1920 р. в «Известиях ВЦВК» було опубліковано декрет Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету про реорганізацію Народного комісаріату в справах національностей РСФРР [11, с. 202]. При

Наркомнаці, в якості його складових частин, створювалися представництва автономних республік РСФРР. Кожна національність у межах РСФРР мала делегувати до Народного комісаріату з національних справ від місцевих рад і їх з'їздів безпосередньо або через свій автономний уряд, де такий існував, спеціальне представництво у складі голови і двох членів [70, ст. 529]. Вони мали очолити відповідні відділи Народного комісаріату з національних справ, пристосовуючи їх до потреб населення своїх національностей. Вищим органом Народного комісаріату з національних справ ставала Рада національностей, яка складалася із голів національних представництв. Очолював Раду національностей Народний комісар з національних справ. При ньому створювалася Колегія з п'яти осіб.

Перед Наркомнацем РСФРР стояли завдання з розроблення і втілення у життя усіх заходів, що забезпечували б співробітництво національностей РСФРР, інтереси національних меншин, що знаходилися на території інших національностей у межах РСФРР. Також стояло питання вирішення усіх спірних проблем, пов'язаних з національним черезсмузжям.

Враховуючи той факт, що на території України також мешкали національні меншини, Політбюро ЦК КП(б)У 8 липня 1920 р. прийняло постанову про створення Українського представництва при Наркомнаці РСФРР [76, арк. 5]. Тоді ж Рада Народних Комісарів УСРР делегувала до Москви Колегію представництва Української СРР у складі трьох осіб. Вони призначалися українським урядом за погодженням з Наркомнацем РСФРР. Очолив Колегію Ю. Коцюбинський, членами були призначені В. Лях та В. Ауссем [37, арк. 148]. З 1 серпня 1920 р. Колегія приступила до організації українського Представництва при Народному комісаріаті у справах національностей РСФРР. При Колегії, в якості виконавчого органу, були сформовані відділи: загальний, літературно-видавничий, організаційно-інструкторський і відділ зв'язків з Україною.

Оскільки ні в Харкові, під час призначення Колегії, для Раднаркому не були достеменно відомі завдання і функції цього представництва, а ні в Москві,

в Наркомнаці не існувало певних інструкцій, які б вказували на місце Українського представництва в організаційній структурі Наркомнацу, Колегія українського представництва спершу поставила завданням виробити «Положення про українське представництво при Наркомнаці РСФРР» [76, арк. 7]. У ході його підготовки автори виходили з існуючих уже на той час реалій та декларацій IV Всеукраїнського з'їзду рад. У зміст «Положення» спочатку закладалася ідея представництва української республіки, як складової частини РСФРР і українців, які мешкали поза межами України. Однак, у процесі роботи з'ясувалося, що така постановка питання була не коректною і аргументи були наступними.

Наркомнац створювався як вищий урядовий орган РСФРР, що був покликаний обслуговувати потреби тих громадян, які формували національні меншості в межах РСФРР. Оскільки в її межах мешкали громадяни українського походження, то Наркомнац мав право організувати при собі представництво цих українців, але аж ніяк не Представництво України, як держави. Юридично становище УСРР щодо Російської Федерації, як і в міжнародному масштабі, визначалося як стан незалежної держави. Вона перебувала у федеративних відносинах з РСФРР і тими автономними республіками, які були утворені постановою ВЦК на її території. Відповідно, якщо з огляду на вищу державну політику Раднарком України вважав за необхідне встановити своє Повноважене представництво при уряді РСФРР, то це представництво аж ніяк не могло входити до Наркомнацу як його складова частина. Воно не могло бути цілком підпорядкованим його керівництву, як орган Раднаркому України, який тільки ним призначався, утримувався і тільки перед ним був відповідальний.

З іншого боку, до функцій існуючих національних урядів при Наркомнаці відносилася і діяльність з постачання своїх автономних республік матеріальними, культурно-освітніми та іншими засобами. Це повинно було здійснюватися із сум і запасів відповідних установ РСФРР. Встановлення такого порядку для України суперечило б постановам ВЦК і ВУЦК про

взаємовідносини між РСФРР і УСРР. Такі дії було неможливо здійснити щодо потреб України і з чисто технічних обставин. Відповідно, організація Представництва України, в залежності від економічної і політичної її ваги, ґрунтувалася на цілком інших принципах, ніж організація представництв автономних республік при Наркомнаці.

Виходячи з цього, Колегія намагалася спрямувати свою діяльність, головним чином, на всебічне обслуговування потреб українців, що мешкали на території РСФРР, на задоволення їх економічних, культурно-освітніх і правових потреб. Ці питання входили до компетенції Наркомнацу і Наркомпросу [76, арк. 1–2]. Також намагалися реорганізувати Представництво в Центральний Український Відділ при Наркомнаці. До кола його обов'язків повинна була входити діяльність по забезпеченню інтересів українців, що мешкали на території РСФРР.

Невизначеність у політичних відносинах між УСРР і РСФРР призводила до плутанини у формуванні повноважень органів, які б могли забезпечувати ці відносини. На організаційному засіданні членів Колегії українського представництва при Наркомнаці 31 липня 1920 р. слухалося питання про повноваження українського відділу при Наркомнаці РСФРР. Необхідність існування такого відділу була очевидною. Становище мільйонів українців, що проживали на території Росії та прагнення України забезпечувати їх національні інтереси і підтримувати постійний зв'язок з Батьківщиною, вимагали адекватних дій з боку українського керівництва. Тому в постанові прописувалася необхідність організації українського відділу при Наркомнаці РСФРР. Голова Колегії українського представництва Ю. Коцюбинський доручив В. Ляху ознайомитися з роботою уже існуючих національних відділів при Наркомнаці та проінформувати про їх діяльність [76, арк. 5].

Українське представництво при Наркомнаці приступило до роботи з 1 серпня 1920 р. проект Положення був складений В. Ляхом разом із секретарем Колегії М. Гриценком. Його основою став декрет ВЦВК від 22 травня 1920 р. та матеріали про діяльність інших національних

представництв при Наркомнаці РСФРР. Завдання українського представництва, як одного з відділів Наркомнацу, повинні були обмежуватися тільки всебічним обслуговуванням українців, що мешкали на території РСФРР. Функції ж представництва України як держави перед урядовими органами РСФРР рішуче відкидалися. Раднарком УСРР усе ж таки намагався організувати в Москві представництво УСРР, яке аж ніяк не могло входити до Наркомнацу РСФРР. українське представництво повинне було існувати як цілком самостійний орган уряду УСРР при уряді РСФРР.

Тому, тимчасово, з міркувань доцільності, до утвердження у Москві Повноважного представництва України, українське представництво при Наркомнаці брало на себе функції з виконання серії суто технічних завдань. Воно виступало органом зв'язку між урядами УСРР та РСФРР, а також у справах українських народних комісаріатів з наркоматами РСФРР.

Утримання Повноважного представництва в Москві здійснювалося за сформованим для нього кошторисом, що був включений особливим параграфом у кошторис Управління справами Раднаркому УСРР. Кредити по цьому параграфу відкривалися Уповноваженим наркомату фінансів безпосередньо Постпредству. Розпорядником цих кредитів визначався Повноважний представник. Рух цих кредитів із цього параграфа в інший Управлінням справами РНК не міг бути зробленим без згоди на те Повпреда.

Проект Положення обговорювався у колегії Представництва разом з заступником Наркома у справах національностей А. Каменським. Після цього був переданий на затвердження колегії Наркомнацу. Пізніше, у процесі роботи, з'ясувалася повна неможливість, як з мотивів принципового характеру, так і з чисто технічних можливостей зобов'язати українське представництво при Наркомнаці представляти інтереси України, як держави. Враховуючи це Колегія прийняла рішення звернутися до Раднаркому України з мотивованою доповідною запискою про реорганізацію українського представництва при Наркомнаці у Центральний український відділ при Наркомнаці. На нього покладалися функції з обслуговування потреб українців, що мешкали поза

межами України, на території РСФРР [76, арк. 3].

Метою своєї діяльності українське представництво вбачало розробку і проведення усіх заходів, що забезпечували б співробітництво української національності з усіма національностями, які входили до складу РСФРР. Воно займалося збиранням статистичних даних, що характеризували кількість і територіальний розподіл українців, які мешкали на території РСФРР. Необхідність цієї роботи була викликана потребою мати більш точні дані про місця компактного проживання етнічних українців на території федерації. Без цього не можна було приступити до реалізації плану діяльності українського Представництва на місцях [88, арк. 4].

Представництво займалося складанням такого плану своєї діяльності, за яким у Москві організовувався Центральний український відділ при Наркоманці РСФРР. У регіонах з місцями компактного проживання українців утворювалися шість обласних українських відділів (Киргизський, Башкирський, Туркестанський, Сибірський, Далекосхідний, Північнокавказький) з поділом на 17 губернських відділів і 9 губернських відділів європейської частини Росії. Усього налічувалося 26 губернських відділів, які у свою чергу поділялися на повітові відділення. Їх чисельність залежала виключно від місцевих умов. Українські відділи діяли згідно директив і вказівок українського уряду і Наркомнацу РСФРР. Усі існуючі на території РСФРР українські установи: культурно-просвітницького, наукового і економічного характеру, підпорядковувалися Українському представництву при Наркомнаці РСФРР. Тут вони реєструвалися або отримували затвердження своїх статутів. Діяли під контролем Українського Представництва, йому вони зобов'язані були надавати в установленому порядку звіти про свою діяльність. Склалися і розсилалися циркулярні анкети на місця із запитом про становище тут українців, характер тієї роботи, яка вже велася серед них. Здійснювалися заходи з підйому рівня життя українців на території РСФРР. З цією метою, спільно з установами РСФРР, співробітники Представництва вивчали економічне і культурне становище українців,

упорядковували їх переселення і розселення за межами Батьківщини та намагалися надавати правову і матеріальну допомогу таким переселенцям. Вирішувалися також усі спірні питання, пов'язані з національним черезсмужжям тощо.

Українське представництво спільно з відділом освіти національних меншин при Наркомпросі вело широку культурно-просвітницьку роботу серед українців, що мешкали на території РСФРР. Воно намагалося забезпечувати часткове чи повне викладання предметів українською мовою, займалося складанням планів редакційно-видавничої діяльності. Труднощі полягали у відсутності паперу, типографій і отриманням дозволу друку української літератури у Москві тощо. На черзі стояла організація українського відділу при Наркомпросі РСФРР. Його діяльність, на думку Колегії, повинна була стати основною роботою серед українців, що мешкали в межах Росії. Організація Українського відділу при Наркомпросі була доручена О. Єременку під час перебування у Москві Наркома освіти УСРР Г. Гринька [88, арк. 4]. Ним було обіцяно відрядити для роботи в українському відділі двох-трьох представників із Харкова з вищою педагогічною освітою. Ставилося завдання надіслати українські підручники і посібники, що дозволило б Українському відділу при Наркомпросі проводити широку культурно-освітню роботу серед українців РСФРР.

Повсякденна робота українського представництва полягала, головним чином, у прийомі відвідувачів з різних питань, які шукали в нього підтримки. Усі існуючі на території РСФРР українські установи культурно-просвітницького, наукового і економічного характеру підпорядковувалися українському представництву при Наркомнаці. Тут вони реєструвалися або отримували затвердження своїх статутів, діяли під його контролем і зобов'язані були надавати звіти про свою діяльність. Саме ж українське представництво мало подвійне підпорядкування: РНК УСРР і Наркомнацу РСФРР, керувалося їх вказівками і розпорядженнями, було підзвітним цим органам. Двічі на рік представництво звітувало перед Раднаркомом УСРР і Наркомнацем РСФРР, а щотижня подавало до цих установ звіти про свою поточну діяльність.

Українському представництву доводилося працювати в надзвичайно складних умовах. Упродовж першого місяця своєї роботи в Москві Представництво не мало приміщення. Потім Наркомнац виділив кімнату в будівлі на Пречистинському бульварі. Пізніше його переселили в інший будинок, у трикімнатну квартиру, зовсім не придатну для роботи. Не було телефонного зв'язку, достатньої кількості господарських та канцелярських приладь, опалення. Не вистачало кадрів для роботи Представництва, а постійні звернення членів Представництва з цього питання до ЦК РКП і ЦК КП(б)У не давали результатів [76, арк. 4]. Для організації своїх відділів на місцях і встановлення та підтримки з ними зв'язку, Представництво планувало відрядити співробітників на Урал, у Поволжя, Сибір і Туркестан, а також до губерній, що територіально прилягали до України [76, арк. 3–4].

23 вересня 1920 р. на засіданні Колегії українського представництва слухався «Проект Положення про українське представництво при Наркомнаці РСФРР». Присутній під час засідання заступник Наркома у справах національностей РСФРР А. Каменський висловив бачення Наркомнацем завдань і функцій українського представництва. По-перше, всебічне обслуговування потреб українців, котрі мешкали поза межами України; по-друге, виконання різних доручень Українського Раднаркому. Виходячи з цього, висловлювалася думка затвердити у положенні позицію щодо подвійного підпорядкування українського представництва – Наркомнацу РСФРР і Раднаркому УСРР [76, арк. 8].

12 листопада 1920 р. відбулася нарада завідуючих національними відділами при ЦК КП(б)У. Враховуючи багатонаціональний склад населення України, основним стало питання про організацію Наркомнацу в УСРР. За дорученням Й. Сталіна з цим питанням виступив заступник Наркома у справах національностей Я. Шварцман. Деякі члени наради висловлювалися за необхідність створення Наркомнацу з різних мотивів – політично-просвітницьких, культурних та інших питань серед національних меншин України. Однак ця пропозиція так і повисла у повітрі. Згідно постанови ВЦВК і РНК РСФРР від 16 грудня 1920 р. при ЦВК

автономних республік і областей затверджувалися представництва Народного комісаріату в справах національностей [70, ст. 529]. Вони створювалися з метою узагальнення досвіду здійснення національної політики всіма автономними республіками, а також для контролю за виконанням постанов, що видавалися центральною федеральною владою у справі забезпечення прав і інтересів національних меншин. Представники Народного комісаріату в справах національностей з правом дорадчого голосу брали участь у засіданнях ЦВК автономних республік і відповідних виконкомів автономних областей. Разом з тим, ВЦВК і РНК РСФРР надавали право Народному комісаріату в справах національностей затверджувати свої представництва в договірних республіках, які, зрозуміло, не входили до складу федерації. Підставою набуття такого права вважали укладення ВЦВК з цими республіками угод. Ідея про представництво інтересів українців Росії у Наркомнаці РСФРР була відхилена. На середину 1921 р. у складі Наркомнацу було 12 представництв автономних утворень та 9 відділів, серед яких були єврейський, кримський, польський, естонський, латиський, фінський, але не було українського. Оскільки УСРР не вдалося перетворити на автономію РСФРР, Кремль вважав зайвим опікуватися національно-культурними потребами українців Росії [20, с. 25].

Таким чином, українське представництво при Народному комісаріаті у справах національностей РСФРР відіграло важливу роль у процесі визначення і формування російсько-українських відносин на початку 1920-х рр. З визначенням російсько-українських відносин як міждержавних, воно відіграло роль дипломатичної місії УСРР в РСФРР, брало на себе функції з виконання серії технічних завдань. Представництво слугувало органом зв'язку між Раднаркомами УСРР та РСФРР у питаннях, що стосувалися справ українських народних комісаріатів. Згідно Положення, українське представництво сприяло розробці і проведенню у життя усіх заходів, що забезпечували б співробітництво української національності з усіма національностями, які входили до складу РСФРР. Найважливіше, Представництво захищало інтереси українців, що мешкали на території РСФРР.

3.2. Українська дипломатична місія у Москві: особовий склад, статус та повноваження

Будь-який політичний режим, навіть встановлений насильницьким шляхом, потребує міжнародного визнання. Не винятком у цьому сенсі стало прагнення більшовицького окупаційного режиму в Україні, що приховувався за аббревіатурою УСРР, міжнародної легітимізації. Задля цього уряд УСРР докладав значних дипломатичних зусиль для переконання урядів іноземних держав у законності своєї влади в Україні, для визнання уряду УСРР єдиним представником Української держави на міжнародній арені.

У січні 1919 року сформовано український радянський уряд – Раду Народних Комісарів УСРР. Її керівником став Х. Раковський. Одночасно він очолив і зовнішньополітичне відомство радянської України, змінивши на цій посаді М. Скрипника. Право самостійних зносин з іноземними державами було однією з умов суверенності УСРР. Прийнята I Всеукраїнським з'їздом Рад 10 березня 1919 р. Конституція УСРР у п. «в» статті 6 розділу про організацію центральної влади закріплювала за урядом УСРР право на «відносини з іноземними державами, зокрема, проголошувати війну та встановлювати мир» [23]. Оцінюючи ситуацію того часу, класик західної радянології, відомий англійський історик Е. Карр відзначав, що Україна була єдиною національною республікою, яка широко користувалася дозволом проводити власну зовнішню політику – укладати договори з тими державами, які її визнавали [21, с. 309].

Радянська Росія намагалася контролювати усі сфери життя національних радянських республік, незважаючи на їх формально незалежний юридичний статус на початку 1920-х рр. Контроль зовнішньополітичної діяльності радянських республік був відносним. Москва не могла контролювати зарубіжні країни. Доводилося покладатися на те, що керівники національних республік дотримуватимуться курсу, визначеного в центрі [30, с. 19]. І хоча центральне керівництво майже не сумнівалося у лояльності периферійних органів власної партії, однак зовнішньополітична активність національних республік усе-таки в

перспективі загрозувала перетворенням формальної незалежності на реальну. Цього не бажало ні партійне керівництво, ні особисто В. Ленін.

Раднарком УСРР мав намір, долаючи міжнародну ізоляцію, налагоджувати з іноземними державами офіційні політичні відносини. Однак спроби українців реалізувати своє право на контакти з зовнішнім світом постійно наштовхувалися на перепони у центральних партійних і радянських органах. Юридичне право на здійснення зовнішньої політики в українського радянського уряду з'явилося після підписання 28 грудня 1920 р. союзного договору між РСФРР і УСРР із взаємним визнанням суверенітету і незалежності сторін [84, с. 13]. Юридично статус УСРР як у відносинах з РСФРР, так і в міжнародному масштабі визначався як стан незалежної держави, яка перебувала у федеративних відносинах з РСФРР та її автономними республіками. Зважаючи на це, у 1920–1923 рр. діяльність Наркомату закордонних справ УСРР спрямовувалася на розвиток дипломатичних відносин з іншими державами, вдосконалення внутрішнього законодавства у межах компетенції наркомату, підтримку контактів з представництвами іноземних держав в УСРР. Уряд УСРР розгорнув мережу власних дипломатичних представництв в РСФРР, Австрії, Польщі, Німеччині, Чехословаччині, Італії, Туреччині, Латвії, Литві, Естонії [53, арк. 12]. При уряді ж радянської України були дипломатичні представники Польщі, Австрії, Німеччини та Чехословаччини. Вони опікувалися переважно торгівельно-економічними та консульськими питаннями.

13 грудня 1920 р. на основі українського представництва при Наркомнаці РСФРР була заснована перша дипломатична місія УСРР при РНК РСФРР [90, с. 127]. У цей період діяльність Наркомату закордонних справ УСРР була в основному спрямована на розвиток дипломатичних відносин з іншими державами, вдосконалення внутрішнього законодавства в межах компетенції наркомату, підтримку контактів з представництвами іноземних держав в УСРР.

Оскільки зовнішньополітичний чинник в укладенні російсько-українського договору 28 грудня 1920 р. був ключовим, то невдовзі після його ратифікації

Всеросійським з'їздом Рад українське представництво при Наркомнаці РСФРР у Москві на чолі з Ю. Коцюбинським перебрало на себе функції дипломатичної місії УСРР – першого дипломатичного представництва УСРР. Вона відіграла важливу роль у здійсненні УСРР «права посольства» [20, с. 17]. Завдячуючи її діяльності уже 31 грудня 1920 р. у Москві було підписано першу угоду про мирне співробітництво між УСРР і демократичною Грузією.

1921 р. ознаменував собою входження УСРР у дипломатичне життя Європи. Це стало справжнім проривом у справі міжнародного визнання УСРР та налагодження міждержавних стосунків. 12 січня 1921 р. українська дипломатична місія була офіційно акредитована при уряді РСФРР. На діяльності цього органу зовнішньої політики уряду України, що активно сприяв укладенню нею міжнародних угод, варто зосередитися детальніше, позаяк на периферії дослідницьких інтересів залишилося осмислення його внеску на шляху дипломатичного визнання УСРР.

22 лютого 1921 р. Політбюро ЦК КП(б)У доручило Оргбюро ЦК висунути кандидатури на посади повноважних представників (повпредів) УСРР за кордоном [8, с. 93]. Проблема кадрового забезпечення дипломатичної служби була і є в діяльності зовнішньополітичного відомства чи не найскладнішою. На той період в Україні була відсутня власна школа професійних дипломатів, не вистачало кадрових фахівців. Під час прийому на роботу перевага надавалася членам КП(б)У, які не завжди розумілися на дипломатичній специфіці роботи. Однак саме тоді було багато зроблено щодо створення відповідних інституцій нашої держави. Чимало з того, що створювалося і діяло в той час, створювалося і діяло вперше в новітній історії України [9, с. 67].

Правовий статус дипломатичних представництв УСРР спочатку не був унормований. Лише з другої половини 1921 р. робота української дипломатії стала регламентуватися такими документами, як «Положення про представників УСРР за кордоном» від 5 вересня 1921 р. та «Про права дипломатичних представників УСРР за кордоном» від 3 серпня 1921 р. [8, с. 93].

Штати української дипломатичної місії у Москві спочатку склалися з

трьох осіб. На середину 1921 р. вони вже становили 13. Окрім голови дипломатичної місії Ю. Коцюбинського та секретаря В. Ляха, до штату були введені посади завідувача канцелярією, інформаційним відділом та відділом політичної еміграції, перекладача, машиністки, журналіста, завгоспа та кур'єра. Зростало і фінансування місії. Витрати на її утримання на середину року становили близько 400 тис. крб. [4, арк. 5]. Це свідчило про розуміння центральним керівництвом як у Москві, так і в Харкові важливості існування такого органу для формування відносин між радянськими республіками.

Конструювання дипломатичної місії стало логічним наслідком першого міжнародного акту, укладеного урядом УСРР. Це був договір про взаємовідносини між УСРР і РСФРР, підписаний у Москві 28 грудня 1920 р. Цей перший міжнародний акт, яким обидві сторони офіційно визнавали незалежність і суверенність кожної із них, послужив початком до цілого ряду угод, підписаних урядом УСРР з іншими державами. Українській дипломатичній місії у Москві, як першому закордонному представництву УСРР, випало на долю складне і відповідальне завдання: бути посередником у справі визнання УСРР на міжнародній арені, підписання цілого ряду дипломатичних угод. Першочерговими на порядок денний були поставлені завдання укладення угод з країнами, які набули самостійності в результаті розпаду Російської імперії. З'явилася необхідність у встановленні дипломатичних, консульських та інших відносин УСРР із Польщею, Латвією, Литвою, Естонією, з іншими державами.

Своєрідністю договірних стосунків радянських республік було те, що вони мали лише двосторонній зв'язок у відносинах з радянською Росією. Водночас угод між самими радянськими республіками не існувало. Тоді всі відносини між ними повинні були здійснюватися через офіційну Москву. Ця обставина сковувала їх господарську ініціативу і посилювала як економічну, так і політичну залежність від РСФРР. Її уряд поступово став перебирати на себе роль центру всієї колишньої імперської території, а уряди національних республік розглядалися як підлеглі адміністративні органи провінцій.

Важливим питанням стало визначення форми представництва

Української СРР. У центральних відомствах домінувала позиція надати російським послам за кордоном і функції представників Української СРР. Така постановка питання не відповідала ні декларованій російською радянською політикою незалежності і суверенітету України, ні тому статусу, який Україна мала в міжнародній політиці.

Подібна перспектива не влаштувала навіть і підкреслено лояльного щодо центру Е. Квірінга. Представляючи УСРР у складі об'єднаної делегації у Ризі під час проведення радянсько-польських переговорів з укладення мирного договору, він надіслав на розгляд Політбюро ЦК КП(б)У записку «Про дипломатичні представництва УСРР». Її копія була передана до ЦК РКП(б) і додатково Наркомунзакордонних справ РСФРР Г. Чичеріну. Для вироблення імунітету самозбереження, у Кремлі розуміли важливість визнання за Україною зовнішньополітичних прав. Тому висловлювання цього партійного функціонера наведемо повністю: «Україна продовжує бути суб'єктом міжнародної політики, вона залишається плацдармом, на якому міжнародна контрреволюція спробує знову організувати похід проти більшовизму. Не дарма Франція взяла під своє крило петлюрівський уряд і залишки її інтернованої армії. Не дарма місія петлюрівського уряду продовжує функціонувати при всіх урядах Європи. Тінь уряду УНР ще довго буде супроводжувати уряд УСРР.

У міжнародній політиці найближчих років Україна буде мати важливе самостійне значення. Не стану зараз говорити про те, правильна, чи неправильна наша політика рекламування перед зовнішнім світом самостійності України. Та оскільки це так, і оскільки Україна займає в політиці великих держав самостійне місце, ми не можемо відмовитися від самостійних посольств УСРР. Фіктивність розмов про самостійність України через діяльність російських послів дала б досить сильну зброю в руки наших ворогів» [35, арк. 222–223].

Цілком обгрунтованою була думка окремих представників більшовицького керівництва про те, що в державах, які роблять світову політику, Україна, наряду з російськими, повинна мати свої дипломатичні представництва.

Більшовицьке керівництво змушене було змиритися з поразкою прямого експорту революції. Однак це не була відмова від самої ідеї, а лише видозміна тактики щодо розвитку революційного руху. На перший план виступали заходи, пов'язані з використанням місцевих комуністичних організацій, радянських дипломатичних установ, агентурної роботи тощо. Надавалося значення дипломатичним представництвам і як центрам притягання національних елементів та можливої значної їх роботи серед еміграції. Діяльність українських представництв за кордоном в основному зосереджувалася на генеруванні позитивного іміджу Радянської України та посилення впливу РСФРР.

Вище партійно-державне керівництво РСФРР опинилося у складному становищі. З одного боку, його лякала міжнародна активність УСРР, яка працювала на користь самостійницьким тенденціям республіки. З іншого, - ігнорування «українського питання» у зовнішній політиці могло негативно позначитись на і без того нестійкому міжнародному іміджі радянської Росії.

Не дивлячись на декларовану самостійність радянських республік, Кремль намагався тримати їх на постійному контролі. З огляду на характер взаємовідносин РСФРР і УСРР, визначений Восьмим з'їздом рад, УСРР отримала право мати у великих державах, особливо з чисельною українською еміграцією, свої самостійні представництва лише з політичними функціями, тісно пов'язані з РСФРР. Питання, що стосувалися сфери економіки, зовнішньої торгівлі, військових справ мали вирішуватися спільно з РСФРР [35, арк. 229].

«Українське питання» було одним із ключових у відносинах між Польщею і РСФРР. Значною мірою це було зумовлено перебуванням у складі Другої Речі Посполитої західноукраїнських територій – Галичини, Волині і Холмщини. До долі їх населення Україна не могла залишатися байдужою. Ці території активно використовувалися для генерування комуністичних, прорадянських настроїв на теренах Польщі, а також для протидії націоналістичним силам колишньої УНР. УСРР мала стати природнім політичним і культурним центром для українського населення цих областей. На думку більшовицької партійної номенклатури,

створення самостійного посольства УСРР у Варшаві і консульств у Львові, Тернополі, Станіславі створювало можливість проведення агітаційної роботи серед цього населення. Представництва мали уособлювати ту УСРР, на яку маса українців у Польщі та в містах Західної України могли покладати свої надії.

Наявності самостійних дипломатичних представництв у Польщі радянська влада надавала особливого значення. Тут знайшла притулок значна частина української політичної еміграції. За допомогою дипломатичного представництва за нею можна було слідкувати, боротися з українською націоналістичною інтелігенцією різними засобами, у тому числі і дипломатичними. Якби це робило російсько-українське посольство, така діяльність серед українського населення Галичини, Волині, Холмщини виглядала б упередженою і орієнтованою на відновлення єдиної і неподільної Росії.

Також «українське питання» було одним із ключових у відносинах між Польщею і РСФРР. Територія Західної України розглядалася як можливий терен майбутнього радянсько-польського збройного протистояння. Крім того, призначення самостійного українського посла до Польщі (першого посла радянської України), повинно було позитивно вплинути на уряди буржуазних держав і полегшити подальше визнання УСРР.

У Кремлі серйозна увага зверталася на діяльність, спрямовану на розкол української еміграції. Зважаючи на цю обставину, надання радянській Україні російським радянським керівництвом права на самостійне представництво в країнах зі значною українською еміграцією (Австрія, Чехословаччина) мало сприяти створенню позитивного іміджу УСРР і РСФРР. У такий спосіб радянська влада розраховувала на тісну співпрацю з українськими мігрантськими колами. Дипломати УСРР під контролем «всевидячого ока» московського компартійного центру мали пильно відстежувати процеси в середовищі української політичної еміграції, докладати зусиль для консолідації «зміновіхівського руху», поширення серед нього прорадянських настроїв [8, с. 93]. На нашу думку, це була цілеспрямована продумана тактика російського радянського керівництва. Вона мала на меті реалізацію російської

радянської стратегії щодо інкорпорації України. Ми вважаємо, що у такий спосіб використовувався національно-патріотичний ґрунт у середині республіки. Окрім внутрішніх механізмів він нищився і тим, що усувалася його зовнішня підтримка. Передусім йшлося про ідеологічний зміст, особистісний вимір. Адже впливові потужні представники українського національного руху повірили гаслам радянської влади. Частина з них повернулася до УСРР. Сумна доля цих людей та їх родин відома.

В усіх інших країнах представниками України за сумісництвом виступали голови дипмісій РСФРР. У складі посольства обов'язково мала бути особа на рівні радника чи секретаря посольства зі знанням української мови, пов'язана з Наркоматом зовнішніх справ УСРР. За потреби такий співробітник міг виступити фахівцем з державного і суспільного життя України [37, арк. 229].

Робота Народного комісаріату закордонних справ УСРР значно гальмувалася внаслідок відсутності текстів різних договорів, угод РСФРР із зарубіжними країнами. Для покращення ситуації НКЗС активно використовував присутність у Москві Української дипломатичної місії на чолі з Ю. Коцюбинським. Зокрема, у справі організації системного постачання матеріалами, що були у розпорядженні НКЗС РСФРР [19, арк. 13].

У діяльності української дипломатичної місії у Москві можемо виокремити три періоди. Перший – січень-березень 1921 р., коли український уряд активно співпрацював із представництвами іноземних держав у Москві. Так він формував об'єктивну і вигідну для себе думку про УСРР, спростовував усталені погляди, надавав інформацію про Україну.

Ідея керівництва радянської України, як ми можемо про це говорити, ґрунтуючись на аналізі відповідних джерел, була простою і складною водночас. По-перше, зважаючи на існування української дипломатичної місії у Москві, українські радянські лідери могли говорити про незалежність республіки. Принаймні де-юре це відповідало дійсності. Це відкривало відповідний простір для дипломатичних і зовнішньополітичних маневрів. Для міжнародних партнерів формувався позитивний імідж радянської України як про

самостійний суб'єкт європейської та світової політики. Вважаємо, що часткового така тактика себе виправдала. Підтвердженням нашої тези є укладання угод з Грузією і Литвою. Зокрема, українсько-литовський договір вплинув на геополітичну гру між Москвою і Варшавою, в орбіті якої перебував і Київ. Мова йде про укладання Ризького договору. По-друге, Москва пильно стежила за кроками і діями як Української дипломатичної місії у Москві, так і уряду УСРР. Найбільше її непокоїв імідж УСРР як, хоча і радянської, але незалежної республіки. Зважаючи на це, українські радянські керівники, дипломати докладали чималих зусиль для віртуозного політичного балансування.

Дипломатичне визнання радянської України Польщею сприятливо позначилося на співпраці урядів УСРР і Німеччини. Неофіційні консультації між ними щодо можливості встановлення дипломатичних відносин мали місце ще восени 1920 р. З самого початку своєї діяльності українська дипломатична місія у Москві змогла налагодити стосунки з німецьким посольством. По новому були оцінені можливості відносин Німеччини і УСРР. На початку 1921 р. Раднарком УСРР уповноважив вести переговори з німцями представника РСФРР в Берліні В. Коппа. Переговорний процес проходив складно. Німецька сторона наполягала на тому, щоб переговори проходили в рамках укладення угоди про обмін військовополоненими і біженцями. Її підписання, на думку німців, могло стати основою для досягнення сторонами політичних домовленостей [12, с. 66].

Унаслідок непростих українсько-німецьких переговорів та за активної позиції Укрдипмісії 23 квітня 1921 р. все ж таки було укладено угоду між УСРР і Німеччиною «Про обмін військовополоненими і цивільними інтернованими» [15, с. 84]. Угода обмежувалася питанням обміну населенням. Уповноважений Німеччини зі справ репатріації РСФРР міг заснувати свої підвідділи в Україні, зокрема, в Харкові, Києві та Одесі. При бюро РСФРР зі справ репатріації в Німеччині створювалося українське відділення. 8 червня 1921 р. начальником німецького відділення зі справ репатріації в УСРР став Е. Зассе. 28 серпня

1921 р. главою українського відділення при бюро РСФРР зі справ репатріації у Німеччині був призначений член української дипломатичної місії у Москві В. Ауссем. Це відділення (згодом – український підвідділ консульського відділу представництва РСФРР) проводило експертизу українських справ: приймало від українських емігрантів у Німеччині заяви на повернення в Україну, перевіряло і надавало центральному апарату НКЗС УСРР усю необхідну інформацію для ухвалення рішення по кожній конкретній особі [12, с. 66].

Попри підписання угоди про репатріацію, німецький уряд не поспішав укладати політичний договір з УСРР. Він надавав великого значення можливим торговим відносинам з Чорноморськими портами УСРР і бажав укладення торговельних угод з радянською Україною. У цьому випадку проблемою для української сторони була неможливість розмежувати функції українського і російського Наркомзовнішторгів.

Упродовж другого періоду (березень–вересень 1921 р.) українська дипломатична місія виявила ще більшу активність. Її представники уклали договори і конвенцію про біженців з Литвою, провели оптацію громадянства і майнові права громадян Латвії в Україні, уклали угоду з Туреччиною про репатріацію військовополонених. Нею було створено сприятливі умови для репатріаційних угод. Цьому передувало досягнення політичних домовленостей УСРР про визнання її урядами іноземних держав.

Крім договору про взаємовідносини між УСРР і Литвою було також укладено угоду про оптацію громадянства і реєвакацію біженців Першої світової війни. Дещо сприятливіші умови, які були надані цими угодами литовським громадянам, можуть бути пояснені, по-перше, зацікавленістю української сторони у підписанні першої угоди з буржуазною державою і, по-друге, тим тиском, який цей договір повинен був чинити на Польщу, що перебувала тоді у стані війни з Литвою. Затягування ратифікації цього договору Литовським сеймом вимагало від НКЗС УСРР через Дипломатичну місію в Москві активізації зусиль.

Договір з Латвійською Демократичною Республікою був підписаний у

Москві 3 серпня 1921 р. Переговори з його укладення були тривалими. З технічної точки зору він був досконалішим від попереднього з Литвою. У ньому були детальніше опрацьовані правила оптації громадянства обох сторін. Включалися статті, що регулювали майнові відносини латвійських громадян в УСРР. З політико-економічної точки зору цей договір мав для Української СРР велике значення. Надаючи можливість Україні користуватися своїми портами в Балтійському морі, Латвія ставала посередником у політичних і економічних взаємовідносинах України з країнами Північної Європи. У першу чергу зі Швецією, Норвегією, Данією.

Тривалі переговори з польською місією у Москві полегшили і прискорили від'їзд українського посольства до Варшави. Через Повпреда УСРР у Москві Ю. Коцюбинського здійснювалися переговори щодо відкриття посольства Польщі у Харкові [12, с. 66].

Третій період прийшовся на осінь 1921 р. Тоді було укладено договір з Естонією, який по формі варто вважати найбільш вдалим із усіх укладених раніше. Також колосальне економічне і політичне значення для УСРР мали переговори з Німеччиною і Англією. На цей період припадає розроблення азійського напрямку встановлення УСРР зовнішніх відносин. Велися також переговори з Персією. Для цього РНК УСРР призначала і уповноважувала голову Української дипломатичної місії в Росії Ю. Коцюбинського вступити в переговори з представниками уряду Персії у Москві для укладення попередньої угоди між Україною і Персією [44, арк. 1], а також Україною і Республікою Азербайджан [49, арк. 3]. До цього періоду відноситься також остаточно вироблений і погоджений сторонами проект договору між УСРР і Грузією, який потім втратив значення у зв'язку з падінням в Грузії меншовицького уряду.

Складними у цей час були відносини між УСРР і Чехословаччиною. Тривалий час чехословацький уряд не хотів визнавати ні УСРР, а ні її повпредство як єдине українське представництво, припускаючи можливість одночасного функціонування в Чехословаччині дипломатичної місії УНР [12, с. 66]. Українська дипломатична місія у Москві намагалася впливати на офіційну Прагу

проведенням переговорів і підтриманням дружніх відносин з Торгівельною місією Чехословаччини у Росії. Ці заходи вимагали особливо політичного такту до від'їзду 10 травня 1921 р. М. Левицького до Праги як представника Українського Червоного хреста. Головним на цей момент було вирішення питання репатріації військовополонених [49, арк. 2]. Передбачалося, що згодом він буде акредитований як уповноважений УСРР зі справ репатріації в Чехословаччині. Офіційний Харків прагнув перетворення Повпредства УСРР у Чехословаччині на єдине українське представництво і встановлення дипломатичних відносин між УСРР і ЧСР [12, с. 66]. Не останню роль у цій політиці мала відіграти і українська дипмісія у Москві.

За активного сприяння дипломатичної місії у Москві УСРР вдалося укласти договір з Естонською Республікою. Відповідно до нього республіка набула права використання естонських портів Балтійського моря для своїх торговельних цілей. Прибалтійські країни відігравали значну роль у зовнішньому товарообігу колишньої Російської імперії. Зважаючи на це транзитні можливості Естонії відкривали для зовнішнього товарообігу УСРР значні перспективи. За сприяння НКЗС РСФРР Українська дипмісія намагалася також небезуспішно налагодити стосунки з посольством Фінляндії у Москві.

Українська дипломатична місія у Москві проявила також активність у близькосхідному питанні та у налагодженні відносинах з кемалістською Туреччиною. 14 квітня 1921 р. повпред УСРР у Москві Ю. Коцюбинський повідомив Раднарком УСРР про отримання пропозиції від уряду Туреччини з укладення договору про взаємне визнання і встановлення дипломатичних відносин з УСРР [19, арк. 28]. Цим діям передувало підписання угоди про обмін військовополоненими і цивільними біженцями [53, арк. 12]. З 3 вересня 1921 р. в Москві проходили переговори з Великими Національними Зборами Туреччини, які завершилися підписанням 17 вересня 1921 р. українськими і турецькими послами в Москві конвенції «Про репатріацію військовополонених і цивільних інтернованих» [39, арк. 87]. Уповноваженим Туреччини у справах репатріації в УСРР було призначено Різу-бея – аташе турецької дипломатичної

місії в РСФРР [53, арк. 4].

Фактично українською дипломатичною місією у Москві були створені умови для того, щоб 5 листопада 1921 р. до Анкари було направлено надзвичайне посольство на чолі з головнокомандувачем військ України і Криму М. Фрунзе. 21 січня 1922 р. між Україною і Туреччиною укладається договір про дружбу і братерство. Виступаючи на 3-й сесії VI скликання ВУЦВК УСРР, М. Фрунзе особливо наголошував на значному геополітичному інтересі України щодо становища на Близькому Сході та в зоні чорноморських проток. У резолюції за його доповіддю ВУЦВК висловилися за обов'язкову участь УСРР, разом з Росією та Грузією, у міжнародній конференції з питань цього регіону [8, с. 92].

Таким чином, ще до укладення політичного договору до України вже прибув офіційний представник Туреччини. Крім того, ці заходи стали першим кроком до зміцнення міжнародного становища УСРР на Близькому Сході та охорони її політичних і економічних інтересів у Чорноморському регіоні. Хоча конвенція стосувалася питань виключно репатріації українських і турецьких військових та цивільних полонених, вона у своїй першій вступній статті фактично визнавала існування добросусідських відносин між обома державами та виражала прагнення обох урядів укласти дипломатичні угоди.

Завдяки перебуванню української дипломатичної місії у Москві стало можливим започаткування відносин з англійською торгівельною місією [19, арк. 87 зв.]. Британським уповноваженим неодноразово порушувалося питання стосовно репатріації британських громадян і родичів натуралізованих британських громадян, що мешкали на території України. Вирішення цієї проблеми на користь Англії мало велике значення для України. Британське представництво розглядало питання укладення репатріаційної угоди між Англією і УСРР. Крім того, особливий інтерес для британців становила українська цукрова промисловість. Однак, як і у випадку з Німецьким представництвом, значною перешкодою у розвитку двосторонніх контактів ставала та обставина, що російська ВРНГ дозволяла собі, незважаючи на

позицію України і в обхід Представництва УСРР, укладати з англійською торгівельною місією торгівельні й концесійні договори. Таким чином, вибивався найбільш дієвий чинник при укладенні політичних угод УСРР з іншими державами – економічний. Водночас і країни Західної Європи, попри укладення з УСРР репатріаційних угод, з дипломатичним визнанням Радянської України не поспішали. Спостерігалось затягування переговорів і з Персією у зв'язку з неналежним транспортним сполученням і відсутністю постійної можливості зв'язку з офіційним Тегераном. Українська дипломатична місія наполягала на підписанні тимчасової угоди про роботу консулів обох країн.

За відсутності у Москві представництва Українського Червоного хреста, Укрдипмісія в окремих випадках виконувала роль посередника у переговорах українського Червоного хреста з міжнародним Червоним хрестом [19, арк. 87 зв.]. 10 грудня 1921 р. на засіданні Колегії НКЗС УСРР за участю Наркома закордонних справ УСРР Х. Раковського, його заступників В. Яковлева, С. Брона, слухалося питання про укладення Договору між Червоним хрестом УСРР і РСФРР, в результаті чого було прийнято позитивне рішення щодо підготовки такого проекту договору [41, арк. 109].

Крім завдань суто політичного характеру, українська дипломатична місія у Москві виконувала ще контактуючу функцію з закордонними представництвами УСРР. Особливе значення це набуло у встановленні безпосереднього телеграфного зв'язку між Харкова з Варшавою, Прагою та Берліном. Здійснювалося забезпечення українських закордонних представництв друкованою продукцією, інформаційними матеріалами про внутрішнє економічне і політичне становище України. Ця інформація мала для представництв іноземних держав велику цінність. Зверталася увага НКЗС УСРР на необхідність інформування закордонних представництв УСРР через РАТАУ та через інформаційний відділ НКЗС УСРР.

На порядку денному роботи Української дипломатичної місії у Москві стояло питання укладення угод з іншими радянськими республіками. Мотивувалося це потребою політичної й військової єдності, спільністю

організації державного устрою, пролетарською солідарністю, що були закріплені договорами кожної із них з РСФРР [19, арк. 84]. Тому, 8 грудня 1921 р. на ім'я голови дипломатичної місії УСРР в РСФРР надійшла телеграма від завідувача дипломатичним відділом НКЗС УСРР. У ній ставилося завдання негайно провести переговори і підписати договори з радянськими республіками Грузії, Вірменії, Азербайджану і Білорусії. Ю. Коцюбинський отримав типовий для всіх республік текст договору та всі повноваження для його підписання. Питання потрібно було вирішити до 13 грудня 1921 р. Тоді повинен був відкритися VI Всеукраїнський з'їзд Рад. На його засіданнях потрібно було затвердити ці договори [19, арк. 77].

Перед дипломатичною місією УСРР у Москві стояло завдання укласти договір і відкрити представництво в Далекосхідній Республіці. Зацікавленість української сторони в результативності цих переговорів пояснювалася чисельністю українців, що проживали на території цієї республіки. Кремлівське керівництво було зацікавлене в нейтралізації національного руху і спрямуванні тенденції розвитку національної культури українського населення Далекого Сходу в «класове русло» [53, арк. 109].

Після підписання договорів республіки обмінювалися уповноваженими. Кожна республіка мала право утримувати свого уповноваженого представника, який користувався усіма правами представників іноземних країн. Він мав право бути присутнім з правом дорадчого голосу в усіх не оголошених закритими засіданнях вищих центральних органів радянської влади в тій державі, де він був акредитований.

Отже, українська дипломатична місія у Москві розпочала свою роботу на початку 1921 р. з не зовсім з'ясованими завданнями. Однак набутий досвід роботи вимальовував і завдання на найближчу перспективу. Першочерговим було укладення договірних відносин з найближчими сусідніми державами, що було загалом виконано. Із територій колишньої Російської імперії поза договірними відносинами з УСРР залишилася лише Фінляндія. Єдина держава, що межувала з УСРР, до складу якої входила частина колишньої Російської імперії – Бессарабія, і

з якою не були ще на той час встановлені відносини, була Румунія [53, арк. 88].

Таким чином, українська дипломатична місія у Москві відіграла важливу роль у встановленні політичних і економічних взаємовідносин УСРР з радянськими республіками та з окремими іноземними державами. На черзі стояло важливе питання – з'ясування ролі, яку може відігравати УСРР у світовій політиці і світовому господарстві.

Підписання іноземними державами двосторонніх угод з Україною красномовно свідчило про їх готовність до діалогу з УСРР. У характері договорів, які були укладені УСРР з державами, що виникли на уламках Російської імперії і які їй потрібно було укласти з більш великими і економічно більш самостійними державами Західної Європи, існувала суттєва різниця. При укладенні першого ряду договорів як з боку УСРР, так і з боку окраїнних держав головним політичним мотивом було укріплення зайвим міжнародним актом своє юридичне право на самостійне існування. Головним економічним мотивом ставало бажання отримати хоча б якийсь економічний зиск із цих угод через надання можливості певній категорії осіб оптувати їх громадянство.

Уряди зарубіжних країн бажали мати справу лише з політично і економічно самостійною Україною, незважаючи на її політичну владу і внутрішню організацію. Це було і намагання цих держав зблизитися з Україною для відновлення перерваних війною торгових відносин. Тому при укладенні другого ряду договорів з УСРР, головними мотивами, що спонукали б західноєвропейські держави (Чехословаччину, Німеччину, Англію) до таких договорів, були економічні мотиви: можливість використання у своїх цілях природних багатств України, а також отримати у вигляді майже 30-мільйонного населення України великого споживача. Безумовно, тільки цими мотивами і можна пояснити той політичний інтерес, що висловлювався на початку 1920-х рр. стосовно УСРР німецьким урядом і Англійською торгівельною місією в Москві та їх готовність укладати будь-які угоди.

Однак, при укладенні угод з чисто економічних мотивів, українська дипломатична місія в Москві ставала перед великими проблемами, які не могли бути вирішені без сприяння уряду і вищих установ РСФРР. Оскільки ВРНГ РСФРР брала на себе вирішення усіх економічних питань, у тому числі і на території УСРР, в обхід Уккранаргоспу, то українська дипмісія не могла вирішувати економічні питання та давати з цього приводу будь-яку інформацію. Якщо в політичному плані та в зовнішніх відносинах УСРР демонструвала ще в цей час самостійність, то в економічних питаннях, через існування системи об'єднаних економічних наркоматів, вона була цілком залежною від волі Москви. При укладенні міжнародних договорів їх економічна складова була такою ж важливою і необхідною, як і політична. Якраз відсутність прав в УСРР на самостійну економічну політику зводила нанівець її формальний суверенітет. Повноважене представництво УСРР в Москві наполягало на тому, щоб на переговорах з іноземними державами Уповноважений УСРР мав право представляти республіку як консолідований економічний організм. Політична самостійність УСРР на міжнародній арені нічого для неї не означала без самостійності економічної [53, арк. 89 зв.].

Прикладом може служити той факт, коли представник УСРР, уповноважений на переговорах з Англією, не мав права вирішувати економічні питання і якщо англійський уповноважений в політичних переговорах цікавиться економічними питаннями, то під час таких переговорів не можливо було знайти консенсус. Передумовою всякої політичної угоди може бути тільки угода економічна, обумовлена в тому числі і торговими інтересами.

Наступним питанням, яке було на порядку денному і вимагало якнайшвидшого вирішення, було питання про злиття економічного і політичного представництв УСРР в Москві. На вирішення цього питання в позитивному ключі мали вплинути наступні мотиви. Упродовж 1921 р. українська дипломатична місія у Москві, по суті, ніяким чином не була «Представництвом УСРР при Уряді РСФРР», а лише місією УСРР у Москві.

Користуючись перебуванням у Москві закордонних представництв, що вже уклали договори з РСФРР, вона також укладала з ними угоди. Оскільки вже були укладені угоди з усіма окраїнними державами і існував припис, що переговори з західноєвропейськими державами будуть вестися уже в Харкові і столицях цих держав, то ця основна до цього часу функція для місії відпадала. Особливих політичних взаємовідносин між УСРР і РСФРР, для яких потрібний був би посередник, на той час не було встановлено. Навпаки, з'ясування економічних взаємовідносин – питання першочергове, що мало для УСРР колосальне і політичне значення. Тому було зрозуміло, що вся робота представництва в Москві повинна була проходити під знаком економічних взаємовідносин з РСФРР, тільки тоді воно могло вести попередні переговори з представниками іноземних держав.

Варто взяти до уваги досвід співробітників Наркомату закордонних справ і Наркомату зовнішньої торгівлі РСФРР. Не заперечуючи правильності самостійного існування НКЗТ як оперативного експортно-імпортного апарату, багато хто схилився до думки, що керівництво загальною зовнішньоторговельною політикою повинно здійснюватися з одного центру. На жаль, життя тоді ще не продиктувало нових форм. Сумніваючись у старих формах, доводилося все ж таки їх використовувати. Перебудова великих державних апаратів потребувала значних затрат енергії і коштів. Таку розкіш собі не могли дозволити. Однак досвід роботи закордонних представництв РСФРР показав, що політичні і економічні питання торгівельної політики вирішуються спільно. Та й існування окремо української дипломатичної місії і Повноважного представництва УСРР у господарських справах викликало питання у закордонних представництв. Вони пояснювали це тим, що, в усякому разі, з українського боку не повинна була б афішуватися відсутність УСРР як консолідованого економічного організму.

Отже, ставилося завдання, щоб політичним угодам УСРР з державами Західної Європи передували економічні угоди. Укладення таких угод було можливим тільки після визначення економічних взаємовідносин між УСРР і

РСФРР. Питання зовнішньої політики і зовнішньої торгівлі УСРР так міцно пов'язані між собою, що їх вирішення мало бути об'єднаним. Офіційне існування у Москві двох повноважних представництв шкодило іміджу УСРР. Поставало питання про створення об'єднаного Повноважного представництва УСРР в РСФРР. У його складі мала бути організована і розподілена робота з відповідними функціями. З таким баченням перспективи і працювала Дипломатична місія УСРР у Москві. Вирішенням же назрілих українсько-російських проблем, які мали стати їх основними завданнями, співробітники дипломатичної місії не переймалися. Відтак, представництвом УСРР в РСФРР її назвати складно.

Функції її були зведені до того, що через посольства іноземних держав, що були акредитовані в Москві, українська дипломатична місія ставала посередником у відносинах уряду УСРР з іноземними державами. Однак незважаючи на невиконання нею своїх безпосередніх обов'язків, саме на долю Дипломатичної місії у Москві припадало ламання стереотипів у сприйнятті України іноземними державами. Її діяльність сприяла розширенню перспектив та інтенсивності зовнішньополітичній діяльності УСРР. По великому рахунку аналіз діяльності цієї місії спонукає до висновку, що головним її завданням була демонстрація української самостійності назовні.

Українська дипломатична місія у Москві намагалася поширювати свою компетенцію на більш ширше і різнопланове коло питань. Вона виступала органом зв'язку не тільки з урядом РСФРР, але і, за необхідності, з іноземними державами через їх посольства у Москві. Дипломатичні місії займали особливе становище серед інших форм зв'язку радянських республік з РСФРР. Це визначалося тією роллю і місцем, які вони займали в системі органів державного управління своєї республіки.

3.3. Статус та діяльність представництв УСРР в Росії

Українське радянське керівництво все частіше стверджувалося у думці, що однієї лише культурно-національної автономії не достатньо для того, щоб УСРР була успішною республікою. Економічні потреби України систематично ігнорувалися офіційною Москвою. Вимагаючи від УСРР виконання покладених на неї економічних завдань, Кремль не зважав на українські потреби, безпідставно зменшував обіцяні для неї фонди. У листі до В. Леніна, датованому жовтнем 1920 р., Х. Раковський вказував на незрозумілість у відносинах обох республік [88, арк. 5].

Відверте ігнорування потреб України спонукало компартійно-радянських керівників УСРР до пошуку засобів захисту економічних прав республіки на інституційному рівні. Одним із таких захисних механізмів стало представництво українського уряду в центральних економічних органах. У листі до В. Леніна Х. Раковський порушував питання про повноцінне функціонування українського Промбюро, надання йому більшої свободи дій, доцільність прийняття представника українського Промбюро до складу ВРНГ, «...де б він відстоював наші інтереси і, головне, тримав би нас в курсі загальних питань» [88, арк. 5]. Тому ідея створення представництва УСРР при уряді РСФРР була частиною плану зміцнення господарської самостійності України.

У листопаді 1920 р. на V конференції КП(б)У була схвалена теза про необхідність автономії в управлінні українською економікою [47, с. 5]. Визнавалося, що умовою відродження України є самостійність українського апарату. За словами Х. Раковського, ця пропозиція отримала також підтримку серед керівництва РКП(б) [2, с. 29].

Російська радянська політика щодо УСРР ґрунтувалася на подвійних стандартах. З одного боку, для міжнародної спільноти формально демонструвалася відносна незалежність УСРР у прийнятті рішень, зокрема економічних. З іншого, у реальній політичній практиці реалізовувалася лінія на інкорпорацію. З підписанням 28 грудня 1920 р. Союзного договору все частіше

виникала потреба у погодженні господарських планів УСРР і РСФРР для встановлення спільного плану і врегулювання господарських відносин між наркоматами обох республік. Зовнішньополітичні обставини також вимагали показової демонстрації української самостійності. Висловлюючись словами Х. Раковського, сказаними ним 2 березня 1921 р. на V Всеукраїнському з'їзді рад незадовго до ратифікації «Союзного робітничо-селянського договору між РСФРР і УСРР»: «Нам не потрібно дати приводу міжнародній контрреволюції говорити, що немає, по суті жодного міжнародного договору, за яким РСФРР визнавала б право українських робітників і селян влаштовувати своє господарче життя так, як вони забажають» [3, с. 133].

Якщо у визначенні перспектив відносин між Україною та Росією у 1921 р. ситуація не змінилася, то у вирішенні поточних економічних проблем певні зрушення відбулися. 5 квітня 1921 р. ВУЦВК було прийнято Положення «Про Повноважне представництво у справах господарського будівництва при робітничо-селянському уряді РСФРР» [53, арк. 128]. 9 квітня 1921 р. Політбюро ЦК КП(б)У ухвалило постанову «Про представництво УСРР в Наркомфіні РСФРР», у якій зазначалося: «Визнаючи представництво бажаним одночасно передбачити товариша, який би міг представляти УСРР окрім Наркомфіну ще в уряді комісаріатів РСФРР. Зокрема, передбачити кандидатуру М. Полоза, з яким переговорити тов. Чубарю» [75, арк. 14]. 14 вересня 1921 р. було засноване Повноважне представництво УСРР у справах господарського будівництва при уряді РСФРР, яке й очолив М. Полоз [57, с. 597]. Саме з його ім'ям буде пов'язане подальше представництво інтересів УСРР в РСФРР. М. Полоз в минулому був одним із керівників Української партії соціалістів-революціонерів (боротьбистів). Фаховість М. Полоза була підтверджена його попередніми призначеннями на відповідальні посади. З 1919 р. він входив до складу харківського уряду УСРР, був одним із керівників ВРНГ УСРР. 2 серпня 1920 р. президією Вищої ради народного господарства РСФРР він був затверджений на посаді члена колегії Промбюро в Україні. Після підписання 28 грудня 1920 р. «Союзного робітничо-селянського договору між Російською

Соціалістичною Федеративною Радянською Республікою й Українською Соціалістичною Радянською Республікою» роль М. Полоза у владній системі зростає. Залишаючись членом колегії Української ради народного господарства, 3 березня 1921 р. V Всеукраїнським з'їздом рад він був обраний одним з 13 членів Президії ВУЦВК. Це був найвищий орган влади в УСРР у період між з'їздами та сесіями ВУЦВК [77, с. 64]. З цього часу і до XI Всеукраїнського з'їзду рад (1930) М. Полоз постійно був членом ВУЦВК.

11 червня 1921 р. на засіданні Ради Народних Комісарів УСРР було прийнято рішення затвердити М. Полоза представником УСРР у Раді праці й оборони РСФРР з правом ухвального голосу з усіх питань, а також включити до складу планової комісії при Наркомфіні РСФРР як представника УСРР [22, с. 211–212]. 15 червня 1921 р., після погодження відповідно до радянського порядку, ВУЦВК призначила М. Полоза «Представником УСРР в Раді праці й оборони РСФРР і в плановій комісії при Народному комісаріаті фінансів» [77, с. 68]. Рада праці й оборони була створена у квітні 1920 р. як комісія Ради Народних Комісарів РСФРР. Вона керувала діяльністю економічних комісаріатів та усіх відомств, що опікувалися обороною країни [78, с. 564].

Діяльність М. Полоза як представника УСРР в РПО і в плановій комісії наркомату фінансів РСФРР жодним чином не перетиналася із роботою Дипломатичної місії на чолі з Ю. Коцюбинським. До компетенції колишнього боротьбиста належали економічні питання, робота ж Дипломатичної місії була спрямована на демонстрацію самостійності України на зовнішньополітичній арені [20, с. 28]. Огляд діяльності ЦК КП(б)У за травень-серпень 1921 р. засвідчив, що робота Повноважного представництва УСРР у справах господарського будівництва при уряді РСФРР оцінювалася позитивно. М. Полоз і М. Скрипник сприяли встановленню належних організаційних відносин між окремими комісаріатами УСРР та РСФРР, а також постійного представництва УСРР в раді спільних для обох республік комісаріатів. Функції представника економічних комісаріатів виконував М. Полоз, для розробки федеративної конституції Політбюро ЦК КП(б)У відрядило до Москви М. Скрипника. В огляді

підкреслювалося: «Присутність там наших представників полегшувала вирішення численних питань, пов'язаних з діяльністю різного роду комісаріатів» [45, с. 1].

Представляючи економічні й господарські інтереси України в уряді РСФРР, М. Полоз мав можливість лише інформувати українську сторону про заплановані рішення, але аж ніяк не впливати на їх прийняття. Його повноваження розширилися після ухвалення ВУЦВК 14 вересня 1921 р. «Положення про повноважного представника УСРР у справах господарського будівництва при робітничо-селянському уряді РСФРР», яким він став. Рішенням ВУЦВК, за погодженням із ВЦВК, ця посада створювалася з метою «розвитку укладеного 28 грудня 1920 р. між УСРР і РСФРР союзного договору та з метою узгодження єдиного господарського плану УСРР з господарським планом РСФРР. Стояло також питання з врегулювання і погодження поточних господарських взаємовідносин між економічними наркоматами УСРР і РСФРР» [54, с. 4].

Перебуваючи на посаді Повноважного представника УСРР у справах господарського будівництва при робітничо-селянському уряді РСФРР, М. Полоз вважався повноправним членом українського уряду, мав право участі в його засіданнях з правом вирішального голосу. На посаду Повноважного представника він призначався Радою Народних Комісарів УСРР і затверджувався ВУЦВК. На нього покладалися обов'язки представництва економічних інтересів УСРР в усіх органах РСФРР, загальне керівництво і об'єднання діяльності всіх осіб, що відряджалися до РСФРР для участі в постійних економічних комісіях і нарадах. Він брав участь у розробці єдиного загальнофедеративного плану і встановлення програмних завдань для окремих галузей народного господарства, прямо чи опосередковано пов'язаних з інтересами УСРР. Уповноважений сприяв своєчасному проведенню і розгляду у відповідних вищих органах РСФРР усіх питань і пропозицій господарського-виробничого і матеріального характеру, що надходили від УСРР, як в плановому, так і в позаплановому порядку. Також він опікувався виконанням в усіх органах РСФРР доручень і завдань економічного характеру, які ставилися перед Всеукраїнським Центральним Виконавчим Комітетом, Радою Народних

Комісарів та Українською Економічною Народою [57, с. 598].

Уповноважений УСРР у справах господарського будівництва при робітничо-селянському уряді РСФРР, користуючись правом вирішального голосу, входив до складу Ради праці й оборони РСФРР та планових органів російського уряду. У межах своєї компетенції мав право вести безпосередні відносини від імені УСРР з усіма центральними органами влади як РСФРР, так і УСРР. Уповноваженому дозволялася присутність на засіданнях РНК РСФРР, ВЦВК, на міжвідомчих нарадах, з'їздах і конференціях з правом дорадчого голосу з питань своєї компетенції. На засіданнях же РНК і УЕН УСРР мав право вирішального голосу. Компетенцією Уповноваженого було делегування визначених ним осіб в усі планові комісії при РПО. Він також координував і погоджував дії представників усіх економічних наркоматів УСРР у центральних економічних органах РСФРР [55, ст. 125].

До Уповноваженого УСРР надходила вся інформація з економічних наркоматів УСРР і Уповноважених наркоматів РСФРР в Україні. Ним надавалися копії представлень наркоматам РСФРР по всіх питаннях, що виникали на місцях, пов'язаних з виконанням планових завдань, постанов і розпоряджень, отриманих із РСФРР. Відряджені з УСРР особи для участі в РСФРР у нарадах і комісіях, що стосувалися питань господарського будівництва, зобов'язані були до початку своєї роботи зареєструватися в Уповноваженого УСРР і подати йому доповідь про мету відрядження і отриманих завданнях, а також ставити його до відома про напрямки робіт в комісії і нараді. За такі свої службові дії Уповноважений ніс відповідальність перед ВУЦВК. Він мав право організовувати при собі управління, штати, а посадовий розпис, кошториси і персональний склад формували український Раднарком.

Згідно з положенням, при Уповноваженому для забезпечення ефективності його роботи створювалося Управління Уповноваженого УСРР у справах господарського будівництва при робітничо-селянському уряді РСФРР. Його склад затверджувався Раднаркомом УСРР і зараховувався до його штатів. Витрати на його утримання асигнувалися і проходили за кошторисами РНК

УСРР. Таким чином, це був суто український орган, який мав здійснювати зносини з центральними органами влади РСФРР від імені Радянської України. Аналіз тексту положення спонукає до висновку, що українське керівництво не розглядало відносини з РСФРР як взаємини у форматі «центр–периферія». Якраз наголошувалося на тому, що Уповноважений мав узгоджувати «єдиний господарський план УСРР з госпланом РСФРР для встановлення загально радянського єдиного госплану» [57, ст. 598].

Неототожнення РСФРР із загальнорадянською федерацією простежується і в інших пунктах положення. Представництво повинно було стати таким українським центром у Москві, через який мали йти будь-які перемовини як з найвищими органами влади РСФРР (ВЦВК та РНК), так і з окремими наркоматами. Відповідно до положення, економічні наркомати РСФРР копії усіх своїх постанов, що стосувалися України, повинні були надсилати і в українське представництво при уряді РСФРР [20, с. 29].

Керівництво УСРР намагалося збільшити економічну та господарську самостійність республіки. З цією метою 28 вересня 1921 р. спільною постановою ВУЦВК і РНК УСРР було затверджене «Положення про Українську Економічну Раду» як орган планової та координаційної роботи при РНК УСРР. УЕР спрямовувала діяльність усіх економічних наркоматів республіки. Їх діяльність у Москві координував Уповноважений представник УСРР при уряді РСФРР. Положення про УЕР передбачало створення ще й Укрдержплану [56, с. 22]. Завданнями цих органів було поліпшення умов господарського розвитку УСРР та забезпечення керівництву республіки більших прав в управлінні економікою.

У жовтні 1921 р. Політбюро ЦК КП(б)У спробувало призначити М. Полоза керівником щойно організованого Укрдержплану, а 1 листопада звернулося до ЦК РКП(б) з проханням звільнити Ю. Коцюбинського від роботи у Всеросійському виробничому союзі працівників землі і лісу, де він реально працював і одночасно обіймав ще посаду голови Дипломатичної місії УСРР в РСФРР. Це прохання пояснювалося спробою передати йому функції

Уповноваженого представника УСРР в РСФРР [37, арк. 148]. Однак Політбюро ЦК РКП(б) у резолюції від 17 листопада 1921 р. дотримувалося думки, щоб «залишити тов. Полоза в Москві, оскільки його відкликання може набути політичного значення небажаного характеру в капіталістичних колах за кордоном» [38, арк. 154]. Пояснювалося таке рішення тим, що в минулому М. Полоз належав до лівого крила Української партії соціалістів-революціонерів (боротьбистів) і мав авторитет серед українських емігрантських кіл. Враховуючи це, М. Полоза було залишено в Москві представником УСРР у Раді праці й оборони [38, арк. 155]. Спроби ЦК КП(б)У відстояти своє рішення «з огляду на неможливість замінити його рівноцінним товаришем» не мали успіху. М. Полоз залишився у Москві, у цьому не останню роль зіграло і його бажання не від'їздити до України.

До утворення СРСР радянські республіки були суверенними соціалістичними державами і виступали як самостійні суб'єкти в міжнародних відносинах. З розвитком федеративних відносин між республіками виникла необхідність у створенні спеціальних установ міжреспубліканської ланки, здатних підтримувати постійні зв'язки між урядами РСФРР і республіки. Такими органами стали повноважні представництва республік у Москві, які почали створюватися з 1921 р.

Після призначення на початку грудня 1921 р. Ю. Коцюбинського Повноважним представником УСРР у Відні [32, с. 44], торгівельне представництво України в радянській Росії було об'єднане з політичним. Особовий склад Повноважного представництва УСРР у справах господарського будівництва при РНК РСФРР та української дипломатичної місії в Росії був злитий. Відтоді українські інтереси в Москві (економічні, політичні та дипломатичні) стало представляти єдине Повноважне представництво УСРР при РНК РСФРР, яке очолив М. Полоз [20, с. 31]. Керівником цього відомства він залишався до часу юридичного оформлення СРСР у липні 1923 р. Постановою Політбюро ЦК КП(б)У від 13 грудня 1921 р. першим секретарем Повноважного представництва було призначено В. Ляха [36, арк. 64]. Він мав

досвід перебування на таких посадах в українському представництві при Наркомнаці РСФРР і в дипломатичній місії УСРР.

Отже, з підписанням «Союзного робітничо-селянського договору між РСФРР і УСРР» у грудні 1920 р. виникла потреба погодження господарських планів між цими республіками. Зовнішньополітичні обставини вимагали від більшовицького керівництва показової демонстрації української самостійності. Тому ідея створення представництва УСРР при уряді РСФРР була частиною плану, спрямованого начебто на зміцнення господарської самостійності України. Заснування Повноважного представництва УСРР у справах господарського будівництва при уряді РСФРР сприяло налагодженню відносин між економічними наркоматами РСФРР і УСРР. Діяльність цього органу економічного зв'язку між республіками стримувалася намаганням російського радянського керівництва підпорядкувати Україну економічно.

У цей період повноважні представництва по своїй суті, структурі та інших ознаках хоча і були дипломатичними органами республік, однак фактично їх компетенція обіймала ширше коло питань. Вони були органом зв'язку цих республік не тільки з урядом РСФРР, але і за необхідності, з іноземними країнами через їх посольства у Москві.

Повноважним представництвам належала особлива роль з-поміж інших форм зв'язку радянських республік з РСФРР. Це визначалося тією роллю і місцем, які вони посідали в системі органів державного управління своєї республіки. Вони виконували на цьому етапі певним чином функції посольства і консульства, хоча значною мірою їх робота різнилася від цих органів, зважаючи на особливі взаємовідносини, що існували між РСФРР і радянськими республіками як державами з однотипним ладом [29, с. 90].

Представництвам ставилося основне завдання – сприяти виконанню господарських планів республік, зміцненню радянського ладу і дружніх відносин між ними. Для досягнення цієї мети повпредствам надавалося право звернення від імені уряду своєї республіки з представленнями і клопотаннями до ВЦВК, РНК і наркоматів РСФРР з усіх питань, що стосувалися життя

республіки. Повпредства вже не були суто дипломатичними місіями. Потреба вже їх таких статусах відпадала, беручи до уваги формування між республіками федеративних відносин.

Повноважні представництва – це були нові у світовій практиці державні установи, органи, що мали на меті сприяли співробітництву республік. Хоча з ряду питань повпредство все ж таки мало функції дипломатичної місії. Господарське обслуговування повпредств в Москві покладалося на Бюро по обслуговуванню іноземців НКЗС РСФРР [29, с. 40].

Управління Повпредства з листопада 1921 р. по січень 1922 р. продовжувало функціонувати як Управління справами Повноважного представництва УСРР в справах господарського будівництва. З січня 1922 р. Управління справами вело роботу від уже єдиного Повноважного представництва УСРР в РСФРР і складалося з канцелярії, бухгалтерії, господарської частини [16, арк. 1]. У будинку Повпредства розміщувалися представництва центральних управлінських органів України в Москві: Укрторгу, Уповноважений шляхів сполучення, РАТАУ, Уповноважений наркомату освіти, Вукоопспілка наркомзему, Укркустпром, Укрцукротресту. Штати Повноважного представництва УСРР у Москві налічували 75 осіб.

Очолював його Постійний представник, який мав заступника з усіма правами Повпреда. Повпред мав право бути присутнім на засіданнях Ради праці й оборони, де він мав вирішальний голос, а також з правом дорадчого голосу в РНК РСФРР і Президії ВУЦВК. На чолі Повноважного представництва УСРР при уряді РСФРР, як уже зазначалося вище, був М. Полоз. Постановою Політбюро ЦК КП(б)У від 4 квітня 1922 р. заступником Постійного представника УСРР в РСФРР було призначено А. Приходька. Після цього Секретар ЦК Д. Мануїльський звертався у ВЦВК з пропозицією про затвердження А. Приходька в якості заступника М. Полоза і в Раді праці й оборони [18, арк. 15]. Повноважне представництво УСРР в РСФРР складалося з секретаріату, дипломатичного відділу, планового бюро, матеріального бюро,

інформаційного відділу, управління справами Повпредства, бухгалтерії, господарської частини.

Повпредство УСРР в Москві у своїй роботі ставило завдання необхідності зміцнення міжнародного становища УСРР, сприяння дипломатичними засобами тіснішим зносинам з іншими державами на основі загальної політичної лінії Українського уряду і директив НКЗС УСРР за погодженням з НКЗС РСФРР. Повпредство України в Москві мало тісні взаємовідносини з закордонними представництвами Туреччини, Персії, Афганістану, Далекосхідної Республіки, Китаю, Білорусії, Азербайджану, Хорезму, Грузії, Вірменії, Бухари, Англії, Німеччини, Австрії, Литви, Польщі, Фінляндії, Естонії, Чехо-Словаччини, Швеції, Норвегії, Італії. З усіма цими Представництвами були здійснені взаємні обміни візитами [16, арк. 34–35].

На початку лютого 1922 р. була організована робота Планового бюро Повпредства у складі з трьох осіб на чолі з М. Галицьким. На бюро покладалися завдання зв'язку між Українською державною плановою комісією (Укрдержпланом) і Держпланом РСФРР. Відповідно, основною умовою успішного виконання покладених завдань і, взагалі, розгортання роботи Планбюро була необхідність участі в організаційній роботі Держплану РСФРР, тобто мати свого представника в його Президії.

Не дивлячись на неодноразові клопотання перед ЦК КП(б)У (і телеграфно і під час приїзду членів Політбюро до Москви) про призначення М. Галицького членом Президії Держплану РСФРР, питання це тривалий час залишалося відкритим. Таке призначення відбулося тоді, коли М. Галицький вже пішов працювати у ВРНГ. Відсутність чітких вказівок Укрдержплану щодо діяльності Планового бюро Повпредства зводила роботу останнього лише до інформаційної. Планове бюро висвітлювало діяльність і планові проекти вищих економічних органів РСФРР, відправляло в різні економічні органи України відношення довідково-інформаційного характеру, надсилало в Укрдержплан копії протоколів засідань президії і секцій Держплану РСФРР. Його представники були присутні на багатьох засіданнях в різних установах з

економічний питань [16, арк. 14–15].

Повпредство мало інформаційний відділ, що формував зведення постанов РПО та РНК, оформлення бюлетеню, у якому публікувалися нові законопроекти, інформація про призначення, економічна, юридична, фінансова хроніки, питання, що розглядалися в РНК. У бюлетенях були присутні огляди діяльності секцій і комісій Держплану.

Тривалий час Повноважне представництво УСРР в РСФРР не мало чіткого правового оформлення. 31 травня 1922 р. в Харкові відбулося засідання комісії під головуванням Наркома юстиції М. Скрипника, на якому розглядалося і питання становища Повноважного представництва УСРР у РСФРР. До складу комісії увійшли Повпред М. Полоз, заступник Наркома закордонних справ В. Яковлев [41, арк. 229]. Комісією було прийнято рішення про недоцільність вироблення «Положення про Повноважне представництво УСРР в РСФРР». Достатньо було керуватися «Положенням про Представництва УСРР», затвердженому постановою Президії ВУЦВК від 6 вересня 1921 р., загальними положеннями про Повноважне представництво УСРР. Також положенням про економічне представництво УСРР в РСФРР і резолюціями ВУЦВК, Раднаркому і УЕН у частині, що стосувалися сфери його діяльності.

Ставилося питання про присутність Повпреда не тільки в Раді праці й оборони, де він би мав право вирішального голосу, а також з правом дорадчого голосу в Раднаркомі РСФРР і Президії ВЦВК. Визнавалося також право Повпреда на заступника. Усі представництва окремих наркоматів та інших центральних установ, які знаходилися на території РСФРР, були підвідомчі Повпредству, який погоджував і координував їх діяльність. Ці представництва виконували завдання Повпреда і були йому підзвітні.

Представники наркоматів УСРР були разом з тим радниками Повпредства з кола питань, що відносилися до їх компетенції. Серед них був дипломатичний радник, з фінансових питань, він же був представником Уповноваженого Наркомфіну. Радник із земельних і сільськогосподарських питань одночасно був представником Наркомзему УСРР, що входив до Федерального земельного

комітету. У тому випадку, коли Наркомпрод УСРР не мав свого представника, на цього радника покладалися обов'язків Наркомпроду і Помголоду. Представник Уповноваженого НКЗТ був радником з питань зовнішньої торгівлі та митно-тарифних питань. Представники інших відомств користувалися також правами радників [91, арк. 63 зв.]. Доцільним було, на думку членів Комісії, щоб наркомати УСРР, які мали своїх представників у Москві, уклали угоду з відповідними наркоматами РСФРР на предмет надання своїм представникам можливості бути присутніми на засіданні Колегії наркоматів РСФРР з правом дорадчого голосу, якщо, згідно договорів, вони не мали права вирішального голосу.

На засіданні Ради Народних Комісарів УСРР 1 серпня 1922 р. слухалася доповідь М. Полоза про Повноважне представництво УСРР в РСФРР [91, арк. 26]. Робота Українського Повпредства в Москві отримала схвальну оцінку. Членами українського уряду визнавалася необхідність збереження його діяльності в майбутньому і висловлювалися думки щодо правового оформлення його становища.

Утримання Повпредства здійснювалося за його кошторисом, що включався особливими параграфом у кошторис Управління справами РНК УСРР. Кредити по цьому параграфу відкривалися Уповнаркомфіном безпосередньо Повпредству. Розпорядником цих кредитів був Повноважний представник. Повпредству доручалося поступово сконцентрувати так представників Наркоматів, щоб кожний із них ніс обов'язки представника декількох відомств. Це потрібно було для того, щоб надалі розвантажити себе від окремих представництв по кожному відомству. Український уряд вимагав від Секретаріатів центральних установ УСРР (ВУЦВК, РНК і УЕН) обов'язкового надання Повпредству в Москві копій усіх документів, що надсилалися цими установами відповідним установами РСФРР.

Для більш швидкого проведення Повпредством в органах РСФРР питань, що порушувалися УСРР, українська сторона зобов'язувала Управління справами ВУЦВК, РНК УСРР і УЕН при переданні по телеграфу в Москву відповідних постанов вказаних органів, передавати Повпредству також

короткий основний матеріал до цих постанов. Безпосередньо за ним першою ж кур'єрською поштою необхідно було відправляти Повпередству всі матеріали, представлені для вирішення цих питань у відповідних органах УСРР.

Це робилося задля більш швидкого вирішення Повпредством в органах РСФРР питань, що порушувалися Українською СРР. Управляючі справами РНК УСРР і УЕН при передачі у Москву по телеграфу відповідних постанов вказаних органів, а також управляючий справами ВЦВК при передачі інформації до Харкова, повинні були передавати Повпредству також короткий основний матеріал до цих постанов. Безпосередньо за цим, першим же кур'єром відправлялися Повпредству всі матеріали, що пред'являлися для вирішення даних питань у відповідних органах УСРР.

Наркомати і уповноважені наркоматів УСРР зобов'язані були, у випадку виникнення будь-яких непорозумінь з відповідними наркоматами РСФРР, повідомляти про це Повпредству в Москві, відправляти йому копії своїх документів, а також інші матеріали, що допомогли б розв'язати проблему. Повноважене представництво УСРР в Москві зобов'язане було слідкувати за тим, щоб усі заяви, які робилися представниками окремих наркоматів в наркомати РСФРР і в центральні установи, в копіях негайно переправлялися у відповідні відомства в УСРР. На НКЗС покладалася відповідальність за організацію кур'єрського зв'язку, який здійснювався двічі на тиждень між Харковом і Повпредством у Москві [91, арк. 63].

У серпні 1922 р. все ж таки була прийнята постанова ВУЦВК і РНК УСРР, яка закріплювала «Положення про Повноважного представника УСРР при уряді РСФРР» [41, арк. 235]. У порівнянні з «Положенням про Представництва УСРР», затвердженого постановою Президії ВУЦВК від 6 вересня 1921 р., права та обов'язки Повноважного представництва суттєво розширювалися. Тепер Повпред УСРР входив до складу РПО РСФРР і його планові органи з правом вирішального голосу, до складу російського уряду – з правом дорадчого голосу. Український Повноважний представник мав право бути присутнім на засіданнях Всеросійського ЦВК і Раднаркому та інших центральних органів

РСФРР. У цих органах мав право голосу з питань, що прямо чи опосередковано зачіпали інтереси України. Фактично, основна його функція полягала у захисті інтересів України. У разі їх порушень – вимагати призупинення дій чи нормативних актів та подальшого погодження з відповідними органами УСРР.

Повноважний представник мав право вести безпосередні відносини від імені УСРР з усіма органами Раднаркому і ВЦВК РСФРР, а також вступати у відносини безпосередньо з ВУЦВК, РНК УСРР і УЕН, укладати за їх дорученням договори і угоди та засвідчувати їх своїм підписом. Делегувати уповноважених ним осіб в усі планові комісії при РПО, РНК і в окремих економічних наркоматах РСФРР з правом передання цих повноважень. Повпред мав отримувати всі проекти декретів і постанов РНК РСФРР загальнофедеративного значення, а також законодавчі передбачення, що розроблялися в наркоматах і комісіях РНК РСФРР для передання в РНК УСРР.

Повпредство отримувало можливість представляти інтереси УСРР в усіх органах влади РСФРР. Сприяло належному і своєчасному вирішенню усіх питань, що надходили від УСРР і проведення в органах РСФРР всіх доручень і завдань, які давалися ВУЦВК, РНК і УЕН УСРР. Представництво мало регулювати і погоджувати поточні взаємовідносини між Наркоматами УСРР і РСФРР у процесі здійснення єдиного плану радянського уряду, погодження єдиного господарського плану УСРР з госпланом РСФРР для встановлення загальнофедеративного плану. Здійснювало загальне керівництво і контроль за діяльністю усіх осіб, які відряджалися відомствами УСРР до РСФРР.

На Повноважне представництво у Москві покладалися обов'язки вирішувати спірні питання, розв'язувати непорозуміння, які виникали між наркоматами і уповноваженими наркоматів УСРР з відповідними наркоматами РСФРР. Для цього Повпредству направлялися необхідні матеріали, копії відношень цих установ для вирішення суперечливих питань. Повпредство слідкувало за тим, щоб усі заяви, які робилися представниками окремих наркоматів у наркомати РСФРР і до центральних установ, у копіях терміново передавалися у відповідні наркомати і центральні установи УСРР.

Повноважне представництво УСРР при уряді РСФРР, окрім виконання своїх безпосередніх функцій, було також центром інформації про Україну в Москві. При Повпредстві створювалася бібліотека, де можна було б представити все українське законодавство. Це було однією із необхідних умов, яка б забезпечувала роботу Постпредства [61, арк. 10]. Задля більш повного взаємного обміну інформацією Всеукраїнському видавництву та губернським видавництвам пропонувалося надсилати Повноважному Представництву УСРР у Москві по кілька екземплярів усіх видань, що випускаються як в центрі, так і на місцях.

Народний комісаріат закордонних справ мав забезпечити організацію регулярного кур'єрського зв'язку між центральними органами УСРР і Повпредством у Москві. Для цього встановлювалися регулярні, не менше двох разів на тиждень, рейси кур'єрів між РНК УСРР і Постпредством у Москві. Усі центральні установи УСРР зобов'язані були пересилати через цих кур'єрів усі матеріали, що призначалися для Повпредства.

Отже, Повноважне представництво УСРР при уряді РСФРР стало інституцією міжреспубліканської ланки, що сприяла розвитку федеративних відносин між республіками. З утворенням СРСР змінився правовий статус договірних республік. Тепер вони ставали союзними республіками. Відповідно, змінювався статус і їх повноважних представництв при уряді СРСР. Повноважні представництва втратили функції зовнішніх зносин, перестали іменуватися «повноважними» і постійно перебувало при уряді СРСР. Зважаючи на це, на зміну Повноважному представництву же в липні 1923 р. було створене Постійне представництво УСРР при уряді СРСР. З 1924 р. свої представництва при РНК СРСР мали такі республіки: Російська СФРР (Постійним представником був О. Свідерський), Білоруська СРР (М. Мороз), Закавказька СРР – (С. Тер-Габріелян) [7, арк. 127].

Наказом по Постійному представництву УСРР при уряді СРСР було сформовано його штати із 46 осіб. Вводилася посада Постійного представника УСРР при уряді СРСР і його заступника, що мали чітко визначені повноваження [43, арк. 12]. 3 серпня М. Полоза було затверджено головою

Держплану УСРР. Постійне представництво УСРР при уряді СРСР очолив А. Приходько. На нього покладалися обов'язки загального керівництва всіма справами Представництва, контролю за дотриманням Конституції СРСР у питаннях, що стосувалися союзних республік, підтримання зв'язку між ЦВК Союзу і ВУЦВК, діяльності Адміністративно-фінансової комісії, Народного комісаріату фінансів (у справі кошторисних кредитів), Народного комісаріату освіти. Заступником Постпреда було призначено І. Морозова, до компетенції якого належали питання, що виникали по лінії ВРНГ, УРНГ, НКЗ, НКПроду та інших наркоматів, а також адміністративні та господарські справи Представництва.

Секретаріат Постійного представництва складався з 16 осіб. Секретарем Постпредства було призначено М. Ялового, а Т. Демосфенову – завідуючою протокольною частиною [43, арк. 13 – 14]. Цей підрозділ здійснював облік руху справ через Представництво, складання щотижневих зведень засідань та порядку їх відвідування. Інформував завідувача інформаційним відділом про поточну роботу Представника та його заступника в установах СРСР, повідомляв про всі матеріали, що надходили до Представництва.

Постійне представництво мало юридичне та планове бюро. Функціонували інформаційний відділ, кур'єрська служба, була посада консультанта з економічних питань, співробітника для зв'язку з Держпланом та іншими організаціями, обслуговуючий персонал [62, с. 65–67]. Юридичне бюро займалося складанням з кожного питання загальносоюзного або республіканського значення короткого інформаційного повідомлення з висвітленням відповідної ініціативи Представництва [74, арк. 22].

У 1924 р. штати Постійного представництва УСРР при уряді СРСР розширилися до 51 особи [85, арк. 14], що свідчило про необхідність існування цього органу. Ця кількість співробітників була все ж недостатньою, щоб належним чином справлятися з тим об'ємом завдань, які поставали перед Постійним представництвом. Необхідністю і вимогою часу було створення Планового бюро при Постпредстві УСРР. Постпредство зверталось листом до

Структурно-штатної комісії при НК РКІ з обґрунтуванням необхідності створення такого бюро. Ця необхідність пояснювалася відсутністю можливостей постійних поїздок членів президії Укрдержплану на засідання Держплану СРСР та потребою інформування УСРР про роботу Держплану СРСР. Це могло бути досягнуто лише безпосередньою участю представника такого бюро в його засіданнях, спостереженням за проходженням і в секціях, і в президії доповідей Укрдержплану з можливістю надання і пояснень і необхідних додаткових матеріалів. Надавалася можливість термінового втручання у цілий ряд питань, вирішення яких могло йти в небажаному для України контексті, а також захист українських проектів. Усе це вимагало постійного представництва компетентних у роботі Укрдержплану осіб, а також обслуговування Постійного представництва УСРР в його роботі по зв'язкам з Укрдержпланом [85, арк. 4].

11 квітня 1924 р. Раднаркомом УСРР було видано проект постанови про впровадження при Повноважному представництві УСРР при уряді СРСР трьох посад планового бюро Укрдержплану: завідуючий бюро, його заступник і секретар. Бюджетно-фінансовій нараді при Уповноваженому НКФ УСРР навіть пропонувалося виділити необхідні кошти на утримання планового бюро за кошторисом Укрдержплану [1, арк. 6]. Результатом стала відмова Центральної штатної комісії при НК РСІ СРСР від 17 листопада 1924 р. Свою відмову пояснювали існуванням і без того великого апарату Постпредства УСРР і вимагалось «вважати принципово недопустимим організацію сепаратних представництв відомств УСРР у Москві» [1, арк. 12].

Постійні представництва створювали для здійснення тісного зв'язку договірних республік з центральними органами Союзу РСР. Вони мали безпосереднього максимально представляти в загальносоюзному будівництві політичні, культурні, економічні, побутові інтереси України. Забезпечувати її інтереси та потреби [60, арк. 2].

Постпредство представляло у вищих органах влади СРСР законодавчі ініціативи уряду УСРР, брало участь в законодавчій діяльності вищих органів

СРСР. Їх порядок і межі встановлювало загальносоюзне законодавство. До кола його компетенції входив захист інтересів УСРР у вищих адміністративних органах СРСР, включаючи і загальносоюзні наркомати, а також погодження заходів, що відносилися до відання об'єднаних наркоматів СРСР, із заходами однойменний наркоматів УСРР.

У листопаді 1923 р. була прийнята Постанова ЦВК СРСР «Про представництво Союзних республік при уряді СРСР» та проект «Положення про Повноважне представництво союзних республік при уряді СРСР» [74, арк. 8]. Відповідно до її змісту за союзними республіками визнавалося право затверджувати при уряді СРСР свої постійні представництва. Вони мали право діяти у межах повноважень, наданих їм урядами цих союзних республік. Усі органи Союзу РСР зобов'язані були надавати Представництвам союзних республік при уряді СРСР сприяння у виконанні обов'язків, покладених на них союзними республіками.

На часі було питання про розширення повноважень Постійних представництв. Зокрема, у «Положенні про Раду Народних Комісарів СРСР» від 12 листопада 1923 р. йшлося про право постійних представників союзних республік брати участь у засіданнях РНК СРСР з правом дорадчого голосу та вносити питання на розгляд РНК СРСР та Ради праці й оборони СРСР [90, с. 127]. Детально права і обов'язки постійних представників союзних республік при уряді СРСР були визначені у відповідних положеннях, прийнятих на республіканському рівні. 12 грудня 1923 р. відбулося об'єднане засідання ВУЦВК і РНК УСРР. На ньому слухалося питання про Представництво союзних республік при уряді СРСР. З доповіддю стосовно нього виступив заступник Наркома юстиції УСРР М. О. Рейхель [74, арк. 7]. Відповідно до постанови цього об'єданого засідання, Управління справами РНК УСРР подавало на розгляд ЦВК СРСР перероблений проект постанови ЦВК СРСР «Про представництво союзних республік при уряді СРСР» [74, арк. 6].

2 січня 1924 р. ВУЦВК і РНК УСРР прийняли постанову, за якою скасовувалася постанова ВУЦВК від 14 вересня 1921 р. «Про запровадження посади Повноважного Представника УСРР у справах господарського будівництва

при уряді РСФРР». Усе майно, справи і документи, а також боргові зобов'язання скасованої посади передавалися Повноважному представництву УСРР при уряді СРСР [72, с. 2]. Цією ж постановою було затверджено «Положення про Постійне представництво УСРР при уряді СРСР» [26, арк. 64–66].

Згідно з Положенням та відповідно до союзного законодавства, Постійне представництво УСРР при уряді СРСР мало право участі в законотворчій, адміністративній та господарській діяльності вищих органів влади СРСР. Зокрема, до компетенції Постійного представництва належали такі: участь у діяльності законодавчих органів влади СРСР; проведення через вищі органи влади СРСР законодавчих пропозицій уряду УСРР. За дорученням вищих органів влади УСРР Постійне представництво мало право вносити до президії ЦВК, РНК і РПО СРСР проекти законодавчих актів, декретів, поправок, а також представляти від імені УСРР проекти постанов і розпоряджень адміністративного характеру. Постпредство давало самостійні висновки по проектах декретів та інших актів, що розглядалися вищими органами влади СРСР, які мали загальносоюзне значення або стосувалися інтересів УСРР.

Через Постійне представництво УСРР при уряді СРСР здійснювався захист інтересів УСРР у вищих адміністративних органах СРСР, включаючи і загальносоюзні наркомати. Завдяки його перебуванню у Москві погоджувалися заходи, що відносилися до компетенції об'єднаних наркоматів СРСР із заходами однойменних наркоматів УСРР. Повноваження, що ними було наділено Постпредство, давали можливість вступати у відносини із загальносоюзними та російськими наркоматами, піднімати перед ними питання, що турбували вищі органи влади УСРР. Представництво спостерігало за проходженням цих питань у відповідних російських чи союзних інстанціях. Через Постійне представництво відбувався обмін взаємною інформацією з питань компетенції необ'єднаних наркоматів з метою координування і обліку загальної роботи, а також участь у виробленні спільних законодавчих пропозицій цих наркоматів. Постійний представник УСРР при уряді СРСР мав право брати участь в засіданнях президії ЦВК, РНК і РПО СРСР, комісій, що утворюються

означеними органами і колегією наркоматів з правом дорадчого чи вирішального голосу відповідно діючого законодавства Союзу. Відповідно до вказівок УСРР, здійснювалося спостереження за діяльністю торгівельних, промислових і господарських організацій УСРР, що діяли в межах Союзу РСР [40, арк. 64].

Для систематичного і повного інформування Постійного представництва УСРР про законодавчу діяльність вищих органів влади УСРР, обов'язком секретаріатів ВУЦВК, РНК УСРР і УЕН було регулярне надсилання до Постійного представництва УСРР усіх протоколів та нормативних актів, що ними приймалися. Передбачався обмін взаємною інформацією з питань, що належали до компетенції необ'єднаних комісаріатів УСРР і РСФРР. Метою такої роботи ставали координація та облік спільної діяльності, а також вироблення спільних законодавчих проектів цих наркоматів. Відповідно до вказівок українського уряду, Постійне Представництво УСРР при РНК СРСР здійснювало спостереження за діяльністю торгівельних і промислових представництв та інших господарських організацій, що діяли в межах СРСР, виконувало окремі доручення і завдання уряду УСРР та окремих наркоматів.

Користуючись правом дорадчого чи вирішального голосу, Постійний представник не тільки обґрунтовував прохання республіки в органах СРСР, але й брав участь в обговоренні загальносоюзних актів на засіданнях Президії ЦВК, РНК СРСР, комісій, утворених цими органами і колегій наркоматів, міжвідомчих нарад. За дорученням вищих органів влади УСРР, здійснював подання до законодавчих та виконавчих органів влади СРСР проектів законодавчих актів і декретів, внесення під час обговорення поправок та змін до них. Постійне представництво отримало право давати самостійні висновки на проекти декретів, постанов, розпоряджень та інших актів, що розглядалися вищими органами влади СРСР і мали загальносоюзне значення або зачіпали інтереси УСРР. Представництво опротестовувало у відповідних вищих органах влади постанови Адміністративно-фінансової комісії, РПО і РНК СРСР та інформувало уряд УСРР про заявлений протест. Воно також співпрацювало з наркоматами СРСР і РСФРР з питань, що піднімалися вищими органами влади

УСРР та відслідковувало їх проходження у відповідних інстанціях [48, арк. 44]. Йому надавалося право інформаційного органу зв'язку між союзними і республіканськими органами влади й управління, право обмінюватися з представництвами інших республік взаємною інформацією для погодження діяльності урядів союзних республік в області загальносоюзного і республіканського законодавства.

У здійсненні своєї діяльності Постпредство керувалося директивами, постановами і розпорядженнями вищих органів влади УСРР. Координував і контролював діяльність Постійного представництва УСРР при уряді СРСР Голова Ради Народних Комісарів УСРР. Очолював Постпредство Постійний представник та його заступник, яких призначала Президія ВУЦВК за поданням РНК УСРР. Також до складу Постійного представництва входили представники окремих наркоматів УСРР.

Постійне представництво мало право долучатися до законотворчої діяльності союзних органів влади. Постановою ВУЦВК і РНК УСРР «Про порядок подання висновків на проекти союзного законодавства» від 6 лютого 1924 р. [63, с. 113], Постпредству надавалося право визначення термінів для подання таких висновків та була виписана процедура їх подання. Встановлювалося, що на проекти, що надходили від Постійного представництва УСРР при уряді СРСР, висновки мали подаватися негайно, в той же день або не пізніше наступного дня, доповідаючи Голові Малого Раднаркому чи його заступникові. За необхідності, Голова Малого Раднаркому скликав спеціальну комісію з представників зацікавлених відомств і Народного комісаріату юстиції. Після підписання відповідного висновку головою РНК УСРР, про це Управління справами при РНК УСРР негайно повідомляло Постійне представництво у Москві. У разі виявлення розбіжностей у висновках Малого Раднаркому і спеціальної комісії, голова РНК УСРР виносив це питання на розгляд Ради Народних Комісарів УСРР. Про рішення голови РНК УСРР чи постанову РНК УСРР негайно повідомлялося Постійному представництву УСРР при уряді СРСР. Для надання більшої ваги висновку

української сторони на проекти союзного законодавства, РНК чи її голова могли провести цей висновок через Президію ВУЦВК.

Для постійного і своєчасного інформування Постійного представництва УСРР про законодавчу діяльність вищих органів влади УСРР, секретаріати ВУЦВК, РНК і УЕН регулярно надсилали до Постпредства УСРР усі протоколи, декрети і постанови цих органів, а також копії клопотань, протестів і відношень, що направлялися цими органами в органи СРСР з додаванням усіх необхідних матеріалів. Утримання Постпредства здійснювалося згідно кошторису РНК УСРР. Постійному представництву надавалося право розпорядника кредитами першого ступеня.

Ефективне функціонування будь-якого державного органу залежить від належної організаційно-штатної побудови і правового регулювання його діяльності. Постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 14 лютого 1925 р. скасовувалася постанова від 10 січня 1924 р. і була прийнята нова постанова «Про штати Постійного представництва УСРР при уряді СРСР». Згідно цієї постанови до складу Постійного представництва УСРР в Москві входили 55 осіб. Як і за попереднім положенням, на чолі Постійного представництва стояв Постпред та два його заступники. Було сформоване економічно-правове бюро, до якого увійшли уповноважені в справах фінансів, економіки, внутрішньої і зовнішньої торгівлі, юриспруденції, охорони здоров'я, освіти і культури, промисловості, сільського господарства, їх заступники. Секретаріат Постпредства складався з 20 осіб та адміністративно-господарська частина – з 19 осіб [66, с. 102].

2 грудня 1925 р. ВУЦВК і РНК УСРР скасували свою попередню постанову від 2 січня 1924 р. і прийняли нове «Положення про Постійне представництво УСРР при уряді СРСР» [67, с. 3]. До повноважень Постійного представництва, відповідно до нового документу, належали питання нагляду за діяльністю торговельних, промислових та інших господарських організацій УСРР, що діяли в межах РСФРР. Відповідні інструкції з цього питання виробляло саме Представництво, а затверджувала їх Рада Народних Комісарів УСРР. До компетенції Постійного представництва належали і питання, що

стосувалися організації зв'язку народних комісаріатів та інших центральних органів УСРР з відповідними народними комісаріатами та центральними установами Союзу РСР і РСФРР, взаємна інформованість і захист інтересів УСРР в окремих галузях управління. За новим Положенням, Постійне представництво отримувало право подання від імені вищих органів влади УСРР до президії ЦВК, РНК і РПО СРСР, проекти законодавчих актів і декретів, пропозицій та поправок під час обговорення декретів та інших законодавчих актів, проектів постанов і розпоряджень адміністративного характеру.

Постпредство мало стати органом захисту пропозицій та фінансових інтересів народних комісаріатів УСРР в союзних наркоматах та установах, обміну інформацією для погодження діяльності урядів союзних республік в царині загальносоюзного і місцевого будівництва. У своїй діяльності Постійне представництво керувалося директивами, постановами і розпорядженнями президії ВУЦВК і РНК УСРР.

Нове Положення уточнювало повноваження Постійного представництва, розширювало його штати. Як і за попереднім Положенням, очолював його Постійний Представник. Новим було те, що він міг мати уже двох заступників. Керівний склад Представництва затверджувала Президія ВУЦВК за поданням РНК УСРР. До складу Повноважного представництва входили уповноважені окремих галузей управління. Підбір і затвердження на посади уповноважених мало право здійснювати Повноважне представництво за згодою з відповідними зацікавленими комісаріатами [43, арк. 23].

Головним завданням Постійного представництва УСРР при уряді СРСР ставало упорядкування і вдосконалення зв'язків з вищими органами СРСР і УСРР. Для здійснення вищезначених функцій встановлювався обов'язковий для всіх радників Представництва, окремих українських організацій і всіх відділів представництва порядок письмового зв'язку з вищими органами СРСР, РНК, РПО, АФК та законодавчою комісією. Внесення питань на обговорення, надання висновків на проекти декретів та постанов, внесення протестів на діяльність наркоматів СРСР та постанови АФК, законодавчої комісії, РПО та РНК

проводилися лише через Представництво і за підписом Представника УСРР. Також листування з ВУЦВК, РНК і УЕН проводилося всіма українськими організаціями, що знаходяться в Москві, лише через Представництво і за підписом Постійного представника. З метою координації діяльності, до обов'язків усіх співробітників планового бюро та представництв наркоматів, що були присутніми на засіданні президії та секцій Держплану, не пізніше наступного дня після засідань потрібно було подавати короткі звіти про ці засідання [7, арк. 53].

З утворенням Постійного представництва УСРР при уряді СРСР не обходилося і без негараздів. Станом на 1923 р. становище Постпредства мало швидше фактичний, ніж легальний характер. Існуюча недомовленість у співіснуванні союзних та республіканських органів влади викликала серйозні труднощі як у сфері зовнішніх зносин, так і внутрішньої роботи Представництва. Відсутність досконалої законодавчої бази зумовило те, що Постійному представництву не було відведено належного місця у системі радянських органів влади. Постпредство змушене було витратити значні сили на завоювання собі в центрі Союзу СРСР того формального статусу, який створював би можливості для дієвого захисту інтересів України [51, арк. 57].

Значно посилювалася для України роль Постпредства після створення СРСР. Центр тяжіння тепер уже переносився на погодження з вищими органами влади Союзу політичних, економічних і культурних питань, що стосувалися України в загальносоюзному будівництві і на з'ясування практичних господарських завдань радянських республік. Формування союзних органів влади та союзного законодавства на перший план поставали завдання максимальної участі союзних республік у загальносоюзному законодавстві, прояви ініціативи і погодження діяльності в цій області, що паралельно здійснювалися у вищих органах влади СРСР і УСРР. Належна активність могла забезпечити Україні значні важелі впливу на зміст і формулювання в інтересах УСРР загальносоюзного законодавства. Усе це вимагало певних змін структури Постпредства та створення при ньому апарату, готового здійснювати такі завдання.

Непоследовна політика у цьому напрямку українського радянського

керівництва, розпорошеність у діяльності центральних органів влади УСРР, відсутність єдиної і чіткої державної лінії спричиняли втрати позицій України в загальносоюзному будівництві. Негативно впливав на ситуацію факт існування поряд з Постпредством, що представляло УСРР в цілому, цілого ряду представництв окремих українських наркоматів, які претендували на повну незалежність від Повпредства і не були пов'язані між собою. Здійснювалося навіть призначення та фінансування окремими наркоматами своїх представників, без санкцій на це українського уряду та належного погодження з Повпредством УСРР у Москві. Це розбалансовувало його діяльність, підривало авторитет як єдиного центрального органу представництва інтересів республіки. Постановою ще від 1 серпня 1922 р. Раднарком УСРР намагався послабити організаційний хаос. За представниками наркоматів закріплювалися функції радників Повпредства, яке мало їх об'єднувати і керувати їх діяльністю. Тому у Пояснюючій записці до проекту Положення про Постійні представництво УСРР при уряді СРСР його очільник А. Приходько наголошував на недоцільності існування у Москві більше десятка представництв [51, арк. 57].

Усі завдання, що виконувалися українськими Постійним представництвом у Москві, зводилися до участі у попередній розробці і підготовці законодавчих матеріалів, що мали загальносоюзне значення, як в українських органах влади в Москві, так і в союзних наркоматах і різноманітних відомчих і невідомчих комісіях. Участь у подальшому проведенні їх через вищі органи влади Союзу, погодження цієї роботи з українським Раднаркомом. Інша група завдань мала більш конкретний характер і виражалася у врегулюванні більш практичних питань в області діяльності різних наркоматів, питань фінансування і в отриманні різного роду довідок і матеріалів, які цікавили українські наркомати.

Щодо першого напрямку діяльності, то Постійним представництвом здійснювалися заходи з політично-конституційної лінії. Зокрема, участь у вирішенні загальносоюзних питань, що зачіпали взаємовідносини УСРР і СРСР, УСРР і окремих республік. Навантаження і інтенсивність роботи

Представництва в цій області постійно зростала. Це пояснювалося тим, що з часу утворення Союзу і закінчення попередньої організаційної роботи, через Представництво проходили майже усі проекти (в середньому по 5 – 10 у день), що вносилися у вищі органи Союзу. Ці документи опрацьовувалися Постпредством, при чому кожний проект розглядався не лише з точки зору доцільності, але і точки зору порушень Конституції Союзу РСР у частині відносин з радянськими республіками [34, арк. 1].

Для виконання такої групи завдань апарату Постпредства потрібні були відповідальні і високофахові співробітники з різних питань радянського будівництва. Ця робота була об'ємною і носила постійний органічний характер, тому лише Повпредство могло займатися цими питаннями. Відповідно, розчленування апарату, призначеного відображати в Москві політику України в цілому і виконувати окремі завдання, нічим не оправдовувалося [51, арк. 58].

Постійному представництву не рідко доводилося викорінювати змішування діяльності органів влади РСФРР з союзними органами. Частими були суттєві порушення Конституції СРСР: втручання союзних органів у громадянське, кримінальне, земельне та інше законодавство республік, прагнення по-своєму трактувати першу статтю Основного Закону і підводити під загальне керівництво системи, що встановлювалися Союзними органами. Не доводилося говорити про саму редакцію проектів, які завжди включали в себе елементи вказаного змішування: союзні закони видавалися в доповнення до законів РСФРР або в якості постанов, що поширювали дію постанов РСФРР на всю територію Союзу тощо.

З огляду на таку ситуацію, Постпредство повинно було слідкувати за майже кожним проектом, тому і число висновків, що ним подавалися з цих питань, безперервно збільшувалося. Про це Постпред постійно наголошував під час особистих виступів на засіданнях РНК, РПО і ЦВК СРСР. Часте змішування функцій органів РСФРР і Союзу, на що уже вище вказувалося, збільшувало навантаження на Постпредство і ускладнювало його діяльність.

Доводилося привчати союзні органи до того, що Представництво УСРР не

було випадковою установою. Воно було органом союзної республіки, що мав мандат від українського уряду на проведення питань, що стосуються УСРР, через союзні органи та союзне законодавство. Бували випадки, особливо часто з Наркомфіном СРСР, коли вирішення важливих для України питань розтягувалося на місяці і не виносилося вчасно на розгляд РПО і РНК СРСР. Постпредству доводилося боротися з намаганням російських і союзних органів влади діяти в обхід українського Представництва, ігнорувати його присутність у Москві. Обтяжували роботу Постпредства і нерегульованість взаємовідносин з Радою праці та оборони і Раднаркомом СРСР [18, арк. 4].

Тому, ще 27 квітня 1923 р. до Раднаркому РСФРР було внесено постанову, якою встановлювався певний порядок інформування усіма наркоматами РСФРР Постпредства УСРР. З утворенням Союзу цілий ряд наркоматів відмовлялися надсилати необхідних для Постпредства і для Раднаркому УСРР матеріали. У листі від 2 серпня 1923 р. А. Приходько звертався до Управляючого справами РНК СРСР І. Горбунова з проханням, до наказу про порядок розсилки матеріалів наркоматами, включати і Постпредство, щоб воно мало можливість своєчасно отримувати матеріали РНК СРСР, РПО СРСР та інших органів та вчасно на них реагувати [86, арк. 77].

Згідно постанови РНК СРСР про склад Ради праці й оборони, до неї не було введено Постійного представника УСРР. Усі ключові господарські питання, у тому числі і питання, що стосувалися України, розв'язувалися, як і раніше, в РПО. Для Постпреда УСРР вкрай важливою була присутність на її засіданнях, щоб бути в курсі всіх постанов. Однак з формальних міркувань Постпред УСРР такого права не отримав. Хоча Голова РНК УСРР В. Чубар і був кандидатом у члени РПО від України, але через потребу його постійного перебування у Харкові, він не міг бути присутнім на всіх засіданнях. Ці обставини змушували Постійного представника УСРР при уряді СРСР звертатися з листом до заступника голови РПО СРСР О. Рикова. А. Приходько просив, щоб до утвердження нового Положення РПО, дозволити особисто бути присутнім на її засіданнях з правом дорадчого

голосу з тих питань, що стосувалися України. Також наполягав дати розпорядження Секретаріату РПО надсилати в Повпредство УСРР протоколи, повістки дня і матеріали її засідань [86, арк. 78].

Для повноцінної роботи Постійного представництва УСРР при уряді СРСР був необхідний повний інформаційний пакет матеріалів від усіх Наркоматів УСРР. Клопотання і заяви окремих наркоматів, які надходили через Повноважне представництво в законодавчі органи СРСР, РСФРР і РПО, не могли бути задоволені Постійним представництвом. Вони часто не давали вичерпної інформації і не були забезпечені належною кількістю матеріалів. З цього питання була прийнята Постанова РНК УСРР, за якою усі наркомати зобов'язувалися надавати Постійному представництву УСРР необхідні матеріали. Потрібно було регулярно і терміново надавати до Постпредства протоколи засідань колегій кожного наркомату, комісій, проекти декретів, інформаційні бюлетені, планові доповіді, записки тощо. Це мав бути увесь пакет документів, що дозволяв би Постійному представництву бути в курсі роботи кожного відомства, відчувати його пульс. Це давало б можливість українському Представництву вчасно реагувати та відстоювати інтереси України перед центральними органами влади у Москві. На жаль, вказані постанови погано виконувалися навіть українськими наркоматами. Часто необхідна інформація йшла повз Постійне представництво [68, арк. 98].

Для негайного реагування українського уряду на ті чи інші постанови органів СРСР необхідний був своєчасний обмін інформацією між інформаційним відділом Постпредства і Управлінням справами РНК УСРР. Згідно існуючих на той час правил, усі питання, що поступали на розгляд Раднаркому і РПО СРСР, попередньо повинні були погоджуватися з союзними наркоматами. З цією метою Управління справами уряду СРСР усі матеріали, що надходили від українського Раднаркому, надсилало Представництву УСРР на погодження. Також піднімало клопотання перед урядом УСРР про направлення усіх справ в РНК і РПО СРСР через

Представництво УСРР при РНК СРСР. Усі матеріали мали надходити в погодженому вигляді і з висновками відповідних наркоматів [86, арк. 256].

Точно облікувати результати роботи Постпредства з цього напрямку було досить важко, оскільки більшість змін і редакційних поправок вносилися Представником безпосередньо на засіданні. Однак з упевненістю можна констатувати, що 75% проектів зазнавали поправок Представництва і були змінені згідно його висновків на користь України. Важливо підкреслити, що за увесь період роботи Представництва ні один самостійний висновок Постпредства (копії надсилалися до Українського РНК) не було опротестовано українським урядом, що характеризувало позитивний результат роботи Представництва у цьому напрямку.

Крім того, Постійне представництво УСРР при уряді СРСР було органом зв'язку Ради Народних Комісарів УСРР з РНК Союзу РСР і урядами союзних республік в області загальносоюзного і місцевого будівництва. Постійне представництво часто виконувало функцію буфера у відносинах «союзний центр–республіка», не допускаючи цілковитого підпорядкування діяльності українських органів влади та інтересів республіки загальносоюзним (фактично – російським).

Для належного виконання Постійним представництвом УСРР при уряді СРСР обов'язків, що покладалися на нього постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 2 грудня 1925 р., Постпредство використовувало надану йому загальносоюзним законодавством можливість участі у діяльності вищих органів влади СРСР – Центральному Виконавчому Комітеті, Раді Народних Комісарів і Раді праці й оборони. Українським урядом перед Постійним представництвом ставилося завдання обстоювати суверенні права УСРР, а також загальні господарські, фінансові та правові інтереси республіки [69, арк. 29].

Надмірна централізація управління, що розпочалася з середини 1920-х рр., викликала необґрунтоване звуження прав радянських республік, компетенції її органів. У 1931–1932 рр. відбулася перебудова системи органів господарського управління в СРСР. У підпорядкуванні народних комісарів

союзних республік залишилося господарство, яке мало в основному місцеве значення. За цих умов компетенція Рад Народних Комісарів союзних республік, а відповідно і їх постійних представництв при союзному уряді, змінилася. У результаті змінилася і компетенція Постійного представництва УСРР при уряді СРСР. Зменшено було його роль у вирішенні питань господарського і культурного будівництва, в законотворчій діяльності.

4 лютого 1931 р. Рада Народних Комісарів СРСР прийняла спеціальну постанову «Про представників Рад Народних Комісарів союзних республік при Раді Народних Комісарів Союзу РСР». Відповідно до неї при РНК СРСР створювалися уже не постійні представництва як органи, а вводилися посади представників як посадових осіб. Постійні представництва перетворювалися з представників республік у представників тільки Рад Народних Комісарів. Ці посади створювалися, як констатувалося тоді в офіційних документах, «з метою практичного погодження повсякденної роботи РНК СРСР з роботою РНК союзних республік. Особливо це необхідно було в умовах швидкого зростання господарського і культурного будівництва в СРСР» [90, с. 130].

Таким чином, завдання і компетенція постійних представників були обмежені питаннями господарського і культурного будівництва. Про захист інтересів республік у документі уже не згадувалося. На відміну від попереднього періоду, вони не брали участі в законодавчій діяльності найвищих органів влади СРСР. На засідання РНК і РПО СРСР запрошувалися тільки для обговорення питань, що перебували у сфері повноважень союзних республік. Функції постійних представництв зводилися в основному до проведення в урядових органах СРСР доручень уряду республіки і представництва в цих органах при розгляді конкретних питань, що стосувалися інтересів тієї чи іншої республіки. В усіх решті випадків у засіданнях союзних органів брали участь представники галузевих народних комісаріатів СРСР.

Отже, Постійні представництва радянських республік при уряді СРСР виконували важливу функцію захисту своїх інтересів у загальносоюзному будівництві. Вони зіграли особливу роль у збереженні статусу союзних республік,

дотриманні Конституції СРСР у частині забезпечення цього статусу. Завдяки виваженій і послідовній позиції українського Постпредства у Москві вдалося уникнути повного підпорядкування радянських республік російськими органами влади та не допустити, наскільки це було можливо, цілковитого домінування РСФРР у процесі союзного будівництва.

3.4. Унітарні функції та номенклатурні завдання уповноважених союзного уряду в УСРР

З прийняттям 1 червня 1919 р. декрету ВЦВК «Про військовий союз радянських республік Росії, України, Латвії, Литви, Білорусії для боротьби з світовим імперіалізмом», керівництво базовими галузями (військовою, фінансовою, залізницями, народним господарством, поштою, телеграфом) зосереджувалося у руках єдиних колегій. Об'єднані комісаріати обслуговували потреби обох республік, діяли під їх спільним контролем через ВЦВК, який був федеративним органом. До нього входили і представники українських губерній. Українська СРР у центральних об'єднаних комісаріатах у відповідних колегіях мала своїх представників [89, с. 264].

Після перемоги над збройними силами Півдня Росії під керівництвом А. Денікіним та поверненням в Україну радянської влади, діяльність комісаріатів, які б засвідчували суверенність держави, відновлена не була. 28 січня 1920 р. Всеукраїнським Револьюційним Комітетом було прийнято рішення про об'єднання діяльності УСРР і РСФРР у справах військових, фінансових, зовнішніх справ, народного господарства, шляхів сполучення, пошт і телеграфу, праці. У якості самостійних відновлювали свою діяльність тільки шість народних комісаріатів: внутрішніх справ, освіти, продовольства, соціального забезпечення та охорони здоров'я. Це рішення власне було тільки доповненням у світлі постанови ЦВК РСФРР від 1 червня 1919 р. до постанови ВУЦВК від 18 травня 1919 р. [89, арк. 3].

Тим же одностороннім актом від 28 січня 1920 р. визначалися спосіб і

форми стосунків між обома урядами впровадженням інституту уповноважених об'єднаних народних комісаріатів РСФРР при уряді УСРР. Вони ставали безпосередніми виконавцями всіх без винятку заходів відповідних комісаріатів РСФРР. Про їх проведення повинні були інформувати лише уряд УСРР та звітувати про свою діяльність перед ним і вищим органом державної влади. На той час це був Всеукрревком, а пізніше ВУЦВК. За верховною владою і урядом УСРР залишалося право зупиняти виконання на території України тих чи інших заходів російських «об'єднаних» комісаріатів з перенесенням справи на розв'язання уряду або ЦВК РСФРР. Жодних законодавчих актів щодо об'єднаних галузей УСРР видавати не могла, як і не міг її уряд видавати будь-які директиви для них на базі законодавства радянської України. Узгодженість діяльності уповноважених з урядом УСРР мала відбуватися, згідно постанови Всеукрревкому, введенням їх до складу уряду та обранням вищим органом державної влади – Всеукраїнським Центральним Виконавчим Комітетом, з наступним затвердженням з боку відповідних народних комісаріатів РСФРР. Проте таке зрівняння у правах уповноважених уряду РСФРР в Україні з членами уряду УСРР, скоріше посилювало позиції РСФРР у питанні загального урядування в Україні, ніж здійснювало вплив уряду УСРР на об'єднані галузі.

У грудні 1920 р. представниками Росії й України підписали угоду про військовий та господарський союз між двома державами. У преамбулі угоди підкреслено незалежність і суверенність обох республік, а також усвідомлення необхідності об'єднати свої сили для оборони та в інтересах господарського будівництва [84, с. 13.]. Проте зміст угоди суперечив деклараціям преамбули. Уряди РСФРР й УСРР оголошували об'єднаними сім наркоматів: військових і морських справ, Вищої ради народного господарства, зовнішньої торгівлі, фінансів, праці, шляхів сполучення, а також пошти і телеграфу. З аналізу тексту союзного договору між РСФРР і УСРР випливає висновок, що його основним завданням було регулювання відносин між цими республіками. У першу чергу договір був спрямований на врегулювання проблем в економічних стосунках, оскільки у ньому чільне місце займали питання об'єднаних (економічних) наркоматів.

За договором та згідно постанови РНК УСРР «Про уповноважених РСФРР при Раднаркомі УСРР» від 25 січня 1921 р., об'єднані народні комісаріати обох республік входили до складу Раднаркому РСФРР і мали в уряді УСРР своїх уповноважених, затверджених і контрольованих Всеукраїнським Центральним Виконавчим Комітетом і з'їздом Рад [73, с. 18–19]. Уповноважені призначалися народними комісаріатами РСФРР для керівництва у всеукраїнському масштабі самостійними галузями господарства. В Україні вони затверджувалися постановою ВУЦВК з зазначенням посади «Уповноважений відповідного комісаріату РСФРР при Раді Народних Комісарів УСРР» та приступали до своїх обов'язків. Уповноважені входили до складу уряду УСРР на правах народних комісарів. Вони мали подвійну підлеглисть, оскільки у своїй діяльності керувалися декретами та постановами центральних органів влади РСФРР і УСРР. За свою роботу, а також за діяльність підвідомчих їм установ, Уповноважені наркоматів РСФРР при уряді УСРР були відповідальними перед відповідними наркоматами РСФРР і перед органами центральної радянської влади УСРР. До таких органів, згідно ст. 7 Конституції УСРР 1919 р., відносилися Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет та Рада Народних Комісарів УСРР [24, с. 256].

Права та обов'язки Уповноважених і сама організація відомчих установ визначалися нормативними актами РСФРР, що підтверджувались ВУЦВК або українським Раднаркомом. Як і наркоми, уповноважені мали свої центральні установи в Україні. При уповноважених створювалися Управління уповноваженого відповідного наркомату РСФРР при Раді Народних Комісарів УСРР. Декрети і постанови по таких комісаріатах вступали в силу з моменту їх публікації у «Вістях ВУЦВК». Таким чином, можна зробити висновок, що Уповноважені стали «майже наркомаами» УСРР і вже не можна було сказати, що вони виконують лише волю центру. Відтоді стала відчуватися потреба у координації економічних інтересів, яку мав здійснювати центр, створений у Москві [20, с. 26].

Ще до підписання договору 28 грудня 1920 р., на засіданні Ради Народних Комісарів УСРР 25 листопада 1920 р. на правах народних комісарів М. Фрунзе

було затверджено Уповноваженим Реввійськрази РСФРР при уряді УСРР, а В. Постникова Уповноваженим Народного комісаріату шляхів РСФРР при уряді УСРР [22, с. 185]. У постанові Ради Народних Комісарів України від 25 січня 1921 р. зазначалося, що Командуючий всіма збройними силами в Україні є разом з тим Уповноваженим Реввійськрази РСФРР в УСРР з безпосереднім підпорядкуванням Головнокомандуючому всіма збройними силами РСФРР [22, с. 196]. На посаду Уповноваженого він призначався Реввійськразою РСФРР і затверджувався Всеукраїнським ЦВК. До складу Раднаркому України Уповноважений входив з правом ухвального голосу та був йому підзвітний. Під час виконання своїх обов'язків керувався виключно військовими законами РСФРР та наказами російської Реввійськрази. Він здійснював керівництво всіма військовими частинами Червоної армії та військово-морських сил Чорного і Азовського морів, військами внутрішньої служби, управлінням та установами військового відомства, що діяли на території України.

У травні 1921 р. прийнято положення про Уповноваженого Народного комісаріату шляхів РСФРР при Раді Народних Комісарів УСРР. Уповноважений здійснював свою діяльність через управління Південного округу шляхів з метою загального керівництва діяльністю шляхів сполучення, що проходили по території України, в рамках загального плану РСФРР використання шляхів [22, с. 210–211].

Не змігши упродовж грудня 1922 – червня 1923 рр. відстояти власні інтереси у союзному будівництві і конституційному процесі, УСРР і надалі не змогла належним чином протистояти повній централізації влади. ЦВК Союзу РСР був сформований виконавчий і розпорядчий орган – Рада Народних Комісарів СРСР. Для безпосереднього керівництва окремими галузями державного управління, що входили до компетенції РНК СРСР, створювалося десять народних комісаріатів [25, с. 125]. З утворенням СРСР виникла необхідність внести зміни до системи органів галузевого управління усіх союзних республік, у тому числі і УСРР. Наркомати Союзу РСР поділялися на дві групи: загальносоюзні (злиті) – єдині для

усього Союзу і об'єднані (директивні), органами яких у союзних республіках були однойменні наркомати [25, с. 150].

До загальносоюзних належали наркомати: закордонних справ, військових і морських справ, зовнішньої торгівлі, шляхів сполучення, пошт і телеграфів [64, ст. 2]. Загальносоюзні народні комісаріати керували дорученою їм галуззю державного управління на всій території СРСР. Відповідні народні комісаріати у союзних республіках припинили свою діяльність. Замість них створювалися Управління уповноваженого відповідного загальносоюзного наркомату при уряді республіки. Уряд кожної союзної республіки отримав п'ять уповноважених.

Другу групу наркоматів склали Вища рада народного господарства, наркомати продовольства, праці, фінансів, робітничо-селянська інспекція (РСІ) [25, с. 48]. Відповідно до статті 68 постанови уряду СРСР, ці об'єднані народні комісаріати підпорядковувалися ЦВК і РНК союзної республіки, виконували директиви відповідних народних комісаріатів СРСР [46, с. 122]. Республіканськими залишались наркомати земельних справ, охорони здоров'я, соціального забезпечення, освіти, внутрішніх справ, юстиції.

Згідно Конституції СРСР 1923 р., центральні виконавчі комітети союзних республік утворюють свої виконавчі органи – ради народних комісарів. До їх складу, крім власне народних комісарів відповідних відомств, входили уповноважені загальносоюзних народних комісаріатів [46, с. 67]. За рішенням ЦВК СРСР, до складу РНК УРСР входило 5 уповноважених з правом дорадчого або вирішального голосу (закордонних справ, військових і морських справ, зовнішньої торгівлі, шляхів сполучення, пошти і телеграфу). Замість цих комісаріатів в Україні створювалися управління уповноважених цих наркоматів при уряді УСРР. Їх правовий статус визначався «Загальним положенням про народні комісаріати СРСР», затвердженим постановою третьої сесії ЦВК СРСР першого скликання 12 листопада 1923 р. [65, ст. 448].

Процедура призначення уповноважених здійснювалася наступним чином. Уповноважені народного комісаріату Союзу РСР висувалися ним безпосередньо або за пропозицією ЦВК союзної республіки і затверджувалися

союзним урядом. Заступники уповноважених загальносоюзних комісаріатів затверджувалися в тому ж порядку, що і уповноважені. Статус участі уповноваженого в РНК союзної республіки визначався рішенням ЦВК союзної республіки або його президії.

У документі визначалися функції уповноважених народних комісаріатів. Вони мали інформувати ЦВК, їх президії, РНК союзних республік про діяльність загальносоюзного наркомату, звітувати про свою діяльність як перед відповідним народним комісаріатом СРСР, так і перед РНК і ЦВК союзних республік. Розпорядження загальносоюзних народних комісаріатів, як і постанови ЦВК, їх президій, урядів та економічних рад республік були обов'язковими для безпосереднього виконання на всій території СРСР. Також загальним правилом ставало проведення їх через відповідних уповноважених при РНК союзних республік. Уповноважені загальносоюзних народних комісаріатів повинні були слідкувати, щоб розпорядження, що до них надходили, не суперечили загальносоюзному чи республіканському законодавству. У разі виявлення таких, вони повинні були негайно доповідати про це відповідному народному комісаріату СРСР і РНК союзної республіки [71, ст. 280].

Відповідні положення приймалися і на рівні союзних республік. Положенням визначався порядок призначення уповноважених народних комісаріатів та їх заступників, порядок звітності та статус в урядах союзних республік. Згідно з «Положенням про Раду Народних Комісарів УСРР», затвердженим 12 жовтня 1924 р. третьою сесією ВУЦВК восьмого скликання, Уповноважені народних комісаріатів СРСР входили до складу українського уряду з правом ухвального або дорадчого голосу [52, ст. 277]. Компетенція Уповноважених народних комісаріатів СРСР при урядах союзних республік окреслювалася положеннями про відповідні наркомати.

Уповноважені народних комісаріатів СРСР при уряді УСРР затверджувалися та відкликалися постановами РНК СРСР за поданням відповідного наркомату СРСР та за попереднім погодженням з ВУЦВК. Стосовно усіх кандидатів ВУЦВК повинен був давати відгук і мав право на

відведення кандидатури уповноваженого, що призначався. Порядок затвердження їх заступників був таким самим, як і уповноважених.

До сфери компетенції Ради Народних Комісарів УСРР належало наглядати за діяльністю уповноважених народних комісаріатів СРСР при уряді УСРР, координувати їх діяльність між собою, з народними комісаріатами та іншими відомствами УСРР, а також керувати їх діяльністю у тих межах, що передбачало загальносоюзне законодавство. Український Раднарком мав заслуховувати звіти про діяльність уповноважених народних комісаріатів СРСР, вирішувати протиріччя, що виникали між народними комісаріатами УСРР і Уповноваженими наркоматів СРСР та між собою, розглядати протести і скарги на дії Уповноважених Союзу РСР при РНК УСРР [52, ст. 277].

«Загальним положенням про народні комісаріати СРСР» визначалося загальне правило, за яким розпорядження загальносоюзних наркоматів, що були обов'язковими для виконання на території Союзу РСР, проводилися через відповідних уповноважених при урядах союзних республік [65, ст. 448]. Реакцією на отримання уповноваженим розпорядження, що суперечило законові, ставало подання відповідному народному комісару та інформування РНК УСРР про отримане розпорядження. Постанови ВУЦВК, його Президії, РНК УСРР в межах їхньої компетенції і такі, що не суперечили загальносоюзному законодавству, ставали обов'язковими до виконання уповноваженими відповідних народних комісаріатів СРСР при РНК УСРР. Уповноважені також мали право видавати накази та розпорядження. Фактично Уповноважений був ланкою, що зв'язувала УСРР і СРСР у здійсненні політики об'єднаних наркоматів і виконавцем завдань, що диктувалися «центром». Об'єднані наркомати керували певною галуззю на всій території СРСР. Уповноважені безпосередньо підпорядковувалися загальносоюзному Раднаркомові та звітували перед вищими органами відповідних республік.

При уповноваженому відповідного комісаріату створювалося Управління уповноваженого. Посади в Управлінні поділялися на три категорії: 1) керівні та політико-функціональні (уповноважені, їх заступники та помічники, агенти,

перші секретарі, референти); 2) адміністративно-функціональні (2-і секретарі, кореспонденти, завгосп, рахівник); 3) технічні, канцелярські та обслуговуючі (діловоди, друкарки, телефоністки, кур'єри, водії тощо). Співробітники до Управління Уповноваженого при республіканському уряді приймалися виключно з відома та затвердження відповідного союзного наркомату.

Центральний Комітет РКП(б) через свої органи на місцях намагався тримати під цілковитим контролем об'єднані наркомати, що діяли на території союзних республік. З цією метою для затвердження кандидата на посаду, Управління Уповноваженого зобов'язане було надіслати до союзного наркомату анкети, фотокартки, відгук з останнього місця роботи та дві рекомендації членів РКП (для безпартійних), або копію документа, що підтверджував висунення кандидата парторганом (для партійних), а в разі відсутності такого – також дві партійні рекомендації. Кандидати на посади другої і третьої категорій в термінових випадках тимчасово допускалися до виконання обов'язків під відповідальність Уповноваженого та агентів, але остаточне затвердження на посаду залишалось за відповідним наркоматом СРСР. Звільнення співробітників з посад, віднесених до першої та другої категорії співробітників, відбувалося за рішенням Уповноваженого за згодою наркомату СРСР, а для звільнення з посад третьої категорії згоди союзного наркомату не потрібно було.

Постановами ЦВК і РНК СРСР, ВУЦВК і РНК УСРР був затверджений список уповноважених народних комісарів СРСР при РНК УСРР та їх заступників. Уповноваженим Народного комісаріату закордонних справ став О. Шліхтер, заступником – Л. Величко, військово командування в республіці очолював М. Фрунзе, його заступником був Р. Ейдеман, Уповноваженим з питань зовнішньої торгівлі був призначений С. Брон, заступником – Й. Салтанов, Уповноваженим Народного комісаріату шляхів сполучення став Ю. Рудий, заступником – І. Александров, Уповноваженим Наркомпоштою – К. Синьков, заступником – О. Ігнат'єв [68, арк. 27]. Усі вони були ставлениками Кремля, більшовиками зі стажем. У своїй діяльності повністю підпорядковувалися

волі центру, який намагався усіма силами контролювати союзні республіки та їх стратегічні наркомати, а також завадити їх самостійному економічному розвитку.

Отже, у першій половині 1920-х рр. було здійснено заходи з інституційної унітаризації відносин між радянськими республіками. «Доба договірних відносин» принесла об'єднання ключових галузей господарства радянських республік під зверхністю Москви. Спосіб і форми стосунків визначало впровадження інституту уповноважених об'єднаних комісаріатів РСФРР/СРСР при уряді УСРР. Зрівняння у правах уповноважених з членами уряду УСРР посилювало позиції РСФРР в Україні. У такий спосіб ЦК РКП(б) через свої органи на місцях намагався тримати під цілковитим контролем об'єднані наркомати, що діяли на території союзних республік. У своїй діяльності вони повністю підпорядковувалися волі центру, який намагався усіма силами контролювати союзні республіки та їх стратегічні галузі, не давав можливості їх самостійному економічному розвитку.

Список використаних джерел до третього розділу

1. Бюлетені інформаційного відділу Повноважного Представництва УСРР в РСФРР // ЦДАВО України. Ф. 2 («Рада Народних Комісарів УРСР»). Оп. 2. Спр. 969. 66 арк.
2. Бюлетень V Всеукраїнської конференції комуністическої партії більшовиків України. Х., 1920. Бюлетень №3. (20 ноября). 157 с.
3. Бюлетень 5-го Всеукраїнського з'їзду Рад. 4 березня 1921. № 6. 134 с.
4. Відомості про видачу зарплати співробітникам Української дипломатичної місії в РСФРР // ЦДАВО України. Ф. Р-4 («Народний комісаріат закордонних справ УРСР»). Оп. 2. Спр. 85. 9 арк.
5. Виписки з протоколів засідань Президії ЦВК СРСР і Конституційної комісії ВУЦВК та матеріали до протоколів щодо становлення термінів опротестування центральними виконками союзних республік постанов уряду СРСР // ЦДАВО

- України. Ф. 1 («Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет»). Оп. 2. Спр. 3149. 18 арк.
6. Вихідні документи Постпредства УСРР при уряді СРСР та документи про діяльність Постпредства УСРР в Москві (протокол, положення, інструкції, довідка, листування) // ЦДАВО України. Ф. 3 («Постійне представництво УРСР при уряді СРСР»). Оп. 1. Спр. 547. 284 арк.
7. Вихідні документи Постпредства УСРР при уряді СРСР, посвідчення про право відвідування засідань центральних органів управління СРСР // ЦДАВО України. Ф. 3 («Постійне представництво УРСР при уряді СРСР»). Оп. 1. Спр. 561. 129 арк.
8. Веденєєв Д. Нігілізм тут недоречний. Історія дипломатичної служби Радянської України 1917–1923 років // Політика і час. 2001. № 6. Червень. С. 88–95.
9. Гайдуков Л. Щоб працювати на її честь і на її славу. Підготовка дипломатичних кадрів в Україні: маловідомі факти // Політика і час. 1998. №2. С. 67–74.
10. Декрет Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета «О создании Совета Народных Комиссаров» // Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства РСФСР. 1917. № 1. Ст. 1.
11. Декрет Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета «О реорганизации Народного комиссариата по национальным делам» // Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства РСФСР. 1920. 27 мая. № 45. Ст. 202.
12. Дмитрасевич Н.О. Репараційні угоди Раднаркому УСРР як інструмент міжнародної легітимізації Української радянської держави // Часопис Київського університету права. 2010/2. С. 65–67.
13. Документы внешней политики СССР: В 3-х т. Т. 1. М.: Госиздат, 1959. 690 с.
14. Документы внешней политики СССР: В 3-х т. Т. 2. М.: Госиздат, 1958. 778 с.
15. Документы внешней политики СССР: В 3-х т. Т. 3. М.: Госиздат, 1959. 702 с.
16. Доповідь про роботу планового бюро Повпредства УСРР // ЦДАВО України. Ф. 3 («Постійне представництво УРСР при уряді СРСР»). Оп. 1. Спр. 95. 39 арк.

17. Журнали міжвідомчої наради при Уповноваженому Наркомфіну РРФСР при Раднаркомі УРСР (копії). Листування з уповноваженим Наркомфіна про відкриття кредитів по кошторису ВУЦВК про порядок витрат коштів з сум загально громадського податку і з інших питань роботи фінансових органів // ЦДАВО України. Ф. 1 («Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет»). Оп. 2. Спр. 717. 321 арк.
18. Запис телефонних розмов Повпредства УСРР при уряді РСФРР з українським урядом у Харкові // ЦДАВО України. Ф. 3 («Постійне представництво УРСР при уряді СРСР»). Оп. 1. Спр. 138. 62 арк.
19. Звіт про роботу Дипломатичної місії УСРР в РСФРР і переписка з нею // ЦДАВО України. Ф. Р-4 («Народний комісаріат закордонних справ УРСР»). Оп. 1. Спр. 639. 90 арк.
20. Єфіменко В. Створення Повноважного представництва УСРР в РСФРР // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. К.: Інститут історії України НАН України, 2010. № 19. С. 16–33.
21. Карр Э. История Советской России. Кн. 1: Тт. 1 и 2. Большевистская революция. 1917–1923. М.: Прогресс, 1990. 771 с.
22. Комуністична партія – натхненник і організатор об'єднавчого руху українського народі за утворення СРСР: Збірник документів і матеріалів. К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1963. 410 с.
23. Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки (березень 1919 р.): <http://www.history.univ.kiev.ua/ukrbooks/pyzyk.html>.
24. Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки // Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. Ч. 19. 18 березня 1919. С. 255–261.
25. Конституция (Основной Закон) Союза Советских Социалистических Республик с приложением важнейших действующих узаконений об организации и деятельности органов Союза ССР [2-е изд. доп.]. М.: Юрид. изд-во Наркомюста РСФСР, 1925. 298 с.

26. Копія положення ВЦВК і РНК УСРР про Постійне представництво УСРР при уряді СРСР. Проект постанови ВРНГ СРСР про утворення Всесоюзного синдикату сірникової промисловості // ЦДАВО України. Ф. 773 («Представництво ВРНГ УСРР при президії ВРНГ СРСР»). Оп.1. Спр. 17. 89 арк.
27. Коржихина Т.П. Общественные организации в СССР: Материалы к источниковедению и историографии. М.: РГГУ, 1992. 179 с.
28. Коржихина Т.П. Советское государство и его учреждения: ноябрь 1917 г. – декабрь 1991 г.: Учебн. для вузов по спец. «История». 2-е изд, перераб. и доп. М.: РГГУ, 1994. 418 с.
29. Крохоткин А.М. Постоянные Представительства – органы связи Советов Министров союзных республик с Советом Министров СССР // Советское государство и право. 1962. № 11. Ноябрь. С. 89–97.
30. Кульчицький Станіслав. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Книга 2. Київ: Темпора, 2013. 628 с.
31. Листування з Уповноваженим Наркомпраці РСФРР при Раднаркомі УСРР і Всеукраїнським комітетом по загальній трудовій повинності про порядок розподілу робочої сили і відкомандирування співробітників для роботи у ВУЦВКу // ЦДАВО України. Ф. 1 («Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет»). Оп. 2. Спр. 313. 56 арк.
32. Мазинчук М. Участь Ю. Коцюбинського у радянській зовнішній політиці (1925–1930 роки) // Українознавство. 2013. №3–4. С. 43–47.
33. Марценюк Л.М. Політичний статус України в контексті реалізації стратегічного курсу РКП(б) (1918–20-ті роки). К.: Проза, 1997. 32 с.
34. Матеріали до звіту про роботу Постійного представництва УСРР при уряді СРСР і представництв наркоматів УСРР при ньому // ЦДАВО України. Ф. 3 («Постійне представництво УСРР при уряді СРСР»). Оп. 1. Спр. 1709. 80 арк.
35. Матеріали до протоколів № 12–28 засідань політбюро ЦК КП(б) України // ЦДАВО України. Ф. 1 («Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет»). Оп. 6. Спр. 18. 255 арк.

36. Матеріали до протоколів №45 – 55 засідань Політбюро ЦК КП(б)У // ЦДАГО України. Ф. 1 («Центральний Комітет Комуністичної партії України»). Оп. 6. Спр. 35. 161 арк.
37. Матеріали до протоколів № 93–103 засідань політбюро ЦК КП(б) України // ЦДАГО України. Ф. 1 («Центральний Комітет Комуністичної партії України»). Оп. 6. Спр. 27. 239 арк.
38. Матеріали до протоколів № 104 – 110 засідань Політбюро ЦК КП(б) // ЦДАГО України. Ф. 1 («Центральний Комітет Комуністичної партії України»). Оп. 6. Спр. 28. 219 арк.
39. Матеріали про взаємовідносини з Туреччиною і переписка з турецьким послом про повернення а батьківщину турецьких громадян; проект договору про дружбу між Україною і Туреччиною і конвенції про репатріацію військовополонених // ЦДАВО України. Ф. Р-4 («Народний комісаріат закордонних справ УРСР»). Оп. 1. Спр. 680. 99 арк.
40. Матеріали про організацію і діяльність Управління Уповноваженого Наркомфіну РСФРР при Раднаркомі УСРР та його юридичного відділу (протоколи, нариси, звіти, таблиці, заяви) // ЦДАВО України. Ф. 30 («Народний комісаріат фінансів УРСР»). Оп. 1. Спр. 388. 83 арк.
41. Матеріали про організацію торговельних представництв за кордоном і укладення торговельних договорів; про діяльність російських і українських емігрантів за кордоном. Положення про Повноважне представництво УСРР при уряді РСФРР // ЦДАВО України. Ф. Р-4 («Народний комісаріат закордонних справ УРСР»). Оп. 1. Спр. 15. 343 арк.
42. Муксинов И.Ш. Совет министров союзной республики. М.: Юридическая литература, 1969. 208 с.
43. Накази Постпредства УСРР при уряді СРСР по особовому складу і штати та посвідчення співробітників Постпредства УСРР при уряді СРСР // ЦДАВО України. Ф. 3 («Постійне представництво УРСР при уряді СРСР»). Оп. 1. Спр. 381. 34 арк.

44. Нота перського посланця про репатріацію персів на батьківщину і повноваження представнику УСРР в РСФРР Ю. Коцюбинському вести переговори з представниками Персії по укладенню з ними попередньої угоди. Список членів Генерального перського консульства в Харкові // ЦДАВО України. Ф. Р-4 («Народний комісаріат закордонних справ УРСР»). Оп. 1. Спр. 618. 8 арк.
45. Обзор деятельности ЦК КП(б)У за период май-август 1921 // Известия Центрального Комитета Коммунистической партии (большевиков) Украины. 1921. Сентябрь. №5. С. 8–25.
46. Образование Союза Советских Социалистических Республик: Сборник документов. М.: Наука, 1972. 533 с.
47. Отчет Центрального Комитета КП(б)У с 1 апреля по 1 ноября 1920 года. К V-ой Всеукраинской партийной конференции. Х., 1920. 34 с.
48. Переписка про розгляд проектів постанов ЦВК і Раднаркому СРСР і взаємної інформації з Постійним представництвом УСРР при уряді СРСР // ЦДАВО України. Ф. 5 («Народний комісаріат внутрішніх справ УРСР»). Оп. 2. Спр. 1764. 51 арк.
49. Повноваження Представнику УСРР в РСФРР Ю. Коцюбинському вести переговори з представниками Азербайджану і підписати з ним угоду // ЦДАВО України. Ф. Р-4 («Народний комісаріат закордонних справ УРСР»). Оп. 1. Спр. 620. 6 арк.
50. Положення ВУЦВК «Про повноважного представника УСРР в справах господарського будівництва при робітничо-селянському уряді РСФРР // Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. 1921. 2–14 сентября. №17. С. 597–599.
51. Положення про заснування Комісії законодавчих передбачень при РНК СРСР, заснування Комісії внутрішньої торгівлі при РПО СРСР, про наркомати СРСР, ВРНГ СРСР, Держплан СРСР, законодавчу комісію при РНК СРСР, повноважені представництва союзних республік при уряді СРСР, Повноважне представництво УСРР при уряді СРСР, представників необ'єднаних наркоматів

союзних республік в РНК СРСР // ЦДАВО України. Ф. 3 («Постійне представництво УРСР при уряді СРСР»). Оп. 1. Спр. 316. 173 арк.

52. Положення про Раду Народних Комісарів УСРР // Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. 1924. Ч. 2. № 45. Ст. 277.

53. Положення про протокольну частину НКЗС УСРР. Дипломатичний корпус, акредитований при робітничо-селянському уряді РСФРР. Посвідчення, повноваження, мандати, видані НКЗС УСРР // ЦДАВО України. Ф. Р-4 («Народний комісаріат закордонних справ УРСР»). Оп. 1. Спр. 616. 139 арк.

54. Положение о полномочном представителе УССР по делам хозяйственного строительства при Рабоче-Крестьянском правительстве РСФСР // Сборник постановлений Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета Советов Рабочих, Крестьянских и Красноармейских депутатов 5 созыва. Выпуск 2. 1921. 1 июля–15 ноября.

55. Положение о полномочном представителе УССР по делам хозяйственного строительства при Рабоче-Крестьянском правительстве РСФСР // Сборник постановлений Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета Советов Рабочих, Крестьянских и Красноармейских депутатов 5 созыва. Выпуск 2. 1921. 1 июля – 15 ноября. Ст. 125.

56. Положение об Украинском Экономическом Совете // Сборник постановлений ВУЦВК 5 созыва. Выпуск 2. 1921. 1 июля–15 ноября. С. 22.

57. Положение ВУЦИК «О полномочном представителе УССР по делам хозяйственного строительства при рабоче-крестьянском правительстве РСФСР» // Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. 1921. 2–14 сентября. №17. С. 597–599.

58. Про призначення заступника Постійного Представника УСРР при уряді СРСР // Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. 1925. Ч. 5. Ст. 43. С. 98.

59. Постанова ЦВК і РНК СРСР, ВУЦВК і РНК УСРР та листування з РНК СРСР, РПО і ЦСУ СРСР, ВУЦВК і РНК УСРР про увічнення пам'яті В.І. Леніна, роботу апарату Постпредства УСРР при уряді СРСР та з інших

питань // ЦДАВО України. Ф. 3 («Постійне представництво УРСР при уряді СРСР»). Оп. 1. Спр. 174. 455 арк.

60. Постанова ВУЦВК і РНК УСРР про Положення про Постійне Представництво УСРР при уряді СРСР // ЦДАВО України. Ф. 3 («Постійне представництво УРСР при уряді СРСР»). Оп. 1. Спр. 1671. 4 арк.

61. Постанова РНК УСРР про Малий Раднарком. Витяги із протоколів засідань РНК УСРР про повноваження Постійного Представництва УСРР в РСФРР // ЦДАВО України. Ф. 3 («Постійне представництво УРСР при уряді СРСР»). Оп. 1. Спр. 59. 49 арк.

62. Постанова РНК УСРР «Про штати Постійного Представництва УСРР при уряді СРСР» // Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. Харків. 1924. Ч. 1. С. 65–67.

63. Постанова Всеукраїнського Центрального Виконавчого комітету і Ради Народних Комісарів УСРР «Про порядок дачі висновків на проекти спілкового законодавства» // Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. 1924. Ч. 6. С. 113–115.

64. Постановление правительства СССР «Об утверждении декларации и договора об образовании СССР» // Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства СССР. 1923. №1. Ст. 2.

65. Постанова третьої сесії ЦВК СРСР «Загальні положення про народні комісаріати СРСР» // Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Союза ССР. 1926. № 60. Ст. 448.

66. Постанова ВУЦВК і РНК УСРР «Про штати Постійного Представництва УСРР при уряді СРСР» // Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. 1925. Ч. 5. Арт. 50. С. 102.

67. Постанова Всеукраїнського Центрального Виконавчого комітету і Ради Народних Комісарів УСРР «Про Постійне Представництво УСРР при уряді СРСР» // Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. 1925. Ч. 100. Ст. 543. С. 1404.

68. Постанова ЦВК і РНК СРСР, ВУЦВК і РНК УСРР та листування з РНК СРСР, РПО і ЦСУ СРСР, ВУЦВК і РНК УСРР про увічнення пам'яті В.І. Леніна, роботу апарату Постпредства УСРР при уряді СРСР та з інших питань // ЦДАВО України. Ф. 3 («Постійне представництво УРСР при уряді СРСР»). Оп. 1. Спр. 174. 455 арк.

69. Постанова РНК УСРР про участь українського представництва у діяльності вищих органів СРСР (ЦВК, РНК, РПО) в напрямі відстоювання суверенних прав УСРР та загальних господарських, фінансових і правових інтересів УСРР та матеріали до неї // ЦДАВО України. Ф. 3 («Постійне представництво УРСР при уряді СРСР»). Оп. 1. Спр. 3615. 31 арк.

70. Постановление Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета и Совета Народных Комиссаров «Об учреждении представительств Народных Комиссариатов по делам национальностей в автономных республиках и областях» // Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1920 г. № 99. Москва, 1943. Ст. 529.

71. Постановление 3-й сессии ЦИК СССР I созыва «Общее положение о Народном комиссариате Союза Советских Социалистических Республик» // Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства СССР. 1923. № 21. Ст. 280.

72. Про скасування постанови ВУЦВК від 14 вересня 1921 р. «Про Повноважного Представника УСРР в справах господарського будівництва при робітничо-селянському уряді РСФРР» // Збірник узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду України. 1924. Ч. 1. Арт. 1.

73. Про Уповноважених РСФРР при Раднаркомі УСРР // Збір законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. 1921. №1. С. 18–19.

74. Проект постанов ЦВК СРСР про представництво Союзних республік при уряді СРСР; проекти положень про Повноважні представництва союзних республік при уряді СРСР // ЦДАВО України. Ф. 3 («Постійне представництво УРСР при уряді СРСР»). Оп. 1. Спр. 170. 16 арк.

75. Протоколи пленуму ЦК КП(б)У // ЦДАГО України. Ф. 1 («Центральний Комітет Комуністичної партії України»). Оп. 1. Спр. 13. 18 арк.
76. Протоколи засідань і звіт про роботу Українського Представництва при Народному комісаріаті в справах національностей РСФРР, доповідна записка про його завдання і функції. Листи, доповідні записки в ЦК КП(б)У про стан справ і стан роботи в Бессарабії // ЦДАГО України. Ф. 1 («Центральний Комітет Комуністичної партії України»). Оп. 20. Спр. 296. 41 арк.
77. Сборник постановлений Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета 5 созыва. Выпуск 1. X., 1921. 178 с.
78. Советский юридический словарь. М.: Госиздательство юридической литературы, 1953. 784 с.
79. Сокирська В.В. Інститут Уповноважених СРСР при уряді УСРР // Гілея: науковий вісник: збірник наукових праць. 2014. Вип. 90 (11). С. 72–76.
80. Сокирська В.В. Створення та діяльність Українського Представництва при Народному комісаріаті в справах національностей РСФРР // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. 2014. Вип. 1. Ч. 2. С. 45–50.
81. Сокирська В.В. Російсько-українські відносини у 20-х рр. ХХ ст.: інституційний аспект // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. 2014. Вип. 2. Ч. I. С. 147–153.
82. Сокирська В.В. Створення та діяльність Повноважного представництва УСРР у справах господарського будівництва при уряді РСФРР // Чорноморський літопис: Науковий журнал. 2014. Вип. 10. С. 54–59.
83. Сокирська В.В. Українська дипломатична місія УСРР при Народному комісаріаті в справах національностей РСФРР // Грані: Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. 2015. №7(123). Липень. С. 147–151.
84. Союзный рабоче-крестьянский договор между Российской Социалистической Федеративной Советской Республикой и Украинской Социалистической

Советской Республикой // Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства РСФСР. 1921. № 1. Ст. 13.

85. Справа про визначення штатів Планового бюро Постпредства УСРР при уряді СРСР // ЦДАВО України. Ф. 2 («Рада Народних Комісарів УРСР»). Оп. 2. Спр. 829. 32 арк.

86. Стенограма наради представників РНК СРСР і РНК союзних республік та матеріали до положень про наркомати СРСР, представництва союзних республік при уряді СРСР, організацію Арбітражної комісії України (постанови, протоколи, листування) // ЦДАВО України. Ф. 3 («Постійне представництво УРСР при уряді СРСР»). Оп.1. Спр. 235. 286 арк.

87. Телеграми Уповноваженого УСРР у справах господарського будівництва при робітничо-селянському уряді РСФРР і Повпредства УСРР в РСФРР // ЦДАВО України. Ф. 1 («Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет»). Оп. 2. Спр. 137. 449 арк.

88. Фотокопія Положення про українське Представництво при Народному Комісаріаті в справах національностей РСФРР. Фотокопія протоколу наради завідуючих національними відділами при ЦК КП(б)У // ЦДАГО України. Ф. 57 («Документи періоду підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни в Україні»). Оп. 2. Спр. 432. 5 арк.

89. Фотокопія проекту Положення про державні відносини Радянської України і Радянської Росії // ЦДАГО України. Ф. 57 («Документи періоду підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни в Україні»). Оп. 2. Спр. 310. 5 арк.

90. Чехович В.А. Постійне Представництво Ради Міністрів Української РСР при Раді Міністрів Союзу РСР: історія і сучасність // Правова держава. К.: Наукова думка, 1992. Вип. 1. С. 127–131.

91. Штатна відомість, пояснювальна записка до штатів Повпредства УСРР при уряді СРСР та оборотна відомість по головній книзі // ЦДАВО України. Ф. 3 («Постійне представництво УРСР при уряді СРСР»). Оп. 1. Спр. 160. 11 арк.

РОЗДІЛ 4

МІЖРЕСПУБЛІКАНСЬКІ КОЛІЗІЇ У БЮДЖЕТНИХ ТА ТОРГОВО-ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИНАХ

4.1. Поняття та історичне явище «загальнофедеративного» бюджету

Бюджетна політика держави є однією з вагомих складових системи регулювання економічних та соціальних процесів. Упродовж століть держави використовували і використовують нині бюджети як засоби стимулювання та активізації економічного розвитку, фінансового забезпечення соціальної політики. Разом з тим механізм бюджетного регулювання має постійно вдосконалюватися та адаптуватися до структурних змін економічного середовища, інституційних перетворень фінансової системи, особливостей розвитку економіки з урахуванням ретроспективного досвіду фінансових процесів.

Для здійснення владних повноважень органи, що представляють державу або окрему адміністративно-територіальну одиницю, повинні мати у своєму розпорядженні централізований фонд коштів – бюджет. Право на власний бюджет – основне матеріальне право держави. Із нього випливають й інші: право на одержання в бюджет визначених законодавством доходів і фінансування заходів, пов'язаних із функціонуванням держави та її територіальних громад. «Бюджет у руках уряду, – наголошував у середині 1920-х рр. заступник Наркома фінансів СРСР М. Брюханов, – це могутня зброя врегулювання економічного, господарського і культурного розвитку країни» [4, с. 3].

Система керівництва економікою у федерації, що була заснована на двосторонніх договорах, не влаштувала компартійний центр, особливо у питаннях, що стосувалися фінансової політики. Тому офіційна Москва намагалася уніфікувати управління фінансовою системою РСФРР і УСРР, закріпити єдність грошової одиниці, сформувати спільний бюджет. Так, із приходом більшовиків до влади в Україні грошова система останньої

об'єдналася з грошовою системою РСФРР [89, с. 510–511]. Для цього урядом УСРР було введено в обіг на своїй території російську радянську валюту, а в січні 1919 р. відкрито відділення Народного (пізніше – Державного) банку РСФРР. В Україні він мав свої контори та відділення.

Відповідно до угоди, укладеної 1 червня 1919 р. між урядами УСРР і РСФРР про єдність господарсько-економічної політики та спільності їх грошового обігу й бюджету, усі фінансові органи України були реформовані в єдиний фінансовий відділ губернських і повітових виконкомів – Народний комісаріат фінансів РСФРР. При уряді УСРР була затверджена Колегія уповноважених Наркомфіну РСФРР. На неї покладалися завдання організації фінансового апарату в Україні [73, арк. 12]. Постановою Всеукраїнського революційного комітету від 30 січня 1920 р. усі нормативні акти уряду УСРР, що стосувалися фінансової сфери, замінювалися законодавчими актами РСФРР. Фінансове відомство, очолюване Уповноваженим НКФ РСФРР при уряді УСРР, розпочало організацію апарату й операційної діяльності на основі законодавства РСФРР [130, с. 148].

Чергове відновлення радянської влади в Україні у 1920 р. спонукало російське радянське керівництво ліквідувати з 1 березня 1920 р. Колегію уповноважених. Натомість запроваджувався Інститут Уповноваженого НКФ РСФРР при РНК УСРР та формувався його апарат [75, арк. 5]. Договір між УСРР і РСФРР від 28 грудня 1920 р. і постанова РНК УСРР від 25 січня 1921 р. у загальних рисах визначили взаємовідносини країн у сфері фінансів. Також був встановлений порядок призначення і затвердження Уповноваженого Наркомату фінансів Росії при РНК УСРР. Водночас зазначені вище документи не стосувалися взаємовідносин фінансових апаратів. Угода між Народним комісаріатом фінансів РСФРР та його Уповноваженим в Україні стала основою будівництва фінансового апарату УСРР. Вона визначала, по-перше, відносини Наркомфіну і Уповноваженого та місцевих фінансових органів. По-друге, дозволила Народному комісаріату фінансів України самостійно складати бюджет по необ'єднаних наркоматах. По-третє, формувати місцевий бюджет [84, с. 95].

У жовтні 1922 р. постановою Народного комісаріату фінансів було затверджено «Положення про взаємовідносини Уповноваженого Народного комісаріату фінансів при Раді Народних Комісарів УСРР з Народним комісаріатом фінансів РСФРР» [93, ст. 733]. За цим Положенням Уповноважений наркомату фінансів в Україні був одночасно повноважним представником Наркомату фінансів РСФРР в Україні. Разом зі своїм Управлінням він виконував функції центрального фінансового органу уряду УСРР. Наркомат фінансів, а також усі інші наркомати і центральні установи РСФРР, діяли лише через Управління Наркомату фінансів і не мали права допускати звернень у губернські і повітові фінансові органи, розташовані на території України. Ці органи, а також усі народні комісаріати та інші центральні установи України отримали право зносин з Наркоматом фінансів РСФРР лише через Уповноваженого та його управління. Така жорстка централізація фінансової системи України та підпорядкування її московському керівництву свідчила про намагання останньої позбавити республіку ресурсів та не дати можливості самостійно здійснювати економічну політику.

Уповноважений Наркомату фінансів в УСРР, керуючись вказівками Наркомату фінансів РСФРР, проводив єдину загальну фінансову політику, зумовлену союзним договором від 28 грудня 1920 р. До функцій Управління уповноваженого Наркомату фінансів входили питання, що стосувалися формування державного бюджету України, проведення його через законодавчі органи та контроль за його виконанням. Тогочасний державний бюджет України був самостійною складовою частиною загальнофедеративного бюджету РСФРР. До нього надходили всі державні прибутки, отримані з території України, по всіх необ'єднаних народних комісаріатах, а також витрати по цих наркоматах. Основу витратної частини бюджету складали кошториси, що формувалися окремими необ'єднаними наркоматами України. Процедура проходження бюджету полягала у тому, щоб кошториси разом із висновками до них Уповноваженого наркомату фінансів, надавалися на затвердження РНК УСРР. Після затвердження, бюджет, разом із висновками по ньому Уповноваженого

РНК УСРР, подавався до Наркомату фінансів РСФРР і заносився до федерального розпису державних витрат окремими параграфами по прибутках і витратах. Якщо РНК РСФРР не погоджувалася з окремими прибутковими обрахунками або кошторисними витратними призначеннями, то питання остаточно мало вирішуватися уже Всеросійським ЦВК.

Прибуткові й витратні кошториси по об'єднаних комісаріатах надходили до Управління уповноваженого Наркомату фінансів. Після цього з відповідним висновком передавалися на розгляд Українського Раднаркому. Висновки Уповноваженого НКФ і РНК УСРР з усіма кошторисними матеріалами (кошториси, додатки до них тощо) до відповідних всеросійських наркоматів. Кошторисні обрахунки у встановлених остаточно всеросійськими народними комісаріатами сумах прописувалися у кошторисах цих народних комісаріатів особливими параграфами. Після затвердження РНК РСФРР витратних кошторисів об'єднаних комісаріатів кредити, що передбачалися для України, переводилися на рахунок Уповноваженого НКФ РСФРР при уряді УСРР [93, ст. 733].

Забезпеченню постачання України грошовими знаками повинні були слугувати фактичні надходження до каси НКФ УСРР на її території усіх державних прибутків. Надлишки цих надходжень, у міру покриття цих витрат, передавалися у розпорядження РСФРР. Брак же грошових засобів поповнювався із загальнофедеративних ресурсів. Інформувати про це мав Уповноважений Наркомату фінансів [8, с. 12].

Завданнями Управління уповноваженого Наркомату фінансів РСФР при уряді УСРР було виконання як державного розпису прибутків і витрат УСРР, так і прибутків та витрат у межах республіки по об'єднаних з РСФРР наркоматах. Управлінням уповноваженого НКФ складалася періодична і річна звітність, яка подавалася до наркоматів фінансів УСРР і РСФРР для включення її до загальнофедеративного звіту. Для ведення обліку і формування звітності Управління уповноваженого Наркомату фінансів отримувало всі необхідні дані від центральних установ України, губернських і повітових фінансових органів, а

також від об'єднаних наркоматів. Через Управління уповноваженого НКФ РСФРР при уряді УСРР з Москви здійснювалося постачання України грошовими знаками і актовим папером. По їх руху і розподілу Управлінням велася особлива звітність. До повноважень Наркомату фінансів РСФРР входило також здійснення спільної податкової політики. Уповноважений НКФ РСФРР при уряді УСРР мав право участі у попередньому обговоренні принципів обкладання податками, а також ініціативи у порушенні податкових питань, що стосувалися Української СРР.

Завдячуючи договору 28 грудня 1920 р., Кремль отримав цілком законне право контролювати внутрішню і зовнішню політику України, здійснювати на її теренах централізоване управління. Здійснення фінансової політики поставило на порядок денний питання розробки правил створення, розгляду і затвердження загальнофедеративного бюджету РСФРР і самостійних радянських республік, що перебували разом з нею у робітничо-селянському союзному об'єднанні [90, арк. 21]. Такий бюджет складався з трьох частин: а) спільні прибутки і витрати усіх федеративних частин РСФРР і республік по об'єднаних народних комісаріатах; б) прибутки і витрати РСФРР і кожної частини союзного об'єднання по необ'єднаних наркоматах згідно союзного робітничо-селянського договору; в) прибутки і витрати кожної частини РСФРР по наркоматах та інших установах, що мали свої центри в межах кожної частини федерації, або хоча і не мали цих центрів, але мали право самостійного здійснення тих чи інших адміністративних чи господарських функцій. Структурними компонентами загальнофедеративного бюджету були: 1) загальний розпис прибутків і витрат РСФРР і союзного робітничо-селянського об'єднання; 2) зведений розпис прибутків і витрат РСФРР та інших самостійних республік союзного робітничо-селянського об'єднання; 3) зведений розпис прибутків і витрат окремих федеральних частин РСФРР.

Оскільки, відповідно до союзного договору від 28 грудня 1920 р., Україна не мала самостійних фінансів і самостійного бюджету, її бюджет був складником бюджету РСФРР. З огляду на те, що тривалий час не існувало окремого декрету, яким би передбачалися точні бюджетні взаємовідносини між РСФРР та іншими частинами федерації, зокрема Українською СРР, радянська влада в Україні

встановила правила формування бюджету. Це питання було погоджене з Наркомфіном РСФРР. Раднаркомом РСФРР спеціально були прийняті особливі правила для формування українського бюджету [15, с. 8]. Відповідно до цих правил, необ'єднані наркомати формували свій бюджет, який затверджувався українським Раднаркомом, а профільні наркомати РСФРР надавали висновки та корегували його.

Об'єднані ж наркомати надсилали у відповідні наркомати РСФРР проекти. За потреби отримували додаткові правки і директиви, які потім включалися до загальнофедеративного бюджету. Структуру такого бюджету можна простежити на прикладі 1921 р. Тогорічний бюджет формувався як загальнофедеративний і мав особливість. Вона полягала у тому, що прибутки і витрати об'єднаних наркоматів обох республік фіксувалися у кошторисах наркоматів РСФРР і до складу бюджетів республік не входили.

ВУЦВК намагався прискорити прийняття декрету про загальнофедеративний бюджет РСФРР і союзних з нею республік. Цей бюджет мав бути побудований на основі єдності господарських планів федерації та спільної фінансової політики. Разом з тим ВУЦВК наполягав на необхідності формування для України самостійного бюджету в загальнофедеративних межах. Останній повинен був охоплювати як об'єднані, так і необ'єднані наркомати. Раднарком УСРР мав розробити заходи для практичної реалізації цього плану [15, с. 10]. Вивчалось також питання про створення спеціального резервного фонду. Він мав бути в розпорядженні українського уряду на непередбачені кошторисом потреби державного характеру. Йшлося про розширення розмірів резервного і дотаційного фондів. На другій сесії ВУЦВК українському Раднаркому і Президії ВУЦВК з цього приводу було доручено порушити клопотання перед відповідними загальнофедеративними органами.

Згадана вище постанова ВУЦВК про фактичне створення самостійного українського бюджету, на думку провідних українських фінансистів, мала велике практичне значення [26, с. 7]. Стояло питання про необхідність встановлення точних даних, якими бюджетними ресурсами володіла б Україна як політична і

господарська одиниця загалом, так і її відомства зокрема. 10 серпня 1922 р. була видана постанова РНК РСФРР «Про головні засади складання і розгляду фінансового кошторису установ та розпису загальнодержавних доходів і видатків», а також відповідні інструкції Наркомфіну. Вони стали організаційно-технічною основою формування майбутнього бюджету Союзу РСР. Ними забезпечувалася функціональна єдність державного бюджету унітарної держави.

З утворенням СРСР його бюджет у 1922/23 господарському році мав офіційну назву «Бюджет РСФРР». У ньому передбачалася солідарна участь України та інших договірних радянських республік. Однак їхні бюджетні права залишалися неузгодженими до прийняття 29 жовтня 1924 р. постанови ЦВК «Про бюджетні права Союзу РСР і належних до його складу союзних республік» [94, с. 189]. Право на власний бюджет Україна отримала з проголошенням політики непу в жовтні 1922 р. Головною ознакою такого права було те, що бюджет не охоплював усієї господарської системи України і не затверджувався українським урядом. Це фактично був проект бюджетних відрахувань на частину державного і господарського життя України. На нашу думку, це була «чолобитна» до Москви, яка там корегувалася і затверджувалася. До того ж формування українського бюджету відбувалося за умов економічної розрухи, голоду 1921–1923 рр., шаленої емісії. Неодноразово Україна порушувала питання про розширення своїх бюджетних прав, але безрезультатно. Навпаки, у подальшому ці права ще більше обмежувалися. Зазвичай відбувалося це шляхом вилучення окремих видів державної діяльності з республіканського підпорядкування.

Підпорядкування фінансової системи УСРР єдиному центрові було фактично завершене до утворення СРСР. Юридичне ж оформлення СРСР вплинуло і на організаційні форми бюджетної системи. Уперше питання про формування загальносоюзного бюджету постало в «Положенні про Держплан СРСР» від 21 серпня 1923 р., згодом у «Положенні про РНК СРСР» від 12 листопада 1923 р. [47 с. 572]. Тому в 1923 р., під час юридичного оформлення Союзу РСР і боротьби за права республік, не стояло питання про надання «...

республікам, що входили до складу Союзу РСР, досить широких фінансових і, особливо, бюджетних прав та забезпечення за союзними республіками реальної можливості контролю за союзними органами» [10, с. 46]. Українська СРР, яка з утворенням Союзу РСР стала його складовою частиною, мала власний уряд, формувала державний та місцевий бюджети. Наркомат фінансів УСРР, утворений 20 вересня 1923 р., належав до об'єднаних наркоматів, облікував грошові податки і доходи, розподіляв кредити між установами; Наркомат продовольства – обліковував натуральну частину бюджету; Держбанк здійснював облік використання цільових кредитів. Наркомфін РСФРР фінансував вугільну промисловість Донбасу, установи і відомства об'єднаних наркоматів [126, с. 130].

З прийняттям загальносоюзної Конституції відбулося законодавче оформлення структури бюджетної системи. Її складниками були єдиний державний бюджет, загальносоюзний бюджет та бюджети союзних республік. Нова термінологія «союзний бюджет», «єдиний загальносоюзний бюджет», «республіканський бюджет», що почала активно застосовуватися у статтях теоретиків і практиків бюджетної справи, вимагала більш чіткого визначення та розмежування понять і змісту загальносоюзного та республіканського бюджетів [81, с. 31]. Принципи формування бюджетної системи та питання визначення бюджетних прав союзних республік неодноразово піднімалися тодішнім Наркомом фінансів УСРР С. Кузнєцовим [122, с. 11] та Уповноваженим Наркомату фінансів РСФРР при уряді УСРР О. Новицьким [36, с. 27]. Засади формування загальносоюзного бюджету вони вбачали у наданні можливості українському уряду формування українського державного бюджету з урахуванням усіх особливостей республіки. Цей бюджет мав би входити окремим складником до загальносоюзного бюджету. У підпорядкуванні українського уряду потрібно було передбачити створення особливого фонду для задоволення промислових і сільськогосподарських потреб України пропорційно до частки у загальносоюзному господарстві.

12 листопада 1923 р. було прийнято «Тимчасове положення про місцеві

фінанси» [17, с. 25]. Ним визначався порядок побудови місцевих бюджетів, їх структура, можливість формування прибуткової та видаткової частин. На нашу думку, це свідчило про юридичне закріплення статусу місцевих бюджетів та організаційно-функціональне становлення бюджетної системи республік. Водночас Наркомфін УСРР постановою «Про порядок застосування в УСРР розпоряджень НКФ РСФРР» у січні 1924 р. обмежив можливість російського уряду впливати на бюджетно-фінансову систему України [82, с. 42].

До квітня 1924 р. не існувало окремого обліку союзних та республіканських доходів і видатків, а друге півріччя супроводжувалося міжвідомчими дискусіями стосовно упорядкування бюджетних прав союзних та республіканських органів влади [127, с. 352]. 29 жовтня 1924 р. на 3-й сесії ЦВК СРСР було прийнято постанову «Про бюджетні права Союзу РСР і союзних республік, що входять до його складу» [80, с. 33]. Цей документ став першим нормативно-правовим актом, що визначив організаційну структуру, функції та інституційний статус радянської бюджетної системи. Її основу складали єдиний державний бюджет. До його складу входили загальносоюзний бюджет та бюджети союзних республік. Кожний з них містив розписи доходів і видатків окремо. Бюджети союзних республік схвалювалися їх центральними виконавчими комітетами. Після цього разом з загальносоюзним бюджетом розглядалися та об'єднувалися Раднаркомом СРСР в єдиний державний бюджет країни. Суверенітет УСРР у галузі її державного бюджету обмежувався тим, що він, пройшовши політично-правове схвалення ВУЦВК, спочатку потрапляв до союзного виконавчого органу – Раднаркому, а згодом приймався ЦВК СРСР разом з союзним бюджетом єдиним законодавчим актом [127, с. 353].

Формування першого державного бюджету СРСР на основі положень і принципів постанови від 29 жовтня 1924 р. припало на 1924/25 бюджетний рік. До економічного життя в УСРР мав безпосереднє відношення загальносоюзний державний бюджет, оскільки на його утриманні перебували установи і представництва союзних наркоматів, промислових трестів. Вживання терміну «союзний бюджет, що функціонує в Україні» [103, с. 10], яким послуговувалися

тогочасні теоретики і практики бюджетної справи, свідчило про його існування в УСРР. Однак він існував винятково для утримання союзних установ. Парадокс ситуації полягав у тому, що його дохідна частина формувалася за рахунок українських податків, мита та акцизного збору з підприємств республіканського і союзного підпорядкування на території України. 18 вересня 1925 р. було схвалено підготовлений Бюджетною комісією ЦВК «Загальний звіт єдиного державного бюджету СРСР на 1924/25 бюджетний рік». У ньому були визначені «звичайні» й «надзвичайні» загальні суми дохідної й видаткової частин [78, с. 12]. До «звичайних» належали ті доходи і видатки, які не виходили за встановлені бюджетні межі. «Надзвичайні» використовувалися для погашення понадбюджетних витрат. Республіканський бюджет УСРР розглядався разом з союзним, але за «зводом» державних доходів і видатків СРСР. Однак видатки українського бюджету втричі були меншими від російського федеративного бюджету. Звичайні видатки стосувалися кредитування загальносоюзних наркоматів та установ (іноземних справ, шляхів сполучення, ОДПУ тощо), об'єднаних наркоматів (Наркомфін, ВРНГ та ін.), окремих галузей народного господарства, а також республіканських наркоматів УСРР і союзних, представлених відомствами останніх на території України. Так функціонувала радянська бюджетна система. У 1924/25 бюджетному році вона не мала «твердого» бюджету, тобто реально збалансованих доходів і видатків [127, с. 354].

До кінця 1920-х рр. організаційна структура бюджетної системи СРСР та союзних республік залишалася без принципових змін, а доповнення стосувалися лише їхніх прав і функцій. Ці доповнення вносилися у 1925 р. для розмежування державних фондів на загальносоюзні та республіканські, а також визначення правил використання субвенційного фонду. Окремі доповнення були здійснені у 1925/26 бюджетному році при переході до так званого «твердого бюджету». Тоді ж були визначені терміни подання проекту бюджету та процедура його подальшого затвердження. У матеріалах до звіту за 1924/25 бюджетний рік від 18 серпня 1925 р. визначався порядок відрахувань від загальносоюзних прямих

податків на користь республіканського бюджету [19, с. 77]

Практична реалізація постанови «Про бюджетні права Союзу РСР і належних до його складу союзних республік» від 29 жовтня 1924 р. продемонструвала недоліки та обмеженість у взаємовідносинах загальносоюзного і республіканського бюджетів, вимагала перегляду її положень. Таку думку висловлювали співробітники бюджетних комісій, учасники постійних міжвідомчих нарад та засідань Бюджетної комісії при ВУЦВК та Бюджетної комісії НКФ УСРР. Ними підкреслювалася нерівномірність розподілу загальносоюзних бюджетних коштів між республіками. Особливо це стосувалося перерозподілу прямих податків, зібраних на території України [125, с. 45].

Відносини ж між державними та місцевими бюджетами будувалися на основі «Тимчасового положення», прийнятого 12 листопада 1923 р., але із розмежуваннями джерел дохідної частини та з переліком витрат. Тому союзна номенклатура не намагалася суттєво змінювати чинне законодавство про бюджет і права Союзу РСР та союзних республік. Створена ще в липні 1923 р. організаційна структура бюджетної системи СРСР залишалася без суттєвих змін до кінця 1920-х рр. На той час вона була оптимальною, не зважаючи на те, що республіканські бюджети прагнули до самостійності. Передусім у частині фінансових джерел наповнення доходу бюджету за рахунок загальносоюзних податків, зібраних на території УСРР.

УСРР була суб'єктом загальносоюзного бюджетного процесу, самостійно формувала власну бюджетну систему, дотримуючись конституційних положень. Ключовим питанням урядових нарад з питань бюджетної політики ставало обговорення базових організаційно-функціональних засад нового закону про бюджетні права Союзу та союзних республік. Його статті розглядалися на засіданнях Бюджетної комісії при ВУЦВК 31 травня 1926 р., а також 5 липня підкомісією Бюджетної комісії ЦВК СРСР. Структурних змін до бюджетної системи не було запропоновано. Основні суперечності точилися навколо механізму проходження республіканського бюджету в союзних органах влади.

Представники української влади наполягали на розширенні дохідної частини державного бюджету УСРР. У 1926 р. український уряд запропонував власний проект «Положення про бюджетні права Союзу і союзних республік» [96]. Він не змінював встановленої структури бюджетної системи, але наділяв ВУЦВК та РНК УСРР правом ухвалення республіканського бюджету та його збалансування.

Сфера бюджетного права у таких складних державах, до яких належав Радянський Союз, представляла серйозну проблему. Її належне вирішення мало б стати важливим чинником у справі економічного розвитку як Союзу, так і окремих республік. Сам по собі бюджет як план ведення державного господарства у певний період часу не створював ніяких нових цінностей. Його народногосподарське значення полягало в розподілі цінностей, створених як державними, так і приватними господарствами. Держава, перерозподіляючи ці цінності шляхом своїх бюджетних планів, мала можливості регулювати господарський розвиток стимулюванням тих чи інших галузей, інтенсифікацією або послаблення соціально-економічних процесів [34, с. 4]. У зв'язку з таким значенням бюджету для господарства з боку представників української влади неодноразово порушувалося питання про необхідність перегляду фінансових взаємовідносин між Союзом і республіками. Поставала необхідність надання останнім свободи у маневруванні своїми засобами в інтересах економічного і господарського розвитку республік, відповідно і Союзу РСР.

Розроблений українським урядом і внесений на розгляд союзних інстанцій проект зміни до закону про бюджетні права відповідав завданням нормалізації фінансових взаємовідносин між Союзом і союзними республіками. В основному ці зміни зводилися до уточнення порядку утвердження бюджетів союзних республік, збільшення їх дохідної частини через включення до них усіх загальносоюзних прямих податків, гербового збору, відрахувань від непрямих податків, надходжень від повернення усіх позик, виданих як по республіканському, так і по загальносоюзному бюджетам підприємствам і організаціям республіканського значення, відрахувань від реалізації державних

позик [22, с. 17]. Разом з тим проект українського уряду передбачав значне розширення об'єму республіканських бюджетів. Крім витрат на адміністративні й соціально-культурні потреби республік, у ст. 32 проекту йшлося, що «у витратну частину бюджету союзних республік входять витрати з фінансування: а) промислових підприємств республіканського значення; б) електрифікації республіканського значення; в) комунальних установ і підприємств; г) кооперації; д) сільського господарства; е) інші витрати на адміністровані республіканськими відомствами і установами господарські заходи» [34 с. 5].

У тогочасній чинній постанові «Про бюджетні права Союзу РСР і належних до його складу союзних республік» від 29 жовтня 1924 р. також передбачалося фінансування окремих галузей народного господарства республік шляхом витрат із їх бюджетів. Однак це фінансування обмежувалося тими витратами, які були віднесені на бюджети союзних республік або які можна було передати до бюджету республік. На практиці ж фінансування господарства республік здійснювалося із загальносоюзного бюджету [94, ст. 189].

Передбачені проектом зміни чинного порядку фінансування галузей народного господарства республік стосувалося розмежування фінансової компетенції Союзу і союзних республік. У разі їх схвалення вони б створили господарську базу для республіканських бюджетів. Без цього вони не могли виконати свою роль повноцінно. Водночас проект українського уряду не повністю вирішував проблеми у сфері бюджетних відносин, що виникали між Союзом і союзними республіками. Більшою мірою він стосувався питань про дефіцитність республіканських бюджетів, про встановлення точних меж компетенції союзних органів у частині формування і затвердження бюджетів союзних республік тощо. Подальша еволюція фінансових взаємовідносин центру і суб'єктів повинна була працювати на бездефіцитність республіканських бюджетів, уточнення сфер дії трьох типів державних господарств: загальносоюзних, республіканських і місцевих. Республіканський бюджет мав об'єднуватись з бюджетами інших союзних республік у загальносоюзний. Головною інстанцією його затвердження мав стати Союзний ЦВК.

Бюджет СРСР на середину 1920-х рр. зазнав суттєвих змін як у розмірі, так і у внутрішній структурі його дохідної й витратної частин. Зміни ці стосувалися і бюджетів союзних республік. Якщо бюджет Союзу цілком відобразив у собі поступальний розвиток економіки країни, то бюджети союзних республік зазнали змін у бюджетних правах. Зокрема, у частині визначення характеру взаємовідносин Союзу з республіками. Так, XIV з'їзд ВКП(б), що відбувся у грудні 1925 р. у Москві, в резолюції з національного питання рекомендував надати республікам широкі фінансові і, насамперед, бюджетні права. Це мало забезпечити реалізацію їх власної державно-адміністративної, культурної і господарської ініціативи. Пленум Бюджетної комісії ЦВК Союзу 13 липня 1926 р. постановив, що при формуванні державного бюджету 1926/27 бюджетного року необхідно брати до уваги нове положення про бюджетні права СРСР і союзних республік. З цією метою ряд науковців, зокрема В. Доброгаєв, проаналізували новий закон про бюджетні права. Мета полягала у тому, щоб знайти правильну оцінку значення бюджету нового господарського року для народного господарства Союзу і союзних республік [32, с. 33].

Союзний уряд став на шлях бездефіцитного формування бюджетів республік. Положення про бюджетні права було конкретизацією принципів, визначених союзною Конституцією. Документ стосувався таких моментів: 1) встановлення суми бюджетів, тобто його витратної частини; 2) розподіл дохідних джерел єдиного бюджету між загальносоюзним бюджетом і бюджетами союзних республік; 3) порядку формування і затвердження бюджетів; 4) порядку виконання бюджетів; 5) встановлення меж компетенції Союзу і союзних республік у питаннях законодавства, пов'язаного зі здійсненням бюджету [34, с. 6].

Статті 12 і 13 нового положення про бюджетні права розмежовували обсяги загальносоюзного і республіканського бюджетів. Із загальносоюзного бюджету фінансувалися витрати, що мали загальне для усіх республік значення. Насамперед, це витрати по загальносоюзних і об'єднаних відомствах, по операціях державного казначейства, з фінансування промисловості й

електрифікації союзного значення, комунального господарства, житлового будівництва, сільськогосподарських та інших заходів, визнаних ЦВК СРСР, що мали загальносоюзне значення [37, арк. 53]. За новим положенням про бюджетні права джерелами доходів союзних республік були: неподаткові доходи необ'єднаних і об'єднаних відомств республіки, мита, рентний дохід, 99% відрахувань від загальносоюзних прямих податків, державні фонди, прибутки від загальносоюзних концесій, прибутки від державних підприємств, мандати на управління якими передані урядами союзних республік [64, арк. 12].

25 травня 1927 р. постановою ЦВК та РНК СРСР за підписами М. Калініна та О. Рикова було прийнято «Положення про бюджетні права Союзу РСР та союзних республік» [86, ст. 189]. Згідно з цим документом, державний бюджет УСРР після схвалення його законодавчим органом направлявся до уряду СРСР. За його дорученням Наркомфін СРСР об'єднував його з проектом загальносоюзного бюджету. Останній представляв собою загальний балансовий звіт усіх доходів і видатків СРСР. 29 липня 1927 р. до ст. 5 та ст. 33 «Положення» були внесені зміни. Вони стосувалися процедури затвердження єдиного бюджету та бюджетів союзних республік, умов кредитування галузей народного господарства [43, с. 91].

Організаційні, науково-теоретичні та прикладні питання становлення та розвитку союзної бюджетної системи дискутувалися серед фахівців у частині побудови та взаємин союзного і республіканського бюджетів. На сторінках часопису «Плановое хозяйство» у статтях М. Боголепова наведено історичні та теоретичні узагальнення, проаналізовано питання збалансування республіканського бюджету та змісту єдиного союзного бюджету як сукупності самодіяльних бюджетів республік [1, с. 62]. Учений намагався продемонструвати конструктивну діяльність Держплану СРСР у питаннях прискорення «еволюції бюджетної структури». Звернено увагу на зміст і форму бюджету, розроблено періодизацію формування бюджетної системи.

Від жовтня 1924 р. до травня 1927 р. шляхом максимального збалансування республіканських бюджетів та їх зміцнення за рахунок дохідних джерел

союзного бюджету відбувся пошук оптимальної «системи єдиного бюджету» [2, с. 89]. Як доводив О. Горбенко на сторінках часопису «Більшовик України» у липні 1928 р.: «Розмежування поміж бюджетів: союзним, республіканським та місцевим носив не принциповий, а скоріше технічний характер. Це зводилося до пошуку, як краще використати кошти, щоб найшвидше досягти основного завдання: побудувати соціалізм в країні на базі планового регулювання і планового розвитку народного господарства, як єдиного цілого... з огляду на єдність господарства, плану та господарських принципів» [20, с. 36]. Бюджет Союзу РСР розглядався як єдиний для всього Союзу та його складових частин. Не мало значення, де витрачають ту чи іншу частину коштів. Важливим вбачалося з'ясувати лише як та навіщо їх витрачають. Місцевий бюджет бачили також лише органічною часткою усього державного бюджету. Окремі непорозуміння і тертя у фінансових взаємовідносинах республік, як правило, регулювалися на партійному рівні.

Питання про необхідність перегляду фінансових взаємовідносин між Союзом і його суб'єктами періодично обговорювалося на рівні республік економістами та фінансистами. Республіки наполягали на розширенні фінансової незалежності, отриманні більшої свободи у маневруванні своїми засобами в інтересах господарського розвитку республік, а, відповідно, і Союзу РСР. З цією метою Українським Раднаркомом був розроблений і внесений на розгляд союзних інстанцій проект зміни закону про бюджетні права. На думку української сторони, він повністю відповідав завданням нормалізації фінансових взаємовідносин між республіками і Союзом РСР. Ці зміни зводилися до «уточнення порядку утвердження бюджетів союзних республік, до збільшення дохідної частини республіканських бюджетів шляхом включення до них усіх загальносоюзних прямих податків, гербового збору, відрахувань від непрямих податків, надходжень від повернення усіх позик, виданих як по республіканському, так і по загальносоюзному бюджету підприємствам і організаціям республіканського значення, а також відрахувань від реалізації державних позик» [34, с. 9].

Разом з тим проект українського уряду передбачав значне збільшення сум республіканських бюджетів. Крім витрат на адміністративні та культурно-соціальні потреби республік ст. 32 проекту передбачалося, що «до витратної частини бюджетів союзних республік входили витрати з фінансування: 1) промислових підприємств республіканського значення, 2) електрифікації республіканського значення; 3) комунальних установ і підприємств; 4) кооперації; 5) сільського господарства та 6) інші витрати на керовані республіканськими відомствами і установами господарські заходи.

У тогочасному чинному положенні про бюджетні права також передбачалося фінансування окремих галузей народного господарства. Однак воно обмежувалося лише витратами, віднесеними на бюджети союзних республік, або які буде визнано можливим передати в бюджети республік. На практиці подібне обмеження зводилося до того, що фінансування народного господарства республік здійснювалося із загальносоюзного бюджету.

Зміни тогочасного чинного порядку фінансування галузей народного господарства республік, що передбачалися проектом українського уряду, були правомірним розмежуванням фінансової компетенції Союзу і його суб'єктів. У той же час вони давали господарську базу республіканським бюджетам. За проектом до прибуткової частини республіканського бюджету входили як певні джерела прибутку, так і ті, розмір яких законом не був встановлений. Вони належали до відрахувань від деяких видів загальносоюзних доходів. Зважаючи на це, ст. 10 проекту передбачала, що розмір цих відрахувань «встановлювався особливою постановою ЦВК СРСР не пізніше, ніж за чотири місяці до початку бюджетного року» [124, с. 234]. На нашу думку, у такий спосіб союзні республіки на кожний бюджетний рік мали б точне визначення своїх дохідних ресурсів. Це дозволило б їм правильно і раціонально побудувати бюджет.

У частині виконання бюджету український проект надавав можливість республікам здійснювати витрати в межах наявних коштів, що надійшли до каси по республіканському бюджету. До цього витрати по загальносоюзному і республіканському бюджетах покривалися із єдиного джерела. Вважаємо, що

такий механізм погіршував умови правильного використання бюджету союзної республіки.

Загалом, питання, що стосувалися врегулювання фінансових взаємовідносин між Союзом РСР і союзними республіками, не були повністю вирішені цим проектом. Головним чином це стосувалося дефіцитності республіканських бюджетів, розмежування компетенції союзних органів щодо формування і затвердження бюджетів союзних республік тощо. Звичайно, про остаточне вирішення цього питання за тих умов не могло бути й мови з огляду на тогочасні економічні й політичні особливості. Тим не менше, український проект змін до закону про бюджетні взаємовідносини між Союзом РСР і союзними республіками все ж був найбільш прийнятним способом вирішення проблеми. Подальша еволюція фінансових взаємовідносин Союзу і радянських республік повинна була б здійснюватися за рахунок досягнення бездефіцитності республіканських бюджетів, уточнення сфер дії трьох видів державних господарств (загальносоюзного, республіканського і місцевого).

Важливим було і питання затвердження бюджету республіки. Українськими економістами висловлювалися міркування, щоб останньою інстанцією, яка затверджує бюджет республіки, був її Центральний Виконавчий Комітет. Тоді до компетенції союзних інстанцій належали б лише загальні директиви з розвитку окремих галузей господарства республіки. У такому разі загальносоюзний бюджет формувався б з об'єднаних республіканських бюджетів і затверджувався б ЦВК СРСР [34, с. 42]. Цим проектом українські економічні та фінансові органи намагалися покінчити з існуючим порядком формування бюджету, за якого союзні Наркомат фінансів, Держплан, Рада праці й оборони та Раднарком вважали за свій обов'язок змінити до невпізнанності в надрах своїх канцелярій республіканські бюджети. У статті «Новий закон про бюджетні права республік», опублікованій у 1926 р. в журналі «Хозяйство Украины» В. Доброгаєв, оцінюючи бюджетні права, якими були наділені республіки, вказував: «...Бюджет набуває лише тоді характеру фінансового плану ведення державного господарства на даний час, коли в ньому повністю відображається уся

різноманітна діяльність держави. Тут між бюджетом і урядницьким кошторисом усувається межа і бюджет є ближче урядницьким кошторисом чи, точніше, прибутково-витратним кошторисом уряду, ніж балансовими охопленнями всієї сукупності проявів державного життя» [32, с. 34]. Розподіл бюджетних коштів у 1923/24 бюджетному році здійснювався таким чином:

Таблиця №3

Розподіл коштів у 1923/24 бюджетному році [65, с. 248]:

	Видатки (млн. крб.)	Прибутки (млн. крб.)	Зиск (млн. крб.)	Перевищення прибутків або видатків (+ або –)
РСФРР	1 458	1 252	167,8	– 33
УСРР	333	325	44,1	+ 36,1
БСРР	24	22	2,6	+ 0,6
ЗСФРР	76	68	9,5	+ 1,5

Мета такого обмеження бюджетних прав України цілком зрозуміла. Це давало Москві шляхом скорочення витрат на українські республіканські потреби поповнювати бюджетний дефіцит самої Росії. Проаналізувавши наведені вище дані, можна зробити висновок, що дефіцит Росії перекривався коштом України. У міру зростання бюджетів такі вилучення також зростали.

Таблиця №4

Фінансовий баланс України за 1924/27 бюджетні роки [48, с. 204]:

	1924/25	1925/26	1926/27
Територіальні прибутки	487,5	689,5	852,3
Територіальні витрати	375,0	554,2	686,2
Перевищення прибутків над видатками	112,5	135,3	166,1

Аналіз цієї статистики засвідчує, що фінансовий баланс України був гостро від'ємним. Це означало, що більша частина продуктів України витрачалася поза

її межами. Зіставлення усіх територіальних прибутків разом з тими, що надходили від непідлеглих республіці джерел, разом з усією сумою територіальних витрат, зокрема на заходи союзного значення за три бюджетні роки.

Отже, упродовж усіх 1920-х рр. здійснювалося постійне обмеження бюджетних прав республік. Відповідно до порядку проходження бюджетів, усі республіканські бюджети до того, як вони поступали на розгляд республіканського ЦВК, направлялися в апарат союзного Наркомату фінансів, де розглядалися за кожною сумою, внесеною у відомчі кошториси. Там проводилася та ж сама процедура, що й у республіканському Наркомфіні, рішення яких не враховувалися під час розгляду їх в союзному фінансовому наркоматі. Робота республіканських наркоматів фінансів фактично зводилася нанівець і полягала в необхідності захисту своїх інтересів перед Союзним Наркомфіном.

Надалі всі республіканські бюджети об'єднувалися з Союзним в єдиний бюджет СРСР, який затверджував ЦВК Союзу. Після цього він ставав предметом розгляду республіканськими ЦВК без права зміни. Суттєвою ознакою такого бюджетного порядку було те, що, не зважаючи на розгляд у Союзному Наркоматі фінансів кошторисів республіканських наркоматів, загальна сума республіканського бюджету не могла перевищувати певної частини бюджету Союзу РСР. Для України її частка визначалася незмінно у розмірі 19 % щорічно, хоча з боку союзного Наркомфіну робилися спроби її знизити до 17 %. Підставою для встановлення такого відсотка стало співвідношення української й загальносоюзної території. До уваги не брався ні рівень розвитку господарства, ні чисельність населення, ні економічна доцільність [20, с. 38]. Ущільнення бюджету здійснювалося з єдиною метою – звільнення якомога більшої частини національного доходу і передача його в розпорядження Росії.

Економіст М. Волобуєв, вказуючи на проблеми у фінансовій політиці Союзу РСР стосовно договірних республік, переконував: «Першою і головною хибою закону було те, що він однаковий для усіх союзних республік без врахування їхньої ролі. Це знову призведе до незмінно високого відсотка

вилучення українського народногосподарського зиску. У питанні затвердження бюджетів права республік знову обмежені» [11, 43]. Недосконалість бюджетного законодавства призвела до перетворення бюджетів союзних республік на кошториси. Дії Наркомфіну СРСР у цьому питанні вели до остаточно знищення бюджетних прав союзних республік. Це проявлялося у намаганні звести фінансування господарства до компетенції загальносоюзного бюджету та фінансової централізації.

Таким чином, становлення та розвиток радянської бюджетної системи відбувався централізовано за уніфікованою організаційно-функціональною структурою з конституційним обґрунтуванням. Постанови 29 жовтня 1924 р. та 25 травня 1927 р., за якими встановлювалися бюджетні права Союзу РСР та союзних республік, стали базовими у формуванні бюджетної системи СРСР та бюджетних систем радянських республік. Наявність єдиного державного бюджету, загальносоюзного бюджету та шести республіканських бюджетів зберігалася при формуванні відповідної організаційної структури бюджетної системи УСРР. Єдиний бюджет Союзу СРС не мав ознак унітарного, що характеризувався б адміністративною виконавчою вертикаллю, а представляв собою єдність самостійних і збалансованих республіканських бюджетів. Вони представляли собою фінансові плани, структуру яких становили доходи і видатки, передбачені законодавством.

4.2. Бюджетні права республік: інституційні та номенклатурні протистояння

Фінансова ситуація в Україні з встановленням радянської влади була надзвичайно критичною. Не маючи повноважень випускати грошові знаки, новоспечене українське радянське керівництво змушене було розраховувати виключно на Всеросійський Наркомфін. 27 лютого 1919 р. відбулося засідання Тимчасового робітничо-селянського уряду України. На ньому з-поміж інших слухалося і питання про стан фінансів республіки. Було прийнято рішення звернутися до уряду РСФРР з проханням про позику у два мільярди карбованців [63, арк. 2]. З цього приводу Головою РНК УСРР Х. Раковським неодноразово надсилалися телеграми до Голови РНК РСФРР В. Леніна і Наркома фінансів М. Крестинського.

Радянська влада потребувала реальної й термінової допомоги для порятунку від загибелі українського господарства і попередження голоду та страйків. Під загрозою опинилася весняна посівна кампанія 1919 р., на грані банкрутства та страйків перебувала залізниця. Відсутність коштів у Донецькому басейні призвела до загрозливого спаду відвантаження і вивезення вугілля якраз у той момент, коли необхідно було ним забезпечити Північ. Із 6 млн. пудів, які Кремль вимагав відправити у березні до Росії, реально змогли відправити лише половину. Без зарплати та продовольства залишалися військові частини, що перебували на території України. Цим створювалася додаткова небезпека для й без того нестійкої радянської влади.

У Москві були вкрай незадоволені постійними нагадуванням глави українського уряду виконувати центром свої фінансові зобов'язання. Нарком фінансів РСФРР М. Крестинський з роздратуванням зазначав: «Мене дивують і навіть дратують скарги, що звучать у кожній Вашій телеграмі, на брак грошей» [63, арк. 28]. За такої позиції офіційної Москви Тимчасовий робітничо-селянський уряд України змушений був вдатися до непопулярних кроків. Він дозволив брати до оплати грошові знаки, випущені попередніми українськими урядами, в усіх

установах УСРР, а також населенням за курсом: 1 карбованець дорівнював 50 російським копійкам, 1 гривна оцінювалася у 25 копійок, 1 шаг дорівнював $\frac{1}{4}$ копійки. Від названих грошових знаків за вказаними розцінками ніхто не мав права відмовлятися [62, арк. 85].

Центр, використовуючи положення міждержавного договору РСФРР і УСРР від 28 грудня 1920 р., й надалі тримав свій власний управлінський апарат в Україні на голодній фінансовій основі. Фінансова дискримінація України погрожувала повним паралічем влади. Це і спонукало членів ЦК РКП(б), які перебували на відповідальних партійно-державних посадах в Радянській Україні, всупереч резолюції X з'їзду РКП(б), здійснити відчайдушний крок. У серпні 1921 р. Х. Раковський, Г. Петровський, Ф. Артем і В. Чубар, прибувши до Москви на черговий партійний пленум, звернулися до ЦК з протестом проти політики російського Наркомату фінансів стосовно УСРР. Фінансову неспроможність республіки у своєму зверненні вони пов'язували з дискримінаційною політикою офіційної Москви, яка для УСРР виділяла на 20 млрд крб менше, ніж для Москви та Московської губернії. З метою усунення такої кричущої несправедливості у листі українських членів ЦК РКП(б) наводився переконливий аргумент: «Виходячи з ударного завдання, яке покладається на Україну – зібрати від 50 до 57 млн пудів продовольства для Росії, ми заявляємо, що Україна не в змозі виконати поставлене завдання, якщо центр не віднесеться з необхідною увагою до її фінансових потреб». У листі висувалася мінімальна сума фінансування на серпень місяць розміром у 62 млрд руб (проти 30 – за червень–липень) [5, с. 55]. Незважаючи на позитивну реакцію В. Леніна на цей лист, Наркомфін, укладаючи державний бюджету, замість необхідних 25 % виділив для України лише 15 % загальних витрат бюджету [5, с. 104]. Керівництво Радянської України вважало, що з утворенням СРСР проблеми економічного суверенітету республік якось вирішаться.

Як уже зазначалося вище, за союзним договором від 28 грудня 1920 р. Україна до 1 жовтня 1922 р. взагалі не мала власного бюджету. Тому ухвалою сесії ВУЦВК від 27 травня 1922 р. прискорено оформлення бюджетних прав України. Державний бюджет УСРР на 1922/23 бюджетного року був першим

фінансовим документом системного характеру. Однак цей бюджет будувався за досить неясних і неоформлених правових підстав. Бюджет республіки мав стати важливим чинником економічного оформлення України як цілісного господарського організму. Великого значення праву будувати власний бюджет надавали і в КП(б)У. Політбюро ЦК КП(б)У на засіданні 11 грудня 1922 р. заслуховувало питання про взаємовідносини між УСРР і РСФРР. Йшлося про конкретизацію прав та обов'язків УСРР, особливо у фінансовій сфері.

Юридичне оформлення СРСР, що розпочалося задовго до підписання Союзного договору, передбачало і єдність державного бюджету. 13 грудня 1922 р. на VII з'їзді рад УСРР була затверджена постанова «Про основи Конституції СРСР». Відповідно до її змісту Союз РСР отримав повноваження на встановлення єдиного державного бюджету країни, а договір про створення СРСР лише узаконив це положення [47, с. 477]. У 1923 р. у резолюції «Про національні моменти в радянському і партійному будівництві» підкреслювалося: «...надати республікам – членам Союзу – досить широкі фінансові і, зокрема, бюджетні права... і забезпечити за союзними республіками дійсну можливість контролювати союзні органи» [50, с. 336].

Упродовж 1922–1924 рр. відбулося політико-адміністративне оформлення загальносоюзного державного бюджету та визначення частки України у ньому. Реальні кошти зосереджувалися у Москві, фінансові ж документи опрацьовувалися союзними органами. Спершу їх розглядав Держплан та Наркомфін, а згодом затверджував Раднарком. Уповноважений Наркомату фінансів СРСР при РНК УСРР був посередником між республіканським та союзним бюджетами, які визначалися на місяць або на квартал за спеціальним розрахунковим кошторисом. Розробкою єдиного річного загальнофедеративного бюджету та питаннями фінансово-кредитної справи займався союзний Держплан. Конституція СРСР, що була прийнята 31 січня 1924 р., юридично оформила бюджетні повноваження союзної держави. Її уряд затверджував єдиний державний бюджет Союзу РСР. До нього входили бюджети союзних республік, встановлення союзних податків і доходів, а також відрахувань до них, що надходили для створення бюджетів

союзних республік; дозвіл додаткових податків та зборів на формування бюджетів союзних республік [50, с. 623]. У другій половині 1920-х рр. проблема розподілу бюджетних коштів була предметом гострих дискусій на сесіях центральних виконавчих комітетів республік, пленумах їх центральних партійних комітетів. Найбільш чітке уявлення про позицію учасників цих дискусій дають нам стенограми і протоколи таких засідань.

Модернізація економіки в автономних республіках і областях здійснювалася за рахунок перерозподілу засобів на користь відсталих в економічному відношенні регіонів. Фінансування будівництва промислових підприємств, оснащення місцевої інфраструктури проводилося в основному за рахунок загальносоюзного бюджету, чверть якого наповнювала Україна. Для того, щоб мати справжнє уявлення про дійсний обсяг бюджету України та його роль в усіх галузях економіки та соціально-культурного життя, слід було враховувати не тільки ті кошти, що безпосередньо проходили по республіканському бюджету, але й ті, що витрачалися Україною коштом інших двох бюджетів: загальносоюзного та місцевого [20, с. 35].

Оскільки загальнофедеративний бюджет бачили єдиним для всього Союзу та його складових частин – республік, говорити про державний бюджет України без відповідного висвітлення його взаємин із загальносоюзним на терені України, часткою якого він був, та місцевими бюджетами, абсолютно неможливо. Конституційне оформлення СРСР як унітарної держави, а також її урядових інституцій, законодавчої та виконавчої структур сприяло виокремленню бюджетних прав союзних та республіканських органів влади. 29 жовтня 1924 р. ЦВК СРСР прийняв постанову «Про бюджетні права Союзу РСР і належних до його складу союзних республік» [94, ст. 189]. Нею було підсумовано увесь попередній досвід бюджетної політики. Цей нормативно-правовий акт вищого законодавчого органу держави включав загальні положення, бюджетні права ЦВК та РНК у питаннях бюджетного законодавства, а також доходи та видатки загальносоюзного бюджету. Унормовувався порядок розгляду та затвердження його кошторису, умови кредитування та бюджетні права республік.

Відповідно до цієї постанови, єдиний державний бюджет країни складався із загальносоюзного державного бюджету та державного бюджету союзних республік. Затверджений ВУЦВК державний бюджет УСРР разом з загальносоюзним становив проект єдиного державного бюджету СРСР, дохідну і витратну частини якого ретельно вивчав РНК СРСР. ЦВК СРСР ухвалював єдиним законодавчим актом союзний та республіканський бюджети [128, с. 68]. Основними джерелами наповнення союзного бюджету були: державні доходи з податків за фінансовими кошторисами наркоматів; усі доходи від прямих податків, зборів, мита; доходи від акцизу та митних зборів, концесій, повернення насінневих позик, реалізації іноземної валюти, позик державі.

Розпис прибутків і витрат складалася на основі відомчих кошторисів окремо по об'єднаних і необ'єднаних наркоматах з такими ж наркоматами РСФРР. Державні доходи, обчисленні до надходження на території Української СРР, були загальнофедеративним надбанням і, зливаючись з такими ж прибутками РСФРР, складали основу витратного бюджету усієї федерації і союзних з нею республік. Державні ж витрати, обліковані розписом по необ'єднаних наркоматах УСРР, після затвердження їх у законодавчих органах федерації, представляли собою ті кредити із загальнофедеративного бюджету, які надавалися у розпорядження Раднаркому УСРР для задоволення потреб республіки. Потреби України в значно більшій своїй частині передбачалися плановими державними завданнями по лінії наркоматів, об'єднаних у силу спільності цих завдань з РСФРР, обумовлених союзним договором. Уповнаркомфін вважав, що зведення цих потреб в особливий розпис представляло собою не тільки інтерес загальної зовнішньої картини цифрового вираження державного плану господарства України, але і подальшої участі її уряду у виконанні цього плану в межах, передбачених ним кредитів [35, с. 123].

Тому для розгляду і погодження Раднаркомом УСРР підлягали як окремі кошториси об'єднаних відомств, так і загальний розпис, який по них був складений. Надані розписи державних прибутків і витрат представляли собою окремий бюджетний кошторис відомств і Міжвідомчої бюджетної наради при

Наркомфіні. Розподіл кредитів, встановлених для наркоматів Бюджетною Народою Наркомфіну РСФРР по параграфах нової номенклатури, суттєво не відрізнялися від уже діючих. Кошториси всіх відомств формувалися у центрі за даними, наявними в наркоматах і запитаних з місць. Вони детально обговорювалися безпосередньо у Міжвідомчій нараді при Уповнаркомфіні [94, ст. 189]. Це відповідно значно гальмувало проведення цієї роботи. Попередній детальний розгляд кошторисного матеріалу відомчими нарадами разом з представниками контролюючих відомств суттєво скоротив би роботу, оскільки вона проходила б одночасно в усіх комісаріатах.

Тим не менше, Уповнаркомфіну не вдавалося повністю досягти тієї планової обґрунтованості, на якій постійно як безпосередньо, так і через Раднарком і УЕН він наполягав упродовж трирічної бюджетної роботи в Україні. Вона повинна була сформувати основну базу в побудові окремих кошторисів і всього бюджету. Деякі відомства не надавали задовільних планових обґрунтувань.

Відповідно до постанови ВУЦВК від 13 липня 1922 р., поданий державний розпис, на відміну від розпису 1921 р., був сформований з баченням подальшого переведення на місцеві бюджети багатьох витрат, які раніше лежали на державному бюджеті [93, ст. 733]. Особливо перевантаженим був бюджет Наркомпросу. Тому вся його сітка по початковій та середній освіті, а також інших установах соцпросу, була передана на місцеві бюджети. Виключенням стали лише губернії, визнані голодуючими. На фінансуванні з державного бюджету залишалися лише установи державного значення. Значного скорочення зазнав і бюджет Головпрофосвіти. Відбувалася або повна передача деяких її установ на місцеве фінансування, або здійснювалося часткове державне фінансування шкіл професійно-технічної освіти. Значно скорочувався і бюджет Наркомату охорони здоров'я. Лікувальні установи, установи з охорони материнства і дитинства переводилися на повне або часткове фінансування з місцевих бюджетів. У цих відомствах було зроблено виключення лише для голодуючих губерній і для установ показового характеру,

які мали загальнодержавне значення.

Розвантаженим був бюджет Наркомзему. Це було зроблено шляхом переведення ряду агрономічних, меліоративних, ветеринарних і дослідних установ місцевого значення на фінансування за рахунок коштів місцевих бюджетів. Менш значному скорочення піддавалися бюджети наркоматів внутрішніх справ, військових справ і юстиції. Наркомсобез залишив на державному фінансуванні лише свій адміністративний апарат, витрати ж по соціальному забезпеченню інвалідів, пенсіонерів більшістю були передані на фінансування з місцевого бюджету [79, с. 23].

Усі здійснені заходи за тогочасного стану курсу карбованця значно полегшили навантаження на державний бюджет. Вони давали можливість наближення залишених на державі витрат до суми очікуваних доходів і збалансування їх за мінімального здійснення емісії. На реалізацію цієї мети, що стала основою усієї фінансової політики і бюджетної практики, декретом Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету від 10 жовтня 1921 р. спрямовувалася уся бюджетна робота Міжвідомчої наради при Уповноваженому наркомату фінансів і Держплані Української Економнаради [15, с. 9]. Ці органи скоординовано працювали над формуванням українського бюджету. З цією ж основною метою Бюджетна нарада підходила до кошторисних обчислень відомств з надзвичайно суворою критикою. Скорочувалися невинуваті витрати. Особливий підхід був до нових запитів на бюджетні асигнування. Складна фінансова ситуація в країні вимагала жорсткої економії коштів. Фінансові обмеження стосувалися й українських відомств. Уповноважений Наркомфін уважав їх оправданими лише з метою оздоровлення загальнофедеративного бюджету і державного господарства в цілому. Заради таких цілей відмова від фінансування другорядних питань можливо і була оправданою. Однак, на думку Уповнаркомфін, подальше скорочення фінансування межувало б з обезкровленням і занепадом господарства України в цілому [16, с. 38].

Аналіз розпису дохідних і витратних кошторисів окремих наркоматів і

Уповноважених наркоматів РСФРР дає нам підстави стверджувати, що в поданому на затвердження бюджеті УСРР помітно відобразилися наступні обставини. Україна пережила неврожай 1921 р. П'ять із дванадцяти її губерній були голодуючими. 1922 рік для частини цих губерній знову став неврожайним і 14 повітів були оголошені голодуючими та звільнялися від трудгужподатку. Страшні економічні наслідки цього повторного лиха потягнули за собою епідемії і епізоотії. Усе це разом відобразилося як на прибутках держави, так і на витратах. Головним чином це торкнулося кошторисів Наркомзему, Наркомату здоров'я, а за ними опосередковано і інших наркоматів та їх відомств. Голод, з одного боку, не дозволив перенести на місцеві засоби фінансування окремі витрати, які могли б бути на них по ідеї віднесені. З іншого боку, наслідки голоду вимагали витрат з державної скарбниці в уражених губерніях, без відповідних доходних компенсацій. При оцінці загального становища України і впливу його на бюджет, варто також мати на увазі загальні результати врожаю 1922 р. Україна отримала валовий врожай головних хлібів 699 193,7 тис пудів. За відрахуванням з цієї кількості на потреби посівного фонду, для споживання сільським населенням та утримання худоби у сумі 559 014,2 тис пудів, залишався надлишок у розмірі 140 179,5 тис пудів [79, с. 22].

При врахуванні внеску продподатку і потреб міського населення, загальний баланс республіки давав надлишок у 8 851 тис пудів. Якби ці попередні обрахунки ЦСУ були такими насправді, то такий загальний результат був би досить сприятливим.

Становище промисловості також було вкрай складним. Сальдо за перший квартал 1922 господарського року (жовтень 1921 – січень 1922 рр.) 24 трестів і великих промислових об'єднань було збитковим. Їх загальні витрати перевищували прибуток на 11,5 млрд крб у грошових знаках 1922 р. [40, арк. 44]. Правда, настільки великий дебет сальдо на перший квартал року не давав ще права вважати, що річний результат буде превалювати великими витратами над прибутками трестів. Тим не менше, з впевненістю можна було припустити, що впродовж поточного бюджетного року промисловість ще вимагала значних

витрат державного бюджету. Несприятливим фактором для бюджету України було зростання безробіття. Боротьба з ним також негативно відображалася на державному бюджеті. Натомість сприятливим показником варто відзначити прогресуюче зростання податкових надходжень у зв'язку зі зміцненням податкового апарату, збільшенням об'ємів оподаткування і загальним розвитком торгових оборотів. Таке ж зростання спостерігалось і від надходження з мита й зборів.

На нашу думку, бюджетні права республік виписувалися за усталеною структурою, яка була характерна для союзного державного бюджету, але з дещо іншими повноваженнями. ВУЦВК і Раднарком УСРР мали право затверджувати кошторис республіканського бюджету, але в межах загальносоюзного бюджетного законодавства щодо бюджету республік. Податки і неподаткові доходи, надбавки до них передавалися республікам у розмірах, які мали забезпечити самостійне збалансування республіканських бюджетів. У разі ж неможливості такого збалансування, їх дефіцит покривався за рахунок союзного.

Таблиця №5

**Частка України в загальносоюзному бюджеті
у 1923/24 бюджетному році [33, с. 20–24]**

1923/24 бюджетний рік	Видатки (млн.крб.)	Прибутки (млн.крб.)	Зиск (млн. крб.)	Перевищення прибутків або видатків
РСФРР	1458	1752	167,8	– 33,2
УСРР	333	325	44,1	+ 36,1
БСРР	24	22	2,6	+ 0,6
ЗСФРР	76	68	9,5	+ 1,5

Бюджет лише тоді набуває фінансового плану ведення державного господарства, коли в ньому повністю відображається уся різноманітна діяльність республіки. Довгий час союзні органи вважали, що дефіцитність для усіх союзних республік є неминучою властивістю їх бюджетів. Абсурдно це звучало щодо

України. Союзне законодавство підходило до всіх республік з однією міркою, що викликало низку вад. Найгостріше це проявлялося у питанні про частку України в загальносоюзному бюджеті і про непромірно великий відсоток вилучення зиску українського народного господарства на союзні потреби.

Таким чином, Україна передала за 1923/24 господарський рік 35 млн. крб. для потреб інших союзних республік. Цікавими щодо частки України в загальносоюзному бюджеті є підрахунки фінансиста В. Доброгаєва. Упродовж чотирьох років фінансовий баланс України був від'ємним, а це означало, що значна частина продукції України витрачалася поза її межами. Темп цього від'ємного сальдо загалом був на одному рівні з темпом розвитку державного господарства. Лише у 1924/25 бюджетному році спостерігалось найгостріше відхилення, за якого більше третини всіх прибутків України було витрачено поза її межами [33, с. 26]:

Таблиця №6

**Частка України в загальносоюзному бюджеті
у 1923/27 бюджетних роках**

	1923/24	1924/25	1925/26	1926/27
Територіальні прибутки УСРР	349 571	487 479	689 467	852 300
Територіальні видатки УСРР	291 262	375 045	554 252	486 200
Перевищення територіальних прибутків над витратами УСРР	58 307	112 434	135 217	166 100
У відсотках до 1923/24	100	192,8	231,9	284,9
Відношення територіальних прибутків до територіальних видатків	120,0	130,0	124,5	124,2

Отже, Україна своєю допомогою зміцнювала культурний і господарський розвиток інших республік, у тому числі і РСФРР. Постійні дотації з боку України

економічно слабших союзних республік наносили шкоду її господарському й культурному розвитку. Продовження цього процесу такими ж темпами призводило до обезкровлення українського господарського організму.

Незадовільне становище з бюджетним законодавством, яке перетворило бюджет України фактично у «кошторис» Союзу РСР, викликало природні вимоги змінити таке законодавство. Характерно також, що Наркомат фінансів СРСР своїм проектом намагався остаточно знищити бюджетні права союзних республік. Зокрема, ним пропонувалося віднести всі витрати на фінансування господарства до союзного бюджету. Перша й головна його хиба полягала в тому, що він був однаковий для всіх союзних республік без врахування їх питомої ваги у загальносоюзному народногосподарському комплексі. Це призводило до непомірно високо відсотка вилучення українського народногосподарського зиску. Сформований порядок затвердження бюджетів перетворював так звані «бюджетні права» України на фікцію.

Оцінку загальносоюзного бюджету за 1924/25 бюджетний рік було дано в лютому 1925 р. під час роботи 4-ї сесії ВУЦВК 8-го скликання. У порівнянні з бюджетом Союзу 1923/24 р., у видатковій його частині, розмір якої становив 67 млн 337 тис крб, спостерігалось зростання на 44,6 %. При цьому залишалася незадоволеною низка невідкладних потреб України [104, с. 22]. Зокрема, констатувався факт відхилення Раднаркомом Союзу РСР подання українського уряду про потребу підвищення субвенційного та комунального фондів республіки. Була також невідкладною потреба збільшення основного капіталу українського Сільськогосподарського Банку. Союзним урядом так і залишалися нерозглянутими додаткові заявки Раднаркому УСРР.

Фінансова ситуація, що складалася в Україні станом на 1924/25 бюджетний рік, вимагала від республіканських чиновників знову піднімати питання про збільшення видаткової частини бюджету СРСР для потреб України на наступний 1925/26 бюджетний рік до розміру 8 млн 253 тис крб. Ці кошти українські урядовці планували спрямувати на соціальні виплати, боротьбу із сапом, комунальне будівництво, електрифікацію, збільшення основного капіталу

Укрсільгоспбанку, на субвенцію місцевого бюджету тощо [104, с. 23]. Утворення у жовтні 1924 р. в складі УСРР Молдавської АСРР вимагало фінансування цієї автономії за рахунок, і без того дефіцитних, коштів українського уряду. Скупі фінансові можливості Раднаркому УСРР потребували додаткових надходжень з союзного бюджету для забезпечення потреб автономії. Збільшення також потребувала прибуткова частина бюджету УСРР за рахунок підвищення відсоткових відрахувань від загальносоюзних прибутків та зниження на третину дефіциту бюджету республіки.

Слід підкреслити, що і після прийняття закону «Про бюджетні права Союзу та належних до його складу республік», залишалася система контрольних цифр. Цим законом не врегульовувалися відсоткові відрахування від загальносоюзних податків та прибутків на користь республік для формування їх бюджетних засобів. Їх встановлювали щорічно лише після оцінки видаткової частини бюджету республіки. Тому такий порядок визначення орієнтовних контрольних цифр для бюджетів республік демонстрував свою недосконалість. Саме тому в цей час на порядку денному стояло питання врахування частки окремих союзних республік у загальносоюзному бюджеті, що відповідало б інтересам задоволення потреб республік з практичного формування їх бюджетів.

У своїх дослідженнях на сторінках журналу «Хозяйство Украины» український економіст-фінансист В. Доброгаєв намагався визначити поняття «територіального бюджету» України [33, с. 20]. Бюджетні права України були предметом суперечок між українськими економістами та радянськими союзними органами. Українські державні чиновники вимагали чітких бюджетних прав України. Навіть такий ортодоксальний комуніст та завзятий опонент М. Волобуєва М. Скрипник, ще у 1923 р. на нараді відповідальних працівників національних республік, що проходила в Москві за участі ЦК РКП(б), заявляв: «Не достатньо проголосити, що республіки повинні мати визначений бюджет, про що є постанова ЦК... Бюджетне право потрібно гарантувати, надавши визначені прибутки республікам» [112, с. 122].

Дослідивши територіальний бюджет України на основі офіційної радянської статистики В. Доброгаєв обчислив відсоток з прибутків народного господарства України, що відходив за її межі. Співвідношення прибутків і витрат формують у його схемі «коефіцієнт експлуатації» народного господарства України, що здійснювався більшовицьким центром [33, с. 22]. Враховуючи політичні обставини того часу, В. Доброгаєв змушений був заявляти, що залишення частини прибутків поза межами України не було негативним явищем з огляду на її певну «соціалістичну солідарність». Однак підтверджуючи той факт, що Україна давала безумовну істотну підтримку економічно слабшим і дефіцитним республікам, автор висловлював побоювання, що темпи тієї економічної підтримки Україною інших частин СРСР можуть спричинити «обезкровлення здорового і міцного господарського організму за рахунок надмірного і часто-густо малоефективного будівництва в інших господарських районах» [33, с. 26].

Таблиця №7

Фінансова експлуатація України

	1925/26	1926/27
	у тис. крб.	
Прибутки УСРР	689,467	852,300
Видатки УСРР	554,250	686,200
Залишок прибутків	135,217	166,100
	у відсотках (%)	
Відношення прибутків до видатків	124,5	124,2

Республіканський бюджет України на 1927/28 господарський рік, що був затверджений сесією ВУЦВК 16 березня, становив 294 677 614 крб разом з відрахуваннями до місцевого бюджету. Без нього складав 183,5 млн крб [20, с. 36].

Отже, попри всі постанови, що приймалися у 1920-х рр. і за якими юридично визначався статус державного бюджету республіки, його дохідна і

витратна частини, принцип єдиного державного бюджету залишався непохитним. Форми і методи його формування переглядалися у частині джерел наповнення доходів республіканських бюджетів. Уряд УСРР домагався касового виконання союзного і республіканського бюджетів, перенесення дати бюджетного року з 1 жовтня на 1 січня, а також механічного затвердження республіканського бюджету без внесення до нього суттєвих змін і доповнень. Єдиний державний бюджет мав спрямовуватися до союзних республік для висновку, а кошторис загальносоюзних наркоматів як у дохідній, так і у витратній частинах, на території УСРР розглядався ВУЦВК.

Принципи, що вкладалися українським урядом у формування республіканського бюджету, його права і співвідношення з єдиним бюджетом СРСР, засвідчували факт прихованого конфлікту між українською партійно-радянською номенклатурою та союзними органами влади. Конституційне оформлення унітарної держави призвело до уніфікації бюджетних відносин, зміцнення позиції центральних установ. Однак це зумовило необхідність розмежування прав і обов'язків республік та загальносоюзного уряду. Виокремлення республіканського і союзного державних бюджетів було формальним, оскільки діяв єдиний загальносоюзний бюджет. Державний бюджет Української СРР був його складовою частиною. Він затверджувався союзним ЦВК, але лише після ретельного вивчення профільними наркоматами РНК СРСР.

4.3. Загальносоюзний бюджет: дольова участь РСФРР і УСРР у його формуванні

Дослідження бюджету України, як замкнутої державної одиниці, є досить складним. У минулому як складова частина Російської імперії, Україна взагалі не мала ніякої політичної чи господарської автономії, представляла собою конгломерат так званих малоросійських губерній. Крім територіального питання при розгляді бюджету України доводиться стикатися і з іншими, значно серйознішими труднощами. Зокрема, така значна стаття державних доходів і витрат, як залізниця, не піддається точному обліку на території України. Її офіційні звітні матеріали групувалися в Управлінні доріг. Сама ж мережа цих доріг не співпадала з територіальними межами України.

Значну проблему для обліку становить митний дохід, що відігравав значну роль у бюджеті колишньої Російської імперії. Вважати надходження від митниці виключно українським надбанням не було ніяких підстав, оскільки товари, що завозилися з-за кордону, поширювалися на всій території імперії. З іншого боку, частина товарів, що завозилися до Росії через інші прикордонні пункти, поширювалися і в Україні. Така ситуація в значній мірі мала місце також і стосовно доходів від акцизного обкладення товарів внутрішнього виробництва [26, с. 5]. Не менш важливим було питання про частку витрат, що мали припадати на Україну для утримання державного апарату.

Відсутність сформованого замкнутого політичного і економічного кордону України на початку 1920-х рр. не дає можливості математично точно визначити ту частину загальнодержавного бюджету Росії, яка відносилася до України та теоретично створювала окрему державну одиницю. За відсутності визначених територіальних та економічних меж не було й чітко визначеного бюджету. Питання, що піднімалося українським урядом щодо частки України в загальносоюзному бюджеті у цей час, було не новим. До нього зверталися українські фінансисти, економісти ще в дореволюційний та й відразу в пореволюційний періоди.

Ще за царату центральна російська влада використовувала бюджетні операції для фінансової експлуатації своїх національних територій. Ці факти були доведені у працях М. Яснопольського [136] та М. Соколова [114]. Це були перші спроби дослідження тодішніми фахівцями економічного життя України окремо від решти території Російської імперії. Такий початок міг би стати прикладом для подальших досліджень у цьому напрямку. Справу цю згодом виконали інші економісти, які довели факт фінансової експлуатації України імперською Росією як колонії. У 1917 році цю проблему було висвітлено П. Мальцівим [67], М. Поршем [95], А. Річицьким [107], М. Волобуєвим [10], В. Доброгаєвим [34], Г. Гриньком [23].

Зі встановленням радянської влади в Україні російська радянська політика щодо УСРР не усунули проблеми. Декларуючи на словах справедливе вирішення національного питання в Україні, на практиці Кремль продовжував імперську політику попередників. Підтвердженням цьому є факт визначення частки УСРР у федеративному бюджеті, співвідношення внеску республіки в економічний розвиток федерації і підтримка України Радянською Росією. Наявний в УСРР бюджет був об'єднаним з бюджетом РСФРР. На думку українських економістів того часу, він страждав усіма недоліками нежиттєвості взаємовідносин. Фахівці констатували колосальну передачу державних функцій на місцеві засоби. Мала місце небезпека залишити населення без освіти, охорони здоров'я, правоохоронних органів, суду тощо. Тому було необхідним планомірне, постійне керівництво великою українською індустрією, належна організація торгівельних відносин. Виходячи з цього, була потреба в адміністрації, що дотримувалася б закону, і суд, як караючий орган за його порушення.

Визначення частки України в держаному бюджеті РСФРР відбулося 19 вересня 1922 р. на засіданні Раднаркому УСРР. Держплан УСРР, зваживши на роль України в економічному розвитку країни, визначив частку України у загальнофедеративному бюджеті у розмірі 25 % до загального бюджету [47, с. 411]. Держплану УСРР доручалося провести це положення через Держплан РСФРР, а Уповнаркомфіну – через бюджетну нараду Наркомфіну РСФРР.

Ситуація з бюджетом на 1922 р. була такою, що його доводилося декілька разів перескладати. Це було спричинено частою зміною поглядів на його формування і обґрунтування. Початковий проект бюджету України всіма наркоматами, об'єднаними і необ'єднаними, був сформований і остаточно погоджений у сумі 45 млн 680 тис довоєнних карбованців, якими він обраховувався, а потім цей довоєнний карбованець переводився за курсом, який встановлював Наркомфін [15, с. 9].

Стосовно виконання українського бюджету, який називався твердим, простежується така ситуація. До травня 1922 р. було відкрито кредитів по всіх об'єднаних і необ'єднаних наркоматах України на 8 млн 647 тис крб. Із цієї суми об'єднаним – 4 млн 653 тис і необ'єднаним – 3 млн 994 тис крб. Пропорція між об'єднаними і необ'єднаними наркоматами приблизно була такою, як і в бюджеті на 1921 р., тобто 53 і 47 %. Зважаючи на це, пропорцію можна було вважати більш-менш твердою і встановленою на практиці. За твердим бюджетом, який був встановлений у сумі, означеній вище (45 млн 680 тис крб), усього кредитів відкрито було за цей час тільки 4 млн 389 тис. Тобто, тільки половина йшла по твердому бюджету, а стільки ж кредитів відкрито по витратному розкладу Московського центру і за додатковими переводними вимогами [75, арк. 44].

Цей твердий бюджет довелося переглянути. Довоєнні карбованці себе також не виправдали. Урешті, з березня 1922 р. курс довоєнного карбованця був скасований і в Москві приступили до перескладання бюджету відповідно до курсу існуючого на той час реального карбованця у заганофедеративному масштабі. В Україні також довелося перепланувати бюджет. По необ'єднаним наркоматам на 1922 р. він мав 133 млн 448 тис реальних карбованців. Однак і ці кошториси в Москві були суттєво скорочені, оскільки Раднарком РСФРР вирішив перевести на місцеві засоби значну частину бюджету. Витратний бюджет України на 1922 р. для об'єднаних комісаріатів був визначений у розмірі 48 711 855 реальних карбованців [16, с. 37].

Загалом бюджетна дійсність (об'єднані і необ'єднані комісаріати) створювала багато проблем у роботі Управління Уповнаркомфіну, а також комісаріатів, бюджетно об'єднаних з Москвою. Наприклад, частина установ НКВС (необ'єданого) була об'єднаними, як, Держполітуправління центру евакуації та міліція. Відповідно, коли міліція не отримувала кредитів, затримувалася виплата зарплат. НКВС був безсилим чимось допомогти, крім як звертатися до Москви [25, с. 13]. За таких обставин констатуємо, що ніякого бюджету України, хоча би орієнтовного, не існувало. Не кажучи уже про те, що бюджет об'єднаних комісаріатів не підпадав під вплив і облік Управління Уповнаркомфіну. Частка загальнофедеративного бюджету, що відпускалася нібито для необ'єднаних комісаріатів, перетворювалася у фікцію з огляду на проведення Москвою за рахунок цієї частки різних розрахунків і утримань.

Прибутковим бюджетом за старою звичкою фінансисти майже не цікавилися. Маючи під рукою тільки початковий, затверджений Раднаркомом УСРР, прибутковий бюджет України, для визначення дефіциту можемо співставляти тільки з первинним проектом витратного бюджету. У наведеній нижче таблиці (в реальних бюджетних карбованцях) вміщено дані по необ'єднаних і об'єднаних наркоматах. Аналіз зазначених цих показників засвідчує, що прибутки покривали лише 60 % витрат республіки, не враховуючи витрати військового відомства. Беручи до уваги, що скорочення витратних кошторисів комісаріатів повинне було призвести до скорочення також прибуткових статей, у кінцевому результаті бюджет республіки був би значно урізаний. Зменшення державного бюджетного дефіциту мало відбутися за рахунок збільшення загальнодержавних податків і підвищення ставки місцевих податків.

Зрозуміло, що така неув'язка і відсутність твердої позиції у побудові бюджету не могли сприяти проведенню суворої бюджетної дисципліни і цільовому розподілу грошових ресурсів по відомствах України. Тому постанова другої сесії ВУЦВК про створення самостійного українського бюджету, який

обіймав би об'єднані і необ'єднані наркомати, мала важливе практичне значення [8, с. 12].

Таблиця №8

Бюджет України 1922/23 господарського року [26, с. 4].

№ з/п	Відомства	Прибутки	Витрати
1.	ВУЦВК	-	201 965
2.	Раднарком	-	141 769
3.	НКЗС	1 430	95 069
4.	НКздоров'я	-	20 116 723
5.	НКзем	5 432 670	4 462 432
6.	НКосвіти	10 200	67 705 979
7.	НКВС	-	20 360 921
8.	НКпрод	62 861 343	8 999 925
9.	НКсобез	-	4 814 729
10.	НКРСІ	-	718 416
11.	НКюст	212 135	5 083 531
12.	Уповнаркомфін	10 080 660	3 265 961
13.	Уповнаркомпраці	-	554 335
14.	Уповнаркомпоштель	2 339 266	6 445 924
15.	Уповнаркомзовнішторг	5 225 000	206 619
16.	Уповнаркомшлях	18 123 102	88 562 923
17.	ЦСУ	17 180	698 964
17.	УРНГ	77 468 132	74 105 018
	Усього	181 177 118	306 541 203

Необхідно було чітко визначити, якими ж бюджетними ресурсами володіла Україна як політична й господарська одиниця загалом, та по кожному своєму відомству зокрема. Бюджетна плутанина підривала господарські плани і бюджетну дисципліну, не давала можливості встановити конкретну перспективу подальшого економічного розвитку УСРР.

Український державний бюджет повинен був посісти у прибутковій і витратній частині загальнофедеративного бюджету своє місце відповідно до економічного становища країни. Враховуючи досвід попередніх років, варто було відмовитися від принципу відсоткового відрахування від державного бюджету для України і перейти до розгляду її потреб по суті. Це диктувалося як загальнофедеративними інтересами, так і інтересами розвитку господарства

України. Такий стан справ змушував українське керівництво шукати виходу із ситуації. Ухвалою сесії ВУЦВК від 27 травня 1922 р. було прискорено оформлення бюджетних прав України [44, с. 309]. Державний бюджет УСРР на 1922/23 бюджетний рік був першим фінансовим документом системного характеру. Однак він формувався за досить неясних і неоформлених правових підстав. Бюджет республіки мав стати одним із важливих чинників економічного оформлення України як цілісного господарського організму [15, с. 9].

З утворенням СРСР його державний бюджет у 1922/23 бюджетному році та наступних два бюджети були єдиними, а представництво республік реалізовувалося лише через центральне кредитування необ'єднаних наркоматів по лінії РНК УСРР. Обсяги асигнувань для них були встановлені Москвою у травні 1922 р.: для РСФРР – 83,8 %, УСРР 15 %, БСРР – 1,2 %. Навесні 1923 р. їх переглянули і пропорції дещо змінилися: РСФРР – 80 %, УСРР – 19 %, БСРР – 1 % [70, с. 25]. Частка України у федеральному бюджеті, тобто відсоток її фінансування центральною касою Москви, до якої потрапляли українські податки та інші доходи, була зумовлена політико-економічною монополією унітарної держави [126, с. 129].

Складною була ситуація у сільському господарстві України. Спочатку Повноважним представництвом УСРР при уряді РСФР, а пізніше Постійним представництвом УСРР при уряді СРСР регулярно порушувалося питання про участь України в сільськогосподарському кредиті. Зокрема, для формування основних капіталів товариств сільськогосподарського кредиту постановою ЦВК РСФРР від 1 грудня 1922 р. відпускалося 20 млн крб золотом. На спільному засіданні ВЦВК і РНК РСФРР від 21 грудня 1922 р. було прийнято рішення ці 20 млн крб золотом призначити для оплати установчих паїв НКЗ і Держбанку [132, арк. 17]. З огляду на особливе значення, яке мало сільське господарство України в хлібному експорті, на засіданні українського уряду 12 січня 1923 р. було прийнято рішення наполягати перед відповідними установами РСФРР на переданні із загально федеративного 20-мільйонного фонду мінімум 8 млн золотих карбованців для кредитування сільського господарства України. УЕР зі свого боку підтримала цю вимогу, оцінивши значення України в

сільськогосподарському виробництві федерації з її часткою сільськогосподарської продукції розміром у 30–35 % і вказуючи на необхідність відновлення сільського господарства в постраждалій від голоду степовій частині України [40, арк. 17].

Про обидві постанови було повідомлено Комітету сприяння сільському господарству. Йому доручалося відповідати за розподіл означеного фонду. Після того, яке це питання було проведено через різні інстанції (Держплан, НКФ РСФРР та ін.), Комісія з розгляду календарного кошторису з надання коштів для основних капіталів Товариств сільськогосподарського кредиту на своєму засіданні 13 лютого виділила для УСРР лише 4, 4 млн крб золотом [44, с. 286]. Незважаючи і на це, на засіданні Комітету сприяння сільському господарству на початку березня 1923 р. розмір кредиту для України було знижено одногolosно представниками Держбанку і НКЗ РСФРР до 3,8 млн крб [91, арк. 15]. Протести представників України до уваги не бралися.

За імпортомним планом 1921/22 бюджетного року, Наркомзему РСФРР було виділено 1,1 млн золотих карбованців, які передбачалися на обслуговування потреб імпорту Наркомземів усієї федерації. 20%-ва доля України була визнана тільки після неодноразових наполягань з боку Представництва УСРР. НКЗ РСФРР тривалий час притримувався політики «особистої угоди», ухиляючись від письмового фіксування частки України. Лише 15 березня 1923 р. його Бюджетним відділом був визнаний цей відсоток. Фактично відпускалося від 10 до 20 % і то у вигляді подачок та після наполягання української сторони. Керівна роль НКЗ РСФРР спрацьовувала не на користь України [16, с. 40]. 18 листопада 1922 р. у фінкомітеті РНК частка України була визначена у 20 %. Беручи до уваги, що реальна участь УСРР у справі загальносоюзного будівництва була значно більшою і становила не менше 30 %, Представництво НКЗ УСРР не могло не порушити питання про малий відсоток, що відпускається на потреби України при проведенні орієнтовного бюджету на 1922–1923 рр. [75, арк. 78].

Президією Держплану на засіданні від 17 березня 1923 р. була ухвалена сума позик сільському господарству по орієнтовному бюджету на 1922 – 1923 рр.

Частка України становила 20–25 %. На засіданні Раднаркому 17 березня 1923 р. у загальну суму асигнувань по сільськогосподарському кредиту ввійшли також асигнування для України в розмірі від 20 до 25 %, залежно від окремих видів сільськогосподарського кредиту. Остаточна редакція розподілу сільськогосподарського кредиту була доручена Держплану [40, арк. 64]. Це доручення Держпланом було виконано таким чином, що загальна сума кредиту, що відпускався для України, не перевищувала 20 %. Поданий Повноважним Представництвом протест затримав підписання постанови РНК на цілий місяць. Після приватної наради за участі Л. Каменєва, Г. Кржижановського і представника НКФ, 17 квітня 1923 р. означена постанова була підписана О. Риковим із розподілом, що суперечив прийнятому на засіданні РНК рішенню: «...Кредити розподіляються між союзними республіками в міру реальних потреб, але не більше встановленого для республіки відсотка участі їх в бюджеті необ'єднаних відомств, а для України не більше 20 %» [72, арк. 59]. Остання вказівка й позбавила Україну можливості отримати 1 млн 180 тис золотих індексних карбованців Держплану. Крім того, кредити переводилися не вчасно, із запізненням на 2–3 місяці, постійно затягувалися без поправки на курс. Постпредство НКЗ УСРР намагалося вийти із цієї ситуації, запропонувавши відправлення усїєї суми відрахувань в 20 %, не дроблячи її за цільовим розподілом. Однак результату досягти не вдалося.

Стосовно золотої заявки на 1922/23 бюджетний рік, то на засіданні сільськогосподарської секції Держплану від 28 березня 1923 р. було прийнято рішення виділити для потреб України 20–25 % із суми в 2 млн крб. На засіданні президії Держплану 12 квітня 1923 р. ця сума була знижена до 1 млн 600 тис крб. Не зважаючи на це рішення Держплану, НКЗ РСФРР при погодженні обох заявок, наполягав про відпуск Укрнаркомзему від 10 до 12 % [7, арк. 104]. На це Постпредство України заявляло свій різкий протест. Питання про золоту заявку не пройшло усіх інстанцій, але роль НКЗ РСФРР в ньому проявилася досить чітко.

Не менш болючими були питання, що стосувалися насінневих кредитів для України. 21 липня 1922 р. Рада праці й оборони визначила насінневий фонд НКЗ у розмірі 17,5 млн пудів. Комісією РПО від 7 грудня 1922 р. було розглянуто питання про виділення Українській економічній раді насінневого кредиту у розмірі 3 млн 200 тис пудів, що становило біля 20 % від загальнофедеративного. 17 січня 1923 р. на засіданні РПО насінневий фонд НКЗ РСФРР був збільшений до 33 млн пудів і на весняну кампанію для ярого засіву насінневої позика була визначена в 29 млн 572 тис пудів. На тому ж засіданні був визначений «План розподілу насіння по районах і губерніях». Відповідно до нього частка України склала 3 млн 150 тис пудів або 17 %. Для порівняння, НКЗ УСРР у своїй пояснювальній записці від 4 грудня 1922 р. у клопотанні про насінневий кредит вказував як мінімальну цифру – 7 149 137 пудів [97, арк. 64]. Отже, реальні потреби УСРР постійно ігнорувалися. Кремлівські можновладці не брали до уваги голод 1921–1923 рр., що мав катастрофічні наслідки в Україні. Питання про виділення засобів для надання весняної насінневої позики – найбільш характерний штрих у загальній картині негативного ставлення центральних органів влади до потреб і інтересів України.

У справі оздоровлення бюджету велику роль могло відіграти посилення бюджетної дисципліни. Одним із важливих елементів оздоровлення бюджету могло бути передання на місцеві бюджети ряду державних витрат. Великим недоліком бюджетів початку 1920-х років була відсутність повної ясності в розмежуванні функцій загальнодержавного і місцевого бюджетів. На думку заступника Уповнаркомфіну Л. Кальмансона: «При радянській владі не повинно бути принципового протиставлення загальнодержавного і місцевого бюджетів. Поділ доходів і витрат на загальнодержавні і місцеві мають своїм основним змістом прискорення переведення радянського апарату на рейки реального співвідношення між доходами і витратами» [16, с. 36].

Відповідно до звіту РНК СРСР, основним джерелом асигнувань промисловості до 1923/24 бюджетного року був державний бюджет. Використання його коштів здійснювалося через банківське кредитування, а

прибутки підприємств у 1922/23 бюджетному році фактично набули рис «нерухомої маси» [19, с. 24]. РНК УСРР, працюючи над кошторисом бюджетних видатків 1922 р., намагався дотримуватися режиму економії, але досягав його механічним шляхом, обмежуючи кредитування соціально-культурних потреб. Висловлювалися пропозиції відносно збалансованого підходу до статей бюджетного фінансування важливих галузей, до оптимізації видатків на матеріальне і духовне забезпечення, встановлення пріоритетів, після задоволення яких долати дефіцит залишкового балансу бюджету. Співвідношення економічного, політичного і культурного аспектів використання видаткової частини бюджету було досить актуальним. Зважаючи на це пропонувалося відродження сільського господарства, зменшення податкового тиску, денационалізація дрібних промислових підприємств, дозвіл оренди, залучення зовнішніх кредитів, продаж державного майна [69, с. 8 – 9]. Усі ці заходи були спрямовані на формування бездефіцитного бюджету.

В Україні, починаючи з бюджету 1922/23 р., склалася принизлива для республіки концепція його формування. Її суть полягала у пристосуванні галузей до встановлених Москвою норм кредитування республік. Реальні економічні потреби України не враховувалися, а практика дозованих дотацій виявилася непродуктивною. Розрахунки дохідної і видаткової частин бюджету мали відбуватися у золотих карбованцях. Беручи це до уваги, переведення паперових «радзнаків» на тверду валюту було життєво необхідним. Кредитування промислових підприємств пропонувалося здійснювати за виробничими програмами, упродовж жовтня 1922 – вересня 1923 рр., а кошториси видатків супроводжувати пояснювальними записками, тобто поступово впроваджувався один із принципів соціалізму – облік та контроль [126, с. 130].

Доходи державного бюджету Української СРР 1922/23 бюджетного року формувалися переважно за рахунок стягнення податків: натурального, трудгужподатку, промислового, зборів. До бюджету не потрапили натуральні кредити з експорту хліба, насіннєві позики, дотації – близько 35 млн. пудів. Поза бюджетними розрахунками опинилися витрати від зберігання продподатку в

Україні, використані Москвою на власні потреби, особливо в умовах голоду, хоча населення південних губерній масово помирало, не дочекавшись допомоги Центру [126, с. 131]. В Україні було використано 47,6 млн пудів продподатку, що становило менше половини зібраного і склало 19 млн крб. Опрацювання документів та врахування інших форм витрат за рахунок УСРР дозволило нам встановити, що було використано 62,6 млн з 117,6 млн пудів, при цьому дохід до загального федерального бюджету склав 53 % [70, с. 30].

Частина продподатку, стягненого на території України, не було враховано як дохід України, оскільки 4,2 млн пудів відправили на експорт, 14,1 млн пудів використав Наркомпрод для забезпечення продкампанії, 5,2 млн пудів було втрачено з різних причин, 4,1 млн пудів створили надлишковий фонд, 5 млн пудів було погашено заборгованості 1921 і 1922 рр., озима позика склала 3,2 млн, надбавка Допголу 5 млн пудів, що разом з рештою витрат склало 52,2 млн пудів, які не потрапили до бюджету [70, с. 30]. Значна частина хліба була вивезена до РСФРР за так званими проднарядами [126, с. 131].

Для визначення частки України у загальносоюзному бюджеті, окрім вивчення власне республіканського бюджету, необхідно досліджувати і її територіальний бюджет. Під останнім варто розуміти суму доходів і витрат, що збиралися і вироблялися на території України поза прямою залежністю від бюджетних прав і обов'язків УСРР. Облік цих доходів досить важливий, але був неможливим. Із цих двох завдань найбільш складним є облік усіх витрат (республіканських і загальносоюзних) на території України. Зупинимося тільки на обліку доходів, що надходили з території України. Упродовж 1923/26 бюджетних років спостерігаємо динаміку зростання на 35,6 %, 22,3 % і 21,2 % відповідно [22, с. 13]. Цікаво порівняти цей темп зростання з ростом національного доходу України. За такого зростання бюджету за вказані три роки, національний дохід мав збільшення в матеріальному вираженні на 42 %, 39 % і 8 % відповідно, а в ціновому вираженні на 32 %, 46 % і 3 %. Варто паралельно ще зупинитися на співвідношенні між державними і місцевими доходами (доходами місцевого бюджету на території України).

Річний же орієнтовний бюджет федерації на 1922/23 р. до кінця бюджетного періоду не отримав санкції законодавчих органів і державне господарство фактично регулювалося місячними бюджетними планами, затвердженими фінансовим комітетом РСФРР. Вони склалися на основі реально очікуваних надходжень від податків, інших звичайних і надзвичайних податків, емісії у розмірі завчасно санкціонованих постановами Ради праці й оборони. Відповідно до цих планів, Україні відкривалися кредити як по об'єднаним, так і по необ'єднаним комісаріатах і фондах: резервному, дотаційному та інших. Необ'єднані комісаріати України до третього кварталу отримали на господарсько-операційні витрати 15 % відповідної частини витратного бюджету федерації (без Закавказзя), а з третього кварталу цей відсоток було збільшено. Заробітна плата обчислювалася по контингентам, навіть не досягаючи у четвертому кварталі 15 % аналогічних кредитів федерації [110, арк. 3]. У такий спосіб у 1922/23 бюджетному році формувалася витратна частина українського республіканського бюджету.

Невизначеність фінансово-правового становища України призводила до того, що витрати по державному господарству не витікали з прибутків, які отримувала федерація на території України або за її рахунок. У 1922–1923 рр. не існувало і не могло існувати за єдиного фінансового господарства точного формулювання поняття про повний державний бюджет України. Федерація отримувала на території України певну суму звичайних і надзвичайних державних прибутків. Відповідно до бюджетного плану Україні дозволяли витрати державних ресурсів у формі відкриття кредитів за номенклатурою витратної частини розпису. Тому для змалювання фінансово-економічного становища українського державного господарства у 1922/23 бюджетному році потрібно з'ясувати, яким чином фактично відбувалося виконання державного бюджету федерації на території України.

Здійснений нами аналіз виконання бюджету дозволив з'ясувати, якою мірою Україна покривала власними прибутками кредити, відкриті центром по всіх відомствах і фондах. Також скільки Україна потребувала емісії Союзу і чи

відповідає фактична частка участі в емісії її прибуткам і витратам у 1922/23 бюджетному році. За умов безперервного знецінювання карбованця, оперування радянськими знаками не дозволило б, звичайно, зробити які б то не було висновки. Надалі всі розрахунки і цифри будуть приводитися в товарних карбованцях за середнім місячним суспільним індексом Держплану СРСР.

Сума всіх відкритих в Україні кредитів у 1922/23 бюджетному році була такою: 1) за українськими необ'єднаними комісаріатами – 20 687 775 крб. 2) За централізованими кредитами необ'єднаних комісаріатів – 3 180 407 крб; 3) по об'єднаним комісаріатам і фондам – 53 524 427 крб. Загальна сума склала 77 392 609 крб [7, арк. 6]. На основі отриманої суми у розмірі 77 млн крб не можна зробити висновків, що нею вимірювався увесь український бюджет. Справа в тому, що у ній не врахована натуральна частина бюджету: постачання, фондові продовольчі позики тощо. Натуральна частина бюджету могла бути оцінена орієнтовно у 48 млн крб. Натуральна частина бюджету ніде в розрахунок не бралася. Зумовлено це було тим, що використання продподатку проводилося централізовано і не відображалося у грошовому бюджеті України. Усього продподатку було зібрано в Україні на суму 62 млн крб, із яких на 14 млн крб було вивезено за межі України [110, арк. 1–2].

21 квітня 1923 р. за вказівкою Наркомату фінансів СРСР Уповноваженому Наркомфіну УСРР необхідно було повністю розрахуватися по кредитуванню необ'єднаних наркоматів за другий квартал, що припадав на січень-березень 1923 р. У розрахунках потрібно було керуватися «... відсотком участі України у загальному бюджеті по необ'єднаних наркоматах» [47, с. 547]. Три квартали поспіль кредитування стосувалося лише «господарсько-оперативних заходів», а з четвертого – фінансування зарплати.

Формування постійного річного республіканського бюджету унеможливлювалося відсутністю стабільної валюти та грошової системи, диспропорціями у розвитку промисловості та сільського господарства. Зважаючи на таке, річний бюджет був орієнтовним, а місячні та квартальні бюджети – оперативними. Проект першого річного бюджету з'явився у червні

1923 р. За його підготовку відповідав О. Цюрупа [21, с. 580]. У другому півріччі передбачалося збільшити суму кредитів на 25 %, але і вона не пододала емісії й бюджетного дефіциту. Дохідна частина бюджету тоді сягала понад 1 млрд крб, а видаткова майже 1,4 млрд [47, с. 549]. Різниця компенсувалася за рахунок додаткового друку грошової маси.

Частка участі Української СРР в загальносоюзному бюджеті формувалася з промислового податку, тобто з державних, кооперативних та приватних підприємств і торгових організацій, зібраного податківцями республіки у 1922/23 бюджетному році. Вона становила 820 млн крб, що склало 21 % від загальносоюзного, 22 % надходжень від акцизного збору, 20 % від митного збору. Грошові надходження від залізниць в Україні становили 22,6 млн крб, але її не врахували в якості статті бюджетного доходу. Від реалізації державних матеріальних фондів надійшло 8 млн крб, а від реалізації позик – 4 млн крб [126, с. 131].

Видатки республіканського бюджету України у 1922/23 бюджетному році склали 210 млн крб. Вони розподілялися на звичайні і надзвичайні. На звичайні видатки було асигновано 161,5 млн крб, які призначалися для загальносоюзних установ та закладів, об'єднаних відомств, необ'єднаних наркоматів. Ними наповнювалися резервні та дотаційні фонди, обслуговувалися операції державного казначейства. Надзвичайні видатки у сумі 48,3 млн крб було спрямовано на промислове будівництво та електрифікацію, сільське господарство, комунальні кредити, фінансування кооперації тощо. Утримання загальносоюзних відомств, зокрема об'єднаних наркоматів, коштувало республіканському бюджету 130,6 млн крб, що склало 62,2 % його витратної частини у 1922/23 р. Видатки на них становили 15–18 % загальносоюзних видатків на фінансування подібних бюджетних статей в СРСР [70, с. 35].

Таким чином, упродовж 1922–1924 рр. відбулося оформлення загальносоюзного державного бюджету та визначення частки України у ньому. Реальні кошти зосереджувалися у Москві, фінансові ж документи опрацьовувалися союзними органами: спочатку їх розглядав Держплан та

Наркомфін, а згодом затверджував Раднарком. Уповноважений НКФ СРСР при РНК УСРР був посередником між республіканським та союзним бюджетами, які визначалися на місяць або на квартал за спеціальним розрахунковим кошторисом. Розробкою єдиного річного союзного бюджету та питаннями фінансово-кредитної справи займався Держплан СРСР. Конституція СРСР, прийнята 31 січня 1924 р., юридично оформила бюджетні повноваження союзної держави, уряд якої затверджував єдиний державний бюджет Союзу РСР. До його складу входили бюджети союзних республік; встановлення союзних податків і доходів, а також відрахувань до них, що надходили для створення бюджетів союзних республік; дозвіл додаткових податків та зборів на формування бюджетів союзних республік [47, с. 623].

Керівництво договірних республік вважало ненормальним такий стан справ, за яких вони були позбавленими права безпосередньо брати участь у розподілі загальносоюзного державного бюджету. Окремі партійні й радянські лідери підозрювали, що індустріалізація «російських губерній» РСФРР здійснюється за рахунок податкових надходжень із національних республік і на основі цього робили висновки, що союзні республіки перебувають у напівколоніальному становищі.

В УСРР також приймалися нормативно-правові акти, які стосувалися питань регулювання бюджетного процесу республіки. 21 січня 1924 р. на першій сесії ВУЦВК 8-го скликання була прийнята постанова «Про фінансову політику» [88, с. 510]. Делегати обговорювали питання бездефіцитності українського бюджету та обмеження емісії. На цій сесії був затверджений бюджет УСРР та «Положення про республіканський бюджет», вирішено збільшити прибутки від неподаткових надходжень, уніфікувати податки, збільшивши їх на предмети розкоші.

Упродовж другої половини 1924 р. республіканські органи влади ухвалили низку постанов, які стосувалися бюджетного процесу. 15 липня 1924 р. українським урядом було прийнято Положення про Адміністративно-фінансову комісію при Раднаркомі УСРР. На Комісію покладался розгляд справ, що

стосувалися формування і виконання бюджету УСРР, поточного податкового законодавства [94, ст. 189].

Упродовж 1922–1925 рр. видатки українського республіканського бюджету на сільське господарство збільшувалися кожного року лише на 2–2,5 млн крб. Загалом за три роки було виділено 26 млн крб, а на промислове будівництво видатки зменшили на 15 млн крб. Наркомпрод недоотримав за кошторисним розписом майже третину очікуваної суми кредиту, особливо на фінансування хлібного експорту. Значну частину бюджетних коштів витрачали в Україні на кредитування вугільної промисловості Донбасу, будівництво Штерівської електростанції, розвиток цукрової промисловості, але через Центральну касу Наркомату фінансів СРСР [126, с. 131]. Бюджетною статистикою не враховувалося утримання об'єднаних наркоматів, особливо Інституту уповноважених, а також не враховувалися і додаткові видатки на загальносоюзні потреби в УСРР.

Видатки України на утримання Наркомату закордонних справ, воєнних і морських справ, зовнішньої торгівлі складала 20 % загальних видатків по СРСР. На утримання центрального апарату Наркомату шляхів сполучення, Наркомпоштелю, ВРНГ, Наркомату фінансів союзним бюджетом виділялося 1,5 млн крб, а участь республіканського бюджету складала там 300 тис крб. Частка українського бюджету у видатках на діяльність наркомату праці, НКВС, НК РСІ, ДПУ УСРР, ЦСУ, крім союзного, становила 100 тис крб. Уряд РСФРР не мав подібних видаткових статей, зосереджуючи бюджетні кошти на власні потреби. На Україну припала п'ята частина загальносоюзних витрат для закупівлі дорогоцінних металів та фінансування Держбанку. До витрат на промисловий розвиток України було додано 20 % дотацій воєнної промисловості. Загалом питома вага видатків українського республіканського бюджету становила 17,3 % витрат бюджету СРСР [70, с. 36].

На пріоритети радянської влади вказував характер спрямування видатків республіканського бюджету УСРР. Частка України у видатках союзного бюджету на військово-промислове виробництво коливалася у межах 11–12 %

союзних витрат. На утримання транспорту витрачалося 73,1 %, армії і флоту – 21 % союзного бюджету. Якщо на утримання армії і флоту витрачалося 151,3 млн крб. із союзного бюджету, то кошторисний розпис РНК УСРР на утримання системи освіти складав лише 6,3 млн крб, охорони здоров'я – 2,7 млн крб [70, с. 66]. Витрати республіканського бюджету України на безпосереднє або опосередковане утримання загальносоюзних відомств – Наркомату шляхів сполучення, Наркомату зовнішньої торгівлі, Наркомату військових справ, Наркомату морських справ, Наркомату закордонних справ – становили 80,7 млн крб (11,1 %), а об'єднаних наркоматів – Наркомату фінансів, ВРНГ, Наркомату праці, Наркомату робітничо-селянської інспекції, Центрального статистичного управління, Наркомату продовольства – 43,3 млн крб (39,2 %). На республіканські наркомати – Наркомат освіти, Наркомат охорони здоров'я, Наркомат соціального забезпечення, Наркомат юстиції, РНК УСРР, ВУЦВК, Держплан, Наркомат земельних справ – витрачали 15,2 млн крб [70, с. 67]. Видатки на об'єднані наркомати, інститут уповноважених, що перебував у Харкові, в українському бюджеті були втричі більшими, ніж видатки на республіканські наркомати.

За таких пропорцій гострі дискусії про роль і місце України у союзному бюджеті, особливо про її бюджетні права, які точилися у 1920-х рр., мали реальні підстави. Упродовж наступних років зросла дохідна і видаткова частини державного бюджету, але співвідношення залишалось «колоніальним», враховуючи залишкові необ'єднані республіканські наркомати УСРР. Так, бюджетні кошти на утримання необ'єднаних наркоматів УСРР у 1925/26 бюджетному році становили четверту частину видатків по РСФРР і п'яту частину по СРСР [126, с. 132]. На розвиток освіти, науки та мистецтва Україна витрачала 18,2 % від загальної суми видатків союзного бюджету на ці бюджетні статті, що становило в абсолютних цифрах 2 млн. крб., на охорону здоров'я – 0,3 млн крб, на утримання ОДПУ та судових органів і прокуратури СРСР – 88,8 млн крб [43, с. 68].

Характеризуючи прибуткову частину республіканського бюджету УСРР, констатуємо загальне її зростання, порівняно зі зростанням економіки, а також

порівняно зі зростанням бюджетів інших республік Союзу. Темп зростання республіканського бюджету визначався залежно від того, як зростали ті прибуткові джерела, що були закріплені законодавством як постійні, а також – залежно від розміру відрахувань від гербового збору, що його встановлював щорічно у відсотковому вимірі союзний уряд.

Таблиця №9

Зростання бюджетів-нетто республік, порівняно із зростанням єдиного та загальносоюзного бюджетів (у млн. крб.)

	1926/27 рік	1927/28 рік	Сума зростання	% зростання 1927/28 року порівняно до 1926/27 року
Єдиний бюджет Союзу РСР	4 566,8	5 456,1	889,3	19,5
- без шляхів та зв'язку	2 663,5	3 278,7	615,2	23,1
Загальносоюзний	3 657,8	4 475,1	817,3	22,3
- без шляхів та зв'язку	1 754,5	2 297,7	543,2	31,0
УСРР (у варіанті РНК Союзу з резервом)	145,5	161,5	16,0	11,0
УСРР (у варіанті РНК УСРР)	145,5	177,9	32,4	22,3
РСФРР	521,2	616,2	95,0	18,2

У 1926/27 бюджетному році частка відрахувань від гербового збору до республіканського бюджету УСРР становила 18% від усієї суми цього податку, що надходив на території Союзу. Для 1927 р. РНК Союзу РСР, визначаючи контрольні цифри для України, встановив лише 12 %, але існувало побоювання, що цей відсоток під час остаточного затвердження бюджету в союзних інстанціях буде скорочено мало не до 3%. Така постановка питання значно погіршила б становище республіканського бюджету, знизивши відсоток

зростання бюджету нетто поточного року лише на 5,9 %. Це спричинило б нерівномірність у зростанні бюджету України та інших республік [20, с. 39].

Таким чином, зниження відсотка відрахувань від гербового збору поставило б Україну в гірше становище, ніж РСФРР. Якщо схилитися до варіанту, що його затвердила сесія ВУЦВК, то темп зростання республіканського бюджету-нетто у розмірі 17,4 % мав би для УСРР сприятливе співвідношення. Економісти того часу пояснювали цілком природнім наявність факту, за якого темп зростання загальносоюзного бюджету буде обганяти темп зростання бюджетів союзних республік, враховуючи й Україну. Це було зумовлено тим, що на союзному бюджеті лежали такі витрати, як на транспорт, важку промисловість, покриття державних позик та оборону країни. Вони потребували і збільшення асигнувань, у чому були зацікавлені і республіки. У питанні видаткової частини республіканського бюджету, порівняно з іншими союзними республіками, Україна виконала директиви союзного уряду. Відсоток скорочення зарплати до її загальної суми становив для РСФРР – 5,8 %, УСРР – 12 %, БСРР – 7,2 %, ЗСФРР – 3,3 %. Також і питома вага зарплатні по УСРР сформувала найнижчий відсоток: по РСФРР – 49,5 %, по УСРР – 41,6 %, по БСРР – 48,1 %, по ЗСФРР – 55,3 %. Це було безперечним досягненням у бюджеті України [20, с. 46].

Отже, теоретично та організаційно формування державного бюджету Української СРР відповідало політико-економічним основам радянської держави. Свою суперечливість виявила бюджетна політика центральних органів влади щодо прав і повноважень республіки. Непосильним тягарем для УСРР стало існування на її території загальносоюзних відомств, об'єднаних та республіканських наркоматів. Державний бюджет Української СРР перших років його існування був дефіцитним, витратна частина якого була позбавлена соціального спрямування. Лише з 1925 р. вдалося вийти на показники бездефіцитності українського бюджету. Основна видаткова частина українського державного бюджету витрачалася на обслуговування загальносоюзних та об'єднаних відомств, що розміщувалися на території

України. Їх частка була надзвичайно обтяжливою для економіки республіки. Надання більшовицьким урядом пріоритетів розвитку своєї військово-політичної доктрини, складна внутрішньополітична та внутрішньоекономічна ситуація позначалися на видатках бюджету, що свідчить про значні відсотки, спрямовані на фінансування силового блоку державного механізму. Фінансування ж витрат на соціально-культурний розвиток українського суспільства здійснювалося за залишковим принципом, що не відповідало реальним потребам розвитку республіки.

4.4. Уповноважений Народного комісаріату зовнішньої торгівлі РСФРР при уряді УСРР: права та обов'язки

Після встановлення радянської влади у 1920 р., Українська СРР вступала в економічні взаємини із зарубіжними країнами завдяки налагодженню, насамперед, зовнішньоторговельних зв'язків. У червні 1920 р. засновано Народний комісаріат зовнішньої торгівлі. Його сфера діяльності з перших днів існування поширювалась спочатку на РСФРР і УСРР. Відповідно до «Робітничо-селянського договору між РСФРР і УСРР» від 28 грудня 1920 р., Народний комісаріат зовнішньої торгівлі УСРР (далі – НКЗТ УСРР) набував повноважень об'єднаного наркомату. Фактично НКЗТ УСРР ліквідувався і проведення в майбутньому спільної для радянських України і Росії політики у сфері зовнішньої торгівлі покладалося на НКЗТ РСФРР. В Українській СРР безпосереднє керівництво зовнішньоторговельною діяльністю мало здійснювати підпорядковане йому Управління Уповноваженого НКЗТ РСФРР при українському Раднаркомі, утворене в березні 1921 р. [31, с. 140].

Незатвердження упродовж тривалого часу положення, яке б визначало функції, повноваження і правовий статус Уповноваженого, пояснювалося лише розбіжностями у цьому питанні між урядами РСФРР і УСРР. Зважаючи на це, 17 березня 1921 р. РНК УСРР ухвалив постанову, яка визначила загальні функції Уповноваженого. Він наділявся правом здійснення експортно-імпорتنі операції

лише на зовнішньому ринку. За кордоном він мав права продавця радянських і покупця іноземних товарів. Проте не мав права заготовляти товари на експорт за урядовими замовленнями на внутрішньому ринку [53, с. 31].

Лише у липні 1921 р. спільною постановою Раднаркомів РСФРР і УСРР було затверджено Положення «Про Уповноважених НКЗТ УСРР та його органи» [92, с. 18]. Відповідно до цього нормативного акту на Уповноваженого покладалося керівництво формуванням та проведенням в життя урядової політики в сфері зовнішньої торгівлі. Йому належали функції здійснення на території УСРР як усіх загальних заходів спільної економічної політики НКЗТ, загального імпортного плану, а також з'ясування потреб народного господарства УСРР у закордонних товарах та для вживання усіх необхідних заходів щодо своєчасного їх задоволення.

Уповноважений ставав членом українського уряду на правах народного комісара. При ньому формувалося Управління, яке, беручи до уваги статус Уповноваженого як наркома, діяло як центральний орган виконавчої влади. Управлінням Уповноваженого НКЗТ РСФРР при РНК УСРР утворювалася колегія, яка складалася з Уповноваженого, його заступника, члена колегії. Вони призначалися НКЗТ РСФРР за згодою РНК УСРР і затверджувалися Всеукраїнським ЦВК.

Саме ж Управління уповноваженого НКЗТ РСФРР при уряді УСРР складалося з адміністративно-організаційного відділу з підвідділами загальної канцелярії, організаційно-інструкторського, ревізійно-інспекторського, матеріально-господарського, столу особового складу, комендатури. Також існували секретаріат, правовий відділ, експортний та імпорتنний відділи, митний, фінансово-рахунковий, статистично-економічний з підвідділами. Уповноважений керував роботою Управління уповноваженого НКЗТ РСФРР при уряді УСРР. У його підпорядкуванні були всі органи НКЗТ РСФРР, що діяли на території України. Також він мав право розпоряджатися їх майном [85, арк. 7].

За положенням, до компетенції Уповноваженого входили заходи з організації в Україні центральних і місцевих органів НКЗТ РСФРР, формування за кордоном

торгівельних представництв Української РСР, керівництво та нагляд за їх діяльністю. Ним реалізовувалися завдання щодо націоналізації зовнішньої торгівлі, подання для реєстрації в РНК УСРР декретів і постанов РНК РСФРР, пов'язаних з діяльністю НКЗТ РСФРР та контроль за їх виконанням в Україні. Через Раднарком УСРР Уповноважений отримував право подання проектів законів щодо зовнішньої торгівлі України. Уповноважений мав займатися формуванням і обліком експортного фонду, організацією його заготівлі та встановлення потреб України в закордонних товарах та їх обліком. До його функцій належали контроль за організацією і прийомом закордонних товарів, збереженням, транспортуванням і передачею українських експортних товарів. Ним здійснювалися заходи щодо збільшення експортного фонду, інспекції та нагляду за заготівлею товарів, що йшли на експорт, а також участь у заготівлі і переробці сировини [77, арк. 153].

До функцій Уповноваженого НКЗТ РСФРР при уряді УСРР входили також питання організації роботи Ради зовнішньої торгівлі України, подання на її розгляд і затвердження експортного і імпортного плану УСРР. Уповноважений мав представляти УСРР в Раді зовнішньої торгівлі при НКЗТ РСФРР з правом вирішального голосу у питаннях зовнішньої торгівлі УСРР. Також мав право оскаржувати в Раднаркомі УСРР постанови цієї Ради, які порушували інтереси України. Розробляв і подавав на затвердження до РНК УСРР український експортний та імпортний фонди, контролював виконання цього плану через представників УСРР у закордонних місіях РСФРР. На Уповноваженого також покладалися завдання проведення переговорів із закордонними фірмами, здійснення загального і спеціального моніторингу зовнішніх ринків, укладання попередніх, а в окремих випадках і остаточних угод з іноземними фірмами.

За дорученням НКЗТ Уповноважений займався також здійсненням торгових операцій з експорту та імпорту товарів, їх транзиту і тоннажності. Долучався до боротьби з контрабандним перевезенням товарів, брав участі в охороні кордонів УСРР, виконував організаційно-управлінські функції щодо митних установ [85, арк. 24]. Для здійснення закордонних торговельних

операцій Уповноваженим призначалися торгівельні представники. Обсяг їх повноважень визначався відповідним мандатом. У здійсненні своїх функцій торгівельні представники керувалися директивами Уповноваженого та звітувалися перед ним за виконання покладених на них обов'язків.

Торгівельні представники координували виконання спільного для УСРР і РСФРР плану в частині українських імпорتنих заявок, зокрема у питанні організації прийняття і здачі товарів, експертизи транспорту, закупівлі та обміну товарів для господарських потреб України. Ними здійснювалися дослідження економічної кон'юнктури певної країни, її транспортних можливостей і транзиту, проведення переговорів з комерційними і державними торгівельно-фінансовими установами і фірмами та громадськими організаціями, а також продаж української сировини. У країнах, де не було українських консульських і дипломатичних представництв, торгівельні представники виконували їх функції. Крім того, у тих країнах, де не існувало торгівельних місій РСФРР, торгівельні представники діяли за інструкціями і директивами Уповноваженого чи НКЗС УСРР, одночасно частково виконували його функції.

Відповідно, у тих країнах, де існували торгівельні місії РСФРР, торгівельні представники УСРР входили до складу цих місій. Їм присвоювався ранг «торгівельного представника УСРР». Торгівельні операції, які стосувалися інтересів України, виконувалися за рішенням торгівельного представника УСРР у цій країні. У випадку відсутності консенсусу з торгівельним представником РСФРР, спір розв'язувався за участі Уповноваженого НКЗТ РСФРР при РНК УСРР.

У країні, де не існувало повноважне представництво УСРР, торгівельний представник обов'язково входив до його складу. Відносини між торгівельним представником і повноважним представником УСРР за кордоном здійснювалися через Уповноваженого НКЗТ РСФРР при РНК УСРР. Також торгівельний представник УСРР за кордоном мав право безпосередніх зносин з представниками українських торгівельних установ.

Закордонна робота Укрзовнішторгу регулювалася угодою між Укрзовнішторгом і Наркомзовнішторгом від 1 липня 1921 р. «Про взаємовідносини між торгпредами УСРР і РСФРР». До регуляторних нормативно-правових актів слід віднести також постанову РПО у сфері переважаючих економічних інтересів УСРР, а також угоду, підписану Берлінським центром НКЗТ і закордонним центром Укрзовнішторгу в Берліні [38, арк. 8]. Оперативна ж робота регулювалася постановою РПО від 21 листопада 1921 р. За УСРР бронювався експортний фонд та право Укрзовнішторгу самостійного ведення експортно-імпортних операцій. Відповідно до угоди погоджувалася робота закордонних торгівельних організацій УСРР з торгпредами НКЗТ РСФРР. Урегулюванням зовнішньої торгівлі та управлінням портами на території України опікувався Укрзовнішторг. Начальник українського митного округу і його заступник призначалися НКЗТ УСРР за погодженням з НКЗТ РСФРР. Для забезпечення господарського ефекту роботи Укрзовнішторгу, який залежав від обігових засобів, для розвитку його заготівельних і експортно-імпортних операцій у розпорядження Укрзовнішторгу виділялася певна частка загальнофедеративних засобів НКЗТ. Їх розміри мали відповідати масштабу і обсягам роботи Укрзовнішторгу, але не менше 15 %. При виділенні обігових засобів повинні були враховуватися найближчі перспективи розвитку української промисловості. Ключовим у цьому питанні був район Донбасу [38, арк. 9].

При організації як внутрішніх акціонерних і змішаних товариств, так і за участі іноземного капіталу в усіх тих випадках, коли ці товариства мали загальнофедеративне значення, передбачалося поширення їх діяльності й на територію України. Ставилося питання про необхідність погодження з керівництвом УСРР поширення сфери їх діяльності на її територію і надання УСРР через Укрзовнішторг права участі в організації цих товариств. Передбачалося, що на випадок організації загальнофедеративного банку для зовнішньої торгівлі мала бути організована всеукраїнська контора. Кандидатура управляючого погоджуватися з керівництвом УСРР.

Укрзовнішторгу надавалося право організації й участі у внутрішніх змішаних

і акціонерних товариствах, що мали українське значення, а також у товариствах з іноземним капіталом. Інтереси української промисловості й сільського господарства у Загальнофедеративному тарифному митному комітеті при НКЗТ здійснював представник від УСРР при НКЗТ РСФРР з правом вирішального голосу. Укрзовнішторг також мав залучатися до розробки і підписання торговельних договорів, що стосувалися інтересів України.

На початку 1922 р. було затверджено нову структуру в органах зовнішньої торгівлі України – Управління Уповноваженого Народного комісара зовнішньої торгівлі при РНК УСРР, Всеукраїнська торговельна контора з експорту й імпорту – Укрзовнішторг з їх місцевими (обласними та районними) управліннями. Для практичної реалізації закордонної торгівлі 4 лютого 1922 р. Колегія Уповноваженого НКЗТ затвердила «Положення про торговий відділ Управління НКЗТ при РНК УСРР» [105, арк. 64]. На засіданні Української економічної ради (УЕР) 11 лютого 1922 р. було утворено спеціальний комерційний орган – Держторг. З розширенням діяльності Управління Уповноваженого НКЗТ РСФРР при РНК УСРР змінилася його структура та чисельність співробітників. З кінця 1922 р. до складу управління входили уповноважений, члени колегії, був створений відділ регулювання з підвідділами (ліцензій, експорту та імпорту), до якого входили представники від Вищої ради народного господарства і Народного комісаріату Робітничо-селянської інспекції. Економіко-статистичний та фінансовий відділи здійснювали відповідно економічну, статистичну та інформаційну роботу. Торговельні повноваження покладалися на Укрдержторг та Лісоекспорт. Розширювався і склад колегії, до якої на правах членів увійшли завідувачі відділів управління [31, с. 149].

Посаду Уповноваженого обійняв С. Брон. Він же очолив і колегію Управління, яке складалося з відділів торгівлі, експорту, імпорту, адміністративно-господарського, економічно-статистичного, фінансово-облікового, транспортно-матеріального, митного. Станом на березень 1921 р. Управління налічувало 137 осіб. Уповноважений на правах члена також входив

до складу колегії НКЗС УСРР [85, арк. 53].

У листі до Наркома зовнішньої торгівлі РСФРР Л. Красіна С. Брон пропонував упорядкувати взаємовідносини між республіками у закордонній роботі [76, арк. 45]. У зарубіжних країнах пропонувалося створити єдиний комерційний апарат для обслуговування торгівельних потреб як РСФРР, так і УСРР. Інтереси УСРР у цих апаратах мали забезпечуватися шляхом надання певної кількості місць Укрзовнішторгу для участі в управлінні ними. Для представництва і керівництва інформаційною та економічною роботою в країнах, що представляли особливий економічний інтерес для УСРР, торгпред УСРР повинен був отримувати мандат також і від НКЗТ РСФРР. У решті ж країн торгпред РСФРР отримував мандат на представництво від УСРР. В обох випадках у межах завдань і інтересів відповідних союзних республік встановлювалася певна форма відповідальності й підзвітності.

25 листопада 1922 р. у Харкові було підписано попередню угоду про двосторонню співпрацю торгових представництв за кордоном, яка стала результатом практичної діяльності українсько-російських торгівельних представництв. За цією угодою передбачалося встановлення зовнішньоекономічних зв'язків Укрзовнішторгу з представниками НКЗТ Росії і Уповноваженого НКЗТ при РНК УСРР. Разом вони утворювали єдиний апарат. Укрзовнішторг отримував право проводити переговори з державами, фізичними та юридичними особами. Важливим завданням Укрзовнішторгу був контроль за діяльністю торгівельних організацій за кордоном.

Для закордонного центру Укрзовнішторгу в Берліні передбачався також особливий порядок. Разом з торгпредством РСФРР повинно було існувати і торгпредство УСРР. Воно повинно було мати необхідний для забезпечення роботи й інтересів Української РСР апарат секретаріату і інформаційно-економічного відділу, представництво при ньому уповноважених осіб від УРНГ і необ'єднаних наркоматів УСРР. Усю свою оперативну роботу закордонний центр Укрзовнішторгу мав проводити через спільний комерційно-оперативний апарат Берлінського представництва, а торгівельну роботу за суворим

погодженням з торгпредством РСФРР.

Для забезпечення повної координації дій в області залучення закордонних коштів встановлювався порядок, за яким усякі концесійні пропозиції і пропозиції змішаних товариств, що представляли інтерес для України, повинні були обов'язково супроводжуватися відгуком Берлінського торгпредства РСФРР і ці відгуки мали обов'язково вноситись Укрзовнішторгом на розгляд РНК УСРР [61, арк. 42].

На негаразди між торгівельними представництвами РСФРР і УСРР в Польщі вказував у листі на ім'я Голови РНК УСРР Х. Раковського торгпред УСРР і радник Повпреда в цій країні І. Хургін [26, с. 5]. Не дивлячись на наявність загального положення щодо взаємовідносин між торгівельними представництвами РСФРР і УСРР, на постанову, якою підтверджувався пріоритет інтересів України в Польщі, російська сторона не поспішала ставити до відома представників українського торгпредства про здійснювані нею заходи, що зачіпали інтереси України. Неузгодженість в діях торгівельних представництв обох радянських республік у Польщі зводила нанівець роботу українського представництва, не давала можливості укласти угоди, вигідні для України. У листі до українського керівництва торгпред УСРР у Польщі вимагав оформити взаємовідносини між торгівельними представництвами обох республік з врахуванням того факту, що ця країна входила до кола пріоритетних інтересів УСРР. В усякому випадку, варто було встановити при збереженні самостійності торгпредів єдину двочленну колегію як обов'язкову інстанцію з торгівельних справ РСФРР і УСРР [76, арк. 53].

З утворенням СРСР та формуванням нових органів влади розпочалася реорганізація апарату зовнішньої торгівлі. 1–2 лютого 1923 р. у Харкові відбулось засідання комісії з вироблення положення про об'єднання комісаріатів. У відповідності з союзним законодавством у 1923 р. також було прийнято Положення про Народний комісаріат зовнішньої торгівлі. Органами НКЗТ ставали Уповноважений НКЗТ при РНК союзної республіки, торгівельні представництва і торгівельні агентства СРСР за кордоном, митні округи [87, ст. 284].

Посада Уповноваженого загальносоюзного комісаріату зовнішньої торгівлі запроваджувалася для здійснення на території УСРР основ загальносоюзної політики у сфері зовнішньої торгівлі, а також для своєчасного і належного задоволення потреб УСРР у зовнішньоторговельному обороті [98, арк. 19]. 1 серпня 1923 р. Управління розпочало свою діяльність у складі бюро ліцензій, експортного бюро, бюро імпорту, столу обліку, управління справами, контрольно-організаційної та фінансово-статистичної частин, транспортного відділу [99, арк. 31]. З 5 серпня 1923 р. торгпредства УСРР за кордоном вважались ліквідованими.

Відповідно до Положення, Уповноважений і його заступник призначалися Наркомом Союзу при відділі ЦВК республіки. Уряд республіки мав право відведення призначеного Уповноваженого і його заступника. Уповноважений ставав членом колегії Загальносоюзного народного комісаріату зовнішньої торгівлі і входив до складу Раднаркому УСРР на правах його члена з дорадчим голосом. Уповноваженому підпорядковувалися тепер усі органи загальносоюзного народного комісаріату зовнішньої торгівлі, що функціонували на території УСРР. Він отримував право розпоряджатися усім майном, що знаходилося на території УСРР та цінностями, що відносилися до компетенції загальносоюзного наркомату зовнішньої торгівлі. У здійсненні цих прав Уповноважений керувався основами загальносоюзної політики в області зовнішньої торгівлі та розпорядженнями загальносоюзного наркомату.

Уповноважений також розпоряджався усіма виділеними українським урядом фондами і цінностями для зовнішнього торгівельного обороту України. Для цього під безпосереднім керівництвом Уповноваженого створювалася Державна експортно-імпортна контора, організовувалися спеціальні товариства й організації з експорту та імпорту як за участі іноземного капіталу, так і без нього. Експортні фонди залишалися власністю українського уряду і всі прибутки з операцій з цими фондами проходили за статтями українського бюджету.

На Уповноваженого покладалося здійснення усіх заходів і завдань на території УСРР, що стосувалися загальносоюзної політики в галузі зовнішньої торгівлі. Перед ним стояло завдання виявлення і задоволення потреб України у

зовнішньоторговельному обороті, залучення іноземного капіталу в Україну, контролю митних установ в Україні тощо [98, арк. 19–20].

Для здійснення зовнішньоторговельних операцій за кордоном, пов'язаних з обслуговуванням потреб України, Уповноважений з дозволу НКЗТ міг призначати свого представника, що діяв у складі відповідного торгового представництва СРСР. На суттєві можливості Уповноваженого НКЗТ при уряді УСРР вказував у положенні і той пункт, згідно якого останній мав право організувати без дозволу республіканських органів обласні управління чи відділення НКЗТ. Їх керівники підпорядковувалися безпосередньо Уповноваженому [87, ст. 284]. Даний факт красномовно свідчив про втручання союзних органів влади у внутрішні справи республіки, не рахуючись з її інтересами.

Для здійснення комерційних операцій на території республіки, під безпосереднім керівництвом і контролем Уповноваженого Наркомату зовнішньої торгівлі при уряді союзної республіки ним організувалася Державна експортно-імпортна контора (Держторг) з правом юридичної особи. Держторг діяв на основі положення, затвердженого Радою праці й оборони, працював під керівництвом Управління торговими підприємствами і установами НКЗТ. Держторг УСРР був плановим і одним із найбільших оперативних органів Управління НКЗТ. Ним безпосередньо проводилася заготівельна і торгівельна робота [71, арк. 2 зв.].

Апарат Управління Уповноваженого НКЗТ СРСР при Раднаркомі УСРР також зазнав чергової реорганізації. Його повноваження розширювалися. Тепер на нього покладалася завдання з впровадження на території України основ загальносоюзної політики у сфері зовнішньої торгівлі, належне і своєчасне задоволення потреб УСРР у зовнішньоторговельному обороті. Здійснювалися заходи по забезпеченню реалізації загальносоюзної політики у сфері зовнішньої торгівлі, контроль за виконанням усіх загальносоюзних норм в цій області, вивчення експортно-імпорتنих потреб України і погодження їх із загальносоюзним імпортно-експортним планом. На Управління Уповноваженого покладалася завдання контролю і розпорядження усіма

грошовими і матеріальними фондами, що знаходилися на території УСРР, виділеними для здійснення зовнішньоторговельних операцій як Наркоматом зовнішньої торгівлі СРСР, так і урядом УСРР. Управління займалося також видачею ліцензій і посвідчень на експорт та імпорт товарів, питаннями митного контролю. Загалом, Уповноважений та його Управління контролювали діяльність усіх установ, організацій та осіб, які здійснювали операції із зовнішньої торгівлі на території УСРР [71, арк. 7].

Отже, Інститут Уповноважених СРСР при уряді УСРР був ланкою, що зв'язувала республіку з союзним центром у здійсненні політики об'єднаних наркоматів і виконавцем завдань, що диктувалися офіційною Москвою. Об'єднані наркомати здійснювали керівництво певною галуззю на всій території СРСР, тому Уповноважені народних комісаріатів СРСР при уряді УСРР безпосередньо підпорядковувалися загальносоюзному Раднаркому та звітували перед вищими органами відповідних республік.

4.5. Діяльність радянських заготівельних органів в Україні

Тоталітаризм радянської влади проявлявся і у здійсненні більшовиками продовольчої політики. Зруйноване, і без того відстале століттями, сільське господарство Росії не могло прогнати новоутворену державу. Втративши хлібні окраїни, Росія не могла забезпечити себе продовольством. Користуючись важким становищем в Україні, більшовики вирішили її повернути в якості продовольчої колонії та збереження своїх революційних завоювань.

Більше 80 % населення України після Першої світової війни мешкало на селі. Продукція сільського господарства України складала біля 52 % її національного багатства [118, с. 7]. Тому аграрне питання у політиці більшовиків загалом, та у їх боротьбі за підпорядкування України Росією, набувало особливого значення. Остаточна перемога більшовицького режиму в Україні була забезпечена не чим іншим як збройною силою Радянської Росії. Прагнення забезпечити існування радянської влади матеріальними ресурсами,

виконання зобов'язань за міжнародними договорами, знищення політичної активності українського селянства спонукали радянське керівництво здійснювати активну політику хлібозаготівель в Україні. Основним методом заготівлі сільськогосподарських продуктів стала сила державного примусу та перехід до нової форми економічних зв'язків між містом і селом – до державної хлібної монополії й продовольчої розкладки. Вона передбачала обов'язкове здавання селянами державі всіх надлишків хліба, за винятком власних потреб, визначених певними нормами. При цьому надлишки хліба визначалися не фактичною його наявністю в селянських господарствах, а потребами радянської держави у продовольстві.

З приходом до влади більшовики відразу приступили до вирішення продовольчої проблеми. Для боротьби з «явними і замаскованими саботажниками», у листопаді 1917 р. був створений Народний комісаріат продовольства РСФРР «як бойовий орган диктатури пролетаріату на продовольчому фронті» [133, с. 96].

Прагнення радянської Росії будь-що завоювати Україну пояснювалося словами Л. Троцького у його, так званій, «Інструкції агітаторам-комуністам в Україні»: «Нам необхідно повернути Україну Росії. Без України немає Росії. Без українського вугілля, заліза, руди, хліба, солі, Чорного моря Росія існувати не може, вона задихнеться, а з нею радянська влада і ми з Вами» [120, арк. 113]. Особливо гострою була хлібна проблема. У телеграмі до Харкова від 15 січня 1918 р. В. Ленін закликав: «Ради Бога, вживайте найбільш енергійних і революційних заходів для відправлення хліба, хліба, хліба! Інакше Пітер може сконати... Повідомляти щодня. Заради Бога» [44, с. 149].

На I Всеросійському продовольчому з'їзді, що відбувся у Москві в січні 1918 р., були сформовані основні принципи радянської продовольчої системи – монополія заготівель і розподілу найважливішого продовольства, націоналізація торгівлі і організаційні форми продовольчих апаратів, як органів радянської влади. В Україні, з утворенням у грудні 1917 р. радянського уряду – Народного Секретаріату, в його складі було сформовано і продовольчий

Секретаріат на чолі з Е. Лугановським [129, с. 22]. Дублюючи у своїй діяльності політику російських органів влади, у Харкові Народним Секретаріатом продовольства був створений Центральний продовольчий комітет України, який пізніше був переведений до Києва.

Після проголошення радянської влади в Харкові більшовики стали відправляти до Росії ешелони з хлібом. До 1 березня 1918 р. щодня з України до РСФРР вирушало по 140 вагонів з продовольством, з 1 березня – по 300, а з 1 квітня – уже по 400 вагонів. Проте цього було замало, бо трохи згодом більшовицький вождь уже прямо закликає своїх підданих до загарбання України: «Безглуздя було б голодувати, гинути в Пітері, коли можна відвоювати хліб і вугілля» [44, с. 156]. Якогось дискомфорту від того, що Україна на той час була формально незалежною державою, В. Ленін, очевидно, не відчував. У російській столиці були задоволені таким станом речей, вважаючи, що завдяки запасам хліба в Україні, відкривалися перспективи продовольчого перепочинку. Зміна політичної і військової ситуації в Україні уже в березні 1918 р. поставила під загрозу революційні завоювання більшовиків. «Доля революції залежала від нашого уміння забезпечити фактичне постачання пролетаріату і армії хлібом», – писав О. Шліхтер у 1919 р., перебуваючи на посаді наркома продовольства УСРР [133, с. 96].

Намагання більшовиків тримати хлібну монополію зривалися, з одного боку, спробами створення різними радянськими відомствами і організаціями власних заготівельних апаратів для забезпечення продовольством свого персоналу. Ці апарати закуповували хліб у селян за вільними цінами і цим підривали намагання Наркомпроду здійснювати заготівельну роботу за твердими цінами. З іншого боку, заготівлі Наркомпроду зривалися і активністю дрібних спекулянтів, які закуповували у селян хліб за будь-якими цінами, перепродуючи його в містах, особливо на території Росії за значно завищеними цінами. Хлібній монополії більшовиків загрожував неминучий крах. Особливо негативно це відбилося б на продовольчому забезпеченні армії. Голодні військові навряд-чи воювали б за новоімперські інтереси більшовиків.

Намагаючись врятувати ситуацію, у травні 1918 р. спеціальним декретом

Всеросійського ЦВК було оголошено продовольчу диктатуру. Селян зобов'язали хлібні запаси здавати тільки державі. Ринкова торгівля хлібом розцінювалася як спекулятивна. Намагання більшовиків налагодити державну організацію розподілу продуктів замість торгівлі швидко набрали форм звичайнісінької реквізиції сільськогосподарської продукції у селян. При чому, ці «надлишки», що підлягали вилученню, вираховувалися не на підставі потреб селянського господарства, а все більше виходячи виключно із постійно зростаючих потреб держави.

До подолання продовольчої кризи, що так стрімко насувалася, залучалася особиста ініціатива пролетарських мас. Організація продовольчої справи в Україні розглядалася радянською владою як невідкладне завдання. Потреба забезпечення продовольством у першу чергу голодні столиці – Москву і Петроград, де концентрувалася основна рушійна сила – пролетаріат, яка привела більшовиків до влади восени 1917 р., вимагала від їх керівництва за всяку ціну закріпитися в Україні. Чергове встановлення більшовиками влади в Україні на початку 1919 р. спонукало до непопулярних кроків. Новоствореним Раднаркомом УСРР був виданий декрет «Про продовольство для РСФРР» [30, с. 76–78]. Відповідно до документа Наркомат продовольства УСРР зобов'язувався організувати справу постачання Півночі продуктами харчування у формі заготівель у державному масштабі. Планувалося також залучити до цієї справи представників Всеросійської ради профспілок, Московського центрального робітничого кооперативу, продорганів Петрограда та Москви, російського Продцентру тощо. Цим декретом запроваджувалася державна монополія на заготівлю за твердими цінами закупівлі та реалізації продуктів – хліба, цукру, солі, чаю. Голова українського радянського уряду (Х. Раковський) та Нарком продовольства УСРР (О. Шліхтер) з усіх сил намагалися виправдати довір'я та виконати покладену на них місію в Україні. Стояло завдання усунути від процесу заготівель продовольства неросійські організації та не дати українцям можливості заробити на власноруч вирощеній продукції.

Позиція у продовольчому питанні, зайнята керівником радянського уряду в

Україні Х. Раковським, дозволяла фактично здійснювати продовольчий та сировинний грабіж республіки. Його старання були належно оцінені у Москві: «Радянський уряд України, на чолі якого стоїть вірний борець міжнародного пролетаріату тов. Раковський, буде кращим другом радянської Росії. Уже зараз нам пропонують вивозити хліб, вугілля, цукор, сировину. Для нас, де дорогий кожний шматочок хліба, де крупинка цукру є цінністю, потрібно забрати те, що пропонують нам наші українські брати» [3, с. 237].

Поширення російського законодавства на територію України зачепило і продовольчу політику. В Україні діяли усі закони РСФРР, що були прийняті в період «воєнного комунізму». 5 лютого 1919 р. українським Раднаркомом був прийнятий декрет «Про відібрання залишків хліба та встановлення твердих цін на них». За ним передбачалося передати в розпорядження республіки усі наявні залишки запасів хліба, залишаючи за окремими господарствами необхідну для власних потреб його кількість. Вилучення названих залишків доручалося здійснювати Народному комісаріату продовольства та його органам на місцях [29, с. 97]. Спеціальним наказом від 6 лютого 1919 р. Наркомпродом УСРР була визначена квота насіннєвого, продовольчого і кормового хліба, яка мала залишатися для потреб господарств. Норму для посіву, яку потрібно було залишити селянину, визначав губернський продовольчий комітет окремо для кожної губернії. Для харчування селянам залишали 13 пудів зерна або борошна і 1 пуд круп на душу. Для годівлі худоби – 25 пудів зерна для коня, 5 пудів на лоша, 9 пудів для корови, 5 пудів для свині [66, с. 88].

Заготівлі сільськогосподарської продукції в Україні для потреб радянської Росії постійно були на контролі в центральному апараті РКП(б). Будучи маріонеткою в руках ляльководи, український радянський уряд змушений був підпорядкуватися постанові ЦК РКП(б) від 19 лютого 1919 р. про введення продрозкладки в Україні та переконувати українське селянство в необхідності її запровадження. ЦК РКП(б) зобов'язував Наркомпрод УСРР визначити кількість хліба, яка припадала за розкладкою на кожну місцевість та створити комітети «братньої допомоги» робітникам Росії [66, с. 88]. У

промові на мітингу в Петрограді у березні 1919 р. В. Ленін підкреслював: «Перше завдання України – допомога голодній Півночі. Україна не зможе утриматися, якщо не утримається змучена голодом Північ. Україна протримається і переможе напевно, якщо вона допоможе голодній Півночі. Запаси хліба в Україні гігантські. Взяти все відразу неможливо, немає такого апарату, немає пролетарського центру. Ми надіслали в Україну наші кращі радянські сили» [57, с. 274].

Основні завдання радянської продовольчої політики зводилися до заміни капіталістичного товарообміну соціалістичним продуктообміном. Найближчими практичними заходами на шляху до здійснення цього завдання, перевіреними набутим багатим досвідом радянської Росії, була державна монополія на заготівлю продовольства за твердими цінами, боротьба з заможним українським селянством. Для цього і використовувалися продовольчі загони та комітети бідноти. Резолюцією III з'їзду КП(б)У від 5 березня 1919 р. Наркомату продовольства ставилося в обов'язок при розподілі продуктів продовольства, що заготовлялися у загальнодержавному масштабі, більшу частину виділяти для відправлення у першу чергу голодуючим радянської Росії [48, с. 100]. Прикриваючись «ініціативою мас», більшовицьке керівництво намагалося виправдати примусове вилучення хліба в селян України. Для цього більшовики на місцях ініціювали прийняття рішень про необхідність надання продовольчої допомоги радянській Росії [47, с. 105].

Обсяги продрозкладки для України були визначені В. Леніним у розмірі 500 млн пудів. Однак для продрозкладки він пропонував взяти лише п'яту або десяту його частину [60, с. 384]. Виходячи із цих вказівок була прийнята постанова ЦК РКП(б) про продовольчу політику в Україні, якою зобов'язували Наркомат продовольства УСРР поставити на Північ з України у першому півріччі 1919 р. 50 млн пудів хліба. Обрахувавши залишки врожаю 1918 р. у майже 279 млн пудів, Наркомпрод УСРР, керуючись вказівкою В. Леніна, вирішив віддати на розверстку половину цієї кількості залишку – 139,5 млн пудів [27, с. 148]. У такому обсязі декретом РНК УСРР від 12 квітня 1919 р. було затверджено

продрозкладку для України, а ВУЦВК ухвалив декрет про продовольчу диктатуру, за яким Наркомпрод УСРР наділявся надзвичайними повноваженнями по заготівлі та розподілу продовольства і предметів широкого вжитку серед населення. Декрети про продовольчу розверстку і продовольчу диктатуру завершили введення в Україні надзвичайних заходів у продовольчій політиці.

Продовольчу розверстку в Україні втілювали в життя силовими методами. У губерніях і повітах створювалися продовольчі відділи, до складу яких, в переважній більшості залучалися кадри ЦК РКП(б) і Наркомпроду РСФРР. У середині 1919 р. з Москви і Петрограда для «хлібозаготівлі» в Україну було вислано 2700 осіб «спецзагонів». З початку липня в Україні діяло вже 48 «продовольчих загонів» з міст РСФРР. Згідно з даними російського радянського керівництва, з 5 лютого і до кінця квітня 1919 р. з України до Росії було вивезено 2 621 622 пудів «заготовлених» харчових продуктів, а в червні того ж року ще додатково було «заготовлено» 8 млн пудів хліба [83, с. 71].

Для заготівлі продовольства у 1919 р. була створена ще й продармія. Вона представляла собою державне формування військового зразка для насильного вилучення хліба з України. До літа 1919 р. це воєнізоване утворення налічувало близько 5 тис бійців, організованих у загони під керівництвом командирів і комісарів [46, с. 46]. Агітаторів, що від'їздили для роботи в Україну у грудні 1919 р., інструктував сам голова реввійськради РСФРР Л. Троцький: «Ваш обов'язок пояснити українським селянам, що хліб візьмуть тільки з куркулів і не для Росії, а для бідних українських селян, для робітників і Червоної армії, яка вигнала Денікіна з України». Далі, пояснюючи необхідність їх перебування в Україні, Л. Троцький продовжував: «... Так чи інакше, а нам необхідно повернути Україну Росії. Без України немає Росії. Без українського вугілля, заліза, руди, хліба, солі, Чорного моря Росія існувати не може, вона задихнеться, а з нею і радянська влада і ми з вами... Для досягнення поставленої мети всі засоби хороші. Ні на одну хвилину не забувайте, що Україна повинна бути нашою, і нашою вона буде тільки тоді, коли буде радянською» [121, с. 150].

Для реалізації більшовицької політики у питанні реквізиції продовольства,

українські селянські господарства поділялися на три категорії: господарства, що володіли до 5 десятин орної землі, звільнялися від продрозверстки повністю; господарства, що мали від 5 до 10 десятин землі, повинні були виконувати розкладку за нормою та господарства, що володіли понад 10 десятин посівної площі повинні були здавати понад норму увесь хліб, що припадав на господарства, що мали до 5 десятин орної землі [120, арк. 12]. Така політика з боку радянської влади посилювати боротьбу на селі, викликала опір селянства. Тому для вилучення збіжжя створювалися спеціальні реквізиційні загони та комітети бідноти. На них і спирався Наркомпрод УСРР у здійсненні продовольчої диктатури на ділі.

Саме комбіді покликані були стати опорою більшовицької влади на селі і принести туди соціалістичну революцію, організувати владу бідноти, «придушити та знищити політичне і економічне панування куркуля» [133, с. 98]. О. Шліхтер, під час виступу 16 лютого 1919 р. на Харківському губернському з'їзді рад, переконував: «До того часу, поки там на селі, ви не проведете принципу класової боротьби, до того часу, поки туди – на село, ви сміливо, прямо і відкрито не внесете наш лозунг, нашу соціалістичну ідею, яка говорить про те, що соціалізм може бути здійснений шляхом боротьби класової, бідного проти багатія, шляхом боротьби наймита проти куркуля, до того часу жодна продовольча справа не буде мати жодних практичних результатів. Комітети бідноти – це ті органи, на які продовольчі організації будуть спиратися на селі, витягуючи хлібні залишки із комор куркулів» [101, с. 61]. Ради, комбіді, продзагони, загороджувальні загони та продармія грабували українське селянство. Розкладці підлягали всі продукти харчування і фураж, починаючи від хліба та соломи і закінчуючи медом, маслом, яйцями тощо. Тільки в лютому 1919 р. з України було вивезено для Півночі 175 вагонів хліба, 8 вагонів сушених овочів, 5 вагонів квашеної капусти, 1 вагон манки для дітей, 8 вагонів круп, 2 вагони макаронів, 5 вагонів цукерок і кондитерських виробів, 2 вагони повидла, 5 вагонів різних продовольчих фабрикатів [49, арк. 42]. На залізничних станціях стояли вагони, у які продовжували вантажили продукти харчування, солодоці, товари першої необхідності для

відправлення їх до Москви і Петрограда. «Треба якнайшвидше і в найбільшій кількості одержати з України хліба і м'яса» [116, с. 20]. Надалі кількість продуктів, що вивозилася з України до РСФРР тільки зростала. До кінця травня 1919 р. вивезено 4900 вагонів продовольства [113, с. 236].

Для прискороного вилучення в українського селянства продуктів харчування більшовики організовували різного роду добродійні акції: збір хліба для голодуючих дітей півночі, «День хліба для Півночі», «Тиждень Червоної армії» тощо. Однак хліба та інших продуктів харчування українське селянство не мало в таких кількостях, як бажали того більшовики. У той час, коли більшість продуктів харчування з України вивозили до Росії, населення українських міст практично голодувало. Міські базари були майже порожніми, а ті продукти харчування, які там продавалися, були страшенно дорогими. Ціни зросли майже в 60 разів [63, арк. 9].

Для агітації селянства до добровільної здачі хліба залучалася і більшовицька преса. У квітні 1919 р. газета «Більшовик» повідомляла про відправку селянами України хліба трудящим Москви. У статті підкреслювалося гарне ставлення селян до радянської влади, які охоче везуть подарований хліб «для Леніна і Москви» [47, с. 115]. Навіть засобами продовольчої розкладки бажаної кількості хліба більшовики з України у першій половині 1919 р. не змогли зібрати. Силовими методами із застосуванням реквізицій і конфіскацій радянським органам вдалося заготовити лише 7,5 млн пудів хліба замість запланованих 178 млн пудів. До РСФРР же було вивезено замість запланованих 50 млн пудів хліба лише близько 3 млн пудів [134, с. 20].

У резолюції Всеукраїнського з'їзду волосних виконкомів, більшовики закликали всіма засобами підтримувати Червону армію продовольством, а для цього «... за сприяння революційних організацій на місцях, вирвати з рук куркулів, які називають себе хліборобами, всякі залишки хліба і передати їх у розпорядження Червоної армії» [47, с. 124]. Більшовики сподівалися одержати хліб з України після збору врожаю 1919 р. Лише з радянських господарств, утворених на базі поміщицьких маєтків, вони планували одержати 44 млн пудів

зернових. Були розроблені заходи з організації збору з врожаю селянських приватних господарств. Реалізації цих планів завадив наступ денікінських військ.

Селяни опиралися конфіскації хліба та іншої сільськогосподарської продукції. Розкладка незабаром поширилася мало не на все, що вироблялося на селянському подвір'ї. Тому під час заготівель владі доводилося застосовувати військову силу. Працівники Наркомпроду РСФРР і УСРР мали у своєму розпорядженні навіть кавалерійські частини для придушення опору селян, охорони продовольчих вантажів, організації загороджувальних загонів, що боролися з мішечництвом на шляхах [52, с. 4].

РКП(б), встановивши радянську владу в Україні, підпорядкувала всі органи державного управління республіки московському центру. Згідно з рішенням ІХ з'їзду РКП(б) уряд УСРР почав активно застосовувати позаекономічний примус до населення. У січні 1920 р. партійним керівництвом було прийнято рішення переключити частину військ на мирне будівництво і створити в Україні із військових з'єднань Південно-Західного фронту Трудову армію. Постановою РНК РСФРР від 20 січня 1920 р. з підтвердженням її Всеукрревкомом була створена Рада Трудової армії під головуванням Й. Сталіна. Триматися за Україну більшовиків спонукало те, що питома вага її сільського господарства становила близько 30% відносно до всієї федерації, промисловості біля 22 %. Співвідношення населення України було наступним: міське населення становило 24,9 %, сільське – 18 %, середньостатистичний показник склав 19%. Крім того, Україна безперечно була однією із найбільш заможних частин федерації, яка давала біля 39 % хліба, що збирався у федерації [25, с. 12].

Третя окупація України більшовиками продовжила попередню продовольчу політику. Приймавши закон про хлібну розверстку на початку 1920 р., більшовики визначили, що врожай хліба мав становити майже 600 млн. пудів, з якого розкладці підлягала четверта частина. Визначену кількість зернових продуктів треба було здати державі у чотири етапи: до 7 березня 1920 р. – 30 %; до 1 червня – 25 %; до 15 червня – 35 %; до 1 липня – 10 %. Разом із хлібною розверсткою у 1920 р. запроваджувалося також обов'язкове постачання худоби

на м'ясо. Українське селянство зобов'язували поставити 218 838 голів великої рогатої худоби, 902 425 овець, 799 797 штук свиней. Крім того, у вересні було оголошено про обов'язкове постачання близько 22 тис робочих волів [6, с. 19].

Продрозверстка викликала величезне незадоволення селянства. Воно часто набувало форми збройних виступів і повстань. Свідченням слабкої позиції більшовиків серед селянства стало створення за ініціативи голови Раднаркому УСРР Х. Раковського комітетів незаможних селян (комнезамів) [5, с. 23]. Не зовсім ефективними виявилися зусилля комнезамів (разом з комбідами) у сприянні колективному обробітку землі, організації прокатних пунктів інвентарю, реквізиції надлишків хліба за продрозверсткою з забезпеченням незаможників хлібом і передачею їм конфіскованих так званих надлишків інвентарю і землі у куркулів.

Продовольчі органи на місцях часто завищували розміри хлібної розкладки. Селяни ж не могли її виконати. 1919 р. показав, що виконати план продрозверстки можна лише за допомогою застосування силових методів до селян. За словами Наркома продовольства УСРР М. Владимірова: «...при таких умовах радянській владі залишається один шлях – рішуче, всіма засобами домагатися і досягнути того, щоби встановлена нею розкладка була виконана» [9, с. 13]. Тому в нагоді знову ставали продовольчі загони. 11 січня 1920 р. Всеукрревкомом і Реввійськradoю Південного фронту було видано наказ про організацію продовольчої справи на зайнятій радянськими військами території України. Для здійснення загального керівництва продовольчими справами і продзагонами в Україні був створений об'єднаний продовольчий комітет Південного фронту. Згідно наказу, губревкоми, губвоєнкоми та інші місцеві органи радянської влади зобов'язані були всіляко сприяти роботі продовольчих загонів. Винних у протидії даному наказу притягували «до суду за всією суворістю законів воєнного часу» [102, с. 45–46]. Більшовики вирішили здійснювати реквізицію у селян продовольства руками голодних робітників. Підприємства, робітничі організації та профспілки повинні були виділити певний відсоток робітників для їх участі у реалізації продовольчої політики.

«Якщо ця пролетарська маса широким потоком потече в село, то робота з постачання продовольства набуде характеру добровільної свідомої повинності трудового селянства, і таким чином, буде надзвичайно полегшена» [102, с. 63].

З 29 березня по 5 квітня 1920 р. проходив IX з'їзд РКП(б), який свою основну увагу зосередив на господарському будівництві. З'їзд прийняв рішення про використання армії на трудовому фронті. Після закінчення громадянської війни під рушницею залишалось більше трьох мільйонів червоноармійців. Розпустити їх по домівках у Кремлі не бажали. За відсутності належного транспортного сполучення зібрати їх, у разі потреби, було б надзвичайно складно. Крім того, перед країною стояло ударне завдання збору хліба і доставка його до промислових районів. Для швидкого виконання цього завдання потрібні були маси некваліфікованої робочої сили. Тому єдиним виходом у тих умовах більшовицьке керівництво бачило використання звільненої армії на трудовому фронті [100, с. 316].

На IV Всеукраїнському з'їзді рад, що відбувся у травні 1920 р., було схвалено курс на «оробітничення» продовольчих загонів. У резолюції з'їзду передбачалося направити на продовольчу роботу тисячі передових робітників. На виконання цього рішення, ВУЦВК 10 червня 1920 р. закликав робітників України «стати на бойовий пост на селі» [102, с. 101]. Для місцевих органів влади був направлений циркулярний лист ЦК КП(б)У, ВУЦВК і Південного бюро Всеросійської центральної ради професійних спілок з вимогою негайного створення при губернських радах профспілок мобілізаційних бюро. Мобілізаційні комісії повинні були упродовж двох тижнів мобілізувати у всіх губерніях 4750 робітників, чверть з яких повинні були бути комуністами. Із них Луганськ повинен був дати 1500 робітників, Харків і Катеринослав – по 700, Миколаїв і Одеса – по 500, Полтава і Кременчук – по 400, Чернігів – 200 [102, с. 111–112].

У червні 1920 р. голова Ради праці й оборони РСФРР В. Ленін для виконання продрозверстки в Україні пропонував використовувати армію. Їй ставилося завдання «у кожному волості (із близько 1900 волостей України) заходили двічі, через певний проміжок часу, спочатку кінна, потім піша». Завдання стояло в

створенні в кожному селі під охороною місцевих селян і під їх відповідальністю подвійного (в порівнянні з продрозверсткою) запасу продовольства, за невиконання – розстріл, а в особливо «впертих» волостях чи селах військові підрозділи мали організувати і третє відвідування для покарання [5, с. 24].

У першій половині 1920 р. продрозкладка майже провалилася. Тоді органи радянської влади, у тому числі й каральні, перебували в стадії формування. Однак уже на осінь 1920 р. продовольча політика більшовиків набула характеру узаконеного грабежу українського села. Оголошувалися заходи під гаслами проведення «Продовольчих тижнів», «Походів на куркуля» з використанням продовольчих загонів та регулярної армії. Загалом, для здійснення продрозкладки до України у 1920 р. було направлено 39 тис. осіб, з яких 26,9 % становили комуністи, співчуваючі їм – 12,3 %, робітники – 24,3 % [102, с. 122].

Хліб у селян вилучали частково за цінами, що були у 6–7 разів нижчими за ринкові. У більшості випадків вилучення здійснювалося взагалі задарма, що викликало шалений опір селянства та саботаж. У відповідь більшовики застосовували проти українського селянства масові репресії, систему заручництва. Загалом, за 1920 р. із застосуванням жорстких силових методів продрозкладку було виконано на 70 %. У селян було вилучено 71 млн 512 тис пудів хліба проти 10,5 млн пудів у 1919 р. У процесі реквізиції, крім продовольства, вилучалася худоба, птиця, предмети побуту, реманент [66, с. 92]. Руйнівні наслідки продрозкладки навіть перевищували збитки, спричинені війною. Так, найбільший дефіцит селянських засівів виник не на території, де відбувалися основні воєнні дії – Одеська, Київська, Донецька, Катеринославська, Поліська і Волинська губернії, а саме там, де активно виконували план хлібозаготівель – Чернігівська, Полтавська, Харківська губернії [52, с. 4].

З серпня 1920 р. було створено відділ примусових робіт при НКВС республіки, який мав у своєму розпорядженні 2 концтабори. До кінця жовтня в Україні вже працювало 9 підрозділів примусових робіт і 7 концтаборів. До січня 1921 р. у рядах Укртрудармії вже перебувало понад 30 тис. осіб. Основна її діяльність була зосереджена на Донбасі, де у травні 1920 р. трудармійці

виконали майже 40% усіх вантажних робіт. Проте ефективність праці була низькою, настрої пролетаріату України були антибільшовицькими.

У грудні 1920 р. на VIII Всеросійському з'їзді Рад був затверджений Державний план електрифікації Росії (ГОЕЛРО). Для його виконання мали наміри залучати як внутрішні, так і зовнішні джерела. Головним внутрішнім джерелом фінансування здійснення плану електрифікації мали стати селянські кошти, отримані від реалізації примусово вилученої сільськогосподарської продукції в її натуральній формі. Сподіваючись на те, що продрозкладка 1920–1921 господарського року дасть до 300 млн. пудів хліба, В. Ленін підкреслював: «...Без такого фонду неможливо відбудувати промисловість країни, неможливо думати про відродження транспорту, неможливо навіть підходити до великих завдань електрифікації Росії» [60, с. 142]. Зовнішніми джерелами фінансування електрифікації повинна була стати «пролетарська допомога» радянізованих країн Заходу. Під час роботи з'їзду довелося зізнатися в безперспективності сподівань на «світову революцію» і переорієнтуватися на співпрацю з іноземним капіталом. «Без хліба не можна розвивати зовнішньої торгівлі», – говорив В. Ленін на зборах активу Московської організації РКП(б) [58, с. 69].

Післявоєнна господарська розруха, посуха 1921 р. та згубна для сільського господарства економічна політика більшовиків стали основними передумовами голоду 1921–1923 рр. Він охопив основні хліборобські регіони колишньої Російської імперії – Поволжя, Північний Кавказ та південні губернії України. Катастрофічне загострення продовольчої кризи в УСРР було зумовлене підпорядкованістю формально незалежної республіки московському центру. Головною метою збереження продрозкладки залишалося забезпечення російських «червоних столиць». Уже в березні 1921 р. було оголошено «продтижневик» і тисячі комуністів та безпартійних робітників мобілізовано у хлібозаготівельні загони, що направлялися на село. Якщо у грудні 1920 р. в середньому за добу заготовляли 1,5 тис. пудів хліба, то у березні 1921 р. – 7–8 тис пудів. Збільшилося і відправлення хліба до Росії: 142 тис пудів – у січні, 247 тис пудів – у лютому, 1 млн 114 тис пудів – у березні. У квітні після

закінчення «продтижневика» і повернення продзагонів у міста, кількість відправленого до Росії хліба знову зменшилася до 132 тис пудів, що викликало незадоволення ЦК РКП(б) [52, с. 6].

Це незадоволення вилилося у рішучу вимогу Кремля у травні 1921 р. відправити у розпорядження Наркомпроду РСФРР не менше 40 ешелонів з продовольством. При цьому не бралися до уваги наслідки неврожаю в південних губерніях республіки. Цинізм більшовицького керівництва оборює, коли знайомимося зі зверненням В. Леніна до селян України на початку серпня 1921 р. У ньому звучали заклики: «Хай не лишиться жодного землероба, який не поділився б своїм надлишком з поволзькими голодуючими селянами, яким нічим засіяти полів» [47, с. 212]. Загальна кількість зібраного для допомоги голодуючим в Україні хліба розподілялася між УСРР і РСФРР наступним чином [48, с. 107]:

Таблиця №10

Області, де збирався хліб для допомоги	Вагонів				
	Разом	у тому числі		у %	
		УСРР	РСФРР	УСРР	РСФРР
Одещина	402	339	63	84,0	16,0
Поділля	383	235	148	61,5	38,5
Волинщина	461	264	197	57,3	42,7
Чернігівщина	339	145	194	42,8	57,2
Полтавщина	204	98	116	47,0	53,0
Київщина	330	206	124	62,5	37,5
Кременчужчина	129	35	94	27,1	72,9
Харківщина	113	46	67	40,7	59,3
Запоріжжя	75	75	-	100	-
Миколаївщина	32	24	8	75,0	25,0
Катеринославщина	72	71	1	98,7	1,3
Донеччина	401	400	1	99,8	0,2
Разом	2 941	1 938	1 013	65,9	34,1

Таким чином, третина зібраного місцевими організаціями «Допголоду» від селян України, вивозилося до Росії. При цьому від реквізиції хліба не були звільнені навіть ті регіони, що були віднесені до категорії голодуючих. Як зазначалося у звіті Центрального комітету допомоги голодуючим: «... Уряд

України зобов'язався прийняти на прохарчування 25 тис дітей з Поволжя. Це зобов'язання було виконане більше ніж на 150 %. Тільки організованим шляхом, тобто санітарними потягами за нарядами Центру в Україну прибуло 35 тис голодуючих дітей. ... Ми можемо з впевненістю сказати, що Україна прийняла до 80 тис дітей. ... Коли почали приходити потяги з дітьми з Поволжя і міські дитячі будинки не могли розмістити всіх дітей, а в робітничих організаціях не було засобів їх прохарчування, то значна частина дітей була передана на утримання селянам» [106, с. 35–37]. 16 серпня 1921 р. на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У було взято зобов'язання розмістити в українські сім'ї до 50 тис дітей Поволжя. Відповідальність за виконання цього завдання покладалася на комісію при ВУЦВК [47, с. 213].

3 вересня 1921 р., при обговоренні питання про розміри державного хлібного фонду, Політбюро ЦК КП(б)У прийняло пропозицію заступника Наркомпроду РСФРР М. Фрумкіна: «Встановити кількість хліба, яку Україна зобов'язана дати Росії, як мінімальну в 30 млн. пудів навіть на шкоду власному забезпеченню». Мінімальні потреби самої України склали 70 млн пудів. За рік, з серпня 1921 р. по липень 1922 р., з України було вивезено понад 22 млн пудів хліба. Натомість республіка так і не отримала ні обіцяних коштів, ні промислових товарів [52, с. 14]. Запланований товарообмін між радянськими республіками Російською Федерацією був зірваний. 15 січня 1921 р. у записці на ім'я В. Леніна голова українського Раднаркому вказував: «...Наркомпрод РСФРР повинен був оплатити нам щонайменше 8 млн пудів хліба. Це означає, що приблизно вони повинні були дати товару на 20 млн золотих карбованців. Реально ж Наркомпрод дав нам товарів на 1 млн 286 тис золотих карбованців, що було еквівалентним 450 тис пудам хліба. Він обіцяв нам дати три маршрути сільськогосподарських машин, 1105 вагонів лісоматеріалів, 3 млн аршин мануфактури, 2 млн пудів різних фарб, 1 маршрут металевих виробів. Із цього нам не дали жодного атома» [26, арк. 7].

Аналізуючи далі ситуацію з товарообмінними операціями Наркомпроду РСФРР, Х. Раковський вказував, що «...у вересні не було надіслано ані копійки,

у жовтні – 40 млн, у листопаді – 15 млн, у грудні – 50 млн. Разом 105 млн замість 170 млн крб. Головне ж, що гроші були надіслані тоді, коли ціна на хліб піднялася неймовірно. У січні нам надіслали 154 млн крб. Восени хліб в Подільській губернії коштував ще 15–20 тис. крб. Зараз ціни на хліб піднялися до 500–600–700 тис крб. Надіслані нам гроші Наркомпродом РСФРР 154 млн мають у 20 разів меншу купівельну спроможність, ніж це було раніше. Зрозуміло, за гроші хліб купувати не можна, якщо одночасно не буде товарів, які селяни зможуть купувати за ці гроші» [26, арк. 7].

Опрацьовувалася техніка замовчування голоду. 4 серпня 1921 р. Політбюро ЦК КП(б)У ухвалило резолюцію, у якій зазначалося: «Вказати губкомам, що під час проведення кампанії необхідно розрізняти заклик до боротьби з голодом у Росії від боротьби з неврожаєм в Україні, де допомога районам, що постраждали від неврожаю, може бути цілком надана своїми губернськими або повітовими засобами» [52, с. 26]. На розголошення інформації про масштаби голоду в Україні накладалося табу. Лише 14 січня 1922 р. український Раднарком прийняв постанови про визнання голодуючими неврожайні місцевості України. 16 січня Політбюро ЦК КП(б)У зняло інформаційну блокаду про голод в Україні і доручило агітаційно-пропагандистському відділу і ЦК Допголоду при ВУЦВК вжити заходів, щоб у пресі з'явилася інформація про стан з продовольчим забезпеченням населення України [99, арк. 8]. При цьому центральна влада не поспішала зі скасуванням продподатку в неврожайних місцевостях України і оголошенням їх голодуючими. У березні 1922 р. постановою УЕР була створена комісія з представників Наркомпроду РСФРР з перевірки переданих зернопродуктів РСФРР, включаючи Кавказ і Крим за період з серпня по грудень 1921 р. За підрахунками цієї комісії станом на 31 грудня 1921 р. на Північ і Схід було здано, згідно нарядів Наркомпроду РСФРР, 14 894 вагонів загальною вагою 14 079 652 пуди зерна та позапланових – 1 168 вагонів загальною масою 978 811 пудів. Для Кавказу, згідно розпорядження Наркомпроду, було відправлено 1 746 вагонів, що становило 1 596 177 пудів. Для Криму, також

згідно розпорядження Наркомпроду, було відправлено 1 809 вагонів, що склало 1031 834 пудів. Усього у голодному другому півріччі 1921 р. з України до РСФРР було відправлено 18 897 залізничних вагонів зерна загальною вагою 17 686 000 пудів. У тому числі були і вантажів Наркомпроду у сумі 17 729 вагонів масою 16 млн 707 пудів. У першому кварталі 1922 р. за розпорядженнями Наркомпроду з голодної України до РСФРР було вивезено: у січні – 826 вагонів, із них 130 насінневих. Окремо на Кавказ було відправлено 125 вагонів, для Криму – 303 вагони. Усього за січень було вивезено з України 984 вагони зерна.

У лютому до Росії уже було відправлено 680 вагонів, у тому числі насінневих – 476 вагонів. Для Кавказу – 33 вагони, для Криму – 26 вагонів. Усього в лютому було передано 739 вагонів. З 1 до 28 березня було здано: для Півночі – 1917 вагонів, у тому числі насінневих – 1 529; для Кавказу – 180 вагонів; для Криму – 531 вагон, у тому числі насінневих – 483 вагони. Усього з 1 січня до 28 березня 1922 р. було передано вантажів: для Півночі – 3 423 вагони; Кавказу – 328; Криму – 590 вагонів. Усього – 4 341 вагон, у тому числі насінневих – 2 601 вагон. Беручи середню масу вагона у розмірі 920 пудів, маємо констатувати, що всього за цей період було передано Наркомпроду РСФРР 3 993 720 пудів хліба. Таким чином, з початку господарського року було передано до РСФРР вантажів масою 20 701 383 пудів. Загальна заготівля зерна станом на 28 березня склала 71 107 900 пудів з усієї території УСРР [39, арк. 37].

Підводячи підсумки пореволюційного п'ятиріччя в Росії, характеризуючи загальний стан народного господарства в країні і зокрема у селянському господарстві, В. Ленін у доповіді на IV конгресі Комінтерну в листопаді 1922 р. цинічно заявляв: «...Селянство за один рік не тільки справилося з голодом, але і здало продподаток в такому об'ємі, що ми вже тепер отримали сотні мільйонів пудів і при тому майже без застосування будь-яких заходів примусу. Селянські повстання, які раніше, до 1921 р., так сказати, представляли загальне явище в Росії, майже припинилися. Селянство задоволене своїм теперішнім становищем» [59, с. 285].

Більшовицьким керівництвом були враховані політичні наслідки голоду. Їх вони потім успішно використали у боротьбі з українським селянством 1932–1933 рр. Головним політичним наслідком штучних українських голодоморів стало, за словами К. Кононенка, припинення боротьби України проти Москви і проти більшовицької системи. «Більш ніж трирічний період боротьби українського народу за національне і соціальне визволення, у формі збройного спротиву всім окупантам, був припинений голодом, залишаючи перемогу в руках останнього окупанта – більшовицької Росії», – писав він [48, с. 110].

У промисловості не вистачало оборотних засобів, сировини, палива, зростало безробіття. Важка промисловість перебувала у скрутному становищі. У кінці 1922 р. виникли «ножиці цін», що виразилося у дисбалансі цін між промисловими і сільськогосподарськими товарами. Вони з'явилися у радянській економіці восени 1923 р., на другий рік впровадження непу. Такий стан речей викликав незадоволення селянства. Г. Зінов'єв, оцінюючи під час XII з'їзду РКП(б) поточний момент, вказував: «Величезне питання, пов'язане з зовнішньою торгівлею, – це питання про експорт нашого хліба. Коли не було у нас хліба, не було і проблем з цінами на нього. Тепер же, коли після першого великого врожаю, ми опинилися в становищі, коли у нас ціни на хліб на внутрішньому ринку сягають десь 70 копійок, часом і 30–40 копійок, а то й менше. Створюється ситуація, яка відбирає у селян стимул займатися хліборобством, яка порушує увесь хід нашої промислової роботи. Тому перед нами на порядок денний постало питання про експорт хліба» [28, с. 23].

У ЦК роботу з вилучення хліба у населення було покладено на О. Цюрупу, який з 1918 р. був Наркомом продовольства РСФРР і одним з організаторів продзагонів і політики пограбування села. У 1918–1922 рр. він відповідав за постачання Червоної армії. Саме О. Цюрупа був творцем і керівником Продовольчо-реквізиційних армії Наркомпроду РСФРР (Продармії), яка займалася виключно тим, що силою зброї змушувала селян здавати хліб, придушувала місцеві продовольчі заколоти, проводила розстріли. Створення кривавих продзагонів – ініціатива О. Цюрупи. Усього чисельність армії до вересня

1920 р. перевищила уже 75 тис. чол. У роботі з вилучення хліба, як і в інших областях своєї діяльності, О. Цюрупа проявив ініціативу і досягнув значних результатів. 1 лютого 1922 р. Політбюро ЦК КП(б)У ухвалило рішення про вивезення 8 млн пудів хліба з голодуючої України до Росії. До кінця 1922 р. було вивезено 19 млн пудів хліба. Шалений опір вивезенню хліба за кордон у цей складний і голодний для країни час чинили меншовики та інші небільшовицькі елементи, які говорили, що «... наш хліб политий кров'ю» [28, с. 24].

На тлі небажання України бути й надалі колонією Росії, що постачає хліб на шкоду власним інтересам, виникали часті протистояння з Москвою. Після проголошення непу, коли Україна почала переходити від «продрозверстки» до натурального податку і звільнялася з лабет страшного неврожаю, секретар Харківського губернського комітету писав В. Леніну: «Ви для всієї Росії, крім України і Туркестану, визначили розмір зернового податку в 240 млн пудів, себто зменшили вдвічі в порівнянні з «продрозверсткою». У той самий час український ЦВК, на вимогу представника Наркомпроду і більшості Політбюро, готовий був визначити суму зернового податку для України в 130 млн пудів. Попередня, абсолютно нездійсненна «продрозверстка» була в 160 млн пудів. Тільки на протест окремих членів Політбюро Пленум ЦК зменшив податок до 117 млн пудів» [48, с. 186].

5 листопада 1922 р. у Берліні був підписаний «Договір про поширення на союзні РРФСР республіки Договору, підписаного 16 квітня 1922 р. у Рапалло між РРФСР і Німеччиною» [111, с. 563]. Більшовицьке керівництво із шкіри лізло, а намагалось виконувати свої зобов'язання перед Німеччиною. Із Берліна в цей час надходили повідомлення, що «... ячмінь і жито доброї якості і викликають захоплення у покупців» [111, с. 565].

У ЦК РКП(б) цьому договору надавали великого значення. Відповідно до його умов більшовицький режим мав продавати Німеччині третину експортного хліба. Станом на березень 1923 р. з України було вивезено 20 млн пудів збіжжя, головним чином, до Німеччини, Фінляндії, Скандинавії і Англії [28, с. 24]. Це невеликі цифри, порівняно з даними довоєнного експорту хліба з

України, коли в середньому вивозилося більше 400 млн пудів зерна. Однак у тих умовах, які склалися в Україні на початку 1920-х рр., цифра у 20 млн пудів була непосильною для голодних українців і злочинною для радянської влади. У продкампанію 1923 р. в СРСР було зібрано 429 млн. пудів хліба, з них 117 млн пудів в Україні, а до бюджету «знаряджено» 320 млн пудів. Фактично ж до державної скарбниці надійшло коштів лише за 283 млн пудів [70, с. 28].

Сильна посуха вразила Україну влітку 1924 р. У результаті обстеження особливої комісії з боротьби з наслідками недороду при Раднаркомі УСРР в Україні було виявлено 145 районів, у яких чистий збір на душу 8 головних хлібів не перевищував 12 пудів. При цьому в 57 районах чистий збір на душу склав менше 6 пудів. Із числа останніх 32 райони припадало на Харківську, Куп'янську і Мелітопольську округи [74, арк. 126]. Для збереження сільського господарства України та здійснення заходів боротьби з недородом, була створена Особлива комісія по боротьбі з наслідками недороду при РНК УСРР («Особком України»). Цією Комісією неврожайними округами в Україні з усіма наслідками, які витікають звідси (податкові пільги, насіннева площа тощо) були визнані лише ці три округи. Пізніше Мелітопольська округа була вилучена з цього списку. В цих округах нараховувалося 301 тис. селянських господарств з населенням 1,5 млн осіб. Посівна площа в них на 1924 р. становила 1 млн 365 тис десятин, а площа посівів, що загинули, склала 750 тис десятин [74, арк. 135]. Не дивлячись ні на що, союзні органи ставили завдання продовження хлібозаготівель в Україні. До 10 серпня 1924 р. на території республіки було заготовлено і вивезено до неврожайних районів РСФРР 2,5 млн пудів насінневого матеріалу. Ця поспішна заготівля насінневого зерна несприятливо відбилася на стані українського хлібного ринку, призвела до швидкого подорожчання хліба.

Для збереження озимого клину неврожайних і частково постраждалих районів України, за підрахунками Наркомзему УСРР, восени потрібно було видати натуральну насінневу позику в розмірі 7 млн пудів. Це потребувало при передбачуваній ціні по 1 крб за пуд 7 млн крб асигнувань. Однак, за рахунок

загальносоюзних джерел було отримано лише 5,5 млн крб для забезпечення зерном визнаних неврожайними районів [74, арк. 12]. У 1924 р. хлібна заготівля досягла 163 млн пудів. Однак у наступному році, через частковий недорід попереднього року, Україна примусила Москву компенсувати гуртовий недорід хліба зменшенням хлібозаготівель і видала лише 63 млн пудів. Така ситуація не мала місця ані до цього, ані пізніше. Україну змушували віддавати призначену кількість зерна незалежно від розміру зібраного [48, с. 186].

Недорід 1921–1923 рр., а потім і 1924 р. охопив 145 районів України. У 1925 р. неврожайним став для Придністров'я, Молдавської Республіки, Могилівської та Тульчинської округ, частини Одеської округи і окремих районів степової смуги. Якщо у 1916 р. валовий збір хліба був 1 млн 79 тис, то у 1923 р. – 847 млн, у 1924 р. – 557 млн, у 1925 р. – 977 млн пудів [42, арк. 24]. Починаючи з 1925 р. Україна почала вимагати від союзних органів влади встановлювати розмір хлібозаготівель відповідно до хлібо-фуражного балансу, що його складало спільно з Наркомземом Українське Центральне статистичне управління. Відповідно до цього балансу розмір вилученого з України хліба становив: 1925–1926 р. – 18,215 млн т, 1926–1927 р. – 19,464 млн т, 1927–1928 – 21,198 млн т [42, арк. 14].

Єдиним джерелом забезпечення виконання плану хлібозаготівель, що постійно зростав навіть у неврожайні роки, могло бути тільки скорочення споживання хліба самим населенням. За підрахунками В. Качинського, питома вага України у валовому зборі зерна в СРСР вимірювалася у 25–28 % [45, с. 34]. Питома вага її населення тих років становила 26,3 % загальносоюзного. Логічним би було, що б саме такий відсоток мав припадати на Україну в плані хлібозаготівель по всьому СРСР. Між тим результати хлібозаготівель станом на 1928 р. для України складали 40 % всіх загальносоюзних хлібозаготівель, а разом з Кубанню, заселеною переважно українцями – 57 % [48, с. 188].

Українська промисловість також була зацікавлена у зменшенні кількості хліба, що вивозився за вказівками офіційної Москви з України. Вилучення великої кількості хліба за низькими конвенційними цінами зменшувало

купівельну спроможність населення і звужувало кон'юнктуру внутрішнього ринку. Усе це негативно відбивалося на становищі української промисловості. Крім того, зменшувалася ринкова пропозиція хліба, що спричиняло зростання цін в приватному продажу, коштом якого українське населення задовольняло і свої потреби в матеріальних ресурсах. Фактично, за дешевий хліб до Москви платило українське населення зменшенням свого власного споживання як продуктів харчування, так і промислових товарів.

Часті неврожаї та зростання планів хлібозаготівель в Україні створювали ситуацію перманентної недостачі хліба та загрози голоду. На цьому тлі періодично виникали протиріччя між Москвою і Харковом, які у 1927 р. проявилися «хлібною кризою». Не маючи достатньої кількості аргументів для своїх намірів відібрати хліб в українського селянства, Москва вдавалася до вже випробуваного способу – відібрати його силою. Перша спроба такого роду була проведена на початку 1928 р., коли виявилось, що заготівлі останніх трьох місяців 1927 р. дали лише 2,7 млн т хліба, проти 4,9 млн т за відповідний період попереднього року [48, с. 189]. Було прийнято рішення застосувати до заможних селян, у разі ухилення від здачі хліба державі, п. 107 Карного кодексу РСФРР. Він передбачав до одного року ув'язнення з конфіскацією усього (чи частини) майна за спекуляцію. Запроваджувалася випробувана ще в період «воєнного комунізму» практика підкупу сільської бідноти отриманням 25% від конфіскованого хліба. Знову в практику входили конфіскація, заборона ринкової торгівлі хлібом тощо.

Тактика більшовиків у проведенні політики хлібозаготівель в Україні не змінювалася і в наступні роки. При обговоренні контингенту хлібозаготівель по всьому СРСР на 1929/30 господарський рік, ЦСУ рекомендувало не збільшувати контингент хлібозаготівель у порівнянні з попереднім роком, коли було зібрано 9,4 млн т, оскільки врожай 1929 р. був гіршим, ніж у 1928 р. Уряд підтримав позицію Наркомату торгівлі і розмір хлібозаготівлі на 1929/30 господарський рік склав 13,3 млн т. Для підведення правової основи під таке раптове підвищення на 50 % заготівель, урядом було видано два декрети. За ними хлібозаготівлі

втрачали ознаки купівлі-продажу і перетворювалися в державну повинність. Відповідно до цих декретів змінювалися статті Карного кодексу і за невиконання повинності, що мала державне значення, винний карався штрафом у п'ятикратному розмірі. У разі повторення кара передбачала ув'язнення, конфіскацію майна і виселення з даної місцевості. Реакцією селянства на такі заходи радянської влади ставало скорочення виробництва, розподіл господарств між членами двору, перебудова співвідношення культур тощо. Реакцією ж Кремля на такі хитрощі селянства стала політика суцільної колективізації з її кровавими наслідками.

Отже, характерною ознакою економічного життя у перші роки радянської влади були згортання виробництва, нестача продуктів харчування, палива, безробіття. Таку ситуацію значною мірою спричинила політика більшовиків, які, реалізуючи свою програму, прагнули негайно встановити соціалістичний лад, перетворивши народи колишньої царської Росії, у тому числі й український, на об'єкт небаченого за масштабністю та жорстокістю експерименту.

Список використаних джерел до четвертого розділу

1. Боголепов М.И. Бюджетный план // Плановое хозяйство. 1926. №3. С. 60–72.
2. Боголепов М.И. Бюджетный план // Плановое хозяйство. 1927. №2. С. 82–94.
3. Большевистское руководство. Переписка. 1912–1927: Сборник документов. М.: РОССПЭН, 1996. 423 с.
4. Брюханов Н.П. Новый бюджет Советского Союза, 2-е доп. изд. М.: Финиздат НКФ СССР, 1925. 91 с., табл.
5. Бут А.Н., Добров П.В. «Экономическая контрреволюция» в Украине в 20–30-е годы XX века: от новых источников к новому осмыслению. Донецк: КИТИС, 2000. 314 с.
6. Верстюк В.Ф. Внутренний фронт: стратегия и тактика борьбы // Украина в 1917–1921 гг. Некоторые проблемы истории. К.: Наукова думка, 1991. С. 17–26.
7. Вихідні документи Постпредства УСРР при уряді СРСР та документи про діяльність Постпредства УСРР в Москві (протокол, положення, інструкції, довідка,

- листування) // ЦДАВО України. Ф. 3 («Постійне представництво УРСР при уряді СРСР»). Оп. 1. Спр. 547. 284 арк.
8. В Коллегии Уполнаркомфина // Финансовый вестник. 1922. 1–15 августа. № 3–4. С. 10–17.
 9. Владимиров М. Продовольча політика радянської влади в Україні. Х.: Всеукраїнське видавництво, 1920. 120 с.
 10. Волобуєв М. До проблеми української економіки // Більшовик України. 1928. № 2. С. 46–73.
 11. Волобуєв М. До проблеми української економіки // Більшовик України. 1928. № 3. С. 42–64.
 12. Волобуєв М. Лист до журналу «Більшовик України» // Більшовик України. 1928. № 21–22. С. 147–148.
 13. Волобуєв М. Проти економічної платформи націоналізму // Більшовик України. 1930. № 5–6. С. 54–69.
 14. Волобуєв М.С. // Провідники духовності в Україні. К., 2003. С. 380–381.
 15. Вопросы финансовой политики на второй сессии ВУЦИК // Финансовый вестник. 1922. 1–15 июля. № 1–2. С. 8–10.
 16. Вопросы финансовой политики на третьей сессии ВУЦВК // Финансовый вестник. 1922. 1–15 августа. № 3–4. С. 35–47.
 17. Временное положение о местных финансах. М.: НКФ СССР, 1923. 46 с.
 18. Гловінський Євген. Фінанси Української СРР в системі фінансів СРСР // Український збірник. Книга 2. Мюнхен: Інститут для вивчення історії та культури СРСР, 1955. С. 9–24.
 19. Год работы правительства СССР (Материалы к отчету за 1924/25 бюджетный год). М., 1926. 177 с.
 20. Горбенко О. Бюджет України на 1927/28 рік // Більшовик України. 1928. № 7. С. 35–48.

21. Государственная власть СССР. Высшие органы власти и управления и их руководители. 1923 – 1991. Историко-биографический справочник. М.: РОССПЭН, 1999. 639 с.
22. Гринштейн А. Бюджет и народное хозяйство Украины // Хозяйство Украины. 1926. № 11–12. Ноябрь–декабрь. С. 12–22.
23. Гринько Г. Планові проблеми української економіки // Плановое хозяйство. 1926. №6. С. 179–195.
24. Гринько Г. Западный упор СССР // Хозяйство Украины. 1925. № 10. С. 2–16.
25. Давид А. Бюджет Украины // Финансовый вестник. 1922. Декабрь. № 9. С. 12–19.
26. Давид А. Бюджет Украины на 1922 г. // Финансовый вестник. 1922. 1–15 июля. № 1–2. С. 4–7.
27. Давыдов М.И. Борьба за хлеб. Продовольственная политика Коммунистической партии и советского государства в годы гражданской войны (1917–1920). М.: Мысль, 1971. 160 с.
28. Двенадцатый съезд РКП(б). 17–25 апреля 1923 г. Стенографический отчет. М.: Издательство политической литературы, 1968. 921 с.
29. Декрет РНК УСРР «Про відібрання залишків хліба та встановлення твердих цін на них» // Збірник узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду України. 1919. № 4. 25–31 січня. С. 97.
30. Декрет Ради Народних Комісарів України «Про продовольство для РСФРР» // Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. Ч. 5. 14 лютого 1919. С. 76–78.
31. Джеджула А.Е. Международные экономические отношения Украины в 1920 – 1922 гг.: Дис. ... д-ра ист. наук: 07.00.01. К., 1967. 789 с.
32. Доброгаев В. Новый закон о бюджетных правах // Хозяйство Украины. 1926. Ч. 10. С. 33–42.
33. Доброгаев В. Проблемы финансового баланса Украины // Хозяйство Украины. 1927. № 2. С. 17–33.

34. Доброгаев В. Финансовые взаимоотношения Союза и союзных республик // Хозяйство Украины. 1926. № 5–6. С. 4–42.
35. Dobbert Gerhard. Der Zentralismus in der Finanzverfassung der UdSSR. Jena: Gustav Fischer, 1930. 356 s.
36. Доклад Уполнаркомфина тов. А. Новицкого на 3-й сессии ВУЦИКа 7-го созыва // Финансовый бюллетень. 1923. № 5–6. С. 25–36.
37. Документи про бюджетні права СРСР і союзних республік, порядок робіт по складанню щомісячних бюджетних планів, затвердження контрольних сум для обчислення державних прибутків і витрат по держбюджету СРСР на 1924–1925 рр. (постанови, циркуляри, протоколи, доповіді, доповідні записки, листування, таблиці) // ЦДАВО України. Ф. 3 («Постійне представництво УРСР при уряді СРСР»). Оп. 1. Спр. 1802. 131 арк.
38. Документи про врегулювання порядку проходження законодавчих актів РСФРР через законодавчі органи УСРР, взаємовідносини між центральними органами, наркоматами, кооперативними організаціями та установами РСФРР і УСРР (проекти, постанови, протоколи, витяги з протоколів, накази, проекти положень, звіт, доповідні записки, висновок, листування) // ЦДАВО України. Ф. 3 («Постійне представництво УРСР при уряді СРСР»). Оп. 1. Спр. 101. 179 арк.
39. Документи про встановлення єдиного оперативного продовольчого плану для РСФРР і УСРР, порядок взаємовідносин між Наркомпродом РСФРР, УСРР, ліквідацію продовольчої заборгованості Наркомпроду УСРР, включення в план використання продовольчих ресурсів на 1922/1923 рр. фонду натуральних дотацій, організацію товариства Хліботоргу на Україні (проекти постанов, протоколи, листування, таблиці) // ЦДАВО України. Ф. 3 («Постійне представництво УРСР при уряді СРСР»). Оп. 1. Спр. 100. 109 арк.
40. Документи про питому вагу України в загальнонародному господарстві СРСР, потребу в коштах для його розвитку (резолуції, доповідні записки, висновки) // ЦДАВО України. Ф. 3 («Постійне представництво УРСР при уряді СРСР»). Оп. 1. Спр. 117. 164 арк.

41. Доповідна записка (автор не вказаний) В.І. Леніну, Політбюро ЦК РКП(б) про збір хліба на Україні. Довідки (автор не вказаний) про заготівлю продуктів, постачанні України та іншим питанням // ЦДАГО України. Ф. 1 (Центральний Комітет Комуністичної партії України»). Оп. 20. Спр. 981. 26 арк.
42. Доповідь Голови РНК УСРР Чубаря В.Я. на засіданні другої сесії ЦВК СРСР // ЦДАВО України («Рада Народних Комісарів УРСР»). Ф. 2. Оп. 5. Спр. 223а. 79 арк.
43. Единый государственный бюджет Союза Советских Социалистических Республик на 1925/26 бюджетный год (октябрь 1925 г.–сентябрь 1926 г.). М.: Фин. изд-во, 1926. 267 с.
44. Экономические отношения советской России с ведущими союзными республиками. 1917–1922. Документы и материалы. М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1996. 384 с.
45. Качинський В. Зернове господарство України // Хозяйство Украины. 1929. № 3. С. 30–44.
46. Кондуфор Ю.Ю. Робітничі продовольчі загони на Україні в 1919 р. Х.: Видавництво Харківського університету, 1953. 101 с.
47. Коммунистическая партия – вдохновитель и организатор объединительного движения украинского народа за образование СССР: сборник документов и материалов. К.: Политиздат Украины, 1972. 680 с.
48. Кононенко К.С. Україна і Росія. Соціально-економічні підстави української національної ідеї 1917–1960. Мюнхен, 1965. 431с.
49. Копії циркулярних листів ЦК КП(б)У і Центрального Революційного комітету Донецького басейну. Копії протоколів, резолюцій, доповідей партійних конференцій, зборів, з'їздів Рад, мітингів Харківської губернії. Копії довідок, зведень, телеграм про економічне і політичне становище в Україні, надання допомоги голодному Петрограду і про отримання з РСФРР і Білорусько-Литовської Радянських республік промислових товарів, сільськогосподарського інвентаря, запасних частин // ЦДАГО України. Ф. 57 («Документи періоду підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни в Україні»). Оп. 2. Спр. 271. 89 арк.

50. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Часть I. 1898–1925. М.: Государственное издательство политической литературы, 1953. 952 с.
51. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Часть II. 1925–1953. М.: Государственное издательство политической литературы, 1953. 1204 с.
52. Кульчицький С.В. Невідомі сторінки голоду 1921–1923 рр. в Україні. К., 1993. 70 с.
53. Купчик О.Р. Організаційно-правові засади функціонування Народного комісаріату закордонних справ УСРР (1919–1923 рр.) // Часопис Київського університету права: Український науково-теоретичний часопис. 2010/2. С. 30–34.
54. Купчик О.Р. Організаційно-правові засади функціонування органів зовнішньої політики в УСРР (1922–1924 рр.) // Вісник Академії адвокатури України: право, наука, практика. Київ, 2011. Число 1(20). С. 168–174.
55. Купчик О.Р. Організаційно-правові засади функціонування Управління Уповноваженого НКЗТ РСФРР при РНК УСРР (1919–1922) // Наукові записки НаУКМА. Історичні науки. Випуск 117. Київ, 2011. С. 20–23.
56. Купчик О. Торгівельна дипломатія радянської України (1920–1923 рр.): головні дійові особи // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. № 2(115). 2013. С. 28–31.
57. Ленин В.И. Неизвестные документы. 1891–1922 гг. М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1999. 607 с.
58. Ленін В.І. Збори активу Московської організації РКП(б) // Повне зібрання творів. Том 42. Листопад 1920 – березень 1921 рр. К.: Видавництво політичної літератури, 1974. С. 52–75.
59. Ленин В.И. Пять лет российской революции и перспективы мировой революции (Доклад на IV конгрессе Коминтерна 13 ноября) // Полное собрание сочинений. Март 1922 г. – март 1923 г. М.: Издательство политической литературы, 1970. Т. 45. С. 278–294.
60. Ленін В. І. про Україну. У двох частинах. Частина II. 1917–1922. К.: Видавництво політичної літератури, 1977. 760 с.

61. Листування з наркоматами РСФРР і УСРР по питанню встановлення торгівлі з іноземними державами // ЦДАВО України. Ф. 2 («Рада Народних Комісарів УРСР»). Оп. 1. Спр. 296. 54 арк.
62. Листування з наркоматами фінансів РСФРР і УРСР про об'єднання банківської справи УРСР і РРФСР, відпуск коштів для виплати зарплатні співробітникам установ УРСР // ЦДАВО України. Ф. 2 («Рада Народних Комісарів УРСР»). Оп. 1. Спр. 408. 89 арк.
63. Листування з Наркоматом фінансів РСФРР і УСРР про скликання Всеросійського з'їзду завідуючих фінансовими відділами виконкомів, випуск грошових знаків, складання кошторисів та інших питань // ЦДАВО України. Ф. 2 («Рада Народних Комісарів УРСР»). Оп. 1. Спр. 409. 48 арк.
64. Листування з РНК СРСР, Наркомфіном СРСР, РНК УСРР про збільшення субвенційного фонду України на 1924/1925 р. для субвенування по місцевому бюджету робітників освіти, сільського господарства і охорони здоров'я // ЦДАВОУ. Ф. 3 («Постійне представництво УРСР при уряді СРСР»). Оп. 1. Спр. 2123. 32 арк.
65. Маймин А.Б. Капитальные вложения в местные бюджеты // Плановое хозяйство. 1927. Май. С. 247–262.
66. Малик Я. Тоталітарний напрям продовольчої політики більшовиків у 1919–1920 рр. в Україні // Ефективність державного управління: збірник наукових праць. 2013. Вип. 37. С. 87–94.
67. Мальців П. Україна в державному бюджеті Росії. Лубни: Український агроном, 1917. 32 с.
68. Manning A. Ukraine under the Soviets. New York, 1953. 176 p.
69. Марков А. К вопросу о составлении Украинского бюджета на 1922–1923 гг. // Финансовый вестник. 1922. №1–2. С. 7–10.
70. Материалы для определения роли Украины в общегосударственном бюджете Союза ССР в 1913, 1922/23, 1923/24 гг. Х.: Издание Укргосплана, 1985. 81 с.
71. Матеріали з реорганізації апарату управління Уповноваженого Народного комісаріату зовнішньої торгівлі СРСР при Раднаркомі УРСР (положення, виписки з

- протоколів, штатні розписи, відомості) // ЦДАВО України. Ф. 1 («Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет»). Оп. 2. Спр. 3691. 10 арк.
72. Матеріали до звіту про роботу Постійного представництва УСРР при уряді СРСР і представництв наркоматів УСРР при ньому // ЦДАВОУ. Ф. 3 («Постійне представництво УСРР при уряді СРСР»). Оп. 1. Спр. 1709. 80 арк.
73. Матеріали про діяльність Уповноваженого Наркомфіну РСФРР при РНК УСРР (постанови, інструкції, доповіді, програми та ін.) // ЦДАВО України. Ф. 2 («Рада Народних Комісарів УСРР»). Оп. 1. Спр. 566. 119 арк.
74. Матеріали про діяльність особливої комісії по боротьбі з наслідками недороду при Раднаркомі УСРР (протоколи, доповідні записки, висновки, листування) // ЦДАВО України. Ф. 2 («Рада Народних Комісарів УСРР»). Оп. 4. Спр. 328. 245 арк.
75. Матеріали про організацію і діяльність Управління Уповноваженого Наркомфіну РСФРР при Раднаркомі УСРР та його юридичного відділу (протоколи, нариси, звіти, таблиці, заяви) // ЦДАВО України. Ф. 30 («Народний комісаріат фінансів УСРР»). Оп. 1. Спр. 388. 83 арк.
76. Матеріали про організацію товарообміну між УСРР і РСФРР та іноземними державами (угоди, протоколи, доповідні записки, статті та ін.) // ЦДАВО України. Ф. 2 («Рада Народних Комісарів УСРР»). Оп. 2. Спр. 36. 108 арк.
77. Матеріали про організацію торгівельних представництв за кордоном і укладення торгівельних договорів; про діяльність російських і українських емігрантів за кордоном. Положення про Повноважене представництво УСРР при уряді РСФРР // ЦДАВО України. Ф. Р-4 («Народний комісаріат закордонних справ УСРР»). Оп. 1. Спр. 15. 343 арк.
78. Общий свод единого государственного бюджета Союза Советских Социалистических Республик на 1924–1925 бюджетный год (октябрь 1924 – сентябрь 1925 г.). М., 1924. 40 с.
79. Объяснительная записка о розписи государственных доходов и расходов УССР на 1922 г. // Финансовый вестник. 1922. 1–15 августа. № 3–4. С. 20–27.

80. О бюджетных правах Союза ССР и входящих в его состав союзных республик: Постановления законодательных органов // Финансовый Бюллетень. 1924. № 3. С. 33–40.
81. О внесении поправок в действующие Временные Правила о составлении смет и росписи расходов от 21.VIII.1923 г. // Финансовый Бюллетень. 1924. № 16. С. 31.
82. О порядке применения по УССР распоряжений НКФ РСФСР // Финансовый Бюллетень. 1924. № 16. С. 42.
83. Пастернак, Евгений. Украина под большевиками, (1919–1939) : спроба історичної студії. Торонто : Євшан-зілля, 1979. 314 с.
84. Пиріг О.А. Місце грошової реформи 1922–1924 рр. у здійсненні нової економічної політики // Український історичний журнал. 2000. №3 (432). С. 92–102.
85. Положення, інструкції, протоколи та інші матеріали про союзне об'єднання радянських республік і об'єднання деяких наркоматів СРСР і УСРР // ЦДАВО України. Ф. Р-4 («Народний комісаріат закордонних справ УСРР»). Оп. 1. Спр. 56. 231 арк.
86. Положения о бюджетных правах Союза ССР и союзных республик. Постановления ЦИК и СНК СССР. 25 мая 1927 г. // Известия. 1927. 27 мая. С. 3–4.
87. Положение о Народном комиссариате внешней торговли // Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Союза Советских Социалистических Республик. 1923. № 23. Ст. 284.
88. Постанова ВУЦВК «Про фінансову політику» // Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. 1924. № 4–5. Арт. 33.
89. Постанова Народного комісаріату фінансів «Про обіг на території України розрахункових знаків РСФРР вартістю 1, 2, 3 карбованці» // Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. Ч. 35. 3–10 квітня 1919. С. 510–511.
90. Постанова Раднаркому УСРР про порядок фінансування закордонних представництв, правила до затвердження бюджету РСФРР та інших радянських соціалістичних республік. Протоколи міжвідомчих нарад при Уповнаркомфіні

- РСФРР на Україні // ЦДАВО України. Ф. 2 («Рада Народних Комісарів УРСР»). Оп. 2. Спр. 77. 62 арк.
91. Постанова РНК УСРР про участь Українського Представництва у діяльності вищих органів СРСР (ЦВК, РНК, РПО) в напрямі відстоювання суверенних прав УСРР та загальних господарських, фінансових і правових інтересів УСРР та матеріали до неї // ЦДАВОУ. Ф. 3 («Постійне представництво УРСР при уряді СРСР»). Оп. 1. Спр. 3615. 31 арк.
92. Постанова РНК «Про Уповноважених НКЗТ на Україні та його органи» // Вісті ВУЦВК. 1921. 26 серпня. С. 18–19.
93. Постановление Народного комиссариата финансов «Положение о взаимоотношениях уполномоченного Народного комиссариата финансов при СНК УССР с Народным комиссариатом финансов РСФСР» // Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства РСФСР, издаваемое Народным комиссариатом юстиции. 1922. 12 октября. № 58. Ст. 733.
94. Постановление ЦИК Союза ССР «О бюджетных правах Союза ССР и входящих в его состав союзных республик» // Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Союза ССР, издаваемое Управлением делами СНК СССР. 1924. № 19. Ст. 189.
95. Порш М. Україна в державному бюджеті Росії // Про фінансову науку. К.: Знання—то сила, 1909. С. 158–176.
96. Проект положения о бюджетных правах Союза Советских Социалистических Республик и входящих в его состав союзных республик / в ред. правительства УССР. Харьков, 1926. 25 с.
97. Протоколи засідання Президії Всеросійського Центрального виконавчого Комітету. Постанови Ради Праці й Оборони (РПО). Положення про народні комісаріати юстиції, шляхів сполучення, продовольства РСФРР // ЦДАГО України. Ф. 1 («Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет»). Оп. 20. Спр. 609. 153 арк.
98. Протоколи Центральної штатної комісії Управління уповноваженого Наркомату праці РСФРР при Раднаркомі УСРР, комісії по реорганізації місцевих радянських

- органів і матеріали до них // ЦДАВО України. Ф. 5 («Народний комісаріат внутрішніх справ УРСР»). Оп. 1. Спр. 850. 157 арк.
99. Протоколи №102–120; 1-34 а, 35–48 засідань Політбюро ЦК КП(б) України // ЦДАГО України. Ф. 1 («Центральний Комітет Комуністичної партії України»). Оп. 6. Спр. 40. 169 арк.
100. Протоколы съездов и конференций Всесоюзной Коммунистической партии (большевиков). Девятый съезд РКП(б). Май-апрель 1920 г. М.: Партийное издательство, 1934. 612 с.
101. Работы Харьковского губернского съезда Совета рабочих и крестьянских депутатов от 16 февраля 1919 г. Х.: Центропечать, 1919. 212 с.
102. Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919–1920) : зб. док. і матер. К. : Вид-во АН УСРР, 1957. 1084 с.
103. Раевский А.А. Госбюджет Украины в 1924/25 году // Финансовый Бюллетень. 1924. № 41. С. 10–12.
104. Резолюции IV сессии ВУЦВК VII созыва // Коммунист. 1923. 6 ноября. С. 6–44.
105. Резолюція РНК РСФРР про припинення дії на території України статуту про гербовий збір. Листування РНК СРСР з Наркомфіном УСРР про податкові питання // ЦДАВО України. Ф. 3 («Постійне представництво УРСР при уряді СРСР»). Оп. 1. Спр. 15. 83 арк.
106. Рік боротьби з голодом. Звіт Центрального комітету допомоги голодуючим IV з'їзду Рад робітничих депутатів. Харків, 1922. 47 с.
107. Річицький А. До проблеми ліквідації пережитків колоніальності та націоналізму (відповідь М. Волобуєву) // Більшовик України. 1928. № 2. С. 73–94.
108. Річицький А. До проблеми ліквідації пережитків колоніальності та націоналізму (відповідь М. Волобуєву) // Більшовик України. 1928. № 3. С. 64–85.
109. Річицький А. Національна програма українського соціально-фашизму // Більшовик України. 1930. № 5–6. С. 30–42.

110. Річний орієнтовний бюджет РРСФСР на 1922/1923 рр. Копія. Гектограф // ЦДАВО України. Ф. 1 («Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет»). Оп. 2. Спр. 975. 18 арк.
111. Советско-германские отношения от переговоров в Брест-Литовске до подписания Рапалльского договора: Сб. докум. Т.2 (1919–1922 гг.). М.: Политиздат, 1971. 566 с.
112. Скрипник М. «Про справу Султан-Галієва». Промова на нараді відповідальних працівників національних республік і областей при ЦК РКП у Москві 9–12 квітня 1923 р. // Скрипник М. Статті і промови. Т. I. Ч. 2. Харків, 1931. С. 234–248.
113. Сокирська В.В. «Хлібна політика» радянської влади у 20-х рр. ХХ ст. // Український селянин: Збірник наукових праць. 2014. Вип. 14. С. 235–237.
114. Соколов М. Украина в государственном бюджете России // Украинский Вестник. 1906. №2. С. 97–103.
115. Соловей Д. Голгота України. Частина I. Московсько-большевицький окупаційний терор в УРСР між Першою і Другою світовою війною. Вінніпег: Український голос, 1953. 288 с.
116. Соловей Д.Ф. Україна в системі советського колоніалізму. Мюнхен: Інститут для вивчення СРСР, 1959. 199 с.
117. Съезды Советов Советских Социалистических Республик: сборник документов (1917–1922 гг.). Том I. М.: Государственное издательство юридической литературы, 1959. 465 с.
118. Съезды Советов Советских Социалистических Республик : сборник документов (1917–1922 гг.). Том II. М.: Государственное издательство юридической литературы, 1960. 617 с.
119. Съезды Советов Советских Социалистических Республик: сборник документов 1922–1936 гг. М.: Гос. узд-во юрид. лит., 1960. Т. 3. 399 с.
120. Телеграма (телеграфний бланк) Голови Ради Народних Комісарів РСФРР В.І. Леніна і секретаря ЦК РКП(б) В.М. Молотова про вивезення хліба на бази РСФРР, призначення відповідальних за продзаготівлю на Україні. Телеграми, листи ЦК РКП(б), ЦК КП(б)У. губкомів партії, Народного комісаріату продовольства УСРР

- про заготівлю продовольства і хліба, посилення продроботи на місцях та інших питаннях. Копія доповідної записки Народного комісаріату продовольства УСРР в Українську Економічну Раду про розгляд кошторису по продподатку // ЦДАГО України. Ф. 1 («Центральний Комітет Комуністичної партії України»). Оп. 20. Спр. 397. 118 арк.
121. Троцкий Л. Инструкция агитаторам-коммунистам на Украине // Праці Українського Наукового Інституту. Варшава, 1932. С.149–151.
122. Финансовые вопросы на 8-ом Всеукраинском съезде Советов. Доклад тов. Кузнецова // Финансовый Бюллетень. 1924. № 12. С. 11–23.
123. Чеберяко О.В. Бюджетна комісія при ВУЦВК (1922–1929 рр.) // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Серія «Історичні науки». Випуск 6. 2013. С. 420–426.
124. Чеберяко О.В. Бюджетна система в УРСР 1920-х рр.: організаційно-правові та соціально-економічні основи функціонування: Монографія. К.: НІЛАН-ЛТД, 2012. 438 с.
125. Чеберяко О.В. Діяльність Бюджетної комісії при ВУЦВК (1922–1929 рр.) // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Історія». 2011. №108. С. 44–51.
126. Чеберяко О.В. Особливості формування державного бюджету УСРР 1922/23 рр. // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. 2011. Вип. 50 (№ 8). С. 127–133.
127. Чеберяко О.В. Становлення і розвиток бюджетної системи СРСР у 1923–1929 рр. // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. 2012. С. 350–362.
128. Чеберяко О.В. Створення політично-правових основ формування союзного і республіканського бюджетів у 1920-х роках // Гілея: науковий вісник: збірник наукових праць. 2011. Вип. 51 (№ 9). С. 64–75.
129. Чернов А. Итоги и перспективы внешней торговли Украины // Хозяйство Украины. 1926. № 8–9. С. 18–34.
130. Цимбал В.О. Організація та правові засади діяльності Управління уповноваженого НКФ РСФРР при РНК УСРР (1919–1923 рр.) // Науковий часопис

НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 18: Економіка і право. 2011. Вип. 16. С. 147–153.

131. Циркуляри Наркомфіну СРСР про реорганізацію центральних і місцевих органів союзних республік // ЦДАВО України. Ф. 30 («Народний комісаріат фінансів України»). Оп. 1. Спр. 1766. 290 арк.
132. Циркуляри Наркомфіну СРСР наркомфінам союзних республік // ЦДАВО України. Ф. 30 («Народний комісаріат фінансів України»). Оп. 1. Спр. 1768. 69 арк.
133. Шлихтер А. Борьба за хлеб на Украине в 1919 году // Літопис революції. 1928. № 2 (29). С. 96–135.
134. Шлихтер А. Город и деревня в продовольственном вопросе. Х.: Всеукраиниздат, 1920. 68 с.
135. Шліхтер О.Г. Продовольча справа за років громадянської війни. Х.: Пролетар, 1932. 118 с.
136. Яснопольский Н.П. О географическом распределении государственных расходов России. К.: Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1890. 584 с.

РОЗДІЛ 5

ФОРМУВАННЯ ЄДИНОГО НАРОДНОГОСПОДАРСЬКОГО КОМПЛЕКСУ: ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА

5.1. Теоретичні дискусії 1920-х рр.

На фоні збереження і в той же час початку розпаду традиційних зв'язків метрополії з колоніями в означений період відбувалося встановлення нових, «пролетарських» принципів економічної політики радянської влади. Вона упродовж 1917–1920 рр. характеризувалась зміною характеру власності на засоби виробництва, тенденцією до згортання товарно-грошових відносин, пануванням розподілу над виробництвом, приматом ідеології над економікою. Панувала утопічна соціалістична ідеологія та зміна характеру економічних відносин, надія на близькість світової революції та переформатування міжнаціональних відносин, доводились переваги інтернаціонального над національним, здійснювалася мілітаризація. На території союзних республік поширювалися розверстки на продовольство і сировину, трудові, гужові та інші повинності тощо.

По суті, здійснення принципів економічної політики стосовно радянських республік на основі договорів 1919–1920 рр. було нічим іншим, як продовженням імперської політики, але вже в більш жорсткій формі і до того ж на утопічній основі відносно національних республік. Більшовицькі настанови в економічній площині мали політичний підхід. Питання господарської політики в Україні трактувалися у тісному зв'язку з завданнями радянської влади. Закріплення пролетарської диктатури в Україні було можливим лише за допомогою радянської Росії і РКП(б). Загалом, перспективи Росії бачилися лише в тісному економічному і політичному союзі з Україною.

Не маючи, поки-що, можливості впливати на політичні процеси в Україні у 1919 р., більшовицьке керівництво основний акцент робило на економічні відносини. Про це свідчать міркування Е. Квірінга у лютому 1919 р.: «...якщо в

даний час не стоїть гостро питання про формулювання наших політичних взаємовідносин з Російською Республікою, то життя нагайно висуває необхідність точно встановити і сформулювати взаємовідносини економічні. І тут з першого ж кроку життя змусило розірвати з «самостійністю» [37, с. 30].

VIII з'їзд РКП(б) підкреслював потребу централізму і максимального об'єднання господарської діяльності в одному загальнодержавному плані для побудови радянської економічної політики. Здійснювана більшовиками політика воєнного комунізму, ігнорування національних запитів українського народу викликали обурення серед широких народних мас. У середовищі КП(б)У завжди були елементи, які прагнули надати радянській владі в Україні національного характеру, перетворити її в незалежну радянську республіку. Прибічники націонал-комунізму – національно орієнтованого напрямку в комуністичному русі, що виник на початку 1920-х рр. в Україні, вважали, що створення комуністичної економіки призведе до знищення як соціального, так і національного гноблення. На їх думку, комунізм потрібно було не уніфікувати за російським зразком, а пристосовувати до специфічних національних умов.

Українські націонал-комуністи висували вимоги створення незалежної української радянської республіки з окремою армією і під верховенством організаційно незалежної комуністичної партії. Ці ідеї поширювалися як серед укапістів та боротьбистів, так і серед частини більшовиків, найбільш відомими з яких були Г. Лапчинський, С. Мазлах, В. Шахрай. На початку 1919 р. С. Мазлах і В. Шахрай видали у Саратові працю «До хвили: що діється на Україні і з Україною» [51]. Ними була оформлена доктрина українського націонал-комунізму, що стала теоретичною основою усіх течій українського комунізму – боротьбистів, укапістів, федералістів у КП(б)У, а також персональних виступів О. Шумського, М. Хвильового, М. Скрипника, М. Волобуєва та інших. Свої погляди на ситуацію в Україні автори звели до формули: 1) якщо Україна незалежна, то вона повинна мати свій уряд і свою партію; 2) або Україна – це південь Росії. У червні 1919 р. обидва автори були виключені з лав РКП(б), а їх книга стала доктриною націонал-соціалізму для

тих, хто намагався побудувати соціалізм з «людським обличчям» – поєднавши його з національно-державним відродженням України.

Якщо в національному питанні допускався деякий лібералізм, у політичному – зовні декларувалася самостійність, то в справах економічних більшовики намагалися закріпити централізацію. Україна була фактично і формально обмежена у праві прийняття власних рішень саме у господарській сфері. У резолюціях IV Всеукраїнського з'їзду рад про державні взаємини між УСРР і РСФРР легалізувалася повна господарська підпорядкованість України російським центральним органам: «IV Всеукраїнський з'їзд рад, стверджуючи умову між центральними виконавчими комітетами УСРР і РСФРР про об'єднання комісаріатів військового, фінансового, залізничного, народного господарства, пошти і телеграфів, праці – доручає наступному центральному виконавчому комітету провадити і надалі ту саму політику найщільнішого єднання» [57, с. 345].

Дискусії, що виникли у 1920-х рр. у політичній, економічній і культурній сферах, стали наслідком внутрішньопартійної боротьби за владу, що розгорілася серед більшовицької верхівки після смерті В. Леніна та політики коренізації. В Україні теж йшла боротьба всередині партії, але вона набрала національного виміру. Політика українізації породила тенденції націонал-комунізму. Характерною особливістю звинувачень у буржуазному націоналізмі в цей час була їх своєрідна персоніфікація. У період 1926–1928 рр. КП(б)У стала джерелом чотирьох великих ухилів: «шумськізму» і «скрипниківщини» в політиці, «хвильовізму» в літературі та «волобуєвщини» в науці, в яких викривалася невідповідність між теорією і практикою більшовиків. Філософсько-мистецька і політична доктрина української радянської самостійності потребувала економічної бази. Наївна віра у те, що в центрі, «нагорі» чогось не знають, була розвінчана листом Й. Сталіна «Товарищу Кагановичу и другим членам ЦК КП(б)У» у квітні 1926 р. У ньому «вождь» дав чітку санкцію на боротьбу з «національним ухилом» в Україні [76, с. 208].

Період 1920-х рр. в українській економічній науці характеризується народження нових історичних концепцій. Відсутність теоретичних праць, що

стосувалися б проблем дослідження та прогнозування радянської економіки загалом, особливо під кутом зору національної політики, спричиняла помилки в практичному господарському будівництві СРСР. Вирішенням цієї проблеми зайнялися представники української економічної думки того часу – співробітник Наркомфіну УСРР В. Доброгаєв та член колегії Голорвполітосвіти, молодий вчений-економіст М. Волобуєв.

Активізація економічної думки супроводжувалася критикою економічних програм і економічної політики партії, посилювалося ідеологічне протистояння в науці. Вивчення специфіки радянської фінансової системи, пов'язаної з особливостями соціально-економічної політики держави, проблем формування та розвитку фіскальної системи, структури бюджету різних рівнів – загальносоюзного, республіканського та місцевого, особливостей фінансування народного господарства – слугувало підґрунтям для порушення питання про фінансово-економічні взаємовідносини між Україною та Росією. Конструктивний і критичний аналіз фінансових джерел та організаційно-економічні механізми індустріалізації досліджував В. Акуленко [1; 2]. Вчений відкрито виступав проти експлуатації фінансових і природних ресурсів України в інтересах Союзу РСР.

Економіст-фінансист В. Доброгаєв виступав зі статтями на бюджетну тематику в українському журналі «Хозяйство Украины» [30–32]. Зокрема, у статті «Проблеми фінансового балансу України» [31] він довів негативний вплив на розвиток економіки України централізованої фінансової системи та перерозподілу через неї національного доходу на загальні потреби. За основу для свого аналізу вчений взяв фінансовий баланс України за період 1923/24–1926/27 бюджетних років і переконував, що значна частина прибутку України витрачалася поза її межами. Спираючись на дані Наркомфіну УСРР В. Доброгаєв стверджував, що протягом 1925–1927 рр. Москва не повернула Україні 20% її державних доходів [31, с. 23].

Більшість учених вивчали питання щодо територіального розподілу державних і місцевих доходів як окрему частину загального питання про межі

втручання державного апарату в умовах поширення державної економічної діяльності та державного регулювання цін. Наголошуючи на зростанні ролі держави як економічного суб'єкта, який, здійснюючи перерозподіл фінансових і матеріальних ресурсів, отримує можливість регулювати народногосподарський розвиток, економісти вказували на необхідність встановлення правильних фінансових взаємин між СРСР і союзними республіками. Зокрема, В. Доброгаєв пропонував розширити повноваження республіканських фінансових органів при дотриманні принципу бездефіцитності республіканських бюджетів [32, с. 6].

Слід підкреслити, що тематика переміщення національного доходу з України через централізовані фінансові механізми не була новою для української економічної думки. У свій час фундаментальна праця М. Яснопольського «О географическом распределении государственных доходов и расходов в России. Опыт финансово-статистического исследования», яка побачила світ у 90-х рр. XIX ст., показувала соціально-економічні наслідки імперської фіскальної політики в її територіальному розрізі [89]. У першому десятилітті XX ст. до питання співвідношення доходів, які забезпечували українські губернії, та видатків централізованого бюджету, що поверталися в Україну, зверталися М. Соколов [72], П. Стебницький [77], П. Мальців [52], М. Порш [55] та інші. На початку 1920-х р. питання про бюджетні права України були порушені на рівні партійно-радянського керівництва республіки. Зокрема, про надання визначених прибутків у розпорядження республік і гарантії дотримання їх бюджетних прав говорив М. Скрипник у 1923 р. на нараді відповідальних працівників республік за участі ЦК РКП(б) [68, с. 44].

Яскравою сторінкою в історії української економічної думки стала стаття М. Волобуєва «До проблеми української економіки», опублікована в 1928 р. на сторінках журналу «Більшовик України» [11–14]. Вона була надрукована у двох номерах журналу за рішенням Політбюро ЦК КП(б)У. Редакція у примітці позначила, що стаття дискусійна. До часу написання своїх статей у «Більшовику України» М. Волобуєв не був відомим широкому загалу. До цього

його ім'я не зустрічається ні в українській, ні в російській економічній пресі. Публікація такого змісту статті у центральному органі ЦК КП(б)У могла свідчити лише про те, що серед вищого партійного керівництва Української СРР були зацікавлені в оприлюдненні саме такої точки зору на економічні відносини між УСРР і РСФРР/СРСР.

Під час зустрічей і дискусій з працівниками російської Головполітосвіти з практичних питань, М. Волобуєв хворобливо сприймав спроби трактувати українську культуру, українські наркомати як провінційні та був переконаний у неможливості успішного розвитку українського культурного і господарського будівництва у співпраці з росіянами. Він був знайомий з О. Шумським, М. Хвильовим, М. Яловим та іншими колишніми членами партії «Боротьбистів», які у цей час увійшли до КП(б)У. Саме «боротьбистська» партія дала тодішній системі значні культурницькі сили. Цих людей серйозно хвилювала національна політика, розвиток української культури, процес «українізації» в цілому. Спілкування майбутнього «націонал-ухильника» з ними, ясна річ, впливало на формування його світогляду [85, с. 105]. Молодий економіст-дослідник М. Волобуєв, намагаючись здійснити теоретичний аналіз господарства СРСР, вбачав потребу в науковому обґрунтуванні практичних заходів як знарядді економічного прогнозу. Його гострополемічна стаття була нав'язана реаліями того часу. У ній дослідник порушив гострі економічні проблеми. Український економіст В. Голубничий писав про нього: «Не є М. Волобуєв безпрецедентний за своєю економічною концепцією. Фактично його історична заслуга полягає в тому, що він узагальнив та об'єднав різні факти в одну систему... У своїх статтях М. Волобуєв переказує, а потім філософськи об'єднує в нову доктрину факти, думки і тези, викладені у творах істориків української економіки М. Слабченка і О. Оглоблина та в написаннях своїх сучасників – економіста В. Доброгаєва та Г. Гринька» [23, с. 7–8].

1927 р. став періодом дискусій, що передували XV з'їзду ВКП(б). На ньому Й. Сталін одержав перемогу над прихильниками Л. Троцького і розпочав атаку проти «правого ухилу». Сталіністи взяли курс на індустріалізацію, на

форсування темпів розвитку економіки та здійснення колективізації. За цих умов від союзних республік вимагалось одне – неухильне виконання лінії центру. Не бралось до уваги, що в союзних республіках були політики, науковці, господарники, які добре розуміли реальний стан справ. За словами про рівність стояло споживацьке ставлення Кремля щодо України та інших регіонів СРСР. Виступ М. Волобуєва був свого роду оприлюдненим протестом проти цієї «генеральної лінії».

Економіст доводив, що царська Росія була колоніальною імперією, у якій Україна перебувала на правах колонії «європейського типу». Це проявлялося у відхиленні розвитку продуктивних сил на користь економіки метрополії. М. Волобуєв заперечував теорію єдності російської імперської економіки до жовтня 1917 р., вимагав розглядати Україну як історично сформований народногосподарський організм, що мав власний шлях розвитку. На його думку, господарство СРСР, яке перейшло йому у спадщину від царату, представляло собою складну єдність і до окремих частин цієї складної єдності слід підходити як до суцільних народногосподарських комплексів. Він виступив з обстоюванням цілісності українського національно-господарського терену, захистом господарської самостійності українських підприємств, не погоджувався з панівною роллю російської економіки, вимагав збереження за Україною та іншими республіками права дійсного контролю за діяльністю союзних органів. М. Волобуєвим були проаналізовані та оцінені існуючі з цього приводу в українській економічній літературі дані та фактично визнано колоніальний статус УСРР в СРСР.

Економічну самостійність України М. Волобуєв обґрунтовував тим, що вона була у складі колишньої Російської імперії колонією європейського типу, що означало її високий економічний рівень. Вона не була відсталою в порівнянні з метрополією, тому мусила увійти до світового соціалістичного господарства як самостійна господарська одиниця, а не як злита з Росією частина СРСР [12, с. 50].

Здійснюючи аналіз основних фаз розвитку колоніальної політики царизму

в Україні, М. Волобуєвим була спростована теза про єдність російської і української економік. Економіст повністю заперечував ставлення до українського народного господарства як до південного економічного району СРСР, засуджував ігнорування самостійного розвитку економіки України як частини світового економічного господарства. У вступній частині до своєї статті М. Волобуєв наполягав на використанні назви «Україна», оскільки вона була точнішою за назву «УСРР». Тим більше, що під час перепису 1926 р. 31 млн людей задекларували себе українцями. Це була друга після РСФРР за своїм людським і економічним потенціалом республіка Союзу РСР. Збереження України як єдиного народногосподарського комплексу на фоні зростання національної свідомості могли призвести в перспективі до її незалежності.

У Кремлі це чітко розуміли і вирішили протистояти зростанню національної свідомості. Тому й намагалися впроваджувати новий тип розподілу праці – ставили в залежність одну республіку від іншої, шляхом соціальної політики, включаючи Україну в нову систему розподілу праці. Це робилося шляхом відкриття в Росії таких видів виробництва, які потрібні були в Україні, але вона їх не мала. У такий спосіб створювалася система виробництва, за якої Росія від України не залежала ні в чому. Україна ж потрапляла у виробничу і економічну залежність від Росії з багатьох ключових позицій.

Деякі економісти того часу взагалі уникали вживання терміну «Україна». Замість того віддавали перевагу назвам «Південь», «Південний район», або часто, дотримуючись термінології Держплану СРСР – «Південний Захід», «Південний гірничопромисловий район», «Південь європейської Росії».

Як зазначав М. Волобуєв: «Зазвичай справа не в термінології, а в її методологічній основі. Коли говорять про українське народне господарство як про південний район СРСР, значить приймають за аксіому постулат абсолютної єдності нашого господарства і говорять про окремі його частини як про географічні райони» [12, с. 48]. Він аргументовано й переконливо доводив, що СРСР продовжував колонізаторську політику царизму щодо України. Обґрунтував свої пропозиції про надання українським економічним центрам права

й можливості здійснювати управління народним господарством, необхідність перегляду бюджетного законодавства, зменшення відрахувань з прибутків до всесоюзного бюджету України, формування загальноукраїнської системи регулювання припливу робочої сили з метою пропорційного розподілу місць на українських заводах між Україною і Росією. Усі ці пропозиції були спрямовані на подолання «спроби розірвати єдиний український національно-господарський терен», з економічної точки зору – на обґрунтування прозахідної орієнтації. М. Волобуєв також наголошував, що економічне питання є стрижнем національної проблеми: «Ліквідація «провінційного становища» нашої мови, нашої культури взагалі буде наслідком забезпечення Україні нестримного розвитку продуктивних сил, забезпечення їй становища оформленого й закінченого національно-господарського організму, остаточного відмовлення розглядати її як просту силу районів єдиної неподільної економіки» [12, с. 50].

На часі була і порушена М. Волобуєвим проблема методології та практики економічного районування. Він гостро розкритикував методологічні принципи економічного районування, запропоновані професором І. Александровим, що були використані при розробці Держпланом схеми економічного районування СРСР. Особливо різко критикував намагання Держплану поділити Україну на два економічні райони – Південний гірничопромисловий та Південно-Західний. Цим показав недосконалість «Схеми економічного районування СРСР». М. Волобуєв вважав Україну єдиною народногосподарською одиницею, вимагав відмовитися від сприйняття її як провінції Росії.

Плани індустріалізації потребували перегляду. Поставала необхідність відмовитися від тенденції розглядати російську економіку як панівну. Зокрема, М. Волобуєвим зверталася увага на доцільність планів будівництва нових заводів з огляду на високий темп аграрного перенаселення в СРСР. Ним пропонувалося встановити відповідну всеукраїнську систему регулювання напливу робочої сили з тим, щоб стежити за пропорційним розподілом місць на українських підприємствах між УСРР і РСФРР. Вважав також, що за Україною та іншими союзними республіками необхідно зберегти право контролю за

діяльністю союзних органів [12, с. 61–62].

Праця М. Волобуєва мала великий суспільний резонанс і була сприйнята неоднозначно. Для тоталітарного радянського режиму вона стала тією бомбою, яка раптово розірвалася і зруйнувала хибні більшовицькі концепції та стереотипи будівництва соціалістичної економіки в СРСР. Для української інтелігенції, яка справді вболівала за долю України і прагнула підняти її економічне і соціально-політичне становище в СРСР, виступ М. Волобуєва був моральною підтримкою, дороговказом, яку Україну треба будувати і як обстоювати її права та місце в СРСР. Фактично, дослідження М. Волобуєва стало науково-обґрунтованим обвинувальним актом українства проти московської колоніальної політики. Ця праця була переповнена фактами узурпаторської імперіалістичної політики спочатку царської, а потім радянської Росії.

Москву лякали загальнотеоретичні висновки М. Волобуєва, а ще більше її лякали його висновки практичні. Зважаючи на ситуацію, за якої ті висновки робилися, автор мав бути справжнім патріотом. Стаття М. Волобуєва викликала жваву дискусію в українському суспільстві, але її спрямованість йшла врозріз з настановами партії та уряду. Після публікації своєї статті М. Волобуєв та його однодумці отримали шквал критики з комуністичного олімпу про некомуністичний спосіб мислення. Їх звинуватили у пропаганді економічного націоналізму, пришили ярлик «волобуєвщини». Однак за цим усім ніяк не можна було приховати, що дослідник мав рацію. М. Волобуєв не відходив від комуністичних засад, він стверджував, що колись переможе всесвітня комуністична революція, буде створений всесвітній СРСР і в нього кожна нація увійде як рівна. Україна вже тоді мусила підготуватися до такого вступу. Для цього її економіка повинна була гармонійно розвиватися у природних національно-економічних межах. Позбавлення українського народу права керувати власною економікою, а тим паче експлуатація української економіки на шкоду українському народу – справа, ворожа комунізму [12, с. 63].

Заслуга М. Волобуєва полягала в тому, що він зумів узагальнити і об'єднати розрізнені факти в одну систему і викласти її в часі і місці, де вона

була найбільш необхідною. У своїх статтях молодий економіст доводив, що ситуація в українській економіці за радянської влади, як і за періоду царизму, не змінилася. Україна по-старому залишалася в економічній залежності від Росії, продовжував зберігатися її колоніальний статус. Для підтвердження цього факту М. Волобуєвим було проведено ретельне дослідження ситуації, що складалася в українській економіці. Він довів, що, нехтуючи потребами української периферії, союзний уряд і далі розбудовував важку промисловість в російському центрі. Засуджував тенденції РСФРР використовувати союзне економічне об'єднання СРСР на свою користь. Окрім того, вчений переконливо доводив, що економіка Союзу РСР складала не єдине і одноманітне ціле, а комплекс економічних компонентів, окремим з яких була і Україна. Кожен з цих компонентів міг не тільки самостійно функціонувати, а й безсумнівно міг бути частиною світового господарства, спираючись на власний потенціал, без посередництва російської економіки.

Виступ М. Волобуєва у центральному партійному друкованому органі викликав в офіційних колах України дискусію у формі статей, брошур та виступів на зборах. М. Волобуєва та його однодумців звинувачували в пропаганді економічного націоналізму. У В. Доброгаєва та М. Волобуєва було два головних типи опонентів: таких, що прямо заперечували його ідеї (Є. Гірчак і М. Скрипник), і тих, що критикували, але хиталися і самі (А. Річицький і Л. Перчик).

Для «обеззброєння» концепцій М. Волобуєва у цих же номерах «Більшовика України» було надруковано статтю-відповідь А. Річицького (справжнє прізвище Анатолій Пісоцький) «До проблеми ліквідації пережитків колоніальності та націоналізму (відповідь М. Волобуєву)», у якій зосереджувалася увага не на захисті інтересів центру, а на тезі про те, що без СРСР Україні було б ще гірше. Українське керівництво спрямувало обговорення статті в русло неприпустимості ігнорування економічних потреб України. М. Скрипник заявив, що той, «хто стоїть на становищі протилежних інтересів України та СРСР, той прихильник або російського, або українського

націоналізму» [68, с. 45]. Колишній лідер укапівців А. Річицький зайняв середину між позицією М. Волобуєва і позицією Гірчака-Скрипника. Він критикував теоретичні положення і практичні висновки, зроблені М. Волобуєвим, за ухил від лінії партії, вважає його прямою дорогою до «націоналізму і фашизму» [63, с. 65].

Трактування дореволюційної України як звичайної економічної колонії на той час цілком влаштовувало партійне керівництво. Адже в такому разі Україна, будучи до революції «однобоким додатком російської економіки», не могла претендувати на будь-яку економічну самостійність в Союзі РСР. Вину за невизнання України як окремої самостійної одиниці, ігнорування її назви, трактування УСРР як провінції, як Півдня СРСР А. Річицький покладав на шовіністично-російський елемент в союзному державному апараті, що був «... запозичений від царату і ледве помазаний радянським миром» [62, с. 75]. Критикуючи М. Волобуєва за його позицію, А. Річицький пропонував розглядати аргументи як окремі факти бюрократичних перекручувань, що суперечили політиці Комуністичної партії і вважав їх неправильними з погляду соціалістичного будівництва союзу національних республік [62, с. 77].

Проти позиції М. Волобуєва виступив не тільки А. Річицький. У журналі «Більшовик України» свої статті розмістили Є. Гірчак та М. Скрипник. Основою публікації М. Скрипника «З приводу економічної платформи націоналізму» був його виступ на кафедрі національного питання в Інституті марксизму [68]. У статті «Платформа українського націоналізму» Є. Гірчак звинувачував М. Волобуєва у більш прихильному ставленні до російського колоніалізму в українському питанні. «Він береться довести, що Україна за часів царату та імперіалізму зберегла свою економічну цілісність, а тепер, за часів пролетарської революції, вона її, економічну цілісність, втратила [21, с. 32].

Під тиском відкритого цькування у журналі «Більшовик України» у тому ж таки 1928 р. було розміщено покайного листа Михайла Волобуєва. У ньому автор змушений був заперечувати всі свої висновки про наявність експлуатації УСРР в Союзі РСР [13, с. 147]. Ревнителю інтернаціоналізму цього виявилось

замало. Від нього зажадали нових покаянь. Тому вже у 1930 р. з'явилася велика за обсягом стаття «Проти економічної платформи націоналізму (До критики «волобуєвщини»)), автором якої був сам М. Волобуєв [14].

Втрата України для Росії означала б радикальні зміни в розвитку промисловості останньої. Набуття Україною самостійності означало б для російської промисловості втрату паливної бази. Наслідком цього поставала необхідність переміщення головних центрів російської промисловості в райони добування вугілля і руди – на Урал і в Сибір, та посилення розвитку продуктивних сил тих регіонів, що вимагали колосальних матеріальних затрат.

Планування промисловості в СРСР почалося відразу ж у всесоюзному масштабі по окремих промислових галузях, не звертаючи особливої уваги на інтереси республік, у тому числі й України. Усі важливі господарські питання розв'язувалися також у всесоюзному масштабі, керуючись принципами авторитарного централізму. При цьому передбачалося, як основний напрямок радянської економічної політики – спрямувати реорганізацію радянської промисловості обличчям на Схід. Цьому принципу мали підпорядковуватися усі радянські республіки, в тому числі і Україна з своїм потужним промисловим потенціалом.

У своїй праці «Географічне розміщення російської промисловості» М. Вольф, колишній вихідець із дореволюційної наукової еліти і пристосованець до більшовицького режиму, заперечував навіть існування назви «Україна», замість якої використовував «Південь Росії». Він закликав до реорганізації географічного розміщення капіталовкладень, вважав за потрібне переорієнтувати їх на Схід і за уральські терени. Дослідник рекомендував освоювати, в першу чергу, російські етнографічні території і далі економічно культивувати великі східні простори Сибіру, де російський елемент мав перспективи з часом набути домінуючого становища [16].

Враховуючи той чинник, що праця М. Вольфа була логічним продовженням започаткованих ще російським царським урядом економічних планів, а сам доцент і керманічі російських економічних та планових установ

були вихованцями дореволюційних шкіл, стає зрозумілим, чому «східна концепція» знайшла серед них підтримку. Зміна назви держави з Російської імперії на Союз РСР не змінила суті політики Росії щодо України, а проростання російських імперських амбіцій у роботу радянських господарських органів визначали їх ставлення до останньої.

Українські радянські економісти не погоджувалися з таким станом речей, створюючи спротив централізаторській політиці, яка наступала на інтереси України. Вони використовували всі доступні їм на той час методи для протидії надмірній економічній і господарській централізації, де українські національні інтереси перебували під загрозою або ігнорувалися центральними установами: урядові трибуни, до яких мали доступ, дискусії на крайових партійних з'їздах, конференціях, форумах профспілок, у пресі. Разом з українською національно-визвольною революцією, хоча й короткою, але важливою у вирішенні питань української самостійності, українська економічна думка також зробила важливий і великий крок вперед, ставши на власні самостійні позиції. Особлива заслуга в цьому плані належала Всеукраїнській Академії Наук, заснованій українською владою періоду Гетьманату. Вона продовжувала плідно працювати і в нових суспільно-політичних обставинах. Її Третій соціально-економічний відділ з 1919 р. заснував комісію на чолі з академіком Р. Орженицьким, яка займалася дослідженням бюджетних питань. Також був створений окремий інститут для вивчення економічної кон'юнктури та народного господарства України [9, с. 68].

У період непу робота ВУАН значно розширилася. У рамках Третього відділу розпочала свою роботу комісія під головуванням академіка К. Воблого. Вона займалася вивченням народного господарства України і українських економічних можливостей. Своїми завданнями комісія бачила дослідження продуктивних сил України, форм, можливостей та частки її участі у світовому господарстві, умов процесу та наслідків переходу республіки до нових аграрних відносин, перспективності планів економіки, а також займалася вивченням історії галузей господарства України [9, с. 70].

Велике значення для перспективного обґрунтування процесу розвитку

української економічної думки мали праці з історії народного господарства України. У 1920-х рр. в Київському інституті народного господарства функціонувала окрема кафедра історії народного господарства України, очолювана професором О. Оглобліним. У цей час з'явилися цінні історичні дослідження К. Воблого [10], М. Слабченка [71], О. Оглоблина [54], у яких вивчався процес економічного розвитку України, історія становлення її народногосподарського комплексу та доводилася самодостатність української економіки.

У рамках Третього відділу ВУАН ще була створена комісія з вивчення фінансової ситуації України, очолювана академіком Л. Яснопольським та діяв семінар з вивчення народного господарства України, яким керував академік К. Воблий. Дослідження членів Третього відділу ВУАН започаткували систематичну переоцінку існуючих позицій в російській економічній думці, де економічний комплекс України трактувався як «окраїна» Російської імперії і тим самим сприймалася як об'єкт для економічної експансії, яка повністю співпадала з політичними цілями більшовицького керівництва.

Така ініціатива українських учених, серед яких не було членів КП(б)У, не подобалася радянській владі. Здійснювалися заходи з насильного включення науково кваліфікованих кадрів, членів Компартії, до складу Третього відділу ВУАН для контролю за його роботою. Таке становище зберігалось до кінця 1920-х рр., поки радянський уряд не прибрав залишки автономії академії. У 1930-х рр. були фактично знищені всі самостійні прояви української науки, а саму Академію перетворено у філію Всесоюзної Академії Наук СРСР. Від тоді про якісь самостійні українські позиції, окремі від союзно-російських, говорити не доводиться.

У той час з'являлися й праці, що стосувалися не лише історичного розвитку народного господарства України, але й висвітлювали цілий ряд практичних питань у тогочасній економіці. Значну роботу в цьому плані здійснила і комісія у справах металургії, що входила до складу Держплану УСРР. У цьому секторі економіки постанови всесоюзних органів гостро суперечили життєвим інтересам України [56]. Висловлювалися побажання, щоб радянський уряд, на відміну від уряду царської Росії, дав можливість повного

промислового розвитку України, розбудови металургії та важкого машинобудування.

Однак спрямованість офіційної радянської економічної політики носила яскраво виражену східну орієнтацію. Спираючись на традицію царської російської економічної думки, всесоюзні органи зберігали тенденції до першочергової розбудови Уралу та інших промислових осередків східної частини РСФРР. Комісія, яка діяла при українському Держплані, не поділяла позицій всесоюзних органів, що стало приводом до розгортання на сторінках періодичних видань досить гострих дискусій. Крім того, представники Держплану опублікували декілька праць, присвячених цій проблематиці. Їх основним лейтмотивом було доведення незаперечного факту нераціональних витрат державних коштів при фінансуванні уральського металургійного комплексу та суперечності принципам всебічної індустріалізації країни. Натомість, Південний Схід України мав найбільші в Союзі компактно розташовані поклади високоякісної руди та величезним за своїми запасами місцем з виключно дешевою високоякісною залізною рудою і єдиними великими покладами марганцевої руди. У цьому плані важливим було і питання розташування металургійного виробництва до головних ринків споживання [28, с. 34]. Врахування цих аспектів у поєднанні з наявністю достатньої кваліфікованої робочої сили значно здешевлювало б продукцію металургійної галузі, що зайвий раз засвідчувало необхідність розбудови металургійної бази саме на південному сході України. Також в черговий раз доводило нерентабельність «східного напрямку» економічної політики Союзу.

Окремим питанням у роботі комісії постало становище українського машинобудування, яке перебувало в занедбаному стані. Колоніальна політика царизму не допускала розбудови цієї галузі української промисловості, не зважаючи на потужну гірничодобувну промисловість, що могла стати базою для розвитку машинобудування, яке становило 4,5 % від загальноімперського [33, с. 1089]. У провідних українських господарських колах у той час вважали, що зі зміною політичного режиму настав час змінити становище українського

машинобудування, яке було провідною галуззю важкої промисловості. На часі було розміщення центрів машинобудування і металообробки біля джерел сировини і палива, що створювало б можливості для зосередження в Донецькому басейні та на сусідніх з ним територіях великих підприємств, які наблизили б цей регіон до масового стандартного виробництва [65, с. 138]. У публікаціях того часу простежувалася полеміка з Кузнецьким і Уральським проектами розбудови промисловості. Переконливими були аргументи на користь розбудови машинобудівної промисловості саме на українській території.

Важливим у роботі комісії було і визначення стану сільськогосподарського машинобудування. Не дивлячись на обмежене державне фінансування, комісія відзначала, що ця галузь знаходилася в Україні порівняно в дещо кращому стані. Однак цілком природним серед компетентних кіл було побоювання, що інтенсивне будівництво в нижньоволзькому районі на російській етнографічній території однотипних з українськими підприємств, викличе значні скорочення у питанні фінансування реконструкції українського сільськогосподарського машинобудування. Крім того, в Україні, районі найбільшого попиту на сільськогосподарську техніку, передбачалися лише ремонтні роботи старих підприємств [48, с. 182].

Українськими фахівцями ці тенденції розцінювалися як шкідливі для розвитку народного господарства України. Вони своїм завданням вбачали з'ясувати тодішнє географічне розташування машинобудівної промисловості в СРСР і, вдаючись до економічних аргументів, змусити всесоюзні органи здійснити переоцінку накреслених ними планів.

У тій ситуації, яка складалася, українські господарські кола намагалися розбудувати і розширити промисловий потенціал України, яка ще до революції заявила про себе як про індустріальний центр колишньої Російської імперії. Всупереч цим українським домаганням офіційна радянська економічна політика залишалася на позиціях розбудови різних галузей промисловості на нових територіях, в обхід України, спеціально в східній частині Союзу РСР.

Дещо інший підхід застосовували радянські державні органи стосовно

розвитку легкої промисловості. Її виробництво концентрувалося переважно в центральному російському промисловому районі, звідкіля його продукція надходила і в Україну. Згідно з напрямками радянської економічної політики, легка промисловість і надалі продовжувала розбудовуватися в старих районах, а це означало, що союзні органи не дотримувалися заявлених раніше принципів. Як у розбудові важкої, так і легкої промисловості Союзу, перевага надавалася російській території та утримання в економічній залежності тих районів (у тому числі і України), які не мали розвинених таких промислових галузей.

Потреба розвитку легкої промисловості в Україні вимагала звернути увагу, в першу чергу, на найбільш відсталу галузь – текстильну промисловість. Плани українських чиновників розвивати текстильну промисловість на Правобережжі України піддав тоді жорсткій критиці Г. Кржижановський. Обурення викликала незрозумілість позиції представників Союзного Держплану. Замість позитивного вирішення питання, як це було у випадку з проектом Білорусії, підприємства якої також мали працювати на імпортованій сировині, чиновники Союзного Держплану відкрито не бажали розвитку української текстильної промисловості, воліючи із зрозумілих причин доставляти текстильні вироби в Україну з російських теренів. Хоча Україна розташована ближче, ніж інші райони Союзу, до місць постачання цієї сировини. Російський осередок текстильної промисловості також не мав своєї сировинної бази. Спочатку сировину довозили з-за кордону, а пізніше – з азійської частини СРСР.

Підтвердженням колоніальності економічної системи є промова Й. Сталіна, виголошена ним ще у 1922 р. На X Всеросійському з'їзді Рад він наголошував, що створення Союзу має забезпечити збереження історично сформованого розподілу праці між окремими районами і республіками, яке, мовляв, пов'язане з потребою відродження зруйнованого господарства і побудови соціалізму. «Історично сформований природній поділ виробництва, за якого Північ постачала Півдню і Сходу мануфактуру, а Південь і Схід постачали Півночі бавовну, паливо тощо, вимагав їх об'єднання, злиття в єдину господарську цілісність. Важливим чинником була і єдність головних засобів

сполучення по всій радянській федерації» [76, с. 139].

Розвиток легкої промисловості в Україні був би необхідним важелем у позитивному вирішенні питання аграрного перенаселення, з яким так старанно намагалося боротися в республіці московське партійне керівництво. Питання збуту продукції не стояло б в силу тих обставин, що Україна була одним з найбільш концентрованих ринків споживання виробів цієї галузі промисловості.

Не кращою була ситуація і з харчовим виробництвом. У той час, коли з усіх капітальних видатків на нове будівництво в харчовій промисловості СРСР припадало 45,7%: по РСФРР – 62,2 %, Північний Кавказ – 67,1 %, то по УСРР на нове будівництво припадало лише 22,0 % усіх капіталовкладень [12, с. 57]. Спостерігався нерівномірний розподіл вкладів у нове капітальне будівництво в цукровій промисловості. Для оновлення цієї галузі в УСРР виділялося 35,7 % не дивлячись на те, що в Україні концентрувалося 81,0 % всієї цукрової промисловості СРСР за загальною продукцією і 78 % за чисельністю робітників [49, с. 14].

Кремль робив усе для того, щоб зменшити залежність РСФРР від української цукрової промисловості. Панівною тенденцією першої п'ятирічки був розвиток цукрової промисловості в нових районах. Цим тенденціям також намагалися запобігати, хоч і безуспішно, українські господарські кола на сторінках друкованих видань. Їх рішуча позиція через висвітлення на сторінках «Українського економіста» ставала публічною, що, звичайно, не могло подобатися центру. Незабаром цей друкований орган Економічної Народи УСРР було закрито.

У плані розвитку промисловості 1926–1931 рр. яскраво виявилася тенденція Москви розбудовувати російську промисловість через затримку української. Українська важка промисловість навіть до кінця непу не спромоглася піднести свої виробничі фонди до довоєнного рівня, у той час, як Росія розбудовувала свою промисловість уже з перевищеним довоєнним розміром.

Полеміка між російськими і українськими чиновниками набула ще більшої гостроти після розпорядження ВРНГ СРСР від 21 лютого 1927 р. про заснування

Центрального інституту цукрової промисловості [49, с. 16]. Виступаючи проти цього проекту, українські економісти намагалися боронити господарські інтереси України та протестували проти нового географічного розміщення окремих промислових галузей. При перманентній фінансовій кризі націоналізованої цукрової промисловості, за наявності численних недіючих цукрових заводів та значному недовантаженні діючих, при невикористанні майже на половину давно випробуваних районів промислового буряківництва, фантастичні експерименти в цій галузі ставали вбивчими для українського цукроваріння.

Про ставлення до України, її природних ресурсів і людського потенціалу як до колонії свідчить і той факт, що і в царські, і в радянські часи, як всяка метрополія, Росія намагалася якомога більше взяти з залежної території, і як можна менше по собі залишити там. Це зайвий раз свідчить про невпевненість у тривалому збереженні статусу-кво на довго, в чому переконав історичний досвід. Ситуація, у якій опинилася з розпадом Союзу РСР українська промисловість, як легка, так і важка, найкраще характеризує колоніальний характер народного господарства України та штучні, диктовані політичними моментами і партійною номенклатурою, намагання радянської економічної політики тримати Україну в господарській залежності від російських осередків виробництва.

Тому у своїх наукових поглядах М. Волобуєв гостро відстоював ідею економічної незалежності України, стверджував, що Україна має власний шлях розвитку і вона мусить підготуватися до вступу у світове господарство у випадку перемоги світової революції як рівноправна частина цього світового комплексу. На думку українського економіста: «Членство України в СРСР коштує занадто дорого» [12, с. 47]. Аналіз статистичних даних дозволив молодому вченому висловити сміливе, як для того часу, припущення, що Україна віддає за межі своєї території значну частину прибутків, таким чином і надалі продовжує перебувати в колоніальній залежності від колишньої метрополії. Критикував і намагання Держплану СРСР нав'язати план поділу України на два окремі господарські райони, вважаючи, що «принципи народногосподарської єдності гостро суперечать такому розриву її терен» [12, с. 59].

За умов сталінської індустріалізації від регіонів потрібно було лише одне – неухильне виконання вказівок центру. Хоча все це прикривалося фразами про рівноправність республік та єдність радянської економіки. Виступ М. Волобуєва став критичним аналізом тодішньої ситуації, який, за допомогою наукових аргументів, доводив, що плани індустріалізації потребують перегляду і відкидав усталену традицію розглядати російську економіку як провідну.

Ще до впровадження так званих «сталінських п'ятирічок», були спроби складання кількарічних відомчих планів. Так, у 1924 р. був складений семирічний план розвитку українського сільського господарства, а у 1926 р. робилася спроба скласти 5-річний план розвитку промисловості у всесоюзному масштабі. З цього приводу М. Волобуєв зазначав: «Не враховувалися в достатній мірі історичні особливості українського народного господарства і, що найголовніше, своєрідні способи ліквідації спадщини колоніальної політики щодо України» [12, с. 48]. Однією з умов успішної ліквідації такої спадщини міг стати розвиток української обробної промисловості.

Загалом, колишня розбудова російської економіки коштом колоніального визиску «окраїн» мала й надалі існувати, як головна засада економічної політики Росії та збереження «єдиної і неподільної». «...Центральна Росія була б неспроможною зберегти свою військово-господарську могутність без всебічного співробітництва з республіками і, зокрема, без використання паливно-сировинних і продовольчих ресурсів «окраїн» [42, с. 145]. Держплану СРСР довелося відмовитися від плану поділу України за господарським принципом на два економічні райони, оскільки він отримав гостру критику з боку українського керівництва. Особливо негативно відгукувався щодо такого плану провідний радянський економіст, тодішній голова Держплану УСРР Г. Гринько [24, с. 180]. Перспективи України чиновник бачив не в поділі на економічні регіони, а саме у цілісному консолідованому розвитку республіки.

Бажання узалежнити економіку Росії від використання ресурсів окраїн

все чіткіше підкреслював В. Ленін у 1922 р., говорячи про Донбас: «Ви знаєте, що це центр, справжня основа всієї нашої економіки. Ні про яку відбудову великої промисловості в Росії, ні про яке справжнє будівництво соціалізму не може бути й мови, бо його не можна збудувати інакше, як через велику промисловість, якщо ми не відбудуємо Донбасу» [50, с. 251]. Відбудований Донбас мав бути поставлений на службу промисловості Росії.

Усе ж, така значна аналітична робота українських науковців у 1920-х рр. не пройшла марно. У той час були закладені тривкі підвалини для самостійної української економічної науки, визначено перспективи її розвитку, і, найголовніше, досліджено й популяризовано історію народного господарства України, переконливо і аргументовано нівельовано тезу про провінційність її економіки. Однак не всі українські дослідники стояли на захисті національних інтересів. Колишній укапіст А. Річицький на сторінках часопису «Більшовик України» доводив, що Україна є відсталим економічним районом і потребувала спеціальної економічної допомоги [62, с. 73]. Фактично подані А. Річицьким дані близькі до висновків М. Волобуєва, хоча показник експлуатації за більшовицьких часів менший як у М. Волобуєва, але він все ж таки став наявним фактом і виразником колоніального становища народного господарства України за часів радянської влади.

Попри все, якими б не були поодинокі погляди різних представників українських економічних установ, усі вони сходились в одному: українське народне господарство потрібно було розбудовувати як певну монолітну цілісність і тільки існувала різниця у підходах до виконання того завдання.

Тодішні погляди українських економістів можна умовно звести до наступного. Україна була природно багатим економічним районом з відповідним рівнем розвитку сільського господарства і важкої промисловості. Природні умови визначили напрямки промислового розвитку України. Деяка його однобічність була зумовлена колоніальним статусом дореволюційного періоду. Територія України створювала природну господарську цілісність, яка формувалася упродовж усього історичного розвитку її народного

господарства. Порушення тієї гармонійної цілісності негативно відбилося б на її інтересах. За українськими економічними центрами потрібно було забезпечувати права і можливості дійсного керівництва всім народногосподарським комплексом без винятку. За союзним Держпланом та іншими центрами повинні були зберігатися лише загальнодирективні функції, а українські господарські плани мали підлягати зміні лише в разі протиріччя цим планам [12, с. 62].

Індивідуалізація бюджетного законодавства мала запобігти значному вилученню прибутків за межі України і встановлення остаточної інстанції затвердження українського бюджету – ВУЦВК. Мав бути переглянутий план індустріалізації, відхилення тенденцій розгляду російської економіки, як пануючої та вивчення питання економічної доцільності будівництва нових заводів. Вбачали необхідність забезпечення за Україною та іншими союзними республіками права дійсного контролю за діяльністю союзних органів, в яких відчувався вплив старих великодержавних фахівців-економістів.

У першу чергу українські економісти, серед них і М. Волобуєв, підкреслювали самостійність української економіки, яка після революції перестала бути «додатком» до російської, а була рівноправною з її економікою. Українські вчені застерігали більшовицьку владу вів рецидивів національної ворожнечі, породжених уже не на мовно-культурному ґрунті, а на ґрунті економічному. «Будучи пов'язаними принципами комуністичного інтернаціоналізму і організаційно-партійною підлеглистю Кремлеві, українські комуністи не ставили питання українського суверенітету, але твердо стояли на позиціях самобутнього розвитку національного господарства» [42, с. 215].

Сміливі виступи окремих українських економістів викликали бурхливу реакцію. Означення «волобуєвщина» стало в радянській літературі складовою «націоналістичного» ухилу в українській економічній науці. Висловлені застереження про можливість розпалювання ворожнечі щодо Росії на господарському ґрунті відіграло ключову роль у поспішному розгромі українських сил. Так званім «шахтинським процесом», який фактично став

першим такого роду в СРСР, була розпочата ціла низка судових і позасудових розправ: спочатку над технічною інтелігенцією, а пізніше – над українськими комуністами.

Вище партійно-державне керівництво зустріло статтю М. Волобуєва як відверто націоналістичний виступ, оцінивши її як економічну платформу націоналізму. У своєму зв'язку із загальним націоналістичним ухилом шумськізму-хвильовізму, стаття М. Волобуєва оцінювалася як його «економічний варіант», як економічна платформа націоналізму [14, с. 54]. Під впливом партійної критики та тиску, український вчений змушений був відмовлятися від своїх оцінок становища української економіки.

Для української інтелігенції, яка справді вболівала за долю України і прагнула підняти її економічне і соціально-політичне становище в СРСР, виступ вченого був моральною підтримкою, прикладом послідовного відстоювання національних інтересів власного народу в процесі поглиблення економічної інтеграції. Оцінюючи вимоги М. Волобуєва з позиції сьогодення як не надто радикальні, варто мати на увазі, що в умовах утвердження тоталітаризму і формування централізованої командно-адміністративної системи економіки, вони були не лише сміливими, а й новаторськими з наукової точки зору. Варто підкреслити, що головними опонентами М. Волобуєва були не російські, а українські економісти. Хоча в їх критиці не можна побачити цілковитого заперечення поглядів М. Волобуєва в такому питанні як колоніальна структура економіки України [63, с. 65].

Ренесанс української економічної думки, який розпочався з відродженням намагань українських комуністів зберегти певну політичну окремішність від Москви після завершення воєнних дій і згортання політики воєнного комунізму, було придушено більшовицьким тоталітаризмом паралельно з придушенням ренесансу культурно-політичного. Проте провідні економісти тогочасної України встигли показати і довести питому спадкоємність політики фінансово-економічної експлуатації України як імперською Росією царською, так і імперською Росією більшовицькою.

Згодом усіх їх було або заарештовано до в'язниць, або знищено фізично. На довгий час ці імена було заплямовано або й зовсім стерто зі сторінок історії української радянської економічної науки [17, с. 43].

Отже, внаслідок політичної боротьби середини 1920-х рр. послабився контроль з боку партії, що дало змогу розвиватися різноманітним фракціям та ідеологічним течіям. Цей період відносного лібералізму та плюралізму, відкритого змагання протилежних ідей зрештою раптово закінчився. За іронією долі, практично усі заповзяті критики М. Волобуєва закінчили життя трагічно. А. Річицький і Є. Гірчак були репресованими. М. Скрипник був доведений своїми колегами по Політбюро до самогубства. Сам М. Волобуєв 7 грудня 1933 р. був заарештований за обвинуваченням в участі в «українській контрреволюційній організації, що прагнула до повалення Радянської влади збройним шляхом» [83, с. 125]. Рішенням суддівської трійки при Колегії ГПУ УСРР від 8 травня 1934 р. Волобуєв був засуджений до 5 років виправних таборів (вирок замінений на заслання до Казахстану).

Термін «волобуєвщина» став в радянській літературі тавром для звинувачень у націоналістичних ухилах стосовно діячів української економічної науки. З початком 1930-х рр. тисячі представників української інтелігенції, господарників, економістів-теоретиків та науковців було знищено. Решта були змушені підпорядкуватися безоглядним вимогам політичної системи. Пізніше говорити про якісь більш-менш самостійні позиції української економічної думки вже більше не доводиться.

Таким чином, 1920-ті роки стали періодом ренесансу української економічної думки. У цей період спостерігається певне розмежування українських і російських економічних позицій. При цьому українська економічна думка 1920-х рр., будучи скованою офіційними вимогами радянської марксистсько-ленінської доктрини, не могла себе повністю національно самовизначити. Фактично формальною причиною до тих українських виступів була боротьба проти «великодержавного» російського ухилу, про що тоді ще в Україні можна було досить вільно говорити.

5.2. Економічне районування України як засіб уніфікації «народногосподарського» простору

Оптимізація співвідношення економічного і адміністративно-територіального районування є одним із найважливіших чинників, що визначають ефективність системи управління. Ідеальним є варіант, за якого адміністративний устрій держави ґрунтується на історично сформованих територіальних соціально-економічних районах. Сучасна Україна переживає процес стрімких соціальних трансформацій, основною тенденцією яких є перехід від жорсткої уніфікації до децентралізації у системі управління. Ієрархічне господарська і політична вертикаль має поступитися горизонтальній системі зростання ролі регіонів у політико-економічних відносинах.

Прихід до влади більшовиків, які намагалися зберегти не лише політичну, а й економічну єдність новоутвореної імперії, і політика націоналізації засобів виробництва сформували передумови перетворення економіки країни в єдиний народногосподарський комплекс, що розвивається не за законами ринку, а на основі народногосподарських планів. У числі наукових основ розробки таких планів була і методологія економічного районування. Її ґрунт закладався ще до революції К. Арсенєвим, П. Семеновим-Тянь-Шанським, Д. Менделєєвим та іншими. У нових умовах районування, крім пасивного збору та аналізу економіко-географічних і статистичних народногосподарських даних, ставало тим інструментом, яким мали забезпечити загальний розвиток так званих територіально-виробничих комплексів, що охоплювали відразу кілька країв, областей і навіть союзних республік. У радянський час визначальним чинником ставали загальна спеціалізація промисловості окремих територій та існування виробничих зв'язків між підприємствами усередині економічних районів.

На II Всеросійському з'їзді рад народного господарства у грудні 1918 р. існуючий на той час адміністративний поділ Європейської Росії на губернії і повіти був визнаний застарілим і таким, що не відповідав організації соціалістичної економіки радянської держави. З'їзд запропонував ВРНГ

спільно з Народним комісаріатом внутрішніх справ і адміністративним відділом ВЦВК приступити до перегляду адміністративних кордонів з метою поступової заміни існуючого на той час адміністративного поділу новою системою поділу Радянської Росії на райони, засновані, головним чином, на економічних ознаках.

На розвиток цих завдань VII Всеросійський з'їзд Рад, що відбувся у грудні 1919 р., доручив ВЦВК практично розробити питання про новий адміністративно-господарський поділ РСФРР з метою впровадження економічного районного поділу країни. Формуванням комуністичної системи виробництва та розподілу передбачалася і докорінна модернізація продуктивних сил. Для визначення перспектив господарського розвитку країни на більш високій технічній базі за вказівкою В. Леніна Г. Кржижановському доручалося розробити на найближчі 10–20 років план електрифікації народного господарства [5, с. 187].

План ГОЕЛРО 1920 р. поклав початок практичній реалізації цієї ідеї і представляв собою спробу формування перспективного господарського плану на основі принципів енергетичного районування. Це надалі відіграло вирішальну роль в наступних заходах з економічного районування. Фактично передбачалася соціалістична перебудова народного господарства паралельно з вирішенням питань економічного районування. «При виробленні раціонального плану господарства для країни, – писав Г. Кржижановський, – належить розділити її на господарсько-самостійні одиниці – райони – і йти шляхом порівняння варіантів господарського плану, що вироблялися на ґрунті проведення в життя різних заходів, зокрема електрифікації» [8, с. 5]. Тому, у 1920-х рр., відповідно до сітки економічного районування Держплану РСФРР, була проведена реформа адміністративно-територіального поділу.

У зв'язку з тим, що VII Всеросійський з'їзд Рад доручив ВЦВК «практично розробити питання про новий адміністративно-територіальний поділ країни», на Держплан РСФРР покладалося завдання розробити методологію економічного районування. Для цього було здійснено ряд важливих наукових досліджень як

стосовно методу районування, так і з'ясування тих практичних можливостей і організаційних форм, які пов'язані були б і з раціональністю районування. Підготовка здійснювалася Державною загальноплановою комісією, що співпрацювала з Адміністративною комісією ВЦВК, Комісією з районування Наркомзему і ЦСУ. Під час розробки цього проекту враховувалась необхідність скорочення числа адміністративних одиниць. Результати були обговорені на спеціальній комісії ВЦВК і схвалені її Президією.

Перший етап радянського економічного районування припадає на 1920 – 1931 рр. У цей період відбувався революційний розвиток теорії і практики районування під дією невідомої реформи, розроблення і реалізації плану ГОЕЛРО, впровадження схеми поділу країни на економічні райони: у 1921 р. – вісім районів, потім вводилося планове районування у формі реалізації цільових комплексних програм.

Разючий приклад сваволі вищого партійного керівництва щодо України показала практика роботи комісії електрифікації Росії і створеного на її основі Держплану РСФРР. Згідно матеріалів Укрдержплану, відомий план ГОЕЛРО рахувався тільки з півднем Росії, конкретно з Донбасом. Інтереси інших частин України, особливо Правобережжя, у ньому не знайшли відображення. Зовсім не враховувалися інтереси України, як єдиного економічного та політичного організму [47, с. 117].

В основу районування закладався економічний принцип. Для району повинна бути виділена своєрідна, по можливості економічно завершена територія країни, яка завдяки природним особливостям, культурним досягненням і підготовленості населення до виробничої діяльності, була б однією із ланок загального ланцюга народного господарства. Цей принцип економічного завершення створив би можливість закінчити далі на добре підбраному комплексі місцевих ресурсів, капітальних цінностей, принесених з боку, нової техніки і загальнодержавного плану народного господарства розвиток району на базі найкращого використання усіх можливостей при найменших затратах. Це створювало б можливості для спеціалізації районів.

Проголошений радянською владою принцип самовизначення повинен був зберегтися. Економічне районування мало послужити основою для високого розвитку автономних національних об'єднань в господарському плані. Залучення до утворення економічних областей договірних республік мало здійснюватися на основі спеціальних угод.

Після розроблення методології районування і мережі районів, на вимогу В. Леніна проект Держплану заслуховувався 4 листопада 1921 р. в Раді праці й оборони. РПО звернулася до Президії ВЦВК з проханням створити комісію за участі представників ВЦВК, відомств і національних республік для опрацювання основних положень Держплану. 10 листопада 1921 р. Президією ВЦВК була створена комісія для розроблення проекту районування під головуванням М. Калініна [8, с. 6]. З діяльністю Державної комісії з електрифікації Росії і створення на її основі Держплану РСФРР пов'язаний повчальний приклад цілковитого ігнорування інтересів України як республіки.

Загальний проект і методологію реформи районування було доручено розробити групі вчених на чолі з І. Александровим. Видана ним у 1921 р. брошура «Экономическое районирование России» [3], пропонувала зміни в системі адміністративного поділу відповідно до виділених економічних районів і фактично стала офіційним проектом генерального плану перебудови країни.

Головною системоутворюючою ознакою, що використовувалася Держпланом в районуванні, було надання можливості адміністративним одиницям самоуправлятися економічно. Така можливість мала забезпечуватися наступними чинниками: наявністю єдиної мінерально-сировинної бази району; наявністю мережі залізниць і шосейних доріг; відносною економічною замкненістю економіки району; наявністю професійної підготовки робітників з урахуванням економічної спеціалізації області [45, с. 133].

У результаті розроблення проекту районування Держпланом були висунуті наступні положення: 1) райони повинні були культивувати у своїх межах переважно ті види виробництва, які могли б у них бути розвиненими з найменшими затратами з огляду як на природні, так і на спеціальні умови;

2) райони повинні представляти собою комбіновану систему господарства, побудовану на принципі їх максимальної спільної працездатності, тобто на принципі енергетичному; 3) принцип районування повинен був служити базою для найвищого розквіту в господарському і культурному відношенні всіх національностей і народів; 4) райони повинні бути зв'язані між собою за допомогою добре організованого транспорту [8, с. 6].

В основу нового районування закладався принцип поділу території на економічні райони, кожний із яких мав представляти собою економічно завершену територію. Завдяки поєднанню природних особливостей, культурних надбань минулого і населення, з його виробничими навичками, ця територія була б однією із ключових ланок загального ланцюга народного господарства. Передбачалося, що такий підхід встановить тісний зв'язок «між природними ресурсами, навичками населення, культурними цінностями, накопиченими попередньою історією, новою технікою, і дозволить отримати оптимальну економічну комбінацію, проводячи, з одного боку, доцільний розподіл праці між окремими областями, а з іншого – організуючи область у велику комбіновану господарську систему» [8, с. 103].

Поняття економічного району було одним з ключових у радянській районній школі економічної географії. Економічний район розуміли як комбіновану виробничу цілісну сукупність, що спиралася на «енергетичний принцип», з максимально завершеним, але не замкнутим господарством. Території адміністративних районів виділялися відповідно до завдань перспективного розвитку, райони в плановому порядку мали спеціалізуватися і пов'язуватися найбільш доцільним чином з усією системою народного господарства країни [36, с. 15].

Фактично економічний принцип мав стати основою нового адміністративно-територіального поділу за тричленною формулою: область-округ-район. Область розглядали як велику територіальну одиницю з закінченою системою виробничих елементів і з потужним виробничим центром загальнодержавного значення. Округ, що за розмірами території мав дорівнювати невеликій губернії, повинен

був стати територіальним господарським об'єднанням місцевого масштабу на чолі з виробничим центром другого порядку. Район перетворювався у дрібну одиницю радянського управління з місцевим господарським центром – торгівельно-промисловим поселенням.

Автори проекту при цьому намагалися розвантажити центральні державні органи від вирішення відносно дрібних питань і дати простір для розвитку самостійності регіонів при збереженні єдності господарської політики за центром. Мова йшла про створення адміністративно-господарського механізму, за яким право на ведення загальнодержавного господарства надавалося федерації, а розвиток місцевої самостійності і відповідно підйом господарської могутності цього району покладався на регіон.

До компетенції округів відносилася основна область місцевого господарського життя, у тому числі її муніципальне господарство, агрономічна допомога на місцях, дрібні меліоративні роботи, регулювання місцевої промисловості і торгівлі, управління, виділеними центральною владою у відання округу промисловими підприємствами, електростанціями...» [8, с. 106]. Округ повинен був мати свій бюджет, що формувався із місцевих податків і зборів, а також асигнувань центру.

Коло діяльності обласного керівництва розширювався за рахунок передання йому, в певних межах, прав центральних наркоматів. До сфери компетенції області повинні були увійти будівництво та управління шляхами сполучення місцевого значення, промисловими підприємствами, електростанціями, лісовими площами, наданими центральною владою у відання обласних органів, ведення меліоративних робіт обласного значення, закордонних товарообмін тощо. Обласний бюджет асигнувався із центру, відрахувань із прибутків округу та інших місцевих джерел.

До сфери компетенції федеральних органів повинні були увійти основні загальнодержавні питання: митна політика, фінансова система, магістральні шляхи сполучення, промислові підприємства загальнодержавного значення, володіння землею, регулювання зовнішньої торгівлі тощо.

На основі цих методологічних передумов І. Александровим був розроблений детальний проект економічного районування. На території Європейської частини Росії створювалися 12 економічних районів. Азійська частина Росії включала 9 економічних районів. Усього на території майбутнього СРСР мав бути 21 економічний район: Північно-Західний, Західний, Центрально-Промисловий, Вітлузько-В'ятський, Уральський, Південно-Західний, Центрально-Чорноземний, Середньо-Волзький, Південно-Східний, Південний гірничопромисловий, Кавказький, Західно-Сибірський, Кузнецько-Алтайський, Єнісейський, Ленсько-Ангарський, Якутський, Далекосхідний, Західно-Киргизький, Східно-Киргизький, Туркестанський [58, арк. 4–4 зв.]. Адміністративні межі областей і державні кордони республік належало змінити відповідно до економічного районування. Пропонувалася наступна структура: область – округа – волость.

Це був класичний приклад цілковитого ігнорування України як республіки. І. Александров у своїй схемі економічного районування замість України, як окремої республіки, виділяв Південно-Західний регіон разом з Кримом з центром у Києві і Південний з центром у Харкові. Фактично територія Україна мала бути поділена на дві частини, підпорядковані московським центральним органам. Від України відокремлювалися усі промислові райони – Харківщина, Донбас, Придніпров'я і чорноморські порти, бо у них, мовляв, не переважав український пролетаріат. Фактично це було відновлення концепції утворення Донецько-Криворізької, Одеської та інших радянських республік зразка 1918–1919 рр. У своєму виступі на засіданні президії Вищої ради народного господарства у жовтні 1921 р. І. Александров заявляв: «Наша позиція під час створення автономних областей на даний час спирається на зовсім інший принцип доцільного поділу держави: на основі раціонально-економічній, а не на пережитках втрачених суверенних прав» [87, с. 108–109]. Схема економічного районування СРСР І. Александрова була схвалена президією ВРНГ. Держплану РСФРР було запропоновано представити її для законодавчого затвердження на черговому Всеросійському з'їзді Рад. Вище

партійне керівництво на чолі з В. Леніним вважало, що проведення економічного районування обов'язково повинне бути пов'язане з великою попередньою пропагандою цієї ідеї і побудоване так, щоб воля до нього йшла переважно з місць.

У результаті роботи комісії були вироблені «Тези», які були в основному прийняті і затверджені Президією ВЦВК 13 квітня 1922 р. і стали ґрунтом для постановки питання про районування на XII з'їзді партії. Комісія з районування на чолі М. Калініним, взяла за основу проект Держплану і затвердила ключові принципи проведення цієї реформи. Комісією було вказано на те, що «район повинен будуватися на ряді ознак природно-історичних і економічних. При чому необхідно уникати механічного накладення на території цих ознак» [36, с. 15].

Для створення національних адміністративних одиниць допускалися значні відступи від кордонів економічних районів. Проголошений радянською владою принцип самовизначення повинен бути збереженим, і економічне районування повинне було служити базою для найвищого розквіту автономних національних об'єднань в господарському питанні. У зв'язку з цим передбачалося, що кордони автономій при входженні їх в економічну область не порушуються: дрібні входять як підрайони, великі, економічно цілісні утворюють самостійний район, а самі обширні утворюють в своєму складі декілька районів. Політичні права національних об'єднань, передбачені Конституцією і спеціальними декретами, не повинні були применшуватись [8 с. 306].

У питанні районування РСФРР був ряд моментів, що змушували досить критично поставитися до запропонованого плану в тій його частині, яка зачіпала проблему районування УСРР. Україна в її тодішніх межах була, як це стверджували спеціалісти, самостійним цілим, досить відмінним від решти європейської частини Росії як в географічному, так в етнографічному і економічному плані. Внаслідок цього мала цілковите право на самостійне державне ціле. Між тим, у запропонованих комісією тезах, не дивлячись на вказівки, що районуванням не зачіпаються права автономних національних об'єднань, ніде не згадується про взаємовідносини між державною владою договірних республік і проєктованими областями. Внаслідок цього

створювалося враження повної ліквідації незалежності України, як самостійного державного організму, оскільки області, згідно проекту, безпосередньо підпорядковувалися загальнофедеративній владі. Це було регулятором внутрішньої і зовнішньої політики федерації. Цілком природно, що в такому вигляді тези для УСРР абсолютно були не прийнятними і вимагали відхилені в самій категоричній формі.

Так само не прийнятним був і сам план розділення України на дві великі області, що охоплювали не лише Україну, а й увесь Крим, значну частину Донської губернії і частину Північного Кавказу. Такий поділ виглядав досить примітивним і, з одного боку, стирав кордони УСРР, перетворюючи її у звичайні дві області європейської частини Росії, з другої – не враховував особливостей Чорноморсько-Азовського узбережжя. Саме ця частина території України завжди була абсолютно відмінною від решти усієї території України і могла утворити одну або й дві самостійні області.

З наукової точки зору, сам принцип районування передбачав не механічний розподіл території і населення. Він мав орієнтуватися виключно на економічні особливості і тяжіння, враховувати географічні, ґрунтові, геологічні і етнографічні особливості, бути найбільш життєдайним і таким, що може створити цілком відповідні усім запитам і потребам, здібні до швидкого розвитку і процвітання, господарські райони.

Насправді, мала місце надмірна подрібненість адміністративно-територіальних одиниць базового рівня, яка зменшувала ефективність їх функціонування. Необхідність скорочення вкрай дрібних адміністративних одиниць і зменшення витрат на управління, а також неможливість із губерньського центру охопити величезні території Українських губерній, які іноді перевищують по території деякі європейські держави, диктувала необхідність збільшення кількості адміністративних одиниць відповідних тодішнім губерніям і ліквідацію проміжних адміністративних одиниць – повітів. Внаслідок цього, виходячи з рішення комісії ВУЦВК з економічного районування, найбільш доцільним було б прийняти запропоновані в тезах

схеми: державне ціле – область – округ – волость (краще – район) – комуна або сільське товариство. Вважали, що за такого поділі території України варто було б розділити на 3–4 області.

Тому комісія ВУЦВК домогалася повної самостійності районування України, обмежившись прийняттям в загальнофедеративному масштабі єдиного принципу поділу і схеми районування, яке мало здійснюватися суто в межах тодішньої території УСРР як єдиного господарського і державного організму, допускаючи лише вирівнювання, але не ліквідовуючи її кордонів з РСФРР. Мала бути витримана чітка структура взаємовідносин у форматі «український обласний центр – загальноукраїнський центр» і ні в якому разів не допускати підпорядкування і навіть відносин областей з федеральними центральними органами РСФРР. Усю територію планували розділити приблизно на 50 округів з середньою чисельністю населення в 500–600 тис осіб, допускаючи в окремих випадках незначні відхилення в той чи інший бік. Кожний округ розділити на 15–20 районів або волостей з населенням 20–30 тис осіб. Це скоротило б кількість адміністративних одиниць з двох з надлишком тисяч до 900–1000 і відповідно значно скоротило б витрати на утримання органів радянської влади, створило б можливість більш раціонального розподілу наявних спеціалістів [58, арк. 2–2 зв.].

Голова українського уряду Х. Раковський оскаржив економічний поділ України перед очільником РНК РСФРР В. Леніним, оскільки він порушував Союзний робітничо-селянський договір від 28 грудня 1920 р. Проходження проекту І. Александрова у законодавчих інстанціях було заблоковано і цим підтримано бажання українського керівництва зберегти УСРР як єдиний економічний район [46, с. 8]. Такий супротив планам Москви з боку уряду УСРР подівав на президію Держплану. Цілком очевидно, що Політбюро ЦК РКП(б) не побажало стати на сторону одного відомства – Держплану РСФРР або ЦК КП(б)У. Проте трактування цього питання в контексті союзного договору, який мав силу закону, справило належний ефект. Президія Держплану РСФРР відрядила професора І. Александрова влітку 1922 р. до

Харкова, де він висловив позицію Держплану, що останній не наполягатиме на поділі України [47, с. 118].

XII з'їзд РКП(б) у 1923 р. визначив районування як невідкладне завдання радянського будівництва. У той же час з'їзд обмежив реформу завданням «спрощення, здешевлення і наближення до мас радянського апарату» [26, с. 167]. У резолюції, прийнятій XII з'їздом РКП(б), підкреслювалася невідповідність адміністративного поділу республіки новим політичним і економічним потребам країни і необхідність проведення в життя нової системи адміністративно-господарського поділу. Проектом промислового районування Союзу Москва намагалася стерти кордони України у значенні народно-господарського організму і повернути структуру поділу території, що існувала за царату з поділом території України на 9 губерній, як складових адміністративних одиниць не окремої республіки, а колишньої Російської імперії. Тепер в основу районування клався не адміністративний поділ, а характер промислового розвитку. За цим принципом Україна мала бути поділена на дві смуги, які разом з межуючими подібними районами Росії повинні були створити окремі краї, як складові частини єдиної держави.

Визнавалася також необхідність доповнення, перевірки і змін на основі досвіду, плану економічного районування, розробленого Держпланом і адміністративною комісією Президії ВЦВК. На з'їзді було прийнято рішення, крім досвіду нового адміністративного поділу, що проводився в Україні, провести такий ще в двох районах (промислового і сільськогосподарському) з організацією в них обласних виконкомів, що і було потім здійснено на Уралі та Північному Кавказі.

Президія ВЦВК РСФРР і Президія ВЦВК СРСР утворили в травні-серпні 1923 р. спільну комісію з районування на чолі з Т. Сапроновим. За активної підтримки Держплану в центрах запланованих областей нею було створено оргбюро і планові комісії. Вони повинні були «зсередини» створюваного регіону розробити проекти його внутрішньої організації і визначити найбільш ефективні шляхи розвитку народного господарства.

Пізніше Держплан СРСР в основу економічного районування поклав принцип економічної закінченості району разом з певною спеціалізацією в загальносоюзному масштабі. Український Держплан мав відношення до радянського планового апарату і тим самим був посередником і відповідав за напрями економічної політики. Функції українського Держплану можна окреслити як діяльність дорадчого органу. Держплан СРСР проводив свою роботу у всесоюзному масштабі не зобов'язуючи себе консультаціями з республіканськими держпланами.

Та все ж, діяльність українського Держплану, як дорадчого органу республіканського значення, мала на увазі саме інтереси республіки, як певного окремого господарського цілого, і тому дуже відрізнялася від результатів всесоюзного планування. Інтереси окремих республік Держпланом СРСР підпорядковувалися інтересам Союзу, а точніше інтересам Росії, яка ті інтереси Союзу персоніфікувала. Всесоюзне планування керувалося у своїй роботі інтересами Союзу як цілого, а це означало, що проектування окремих промислових галузей чи комплексів промислових споруд здійснювалося цілком централізовано, а їх географічне розташування не завжди враховувало господарську специфіку району, де цей промисловий об'єкт проектувався. Таким чином, нерідко спостерігалася відсутність внутрішнього зв'язку між поодиноким виробництвом в даному районі, що не сприяло цілісному розвиткові господарства.

У ході дискусії 1920-х рр. озвучувалися ідеї збереження за союзним Держпланом та іншими центрами загальнофедеративних функцій. Українські господарські плани мали підлягати зміні лише в тому разі, якщо вони суперечили цим директивам. Загальносоюзні господарські плани мали підлягати попередньому розгляду на союзному з'їзді Держпланів і остаточному затвердженню двома палатами Центрального Виконавчого Комітету СРСР [85, с. 107].

Зв'язок проблеми економічного районування з адміністративними питаннями не означав, що в її суті лежить адміністративний поділ СРСР. Згідно позиції Держплану, в основу економічного районування покладений принцип

економічної закінченості району разом з певною спеціалізацією в загальносоюзному масштабі. Територія ні в якому разі не повинна була ділитися, а організовуватися. В основу районування повинно бути покладено економічний принцип. За район, вважали, слід виділяти своєрідну, по можливості закінчену територію країни, що, дякуючи комбінації природних особливостей, культурних надбань минулого часу й населення з його підготовкою для продуктивної діяльності, являв би собою ланку, що зв'язувала загальний ланцюг народного господарства [61, с. 11].

Суттєво зачіпав поняття національної економіки проект промислового районування, який створював сприятливе поле для втрати цілісності української промисловості. Фактично це можна розцінювати як намагання наступу на національне існування України. Такою економічною політикою, яка полягала в економічному об'єднанні, створенні єдиного управління залізницями, формуванням єдиної фінансової системи створювалися всі умови для позбавлення України економічної незалежності, з втратою якої втрачалася і незалежність національна. Москва започаткувала свідому акцію повернення для України її колоніального становища, а створення СРСР було першим кроком до того.

Цей проект зустрів з боку України рішучий спротив. Виразником настроїв українського керівництва фактично став М. Волобуєв, який у своїй одіозній статті вказував на той очевидний факт, що «...Україна не провінція Росії». Мав бути використаний підхід до аналізу господарства СРСР як до комплексу національних економік, а до кожної національної економіки як до певної цілісності [12, с. 47].

Економічний принцип районування мав служити матеріальному і духовному розвитку всіх націй і народностей відповідно до особливостей їх побуту, культури й економічного становища. Проголошений радянською владою принцип самоврядування потрібно було зберегти і економічне районування мало служити базою для розвитку національних об'єднань з господарського боку. Методологія районування передбачала кордони автономних республік та країв чи областей при входженні до складу

економічного району не повинні були порушуватися, «дрібні мали входити як підрайони, більші утворювати самостійні і найбільші утворюють в складі своєму кілька районів» [12, с. 48].

Поділу народного господарства за критерієм суцільності господарського організму республік тут немає. Фактично між економічним поділом і збереженням принципу національної єдності існували глибокі протиріччя. Досить гостро поєднання цих двох принципів увійшло в протиріччя на території УСРР. Республіка, за проектом Держплану, поділялася на два економічних райони, оскільки її територія була більшою за один край чи область. Такий поділ призвів би до порушення територіальної та народногосподарської єдності України. Українські економісти того часу вказували на ці протиріччя: «...Щодо українських районів тут, передусім, треба мати справи як з «величиною постійною» і в усякому разі такою, що не підлягає відсовуванню всередину України» [4, с. 25].

Українська СРР, вслід за РСФРР, була потужним членом радянської федерації і значення української економіки в загальносоюзній було надзвичайно важливим. Тому Україну її економісти вважали за народногосподарське ціле [11, с. 49]. Побоювання центрального союзного керівництва пояснювалося тим, що економічна єдність, при збереженні мовно-культурної та національної єдності, надавали б більше перспектив у боротьбі за звільнення цієї території від колоніальної експлуатації. Подальша перспектива вбачалася у можливості інтеграції такого національно-господарського комплексу, як Україна, у світову систему господарства, що не відповідало політиці більшовиків.

Здійснення ж проекту Держплану поділу української території на дві економічні зони створювало суттєві перешкоди національно-визвольному руху: це призвело б до розчленування України і включення до її однієї з економічних частин Кримської автономної республіки, що входила до складу РСФРР. Фахівці Держплану під час вироблення програми економічного районування СРСР не зважали на проголошену раніше національну політику партії і не

рахувалися з тим, що «Україна не провінція Росії» [12, с. 49]. Вони вважали СРСР за абсолютну й постійну єдність і не розуміли, що колишня єдність Російської імперії і єдність СРСР відрізнялися.

Насправді, постійні зміни територій і адміністративних ланок на місцях у поєднанні з бюрократичним насадженням національно-державних і національно-адміністративних одиниць приводили замість декларованого «спрощення» управлінської структури до її цілком нераціонального ускладнення. До 1924–1925 рр. рішення ЦК ВКП(б) вже призвели до розширення території України і Білорусії, національно-державного виокремлення республік в Середній Азії. Сама ж Росія все більше перетворювалася у бездонне джерело проведення політики піднесення національних районів. З точки зору інтересів центрального партійного апарату затягування реформи з районування було вигідним, оскільки, як влучно підмітив В. Молотов: «... районування найближчих районів дає по партійній лінії мінуси, тому, що нині ЦК безпосередньо управляє губкомами, а після повинен буде управляти через обласні центри, тобто з'являться нові інстанції» [36, с. 18].

Крім того, сама Комісія з районування перетворювалася у поле лобювання вузькогрупових інтересів. Найбільш одіозними лобістами виступали В. Молотов, Л. Каганович, К. Ворошилов. Часта зміна керівництва в Комісії (Т. Сапронов, С. Тер-Габріелян, А. Єнукідзе, Я. Полуян) перетворювала її в маловпливовий і недієздатний орган. При обстеженні діяльності Комісії Робітничо-селянською інспекцією було виявлено, що «... не дивлячись на систему персонального призначення в Комісію, головну роль намагався грати її секретаріат. Реального зв'язку з обласними Оргбюро з районування у Комісії не було». РКІ не приховувала свого подиву: «Така важлива реформа як районування, не має в центрі органу, здатного підготувати проведення в життя принципу децентралізації управління» [36, с.18].

Починаючи з 1925 р. боротьба з Москвою в економічній площині набула яскраво виражених рис суцільного національного фронту. «Боротьба велася за право України бути цілісним народногосподарським тереном, за комплексний

розвиток її економіки» [42, с. 197]. Це було в інтересах розвитку і української промисловості, і сільського господарства.

Здійснення непу вимагало дієвого перетворення усього державного устрою, але піти по шляху глибокої децентралізації і федералізації зовсім не входило в плани партійної верхівки. Промисловість, як і все народне господарство Радянського Союзу, спиралося в основному на вугільно-металургійну базу України, яка в той період була по суті єдиною вугільно-промисловою базою в СРСР. Тому від всебічного розвитку української вугільно-металургійної бази значною мірою залежали темпи індустріалізації усієї країни.

На початку 1926 р. Оргбюро ЦК, використавши звернення деяких губвиконкомів, наказало Президії ВЦВК припинити подальше проведення реформи. Комісія з районування, оргбюро і облплани не оформлених областей були скасовані. Вищий партапарат опинився нездатним піднятися до принципово іншої політики розвитку непу і демократизації політичної системи, розуміючи її небезпеку для своєї монопольної влади. Районування не встигло виявити своїх довготривалих переваг і не змогло набути закінченого вигляду.

Серед числа важливих завдань управління великими районами були: митна політика; грошовий обіг і державні кредити; управління магістральною мережею залізниць; морські перевезення і господарство великих портів; сітка електромереж і державних районних електростанцій; володіння надрами землі і видання ліцензій на їх розробку; розробка нормативних документів.

Українські економісти, зокрема М. Волобуєв, критикували план економічного районування, побудований на невизнанні територіальної та економічної єдності України. Союзні економічні органи розглядали підлеглі їм організації союзних республік як безпосередню частину свого, забуваючи, що ці організації були складовою частиною національно-господарського організму. Системність такого підходу давала підстави відстоювати зміни в господарській організації, де було б забезпечено більше права для господарських центрів України, для чого зокрема переглядався старий поділ промисловості на союзна і

республіканську. У 1920-х рр. спостерігалася тенденція зменшення виробництва в Україні предметів широкого вжитку. Це демонструвало відставання темпу зростання української обробної промисловості.

Варто підкреслити, що коштом розвитку саме легкої і харчової промисловості, які штучно затискувалися, сталося те, що Україна, не дивлячись на непомірно більшу руйнацію і подальший фінансовий визиск, все ж зуміла у перші роки непу дати більше зростання оптової промислової продукції, ніж в цілому по СРСР. У 1922/23 р. в порівнянні з попереднім, цей приріст продукції становив по СРСР 30,7 %, а по УСРР – 52 %; у 1923/24 р. відповідно 29,5 % і 52,5 %; у 1924/25 р. – 47,2 % – 66,3 % [53, с. 203]. Таким чином, навіть у тих найважчих умовах, продовжуючи, як і досі, значну частину свого натурального доходу відчужувати Москві, Україна виявляла свої більші промислові потенції, ніж Росія. Особливо яскраво це проявлялося на прикладі розвитку текстильної промисловості, в якій Росія уперто відстоювала увесь час свою монополію [42, с. 198].

Прискореними темпами здійснювався розвиток легкої та переробної промисловості, де Україна всіма засобами намагалася надолужити відставання, спричинене її колоніальним статусом. Збільшилася кількість сільськогосподарської сировини, яка раніше йшла на обробку в Росію, тепер перероблялася в Україні. Поряд зі зростанням головних галузей важкої промисловості, Україна в той же час відстоювала потребу розгортання виробництва продукції масового споживання, що могло виправити шкоду, завдану економіці України колоніальною політикою царського уряду.

Тенденції до обмеження Москвою промислового розвитку України проявилися і у ставленні до цукрової промисловості. Переважна більшість підприємств цієї галузі в Україні навіть в роки непу не працювали через брак коштів на їх відновлення. Надзвичайне здивування своєю безглуздістю викликав п'ятирічний план Цукротресту, за яким передбачалося побудувати 22 нові цукроварні, з яких на долю України припадало 41 %, хоча її продукція становила 82 % від загальносоюзної. Крім того, план передбачав ліквідувати

низку цукроварень в Україні, хоча вони не були такими збитковими, як цукроварні РСФРР. За тим же планом накреслювалося збільшення потужності цукроварень: по Україні на 26 %, по Курському району – 23 %, по Східному району РСФРР на 113 %. При чому, порівняно з 1913 р. потужність заводів УСРР зростала на 8,7 %, а по Курському району – на 17,7 %. Найбільший відсоток зростання припадав на Орловську, Тульську, Тамбовську губернії і Кубань. За планом продукція цукру по Україні збільшувалася на 67,5 %, а по РСФРР – на 109 %. Отже, план Цукротресту передбачав поступове пересування цукроварного виробництва до РСФРР [12, с. 53].

Такий підхід був економічно не вигідним та нерациональним. На один пуд підвищення виробництва цукру по УСРР припадало 6,9 коп, а по РСФРР – 7,53 коп. Крім того, вимоги ефективності цукропромисловості полягали в орієнтації на достатньо високу густоту населення, яким відповідала лише Україна. Недоцільним було і рішення побудувати Інститут цукрової промисловості у Москві, а не в Києві.

У питанні розвитку металургійної промисловості переваги надавалися Уралу та Кузнецькому басейну, що відсувало української металургійної промисловості на третє місце у Союзі. За п'ятирічним планом ВРНГ СРСР із загальної програми будівництва 26 нових заводів на долю України припадало лише 3 [12, с. 54].

Відповідно, у підсумку нового промислового будівництва частка України в металопромисловості Союзу знижувалася пропорційно до того, як частка Уралу зростала. В основі такого курсу лежало прагнення центральних союзних органів перенести центр засобів виробництва до РСФРР, яке здійснювалося у тому числі коштом та за рахунок природних багатств України. При чому, капітальні витрати на заводах України на третину, а почасти й половину були меншими, ніж на заводах Уралу й Кузнецького басейну. Та всупереч господарській доцільності, транспортному забезпеченню, компактному зосередженню рудних покладів та їх якості, нові заводи будувалися не в Україні.

Даремними були намагання України позиватися до господарської доцільності. Не вона ставала визначальним критерієм у практичному і раціональному підході до справи, а споконвічне прагнення Росії розбудувати

свою промисловість коштом «окраїн». За таких умов перевитрати на Уралі в порівнянні з Україною втрачали своє вирішальне значення, бо ту різницю компенсувала сама Україна шляхом неповного отримання нею власних промислових нагромаджень [42, с. 208].

У плані електрифікації Україна посідала місце абсолютно невідповідне її господарській ролі і потенціальним можливостям в загальносоюзному господарстві. Згідно «Матеріалів до п'ятирічного плану», у 1927 р. потужність українських електростанцій була в 12 разів меншою проти РСФРР і навіть в 2,5 рази меншою проти ЗСФРР, що не відповідало дійсній питомій вазі України у господарстві Союзу. Україна розглядалася Кремлем як територія переважно сільськогосподарська та прикордонна і не могла претендувати на форсування масштабного промислового будівництва [12, с. 58]. Фактично Москва створила умови, за яких коштом національного доходу України мало живитися господарство Російської Федерації. У результаті такої політики Україна фінансово обеззброювалася, а тим самим унеможлиблювалося і здійснення її планів промислового розвитку.

Мета радянського економічного районування полягала в намаганні поділити СРСР на великі територіальні частини, які спеціалізуються у всесоюзному поділі праці. Тому райони на території України були не внутрішньодержавними, а всесоюзними. Їх завдання полягало у виробництві продукції (часом у зосередженні певної технологічної стадії виробництва) для всього Союзу чи задоволенні його експортних інтересів. Економічні райони часом роз'єднували деякі республіки. Українська СРР – класичний тому приклад [82, с. 16].

Українські економісти не погоджувалися з заявленим станом речей. Ознайомившись з першим п'ятирічним проектом для планування народного господарства СРСР, представленому в праці Держплану СРСР «Перспективи развертывания народного хозяйства СССР на 1926/27 – 1930/31 гг.» навесні 1927 р., український Держплан підготував окрему резолюцію, де опротестував всесоюзні постанови, якими завдавалася шкода інтересам економіки України. Дискусія по перспективному плану народного господарства була представлена

на сторінках видання «Хозяйство Украины» [29, с. 127].

Українські економісти протестували проти союзного планування. Планування народного господарства мало відображати інтереси цілісності українського економічного організму та служити потребам власної української економіки. Всесоюзні планові органи ігнорували інтереси окремих республік, підпорядковуючи в такий спосіб економіку України потребам центру. «Союзний Держплан на першій стадії роботи по п'ятирічному плану не визначив і по суті кажучи – не намагався визначити характер свого співробітництва з місцями, що в певній мірі впливало з тієї установки на монопольність розв'язання завдання, яку взято було союзною комісією по перспективному плану при укладанні першого варіанту п'ятирічки» [7, с. 11].

Для розвитку окремих галузей економіки України, Держплан УСРР ініціював створення низки спеціалізованих комісій, завданням яких стояло вивчення питання розвитку окремих галузей промисловості, занедбаних або нерозвинених ще за часів існування Російської імперії.

Також Держплан УСРР мав протистояти намаганням всесоюзних органів влади перенести осередок важкої промисловості на Схід, який планувалося розбудувати за рахунок промисловості України. Фактично між всесоюзними і українськими органами влади назрівав конфлікт. Українські економісти обґрунтовано доводили, що Україна була потужним господарським районом з високорозвиненою промисловою базою і багатими природними ресурсами. Гірничопромисловий Південь України був єдиним господарським комплексом завершеного циклу. Поєднання видобування вугілля і руди з виробництвом заліза, машинобудуванням, хімічною і силікатною промисловістю, залізничним і водним транспортом створювали найважливіший в Союзі центр виробництва засобів виробництва.

За умови збереження наявного капіталу та нових капіталовкладень, Донбас на десятиліття був покликаний стати основним енергетичним центром, який забезпечував твердим мінеральне паливом майже всю європейську частину Союзу. Поєднання кам'яновугільних багатств з потужними запасами залізних і

марганцевих руд Криворізько-Нікопольського басейну за сприятливої кон'юнктури, зробили б Україну оптимальним районом європейської частини Союзу для розвитку чорної металургії, важкого машинобудування, транспорту, забезпечуючи одночасно можливість створення високотехнічних підприємств зі спеціалізованою масовою продукцією, яка наблизила б Південь України до найбільших європейських центрів важкої індустрії.

Отже, варварська експлуатація природних ресурсів України, особливо її Сходу, призвела до їх виснаження, а з розпадом СРСР і здобуттям Україною незалежності, поставила останню в енергетичну залежність від Російської Федерації. Українські політики, економісти намагалися протистояти механічним тенденціям союзних органів, які мали в проекті поділити Україну на два економічні райони. Такі плани суперечили принципу народногосподарської єдності України і наражалися на опір національно-політичного характеру.

5.3. Галузево-територіальний поділ промисловості на республіканську та союзну

Україна була одним із найбільш економічно розвинених районів Російської імперії. Напередодні Першої світової війни її промисловість давала більше 20 % всієї промислової продукції Росії. На українських шахтах видобувалося 71 % вугілля, підприємства давали 68 % чавуну, 58 % сталі, 80 % цукру тощо. Однак промисловість була розміщена досить нерівномірно. В основному вона була зосереджена на Донбасі, Криворіжжі, Придніпров'ї та Лівобережжі [78, с. 7]. Тут концентрувалися і основні робітничі кадри, переважна більшість яких за національним складом були росіяни.

Після встановлення більшовиками своєї влади в Україні у 1919 р., ними були здійснені кроки з об'єднання промисловості. Головним чином під об'єднання потрапила важка та оборонна промисловість. РСФРР взяла на себе безпосереднє управління окремими галузями українського промислового виробництва, передавши їх під юрисдикцію Вищої ради народного господарства РСФРР. В

окремих республіках існували також ради народного господарства, які працювали відповідно під керівництвом ВРНГ РСФРР. Їх функції виконували уповноважені ВРНГ РСФРР при уряді республік. На території республік діяли главки ВРНГ РСФРР, зокрема Главцукор, Главвугілля тощо.

На VIII Всеросійському з'їзді рад, що відбувся у грудні 1920 р. в Москві, була приділена значна увага розвитку кам'яновугільної промисловості і важкої індустрії. З'їзд пропонував ВРНГ прийняти всі міри для збільшення у 1921 р. видобутку вугілля і металу в Донецькому районі. Ставилося завдання, щоб цей показник був не меншим, ніж 600 млн пудів вугілля і 25 млн пудів чавуну [78, с. 154]. Серед заходів, які потрібно було здійснити для розвитку виробничої діяльності у вказаних районах, з'їзд пропонував Президії ВЦВК, РНК і РПО вирішити питання про новий територіальний розподіл районів у вказаних місцевостях, з урахуванням інтересів гірничої і металургійної промисловості. Централізація управління призводила до неминучої централізації виробництва, постачання і розподілу. Згорання торгівлі вело до тотальної і повсюдної її заміни державною централізованою системою заготівель і розподілу продуктів харчування та товарів промислового виробництва.

У більшовицьких колах з'явилося навіть обґрунтування такої ситуації: централізована соціалістична економіка відрізняється від капіталістичної тим, що в першій складність представляють проблеми раціонального постачання виробника і споживача, а в другій – збут виробничої продукції. Звідси робився висновок про централізацію розподілу як планового господарювання. Таким чином виникала необхідність у потужному і єдиному органі, який володів би монополією на основну масу продукції, що вироблялася в Україні. Саме цей орган і повинен був замінити собою ринок. У відповідності з цією теорією розподіл продуктів і матеріалів по республіках (особливо по Україні, Туркестану) йшов виключно з центру. Комісія з використання при ВРНГ з грудня 1919 р. по червень 1921 р. займалась розподілом практично всіх продуктів і матеріалів в Україні, наприклад, від ниток, тканин, мила, одягу, паперу до рослинної олії, солі, цукру, патоки і жирів, які вироблялися головним

чином в Україні. Донецькому басейну відводилася особлива роль в економіці країни як провідному регіону існування важкої промисловості і джерела експортної сировини. Цим визначалася і особлива увага до постачання Донбасу робочою силою, а також усіма необхідними технічними засобами, одягом, взуттям, продуктами харчування. На засіданнях комісії з використання при ВРНГ за перше півріччя 1920 р. проблема забезпечення Донбасу була постійною темою обговорень.

Х з'їзд РКП(б), що відбувся у березні 1921 р., затвердив новий напрямок внутрішньої політики радянської держави. У процесі її реалізації суттєвих трансформацій мала зазнати її промисловість. Постановою РПО від 12 серпня 1921 р. та постановою РНК УСРР від 21 жовтня 1921 р. «Про основні положення про заходи з відновлення великої промисловості, підйому і розвитку виробництва» закладалася правова база подальшого їх розвитку [44, арк. 15]. Система управління націоналізованою промисловістю підлягала децентралізації. На великих підприємствах запроваджувалися методи ринкової економіки. Вони отримували права і обов'язки юридичних осіб і переходили на господарський розрахунок – забезпечували собі самоокупність, повертаючи витрати виробництва продажем продукції. У державній власності залишалися переважно великі підприємства. Дрібні заводи і фабрики передавалися в оренду. Замість главків створювалися трести, які діяли на основі господарського розрахунку і об'єднували підприємства за галузевими, територіальними або галузево-територіальними ознаками Їх учасники втрачали виробничу, комерційну, а часом і юридичну самостійність. Фабрики і заводи, що входили до трестів, не мали статусу юридичних осіб.

Перші трести з'явилися внаприкінці 1921 р. В Україні було утворено 19 трестів, які об'єднували однорідні або взаємопов'язані між собою підприємства з повною господарською і фінансовою незалежністю. Окремі з них сформували досить великі об'єднання, такі як «Донвугілля», «Південсталь», «Машинотрест», «Цукротрест» тощо. Майже відразу за трестами стали створюватися синдикати, які займалися закупівлею сировини,

плануванням торгівельних операцій і збуту однорідної продукції групи трестів. Ринок засобів виробництва сформувався під впливом діяльності синдикатів, влаштування ярмарків і заснування товарних бірж [46, с. 9].

У 1923 р. правова база трестованої промисловості була посилена новими нормативними актами. 2 липня 1923 р. ВУЦВК затвердив «Декрет про трести», продублювавши відповідний правовий документ РСФРР від 10 квітня 1923 р. 17 липня 1923 р. союзним Раднаркомом був виданий «Декрет про трести місцевого значення» [44, арк. 94]. Господарський розрахунок змінився комерційним, а засади самоокупності – отриманням прибутку. Уперше в законодавстві з'явилося точне формулювання тресту, як промислового підприємства, його майнової відповідальності, меж прав органів управління. Одночасно були встановлені правила формування, реєстрації, фінансування треста, визначалися права і обов'язки органів управління і ревізії, впроваджені амортизація і відрахування на резервний капітал і фонди, а також формувався порядок відрахування. Трест таким чином набував більш-менш чіткого організаційного і правового вигляду.

Планомірне зростання промисловості висунуло на порядок денний проблему створення окремого промислового бюджету і спеціального промислового фонду як для загальносоюзної, так і республіканської промисловості. Створення СРСР і його Конституція були нав'язані національним республікам. Це дало широкі можливості Москві передати ключові галузі промисловості цих же республік під керівництво Раднаркому СРСР. Декорумування справжніх намірів Кремля здійснювалося мотивуванням потреб створення союзно-республіканського управління промисловістю, доцільністю об'єднаного керівництва. Усе це мало забезпечити гармонізацію промислового життя частин Союзу. Цим самим «...почали поділяти не функції в управлінні промисловістю між союзними і республіканськими органами, а саму промисловість на так звану союзню і республіканську. Від України відбиралися не тільки права на розпорядження національно-державним майном, а й право власності на нього. Промисловість знову переставала бути українською, а ставала чужою,

розташованою на українському терені, як це було і раніше» [42, с. 210].

З утворенням СРСР було сформовано 72 трести загальносоюзного значення, що об'єднали 800 підприємств чисельністю 545 тис. робітників. тобто 14% усіх трестів, а це становило 25 % усіх підприємств і 65 % загального числа робітників [43, арк. 9]. Відбулося збільшення прав ВРНГ союзних республік стосовно підвідомчої їм промисловості, необхідність ув'язки функцій союзного Наркомату промисловості з республіканськими, як відносно загальносоюзної, так і республіканської промисловості. Постало питання про спільне управління союзними республіками тими трестами, підприємства яких були розташовані на їх території. Намітилася потреба в акумуляції державних капіталів у вигляді міжвідомчого тресту [35, с. 77]

Конституція 1924 р. створила умови для віднесення промисловості, особливо важливих стратегічних її галузей, до управління союзними наркоматами. Таким чином, республіканські наркомати промисловості, або Вищі ради народного господарства підпорядковувалися не стільки республіканському Раднаркому, скільки ВРНГ Союзу. Кремль намагався не лише позбавити республіки права управління своєю промисловістю і перебрати те право на себе. Просування ідеї створення союзно-республіканського управління промисловістю під час прийняття Конституції СРСР, доцільності об'єданого керівництва ставало лише декорацією, яка приховувала справжні наміри Москви.

У середині 1920-х рр. відбудовний процес підходив до завершення. Валова продукція державної промисловості ряду підприємств, підпорядкованих УРНГ, склала у 1924/25 господарському році – 54 %, а у 1925/26 р. – 91 %. За 1924/25 р. промисловість зросла на 68 %, а у 1925/26р. – на 74 %. Питома вага УСРР у загальносоюзній промисловості збільшилася з 14 % у 1921/22 р. до 20 % у 1925/26 р. Надзвичайно високі темпи промислового зростання пояснювалися введенням в експлуатацію раніше законсервованих підприємств. У 1925/26 р. 11 % усього обсягу капіталовкладень в українську промисловість уперше було спрямовано на новобудови [46, с. 11].

Показники зростання основного капіталу промисловості України та капітальних затрат свідчать про неухильне збільшення її продуктивних сил, про примноження питомої ваги промисловості республіки у виробничих потужностях Союзу. Згідно даних Представництва ВРНГ УСРР при президії ВРНГ СРСР, станом на 1 жовтня 1925 р. основний капітал промисловості України склав 24,3 % загальнопромислового капіталу СРСР, на 1 жовтня 1926 р. – 24,6 % і на 1 жовтня 1927 р. – 25,1 %. Капітальні затрати промисловості України в загальній сумі капітальних затрат Радянського Союзу в 1925/26 бюджетному році становили 26,4 %, а в 1926/27 – 28,9 % [46, с. 28].

Згідно даних українських центральних органів влади [59, с. 8], питома вага української промисловості досягла довоєнного рівня і становила 20,1 % промисловості СРСР. Із загальної суми затрат на капітальне будівництво промисловості Радянського Союзу за 1923/24 та наступні бюджетні роки включно в сумі більше 5 млрд крб. На українську промисловість за цей час припадало більше 1 млрд 50 млн крб. При значному зростанні питомої ваги галузей, що виробляють засоби виробництва в капітальних затратах: в 1923/24 р. капітальні затрати на галузі виробництва, що виробляють засоби виробництва, становили 76 % усіх капітальних затрат української промисловості, а в 1927/28 р. вони становили 82 %.

Цукрова промисловість СРСР перебувала на 3 місці у світовому цукровому виробництві (1 і 2 місце належали Німеччині та Чехо-Словаччині відповідно). У цукровій же промисловості Союзу Україна грала ключову роль. Саме завдяки розвитку української цукрової промисловості СРСР збільшив свої потужності у 20 разів. Продукція Донвугілля в 1925/26 р. склала 911 млн пуд у 1926/28 р. – 1 млрд 140 млн пудів, а в 1927/28 р. – близько 1,5 млрд пудів. Такими темпами було практично досягнуто довоєнного видобутку. У 1926/27 господарському році продукція Південнорудного тресту суттєво збільшилася порівняно з попереднім роком. На 46 % зросло виробництво залізної руди, на 13 % марганцевої руди, виплавлення чавуну склало 2 млрд 190 млн т, сталі – 2 млрд 20 млн т, прокату – 1 млрд 590 млн т. [59, с. 10]. Ставилося завдання

збільшення пропускної здатності залізниць України, особливо найбільш завантажених вузлів, пов'язаних з рухом хлібних перевезень і палива.

Державний бюджет України в 1925/26 р. становив 183 млн, у 1926/27 р. – 245 млн, а на 1927/28 бюджетний рік передбачався у розмірі 257 млн крб. За загального зростання державного бюджету спостерігався також ріст асигнувань на найбільш важливі галузі: зросли асигнування на промисловість на основні культурні потреби, на освіту та на охорону здоров'я. Промисловість України отримала з бюджету в 1924/25 р. 45 млн, у 1925/26 р. – більше 155 млн, а в 1926/27 р. – 176,6 млн крб. На освіту в 1924/25 р. було виділено біля 59 млн, у 1925/26 р. – 87 млн, у 1926/27 р. – 107 млн крб. У 1927/28 р. передбачалося виділити на освіту державним і місцевим бюджетам 137 млн крб. На охорону здоров'я було виділено: в 1924/25 р. – 22 млн крб, в 1925/26 р. – 32 млн крб, в 1926/27 р. – 40 млн крб, на 1927/28 р. передбачалося 47 млн крб. [44, арк. 67–82].

У середині 1920-х рр. на порядок денний було поставлене питання про розгортання мілітаризації країни у процесі здійснення генеральної лінії партії на індустріалізацію. Ймовірними противниками СРСР вважалися індустріально розвинені країни Західної Європи, що ставило високу планку вимог і до промисловості Союзу РСР. При обговоренні першого п'ятирічного плану на XV з'їзді ВКП(б) у грудні 1927 р. К. Ворошиловим фактично була сформована військова доктрина: «П'ятирічний план народного господарства повинен виходити з неминучості збройного нападу на СРСР і, отже, з необхідності, виходячи з матеріальних ресурсів, організації такої оборони Радянського Союзу, яка забезпечила б переможну відсіч об'єднаними силами наших вірогідних противників» [60, с. 886].

Виходячи із заявленої політики у промисловій сфері, планувалося таким чином побудувати цивільну промисловість і всі галузі народного господарства країни, щоб у разі необхідності вона могла швидко перейти на військові рейки. Цей принцип ставав основою індустріалізації країни і передбачав подвійну спеціалізацію підприємств на випадок війни. Навіть за таких підходів на території України існували всі сприятливі умови для розвитку оборонної промисловості.

Порайонне розміщення підприємств важкої індустрії подвійного призначення на XV з'їзді спеціально не обговорювалося, але у доповіді О. Рикова була висловлена думка про недоцільність розвитку підприємств ВПК в Україні внаслідок її близького географічного розташування до кордонів СРСР з не зовсім дружною Західною Європою. Акцент у цьому питанні робився на прискорений розвиток індустріальної бази Уралу.

Таблиця №11

Показники питомої ваги української трестованої промисловості у загальній промисловій продукції СРСР станом на 1924/25 господарський рік [59, с. 8]:

Продукція	СРСР	УСРР	% у загальносоюзній
Уся трестована промисловість	3 254,5	671,5	21
- мінеральне паливо	95,7	76,7	80
- металургія	144,9	59,7	41
- машинобудування	154,6	38,7	25
- харчове виробництво	882,6	350,5	40
- шкіряне (і хутряне) виробництво	140,2	24,6	18

Фактично відібравши в Україні її промисловість, Москва не звільнила її від обов'язків фінансувати наростання основних фондів тієї промисловості коштом українських накопичень, спрямовуючи на цю ціль основну суму асигнувань такого роду. За період 1925–1929 рр. головні фонди планової промисловості України зросли на 77 %, у тому числі промисловості союзної підлеглості на 87,8 %, республіканської – на 26,5 %...» [42, с. 211].

У складі СРСР Україна представляла різноманітний і багатий господарський комплекс, що відігравав велику роль в усіх областях загальносоюзного народного господарства. Практично всі галузі промисловості мали тут потужну базу з огляду на значні запаси місцевої сировини і були тісно пов'язаними одна з одною. Масовий і концентрований характер цих запасів і

висока їх якість забезпечували, крім того, великий масштаб місцевого промислового виробництва і його високу конкурентоспроможність.

Щоб здійснювати індустріалізацію з огляду на забезпечення інтересів воєнно-промислового комплексу Союзу РСР і галузей, що його обслуговували, всю радянську промисловість у питанні планування, фінансування і постачання було поділено на дві групи: групу «А», що спеціалізувалася на виробництві засобів виробництва, і групу «Б» – виробництво товарів широкого вжитку. До групи «А» належали галузі важкої промисловості, група «Б» складалася з галузей легкої та харчової промисловості. Відповідним було і фінансування: на розвиток важкої промисловості, яка мала пріоритет у забезпеченні військово-промислового комплексу виділялися значні фінансові ресурси, у тому числі і валютні. Підприємства, що належали до групи «Б», фінансувалися за залишковим принципом.

Питання господарських відносин викликали протиріччя між Москвою і Харковом. Україна об'єднувала на порівняно невеликій території досить значну промисловість. Донецький басейн міг вважатися разом з нафтовими районами азійської частини Союзу важливим промисловим центром. Його промисловість була об'єднана у великі трести, найважливішими з яких були вугільний трест («Донвугілля»), сталевий трест («Південсталь»), південний трест руди («ПРТ»), південний машинобудівний трест («ПМТ»), трест похідних продуктів вугілля («Хімвугілля») і трест сільськогосподарських машин («Сільмаштрест»). Ці трести об'єднували всю вугільну, залізну і марганцеву промисловість України, досить значну гірничу і машинобудівну індустрію та більше половини усієї хімічної промисловості Радянського Союзу. При такій питомій вазі української індустрії неминучими ставали протиріччя з Москвою за централістських тенденцій останньої.

У другій половині 1920-х рр. українська промисловість опинилася в особливо важкому становищі. Сталося це через недостатнє і несвоєчасне надання коштів із союзного фонду, обумовленому монополією зовнішньої торгівлі – недостатньому, неправильному і несвоєчасному постачанню

отриманими з-за кордону машинами та іншими необхідними предметами. Також велику негативну роль зіграло неналежним чином налагоджене співробітництвом з російськими радянськими установами, що знаходилися поза межами України, і займалися забезпеченням постачання української індустрії. Крім того, московські інстанції дозволяли собі тримати українські трести під постійним жорстким контролем та здійснювати пряме втручання у їх діяльність. Тому градус напруження у відносинах між Москвою і Харковом постійно зростав. Одним із прикладів може стати ревізія у травні 1926 р. місцевих трестів керівником ВРНГ СРСР Ф. Дзержинським, під час якої було здійснювалися арешти і звільнення [27, арк. 28].

Децентралізація в управлінні українською промисловістю створила б умови для використання прибутків її підприємств для власних потреб та сприяла б її високому рівню розвитку. Несправедливість ситуації щодо української промисловості полягала і в тому, що значна частина її прибутків відраховувалася до загальносоюзного фонду. При цьому об'єм імпорту для України обчислювався значно меншими сумами, ніж надавалося нею предметів експорту. Крім того, Україна сплачувала за значну частину імпорту, який був призначений не для неї.

Претензії з боку українських урядовців щодо несправедливого ставлення центральної влади до підтримки української промисловості мали зворотній ефект. У Москві були прийняті рішення здійснювати значні капіталовкладення у промисловість поза межами України. Велике незадоволення в Україні викликало те, що до списку 26 запланованих до капіталовкладень у 1925 р. союзних підприємств, потрапило лише 2 українських.

Не дивлячись на всі старання України, в Кремлі прийняли рішення про будівництво нового великого заводу сільськогосподарських машин у Ростові, тобто на території РСФРР, у безпосередньому сусідстві з Україною. У Харкові ж справедливо вважали, що було б доцільніше побудувати завод там, де не потрібно тривалого транспортування вугілля, металу, сталі, тобто в українському промисловому районі. Між Москвою і Харковом виникали серйозні протиріччя і

з питання використання південних портів – Новоросійська, Одеси та Миколаєва. У Кремлі більшу перевагу надавали розвитку Новоросійського порту, спрямовуючи туди переважну кількість вантажів. При цьому не враховувалася економічна доцільність та краща інфраструктура саме українських портів. Тим більше, центром неодноразово піднімалося питання про перенесення бази радянського торговельного флоту з Одеси до Новоросійська [27, арк. 42].

У грудні 1929 р. ЦК ВКП(б) ухвалив постанову «Про реорганізацію управління промисловістю», за якою головною ланкою управління ставало підприємство, а не трест. На підприємствах налагоджувалося госпрозрахункове господарювання, якого не було в часи непу. Трести перетворювалися з госпрозрахункових об'єднань в органи технічного управління. Того ступеня незалежності, яку мали трести непівської доби, підприємства не отримали. Однак трестівський госпрозрахунок охоплював в основному сферу управління, тоді як розрахунок підприємств – сферу виробництва [46, с. 16].

Велика промисловість України перейшла в розпорядження загальносоюзних наркоматів, наділених не меншими повноваженнями, ніж головні управління (главки) ВРНГ початку 1920-х рр. Сама ж Вища рада народного господарства та її українська філія перетворилися у січні 1932 р. в Народний комісаріат важкої промисловості. Підприємства харчової промисловості з 1930 р. підпорядковувалися Наркомату постачання. Підприємства легкої і лісової галузей промисловості були виділені в окремі наркомати [46, с. 17]. З того часу, як об'єкт промисловості ставав «союзним», а український уряд втрачав право управління цим об'єктом, порушувалося саме поняття цілісності української промисловості. Усі заперечення українського уряду проти такого становища не отримали позитивних рішень. Навпаки, процес вилучення українських промислових підприємств зі сфери управління республіки і відведення їх до «союзних» прискорився.

У порівнянні з іншими республіками Україна мала високий рівень промислового розвитку. Своєрідність становища в Україні на той час полягала в

тому, що тут основне місце в промисловості країни належало важкій індустрії, віднесений до розряду загальносоюзної, керівництво якою здійснювала ВРНГ СРСР. Як зазначав у своєму листі на ім'я Л. Кагановича О. Шумський у грудні 1929 р.: «Порівняно з високим рівнем промислового розвитку, база самостійної господарської діяльності республіканського уряду була досить вузькою» [27, арк. 98]. У цих умовах у питанні про господарські взаємовідносини союзних і республіканських органів природно важливого значення набували питання ролі українського уряду і його органів у плануванні та керівництві союзною промисловістю в Україні.

Отже, централізаторська політика кремлівського керівництва проявилася у 1920-х рр. і у формуванні господарських відносин між РСФРР/СРСР і УСРР. Намагання уніфікувати управління республіканськими підприємствами, що мали стратегічне значення та були бюджетонаповнюючими, давали додаткові можливості для Москви поставити Україну в економічну залежність від Росії. Важка промисловість УСРР була підпорядкована загальносоюзним наркоматам. З того часу, як об'єкт промисловості ставав «союзним», а український уряд втрачав право управління цим об'єктом, порушувалося саме поняття цілісності української промисловості. Усі заперечення українського керівництва проти такої політики центру були проігноровані. Індустріалізація стала основним економічним пріоритетом, а також системним уніфікатором ознак самостійного управління промисловістю.

Список використаних джерел до п'ятого розділу

1. Акуленко В. Положение Донбасса // Правда. 3 мая 1923. С. 2.
2. Акуленко В. Положение Донбасса // Труд. 3 мая 1923. С. 2–3.
3. Александров И.Г. Экономическое районирование России. М., 1921. 87 с.
4. Баранский Н.Н. Экономическая география СССР: обзор по областям Госплана. М.; Л.: Госиздательство, 1926. 117 с.
5. Большевистское руководство. Переписка. 1912–1927. Сборник документов.

- М.: РОССПЭН, 1996. 423 с.
6. Введенський В. Проблема п'ятирічного плану // *Хозяйство Украины*. 1928. № 3. С. 8–20.
 7. Введенский В. Основные народнохозяйственные задачи Украины в ближайшее пятилетие // *Хозяйство Украины*. 1927. № 6. С. 4–12.
 8. Вопросы экономического районирования СССР: сборник материалов и статей (1917–1929 гг.); под общ. ред. акад. Г.М. Кржижановского. М.: Государственное издательство политической литературы, 1957. 343 с.
 9. Винар Богдан. Економічний колоніалізм в Україні та інші праці. Нью-Йорк; Париж; Львів: 2005. 476 с.
 10. Воблий К.Г. Нариси з історії російсько-української цукрово-бурякової промисловості: в 3-х т. К.: Всеукраїнська Академія Наук, 1931. Т. 3. 420 с.
 11. Волобуєв М. До проблеми української економіки // *Більшовик України*. 1928. № 2. С. 46–73.
 12. Волобуєв М. До проблеми української економіки // *Більшовик України*. 1928. № 3. С. 42–64.
 13. Волобуєв М. Лист до журналу «Більшовик України» // *Більшовик України*. 1928. № 21–22. С. 147–148.
 14. Волобуєв М. Проти економічної платформи націоналізму (До критики «волобуєвщини») // *Більшовик України*. 1930. № 5–6. С. 54–69.
 15. Волобуєв М.С. // *Провідники духовності в Україні*. К., 2003. С. 380–381.
 16. Вольф М. Географическое размещение русской промышленности. М.: Госполитиздат, 1927.
 17. Гай-Нижник П. Від імперіялізму царського до імперіялізму радянського. Українські радянські економісти про фінансову експлуатацію України СРСР у другій половині 20-х років // *Розбудова держави*. 1997. №5. С.43–45.
 18. Гірчак А. До проблеми ліквідації пережитків «колоніальності та націоналізму»: відповідь Михайлу Волобуєву // *Більшовик України*. 1928. № 2. С. 73–93.
 19. Гірчак Є. До проблеми ліквідації пережитків «колоніальності та націоналізму»: відповідь Михайлу Волобуєву // *Більшовик України*. 1928. №3. С. 64–84.

- 20.Гірчак Є. До теоретичних засад українського націоналістичного ухилу // Більшовик України. 1930. № 5–6. С. 42–54.
- 21.Гірчак Є. Платформа українського націоналізму // Більшовик України. 1928. № 6. С. 29–44.
- 22.Гірчак Є. На два фронти в боротьбі проти націоналізму. Збірник статей за 1926 – 1931 рр. Харків: Партвидав «Пролетар», 1932. 349 с.
- 23.Голубничий В.М. М. Волобуєв, В. Доброгаєв та їх опоненти // Український збірник. 1956. Кн. 5. С. 6–14.
- 24.Гринько Г. Планові проблеми української економіки // Плановое хозяйство. 1926. №6. С. 179–195.
- 25.Гринько Г. Западный упор СССР // Хозяйство Украины. 1925. № 10. С. 2–16.
- 26.Двенадцатый съезд РКП(б). 17–25 апреля 1923 г. Стенографический отчет. М.: Издательство политической литературы, 1968. 921 с.
- 27.Діяльність Кагановича Л.М. в ЦК КП(б) України – документи з національного питання // РДАСПИ. Ф. 81 («Каганович Лазар Мойсейович»). Оп. 3. Спр. 130. 145 арк.
- 28.Дименштайн. Проблема районирования металлопромышленности в связи с условиями промышленного развития Украины и Союза. Выводы работы комиссии по металлу при Госплане УССР. Харків, 1927. С. 28–53.
- 29.Дискусія по перспективному плану народного хозяйства // Хозяйство Украины. 1927. №11–12. С. 125–144.
- 30.Доброгаєв В. Новый закон о бюджетных правах // Хозяйство Украины. 1926. Ч. 10. С. 33–42.
- 31.Доброгаєв В. Проблемы финансового баланса Украины // Хозяйство Украины. 1927. №2. С. 17–33.
- 32.Доброгаєв В. Финансовые взаимоотношения Союза и союзных республик // Хозяйство Украины. 1926. № 5–6. С. 4–42.
- 33.Енциклопедія українознавства : Словникова частина : [в 11т.] Київ: Глобус, 1955–2003. С. 1089.

- 34.Елизаров С.А. Экономическое районирование: теория и практика административно-территориальной реформы БССР 1924 г. // Вестник Гомельского государственного технического университета им П.О. Сухого. 2005. №1. С. 65–71.
- 35.Каганович Л. Два года. От IX до X съезда КП(б)У. М.: Издательство политлитературы, 1927. 247 с.
- 36.Карелин Е.Г. «Западная область Госплана»: из истории экономического районирования страны в 1920-е годы // Российская история. 2010. №2. С. 15–18.
- 37.Квириг Э.И. Избранные речи и статьи. К.: Политиздат Украины, 1988. 485 с.
- 38.Квириг Э.И. Экономические взаимоотношения советских республик // Народное хозяйство Украины. 1919. № 2–3. С. 1–4.
- 39.Квириг Э.И. Национальные моменты (К XII съезду партии – в порядке обсуждения) // Спутник донецкого пропагандиста. 1923. С. 4–7.
- 40.Квириг Э.И. Ближайшие задачи партии на Украине // Коммунист (Харьков). 1923. 9 мая. С. 1.
- 41.Козьмин К.И. Дробное районирование. Район в системе пролетарского государства // Плановое хозяйство. 1929. Май. С. 248–270.
- 42.Кононенко К.С. Україна і Росія. Соціально-економічні підстави української національної ідеї 1917 – 1960. Мюнхен, 1965. 431с.
- 43.Копія доповіді РНК УСРР в РПО СРСР про фінансування тресту Південсталь, проекту закону про промислові зразки (рисунок і моделі), про мита, що знімаються за патенти на винаходи і правила примусового вилучення виробів. Довідка (пам'ятка) про український інститут прикладної хімії. Звід завідуючого про роботу Московської контори Укртютюнтресту у першому півріччі 1923 р. Переписка з ВРНГ УСРР і Управлінням податками і державними прибутками НКФ РСФРР про обкладення українських контор // ЦДАВО України. Ф. 773 («Представництво ВРНГ УСРР при Президії ВРНГ СРСР»). Оп. 1. Спр. 4. 104 арк.
- 44.Копії постанов ВУЦВК, РНК УСРР, ВРНГ УСРР «Про дрібну і середню промисловість», «Про кустарну і дрібну промисловість і сільськогосподарську

- кооперацію». Стенограми засідання правової секції Української ради місцевої промисловості від 29.10.1924 р., наказів ВРНГ СРСР з цього питання. // ЦДАВО України. Ф. 773 («Представництво ВРНГ УСРР при Президії ВРНГ СРСР»). Оп. 1. Спр. 15. 111 арк.
45. Кузьбажаев Э.Н., Козьева И.А. Экономическая география и регионалистика: Учебное пособие. Курск: Курский государственный технический университет, 2000. 229 с.
46. Кульчицький С.В. Україна в системі загальносоюзного народногосподарського комплексу // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. Випуск 11. 2003. С. 3–32.
47. Кульчицький С.В. УСРР у добу нової економічної політики (1921–1928 рр.). К.: Наукова думка, 1995. 203 с.
48. Лагунов С. Очерк развития сельскохозяйственного машиностроения на Украине // Сельскохозяйственное машиностроение СССР. Харків: Видавництво держплану СССР, 1927. С. 180–198.
49. Ланда В. Всесоюзный институт сахарной промышленности и новые районы свекловодства // Украинский экономист. 1927. 18 марта. Ч. 63. С. 12–26.
50. Ленін В. І. про Україну. У двох частинах. Частина II. 1917–1922. К.: Видавництво політичної літератури, 1977. 760 с.
51. Мазлах С. До хвилі: що діється на Україні і з Україною Нью-Йорк : Пролог, 1967. 304 с.
52. Мальців П. Україна в державному бюджеті Росії. Лубни: Український агроном, 1917. 32 с.
53. Нариси розвитку народного господарства УСРР. Київ: Академія Наук, 1949. 212 с.
54. Оглоблін О. Транзитний торг України в першій половині XIX ст. К., 1927. 128 с.
55. Порш М. Україна в державному бюджеті Росії // Про фінансову науку. К.: Знання – то сила, 1909. С. 158–176.
56. Праці I з'їзду дослідження продуктивних сил та народного господарства України // Вісник сільськогосподарських наук. 1924. № 5–6. С. 52–53.

57. Про державні взаємовідносини між УСРР і РСФРР (резолуція) // Збір законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України і Уповноважених РСФРР. 1920. 7–10 червня. Ч. 13. С. 345–347.
58. Проекти положень Повноваженого представництва УСРР у справах господарського будівництва при уряді РСФРР, прислані на висновок Наркомату внутрішніх справ УСРР // ЦДАВО України. Ф. 5 («Народний комісаріат внутрішніх справ УРСР»). Оп. 1. Спр. 851. 14 арк.
59. Промышленность Украины (общая характеристика) // Экономическая жизнь. 1925. 14 октября. С. 6–12.
60. XV съезд Всесоюзной Коммунистической партии (большевиков). Стенографический отчет. М.-Л.: Государственное издательство, 1928. 1416 с.
61. Районирование СССР : собрание материалов по районированию 1917–1925 гг. М.: Плановое хозяйство, 1926. 218 с.
62. Річицький А. До проблеми ліквідації пережитків колоніальності та націоналізму (відповідь М. Волобуєву) // Більшовик України. 1928. № 2. С. 73–94.
63. Річицький А. До проблеми ліквідації пережитків колоніальності та націоналізму (відповідь М. Волобуєву) // Більшовик України. 1928. № 3. С. 64–85.
64. Річицький А. Національна програма українського соціально-фашизму // Більшовик України. 1930. № 5–6. С. 30–42.
65. Садовський В. В. Українці поза межами УСРР на основі перепису 1926 р. // Українська людина в СРСР. Праці Українського наукового інституту. Варшава, 1931. Т. 1. С. 138–160.
66. Сокирська В. В. Сільськогосподарське економічне районування в умовах становлення російсько-українського кордону в 20-х рр. ХХ ст. // Історичний архів. Наукові студії : збірник наукових праць. 2012. Вип. 9. С. 85–91.
67. Сокирська В. В. «Україна – не провінція Росії»: дискусії учених та чиновників 1920-х рр. // Гілея : науковий вісник : збірник наукових праць. 2015. Вип. 102 (11). С. 74–78.
68. Скрипник М. З приводу економічної платформи націоналізму // Більшовик України. 1928. № 6. С. 44–51.

- 69.Скрипник М. О. Статті й промови в справі національного будівництва / М.О. Скрипник. Т.2. Ч.1. Харків: Держвидав України, 1929. 360 с.
- 70.Скрипник М. Статті й промови з національного питання. Мюнхен: Сучасність, 1974. 268 с.
- 71.Слабченко М. Матеріали до економічно-соціальної історії України ХІХ ст. У 2-х т. Одеса, 1925–1927.
- 72.Соколов М. Украина в государственном бюджете России // Украинский Вестник. 1906. №2. С. 97–103.
- 73.Сталин И. Политика советской власти в национальном вопросе в России // Правда. 1920. 10 октября. С. 4.
74. Сталин И. Товарищу Кагановичу и другим членам ЦК КП(б)У // Сталин И.В. Статьи и речи об Украине: Сборник. М.: Партиздат ЦК КП(б)У, 1936. С. 208–210.
- 75.Сталин И.В. Сочинения. Т.8: Январь-ноябрь 1926 г. М.: Политиздат, 1953. 406 с.
- 76.Сталин И.В. Статьи и речи об Украине: Сборник. Киев: Партиздат, 1936. 252 с.
- 77.Стебницкий П.Я. Украина в экономике России. П.: Государственная типография, 1918. 41 с.
- 78.Съезды советов Всероссийские и Союза ССР в постановлениях и резолюциях: сборник / Коммунистическая академия. Институт советского строительства и права ; подгот. А. Алымов [и др.]. М. : Издательство «Власть Советов» при Президиуме ВЦИК, 1935. XX, 528 с.
- 79.Съезды Советов Советских Социалистических Республик : сборник документов (1917–1922 гг.) / Институт права Академии наук СССР. Том I. М.: Государственное издательство юридической литературы, 1959.
- 80.Съезды Советов Советских Социалистических Республик : сборник документов (1917–1922 гг.) / Институт права Академии наук СССР. Том II. М.: Государственное издательство юридической литературы, 1960. 617 с.
- 81.Съезды Советов Советских Социалистических Республик : сборник документов 1922–1936 гг. М.: Гос. узд-во юрид. лит., 1960. Т. 3. 399 с.

82. Шаблій О.І. Актуальні питання методології і теорії макрорегіоналізації України / О.І. Шаблій // Український географічний журнал. 1999. № 1. С. 15–18.
83. Шаповал Ю.І. Волобуєв (Артемов) М.С. // Довідник з історії України. К.: Генгеца, 2001. С. 125–126.
84. Шаповал Ю.І. Людина і система. Штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні. К., 1994.
85. Шаповал Ю.І. «Я помилявся, взявши на себе провину...». До 90-річчя М.С. Волобуєва-Артемова // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 1994. №1. С. 104–110.
86. Якубовская С.И. К вопросу о развитии союзных органов власти в 1924 – 1932 гг. // Строительство советского государства: Сборник статей. М., 1972.
87. Якубовская С.И. Развитие СССР как союзного государства 1922–1936 гг. М.: Издательство «Наука», 1972. 217 с.
88. Якубовская С.И. Строительство Союзного Советского социалистического государства в 1922–1925 гг. М.: Издательство Академии Наук СССР, 1960. 402 с.
89. Яснопольский Н.П. О географическом распределении государственных расходов России. К.: Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1890. 584 с.

ВИСНОВКИ

Суспільно-політичні, економічні та культурні трансформації, що відбулися на теренах колишньої Російської імперії, формування відносин між новоутвореними радянськими республіками представляють особливий науковий інтерес для сучасних дослідників. Вони дають цінний досвід для розуміння глобальних історичних процесів.

Підготовка дисертації вимагала опрацювання значної кількості джерел та літератури з обраної для вивчення теми. Вітчизняну та зарубіжну історіографію проаналізовано з використанням базового для історичних досліджень проблемно-хронологічного методу. Дослідження стану наукової розробки теми свідчить про те, що, незважаючи на існування праць загального характеру, у яких висвітлено окремі аспекти російсько-українських відносин 1919–1929 рр., порушена нами в дисертації наукова проблема не мала спеціального комплексного вивчення. У сучасній історіографії відсутні дослідження, у яких вивчали б відносини між РСФРР і УСРР в адміністративно-територіальній, політичній, економічній площинах. Взаємовідносини РСФРР та УСРР у 1919–1929 рр. висвітлювали в історіографії широко і суперечливо: від «вічної дружби» до «вічного антагонізму». Російсько-українські відносини періоду становлення радянської державності розглядали тенденційно і фрагментарно. Лише уважне прочитання офіційних партійних і державних документів дозволяє створити реальну картину розвитку цих відносин, пояснити ситуацію, за якої вони перейшли із розряду «об'єкт-об'єкт» до розряду «об'єкт-суб'єкт».

Систематизовано й охарактеризовано джерела, здійснено їх класифікацію, визначено ступінь їхньої репрезентативності. Встановлено, що джерельна база є різноплановою, інформативно насиченою, достовірною. Вона представлена опублікованими та неопублікованими матеріалами. У ході наукового пошуку всі залучені до вивчення джерела було поділено на групи: 1) нормативно-правові акти вищих органів влади та управління; 2) діловодна документація державних установ та громадських організацій; 3) статистичні матеріали та довідкові

видання; 4) періодична преса; 5) наративні джерела. Осмислення опрацьованих джерел на засадах новітньої методології дозволило розкрити обрану для вивчення тему та досягти поставленої мети.

Досліджено концептуальні засади та принципи формування відносин між РСФРР і УСРР у 1919–1929 рр., здійснено їх авторську періодизацію. Доведено, що міждержавні відносини РСФРР і УСРР базувалися на основі більшовицької доктрини, єдності ідеологічних та політичних завдань, однотипності державного устрою, але дещо відмінного соціально-економічного укладу. Незалежні радянські республіки формально мали статус самостійних держав у 1919 – початку 1920-х рр., але були тісно пов'язані між собою. Роль центру відіграла РСФРР, навколо якої гуртувалися решта радянських республік. Прагнення до об'єднання зумовлювалося економічними зв'язками між ними, що склалися протягом тривалого часу, однаковою політичною структурою, а також ідеологічними завданнями унітаризму, централізму, тоталітаризму правлячої більшовицької партії. У її структурі керівні комітети партії у національних республіках, хоч і називалися центральними, як, наприклад, ЦК КП(б)У, насправді ж користувалися не більшими правами, ніж обласні або губернські парткоми в РСФРР, тому змушені були підпорядковуватися рішенням ЦК РКП(б).

Міждержавні відносини, що формувалися між РСФРР і УСРР на початку 1920-х рр., характеризувалися нерівністю повноважень прав суб'єктів. РСФРР мала серйозні переваги у відносинах з Україною, привласнювала права союзного центру. Союзний договір загалом регулював державні взаємовідносини РСФРР і УСРР, але вони були недостатньо визначеними. Відсутність чіткого розмежування функцій центру і республіки, протиріччя стосовно сфер компетенцій загальнофедеративних і республіканських структур породжували конфлікти між управлінськими органами Росії та України.

Виявлено чинники, які впливали на формування та діяльність органів влади РСФРР і УСРР. Ситуація, що склалася у цей період у взаєминах РСФРР із національними республіками, була цілком закономірною. Становлення

радянської федерації відбувалося не шляхом створення спеціальної мережі установ для розв'язання спільних для всіх республік завдань, а перетворенням вищих органів влади РСФРР у союзні. Із встановленням радянської влади в Україні на початку січня 1919 р. російсько-українські відносини з площини явної та прихованої збройної боротьби з носіями української національної державності перемістилися у площину складних міждержавних стосунків. За Конституцією 1919 р. УСРР формально вважалася незалежною державою, а насправді була частиною нової імперії, відродженої більшовиками у формі унітарної держави диктаторського типу. Не згадувана в радянських конституціях компартійна диктатура перетворювала конгломерат в єдину країну з суворо централізованим управлінням.

Розкрито особливості дипломатичних та господарсько-інституційних взаємин між РСФРР і УСРР. Інституційна нерівноправність виявила себе у воєнно-політичних та господарських відносинах між РСФРР та іншими радянськими республіками. Свідченням цього є «Союзний робітничо-селянський договір між Російською Соціалістичною Федеративною Радянською Республікою і Українською Соціалістичною Радянською Республікою» від 28 грудня 1920 р. Уніфікація з елементами унітаризму виразно проявилася в об'єднанні 7 стратегічних для республік наркоматів: військових і морських справ, ВРНГ, зовнішньої торгівлі, фінансів, праці, шляхів, пошти і телеграфу. Небажання послабити централізацію державного управління у мирних умовах свідчило про те, що керівники партії ігнорували суверенітет формально незалежних радянських республік.

Проаналізовано діяльність та показано роль інституту уповноважених, повноважних та постійних представництв як формалізованої ознаки російсько-українських відносин. Перетворення органів державного управління Російської Федерації на федеральні означало «автономізацію» незалежних республік, тобто фактичне включення їх в адміністративно-функціональні кордони РСФРР на правах автономних. Управлінці (наркоми, члени колегій наркоматів) російських центральних органів не зважали на юридичний статус України як незалежної

держави.

З підписанням договору 1920 р. виникла потреба погодження господарських планів між республіками. Зовнішньополітичні обставини вимагали від більшовицького керівництва показової демонстрації української самостійності. Діяв ленінський стратегічний план «поступок націоналам». Тому ідея створення представництва УСРР при уряді РСФРР була частиною плану формального декларування господарської самостійності України. Заснування Повноважного представництва УСРР у справах господарського будівництва при уряді РСФРР сприяло налагодженню відносин між економічними наркоматами РСФРР та УСРР. Діяльність такого органу економічного зв'язку між радянськими республіками дещо стримувало намагання московського компартійного центру підпорядкувати Україну економічно. Повпредство стало договірно-дискусійним майданчиком, інколи непоступливим і принциповим.

Інститут уповноважених СРСР при уряді УСРР став ланкою, яка зв'язувала республіку із союзним центром у здійсненні політики об'єднаних наркоматів та виконавцем завдань, що диктувалися офіційною Москвою. Об'єднані наркомати здійснювали галузеве керівництво на всій території СРСР. Уповноважені народних комісаріатів СРСР при уряді УСРР безпосередньо підпорядковувалися загальносоюзному РНК та звітували перед вищими органами відповідних республік.

Радянська Росія намагалася контролювати усі сфери життя національних радянських республік, незважаючи на незалежний юридичний статус їх на початку 1920-х рр. До утворення СРСР радянські республіки були формально самостійними соціалістичними державами, виступали суб'єктами в міжнародних відносинах. Тому у період 1920 – 1923 рр. діяльність Наркомату закордонних справ УСРР було спрямовано на розвиток дипломатичних відносин з іншими державами, вдосконалення внутрішнього законодавства в межах компетенції наркомату, підтримку контактів з представництвами іноземних держав в УСРР.

Більшовицький окупаційний режим в Україні, що приховувався за аббревіатурою УСРР, потребував міжнародної легітимізації. Задля цього

Раднарком УСРР докладав значних дипломатичних зусиль для переконання урядів іноземних держав у законності влади в Україні. Український радянський уряд мав намір подолати міжнародну ізоляцію, налагодити з іноземними державами офіційні політичні відносини, юридичне право на які у нього з'явилося лише після підписання Союзного договору між РСФРР і УСРР 1920 р., формального визнання суверенітету і незалежності сторін. Право самостійних зносин з іноземними державами було однією з умов суверенності УСРР. Першим дипломатичним представництвом УСРР стала Українська дипломатична місія у Москві на чолі з Ю. Коцюбинським. У січні 1921 р. вона була офіційно акредитована при уряді РСФРР і відіграла важливу роль у встановленні політичних та економічних взаємовідносин з радянськими республіками, а також з окремими іноземними державами. Українська дипломатична місія у Москві стала посередником в оформленні і закріпленні міжнародного становища УСРР, підписання низки дипломатичних угод з іноземними державами.

Одночасно діяли повноважні представництва радянських республік у Москві. Вони були державними установами, що сприяли співробітництву радянських республік, їхнім зв'язкам з РСФРР, виконували на цьому етапі певним чином функції посольства та консульства. Повпредства поступово втрачали функції дипломатичних місій, позаяк відносини між республіками із міждержавних трансформувалися у міжреспубліканські, інколи суто господарські.

З утворенням Союзу Радянських Соціалістичних Республік правове становище республік з договірних змінилося на союзні. Відносини між республіками втратили характер міждержавних і формувалися суто як міжреспубліканські. Внаслідок цього змінювався статус і їхніх повноважних представництв при уряді, тепер уже СРСР. Повноважні представництва втрачали функції зовнішніх зносин, перестали іменуватися «повноважними» і постійно перебувало при уряді СРСР. Замість Повноважного представництва уже в липні 1923 р. було створено Постійне представництво УСРР при уряді СРСР. Постпредства створювали для здійснення тісного зв'язку договірних республік з

центральними органами Союзу РСР і безпосереднього максимального представлення у загальносоюзному будівництві їхніх політичних, культурних, економічних, побутових та інших інтересів і потреб. На Постійне представництво було покладено завдання здійснювати також зв'язок між УСРР та РСФРР. Воно часто виконувало функцію буфера у відносинах «союзний центр–республіка», не допускаючи цілковитого підпорядкування діяльності українських органів влади та інтересів республіки загальносоюзним (фактично – російським). Український уряд намагався демонструвати суверенні права. Обов'язком Постійного представництва було захищати суверенні права УСРР, а також загальногосподарські, фінансові та правові інтереси республіки, які формально були виписані союзною конституцією.

Показано суперечливість у відносинах між РСФРР і УСРР з питання правового регламентування кордону між ними у 1920-х рр. Колишні адміністративні кордони між радянськими республіками стали в нових реаліях міждержавними кордонами. Фактично до сьогодні українські етнічні кордони не співпадають з адміністративними кордонами України. У результаті адміністративно-територіальних перетворень 1920-х рр. Україна втратила великі території на Сході.

Розкрито організаційно-правові та соціально-економічні основи функціонування бюджетної системи федерації. З'ясовано, що становлення та розвиток радянської бюджетної системи здійснювався централізовано за уніфікованою організаційно-функціональною структурою з конституційним обґрунтуванням. Теоретично та організаційно формування державного бюджету УСРР відповідало політико-економічним засадам радянської держави. Суперечливість виявлено у бюджетній політиці центральних органів влади щодо прав і повноважень республіки. Основну видаткову частину українського державного бюджету витрачали на обслуговування загальносоюзних та об'єднаних відомств, що розміщувалися на території України, частка якої була обтяжливою для економіки республіки. Надання більшовицьким урядом пріоритетів розвитку своєї військово-політичної доктрини, складна

внутрішньополітична та внутрішньоекономічна ситуація позначалися на видатках бюджету, що свідчить про значні відсотки, спрямовані на фінансування силового блоку державного механізму. Фінансування соціально-культурного розвитку українського суспільства здійснювали за залишковим принципом, що не відповідало реальним потребам розвитку республіки.

З'ясовано уніфікаторську сутність загальнофедеративного бюджету, доведено наявність системного обмеження бюджетних прав радянської України. Встановлено, що принципи, які вкладалися українським урядом у формування республіканського бюджету, його права і співвідношення з єдиним бюджетом СРСР, засвідчували факт прихованого конфлікту між українською партійно-радянською номенклатурою та союзними органами влади. Конституційне оформлення унітарної держави призвело до уніфікації бюджетних відносин, зміцнення позиції центральних установ, але зумовило необхідність розмежування прав і обов'язків республік та загальносоюзного уряду. Виокремлення республіканського і союзного бюджетів було формальним, оскільки діяв єдиний державний бюджет. Поняття «державний бюджет» УСРР означало утримання державного сектору, а не самостійний фінансовий документ суверенної держави, її інституційний атрибут.

Досліджено форми і методи російської радянської централізаторської політики в галузі економічного районування та управління промисловістю, систему підпорядкування базових галузей республіканської промисловості. У схемі економічного районування замість України, як окремої республіки, виділявся Південно-Західний регіон разом з Кримом та центром у Києві, а також Південний – з центром у Харкові. Територію України мали поділити на дві частини, підпорядковані московським центральним органам. Від України відокремлювали усі промислові райони – Харківщину, Донбас, Придніпров'я і чорноморські порти, позаяк у них не переважав український пролетаріат. У процесі обговорення програми економічного районування СРСР фахівці Держплану не зважали на проголошену раніше національну політику партії і не рахувалися з тим, що «Україна – не провінція Росії».

Проаналізовано особливості формування загальносоюзного «народногосподарського комплексу», його номенклатурного підпорядкування. У складі СРСР Україна представляла різноманітний і багатий господарський комплекс, що відігравав велику роль в усіх галузях загальносоюзного народного господарства. Практично всі галузі промисловості мали тут потужну базу з огляду на значні запаси місцевої сировини і були тісно пов'язаними. Якщо промисловість Уралу освоювалася, то Криворізько-Донецький регіон мав сформовану соціально-економічну структуру, яка приваблювала центр. Через систему загальносоюзних наркоматів і союзних трестів відбулася адміністративно-територіальна інкорпорація та політично-економічна уніфікація промислової інфраструктури Донбасу і Придніпров'я. Пролетаризація регіонів, тобто забезпечення робочою силою, певною мірою зумовила його русифікацію. З'ясовано суть протиріч, теоретичних дискусій, «ухилів», номенклатурно-службового протистояння та їх вплив на формування російсько-українських відносин.

Отже, у відносинах РСФРР з УСРР у 1920-х рр. зафіксовано поєднання тактики інкорпорації засобами силової експансії з підкресленим декларуванням незалежності України та прийняттям рішень, що перетворювали останню на автономію. Поглиблення цього процесу створило передумови для формування єдиної союзної держави під зверхністю РСФРР. Нав'язана Радянською Росією система союзів та договорів, порушення Конституції і втручання у компетенцію вищих органів влади республік з боку центральних органів РСФРР набуло стійкого характеру. Конституційне оформлення СРСР, становлення однопартійної політичної системи та її злиття з державним апаратом, перетворення вищих органів влади РСФРР у центральні органи влади Союзу, підпорядкування стратегічно важливих галузей української промисловості демонструвало ігнорування інтересів України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Автобіографічні анкети членів ВУЦВКу // ЦДАВО України. Ф. 1 («Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет»). Оп. 1. Спр. 22. 15 арк.
2. Андреев Е. М. Население Советского Союза: 1922–1991. М.: Наука, 1993. 143 с.
3. Андрієвський Д. Російський колоніалізм і советська імперія. Париж: Національне видавництво в Європі, Видання першої української друкарні у Франції, 1958. 108 с.
4. Акуленко В. Положение Донбасса // Правда. 3 мая 1923. С. 2.
5. Акуленко В. Положение Донбасса // Труд. 3 мая 1923. С. 2–3.
6. Александров И.Г. Экономическое районирование России. М., 1921. 87 с.
7. Бабій Б. М. Союз РСР і роль України в його утворенні. К.: Наукова думка, 1972. 255 с.
1. Баранский Н.Н. Экономическая география СССР: обзор по областям Госплана. М.; Л.: Госиздательство, 1926. 117 с.
2. Безансон А. Бедствие века. Коммунизм, нацизм и уникальность Катастрофы. М.: Издательство «МИК», 2000. 104 с.
3. Білик Б. Як встановлювали кордони України в 1918–1928 рр. // Вісник Київського національного торговельно-економічного університету. 2005. № 5. С. 102–108.
4. Бикова Т. Створення Кримської АСРР (1921 р.) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. Випуск 11. К.: Інститут історії України НАН України, 2003. С. 177–209.
5. Бикова Т. Б. Створення Кримської АСРР (1917–1921 рр.). К., 2011. 247 с.
6. Боголепов М. И. Бюджетный план // Плановое хозяйство. 1926. № 3. С. 60–72.
7. Боголепов М. И. Бюджетный план // Плановое хозяйство. 1927. № 2. С. 82–94.

8. Боечко В.Д. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан / В. Д. Боечко, О. І. Ганжа, Б. І. Захарчук. К.: «Основи», 1994. 168 с.
9. Большевистское руководство. Переписка. 1912–1927: Сборник документов. М.: РОССПЭН, 1996. 423 с.
10. Борисёнок Е. Феномен советской украинизации. 1920–1930-е годы / Институт славяноведения РАН. М.: Изд-во «Европа», 2006. 256 с.
11. Борисенко Е. Украина и Россия: спор о границах в 1920-е годы // Регионы и границы Украины в исторической ретроспективе / Отв. ред. Л.Е. Горизонтов. М.: Институт славяноведения РАН, 2005. С. 205–238.
12. Борьба за советскую власть в Крыму. Сборник документов и материалов. В 2-х томах. Т. 1 (март 1917 г. – апрель 1918 г.). Симферополь: Крымиздат, 1957. 319 с.
13. Боффа Джузеппе. История Советского Союза. В двух томах. Том первый: От революции до второй мировой войны. Ленин и Сталин. 1917–1941 / Пер. с итал. И. Б. Левина. 2-е изд. М.: Международные отношения, 1994. 632 с.
14. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. У 3-х т. Т.3. Час світу. К.: Основи, 1998. 631 с.
15. Брюханов Н. П. Новый бюджет Советского Союза, 2-е доп. изд. М.: Финиздат НКФ СССР, 1925. 91 с., табл.
16. Бюлетені інформаційного відділу Повноважного Представництва УСРР в РСФРР // ЦДАВО України. Ф. 2 («Рада Народних Комісарів УРСР»). Оп. 2. Спр. 969. 66 арк.
17. Бут А.Н., Добров П.В. «Экономическая контрреволюция» в Украине в 20–30-е годы XX века: от новых источников к новому осмыслению. Донецк: КИТИС, 2000. 314 с.
18. Буценко А.О. О расколе УСДРП // Летопись революции. 1923. № 4. С. 121–122.

19. Буценко А. К вопросу районирования Украины. Краткий обзор работ по районированию УССР за 1922–1925 гг., в связи с переходом на трехстепенную систему управления. Харьков: Госиздат, 1925. 61 с.
20. Бюлетені інформаційного відділу Повноважного Представництва УСРР в РСФРР // ЦДАВО України. Ф. 2 («Рада Народних Комісарів УРСР»). Оп. 2. Спр. 969. 66 арк.
21. Бюлетень V Всеукраинской конференции коммунистической партии большевиков Украины. Х., 1920. Бюлетень №3. (20 ноября). 157 с.
22. Бюлетень 5-го Всеукраїнського з'їзду Рад. 4 березня 1921. № 6. 134 с.
23. Васильчук Г.М. Радянська Україна 20–30-х рр. ХХ ст.: сучасний історіографічний дискурс. Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2008. 314 с.
24. Веденєєв Д. Нігілізм тут недоречний. Історія дипломатичної служби Радянської України 1917–1923 років // Політика і час. 2001. №6. Червень. С. 88–95.
25. Введенський В. Проблема п'ятирічного плану // Хозяйство Украины. 1928. №3. С. 8–20.
26. Введенский В. Основные народнохозяйственные задачи Украины в ближайшее пятилетие // Хозяйство Украины. 1927. № 6. С. 4–12.
27. Верменич Я. В. Адміністративно-територіальний устрій України: еволюція, сучасний стан, проблеми реформування / НАН України. Інститут історії України. У 2-х чч. К.: Інститут історії України, 2009. Ч. 2. 370 с.
28. Верменич Я. В. Донбас у контексті теорій порубіжжя: соціогуманітарний аналіз // Український історичний журнал. 2015. Вип. 1. (№ 520). С. 108–134.
29. Верменич Я. В., Андрощук О.В. Зміни адміністративно-територіального устрою України ХХ–ХХІ ст. К.: Інститут історії України НАН України, 2014. 182 с.

30. Верстюк В.Ф. Внутренний фронт: стратегия и тактика борьбы // Украина в 1917–1921 гг. Некоторые проблемы истории. К.: Наукова думка, 1991. С. 17–26.
31. Ветошкин М. К. Бюджетные вопросы сессии ЦИК Союза ССР // Советское строительство. 1928. №3. Март. С. 18–32.
32. Відношення УЕН про порядок відпуску кредитів на електрифікацію України // ЦДАВО України. Ф. 3 («Постійне представництво УРСР при уряді СРСР»). Оп. 1. Спр. 1729. 2 арк.
33. Відомості про видачу зарплати співробітникам Української дипломатичної місії в РСФРР // ЦДАВО України. Ф. Р-4 («Народний комісаріат закордонних справ УРСР»). Оп. 2. Спр. 85. 9 арк.
34. Винар Богдан. Економічний колоніалізм в Україні та інші праці. Нью-Йорк; Париж; Львів: 2005. 476 с.
35. Виписи з протоколів засідань Політбюро ЦК КП(б)У та доповідні записки АТК при ВУЦВК про врегулювання державних кордонів УСРР з РСФРР і БСРР та про ліквідацію німецьких в адміністративному і економічному відношенні районів // ЦДАВО України. Ф. 1 («Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет»). Оп. 3. Спр. 2503. 138 арк.
36. Виписи з протоколів і переписка Комісії ЦВК Союзу РСР врегулювання кордонів між РСФРР і УСРР // ГАРФ. Ф. Р-6892 («Комісія Центрального Виконавчого Комітету з районування»). Оп. 1. Спр. 5. 76 арк.
37. Виписи з протоколів засідань Політбюро і Секретаріату ЦК КП(б)У, ВУЦВК. Доповіді, доповідні записки та листування з ЦК КП(б)У про проведення перевиборів Рад, про врегулювання державних кордонів між РСФРР і УСРР, звіт про роботу Центральної лікувальної комісії ВУЦВК // ЦДАВО України. Ф. 1 («Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет»). Оп. 3. Спр. 2504. 308 арк.
38. Виписи з протоколів засідань ЦВК СРСР, ВУЦВК, Раднаркомів СРСР та УРСР і комісій при них, РПО СРСР, інформзведення постпредства УРСР

при уряді СРСР. Листування з наркоматами УРСР, ДПУ, з Конотопським, Коростенським і Уманським окрвиконкомами про врегулювання кордону між УРСР, РРФСР, БРСР. Про встановлення пільг для червоноармійців, про землекористування трудящих євреїв // ЦДАВО України. Ф. 1 («Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет»). Оп. 2. Спр. 2628. 267 арк.

39. Виписи з протоколів засідань Президії ЦВК СРСР, ВУЦВК і Раднаркому УСРР. Листування з ЦВК СРСР і Наркомземом УСРР про врегулювання кордонів з РСФРР і БСРР в районах Курської, Воронежської і Брянської губерній. // ЦДАВО України. Ф. 1 («Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет»). Оп. 2. Спр. 2918. 50 арк.

40. Випис з протоколу засідання Президії ВУЦВК про затвердження проекту постанови про освітню роботу серед українського населення союзних республік. Доповідь Курського губернського відділу народної освіти про стан освітньої роботи серед нацменшостей в губернії // ЦДАВО України. Ф. 1 («Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет»). Оп. 2. Спр. 3146. 31 арк.

41. Виписки з протоколів засідань Президії ЦВК СРСР і Конституційної комісії ВУЦВК та матеріали до протоколів щодо становлення термінів опротестування центральними виконкомами союзних республік постанов уряду СРСР // ЦДАВО України. Ф. 1 («Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет»). Оп. 2. Спр. 3149. 18 арк.

42. Виписи з протоколів загальних зборів та заява громадян населених пунктів Північно-Кавказького краю до ВУЦВК про приєднання до України. Карта Північно-Кавказького краю // ЦДАВО України. Ф. 1 («Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет»). Оп. 2. Спр. 3275. 20 арк.

43. Виписи з протоколів засідань Політбюро і Секретаріату ЦК КП(б)У, ВУЦВК. Доповіді, доповідні записки та листування з ЦК КП(б)У про проведення перевиборів Рад, про врегулювання державних кордонів між

РСФРР і УСРР, звіт про роботу Центральної лікувальної комісії ВУЦВК // ЦДАВО України. Ф. 1 («Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет»). Оп. 3. Спр. 2504. 308 арк.

44. Виписка з протоколів засідань Президії ЦВК СРСР, протоколи засідання Паритетної комісії і переписка про встановлення кордонів між РСФРР і УСРР в частині Таганрозького і Шахтинського округів // ГАРФ. Ф. Р-6892 («Комісія Центрального Виконавчого Комітету з районування»). Оп. 1. Спр. 14. 41 арк.

45. Висновок відомств з питання про врегулювання кордонів між РСФРР і УСРР // ГАРФ. Ф. Р-6892 («Комісія Центрального Виконавчого Комітету з районування»). Оп. 1. Спр. 12. 9 арк.

46. Висновок з питання про приєднання південних повітів Воронежської губернії, сусідніх з Харківською губернією, до УСРР // ГАРФ. Ф. Р-6892 («Комісія Центрального Виконавчого Комітету з районування»). Оп. 1. Спр. 17. 35 арк.

47. Витяг з протоколу №80 засідання Політбюро ЦК КП(б)У 3 жовтня 1922 р. // Известия ЦК КПСС. 1989. С. 214.

48. Витяги з протоколів засідань РНК СРСР та листування з РНК СРСР про асигнування коштів українському уряду на культосвітню роботу в Донбасі // ЦДАВО України. Ф. 3 («Постійне представництво УРСР при уряді СРСР»). Оп. 1. Спр. 999. 25 арк.

49. Витяги з протоколів РНК СРСР та листування з РНК СРСР, РНК УСРР про надання коштів Наркомату освіти УСРР для збільшення студентам вузів стипендій // ЦДАВО України. Ф. 3. («Постійне представництво УРСР при уряді СРСР»). Оп. 1. Спр. 1002. 47 арк.

50. Вихарев С.Р. В. И. Ленин о суверенитете союзных республик / Науч. ред. В.А. Дорогих. Минск: Издательство БГУ им. В.И. Ленина, 1969. 275 с.

51. Вихідні документи Постпредства УСРР при уряді СРСР та документи про діяльність Постпредства УСРР в Москві (протокол, положення,

- інструкції, довідка, листування) // ЦДАВО України. Ф. 3 («Постійне представництво УРСР при уряді СРСР»). Оп. 1. Спр. 547. 284 арк.
52. Вихідні документи Постпредства УСРР при уряді СРСР, посвідчення про право відвідування засідань центральний органів управління СРСР // ЦДАВО України. Ф. 3 («Постійне представництво УРСР при уряді СРСР»). Оп. 1. Спр. 561. 129 арк.
53. В Коллегии Уполнаркомфина // Финансовый вестник. 1922. 1–15 августа. № 3–4. С. 10–17.
54. Владимиров М. Продовольча політика радянської влади в Україні. Х.: Всеукраїнське видавництво, 1920. 116 с.
55. Воблий К. Г. Нариси з історії російсько-української цукрово-бурякової промисловості: в 3-х т. К.: Всеукраїнська Академія Наук, 1931. Т. 3. 420 с.
56. Волковинський В. М. Християн Раковський. Політичний портрет. К.: Політвидав України, 1990. 266 с.
57. Волобуєв М. До проблеми української економіки // Більшовик України. 1928. № 2. С. 46–73.
58. Волобуєв М. До проблеми української економіки // Більшовик України. 1928. № 3. С. 42–64.
59. Волобуєв М. Лист до журналу «Більшовик України» // Більшовик України. 1928. № 21–22. С. 147–148.
60. Волобуєв М. Проти економічної платформи націоналізму // Більшовик України. 1930. № 5–6. С. 54–69.
61. Волобуєв М. С. // Провідники духовності в Україні. К., 2003. С. 380–381.
62. Вольф М. Географическое размещение русской промышленности. М.: Госполитиздат, 1927.
63. Вопросы финансовой политики на второй сессии ВУЦИК // Финансовый вестник. 1922. 1–15 июля. № 1–2. С. 8–10.
64. Вопросы финансовой политики на третьей сессии ВУЦВК // Финансовый вестник. 1922. 1–15 августа. № 3–4. С. 35–47.

65. Вопросы экономического районирования СССР: сборник материалов и статей (1917–1929 гг.). М.: Государственное издательство политической литературы, 1957. 343 с.
66. Всесоюзная перепись населения 17 декабря 1926 г. Краткие сводки. Вып. 4: Народность и родной язык населения СССР. М.: ЦСУ СССР, 1928. 138 с.
67. Временное положение о местных финансах. М.: НКФ СССР, 1923. 46 с.
68. Второй съезд Советов Союза Советских Социалистических Республик: стенографический отчет. М.: Изд. ЦИК Союза ССР, 1924. 216 с.
69. Гайдуков Л. Щоб працювати на її честь і на її славу. Підготовка дипломатичних кадрів в Україні: маловідомі факти // Політика і час. 1998. №2. С. 67–74.
70. Гай-Нижник П. Від імперіялізму царського до імперіялізму радянського. Українські радянські економісти про фінансову експлуатацію України СРСР у другій половині 20-х років // Розбудова держави. 1997. №5. С.43–45.
71. Галкин В. Возникновение и развитие социалистических наций в СССР. М.: Госполитиздат, 1952. 112 с.
72. Гарчев П. І. Республіка Тавріда. К.: Політвидав України, 1990. 127 с.: ілюстр.
73. Географія українських і суміжних земель. (Факс. Перевид.). К.: Обереги, 2005. Т. 1.: Загальна географія. 528 с.: іл.
74. Гірчак А. До проблеми ліквідації пережитків «колоніальності та націоналізму»: відповідь Михайлу Волобуєву // Більшовик України. 1928. № 2. С. 73–93.
75. Гірчак Є. До проблеми ліквідації пережитків «колоніальності та націоналізму»: відповідь Михайлу Волобуєву // Більшовик України. 1928. № 3. С. 64–84.
76. Гірчак Є. До теоретичних засад українського націоналістичного ухилу // Більшовик України. 1930. № 5–6. С. 42–54.

77. Гірчак Є. Платформа українського націоналізму // Більшовик України. 1928. № 6. С. 29–44.
78. Гірчак Є. На два фронти в боротьбі проти націоналізму. Збірник статей за 1926 – 1931 рр. Харків: Партвидав «Пролетар», 1932. 349 с.
79. Год работы правительства СССР (Материалы к отчету за 1924/25 бюджетный год). М., 1926. 177 с.
80. Голод 1921–1923 років в Україні : Збірник документів і матеріалів. К.: Наукова думка, 1993. 240 с.
81. Голод 1921–1923 і українська преса в Канаді. Торонто: Українсько-Канадський Дослідчо-Документаційний Центр, 1995. 700 с.
82. Голубничий В.М. М. Волобуєв, В. Доброгаєв та їх опоненти // Український збірник. 1956. Кн. 5. С. 6–14.
83. Горбенко О. Бюджет України на 1927–1928 рік // Більшовик України. 1928. № 7. С. 35–48.
84. Горизонтов Л. Е. Украина в зеркале регионалистики // Регионы и границы Украины в исторической ретроспективе. М.: Институт славяноведения РАН, 2005. С. 4–11.
85. Гошуляк І. Л. В. І. Ленін і Компартія України // Про минуле – заради майбутнього. К.: Видавництво при Київському університеті, 1989. С. 50–68.
86. Гловінський Євген. Фінанси Української СРР в системі фінансів СРСР // Український збірник. Книга 2. Мюнхен: Інститут для вивчення історії та культури СРСР, 1955. С. 9–24.
87. Год работы правительства СССР (Материалы к отчету за 1924/25 бюджетный год). М., 1926. 177 с.
88. Горбенко О. Бюджет України на 1927/28 рік // Більшовик України. 1928. № 7. С. 35–48.
89. Государственная власть СССР. Высшие органы власти и управления и их руководители. 1923–1991. Историко-биографический справочник. М.: РОССПЭН, 1999. 639 с.

90. Гринштейн А. Бюджет и народное хозяйство Украины // Хозяйство Украины. 1926. № 11–12. Ноябрь – декабрь. С. 12–22.
91. Гринштейн А. Необходима конкретизация // Финансовый вестник. 1922. 1–15 июля. № 1–2. С. 1–4.
92. Гринько Г. Планові проблеми української економіки // Плановое хозяйство. 1926. № 6. С. 179–195.
93. Гринько Г. Западный упор СССР // Хозяйство Украины. 1925. № 10. С. 2–16.
94. Давид А. Бюджет Украины // Финансовый вестник. 1922. Декабрь. № 9. С. 12–19.
95. Давид А. Бюджет Украины на 1922 г. // Финансовый вестник. 1922. 1–15 июля. № 1–2. С. 4–7.
96. Давыдов М.И. Борьба за хлеб. Продовольственная политика Коммунистической партии и советского государства в годы гражданской войны (1917–1920). М.: Мысль, 1971. 160 с.
97. Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицкий С. В. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки. К.: Либідь, 1991. 344 с.
98. Дацків І. Б. Брест 1918: європейський прорив України: монографія. Т.: Астон, 2008. 253 с.
99. Дацків І. Б. Дипломатія українських державних утворень у захисті національних інтересів, 1917–1923 рр.: монографія. Т.: Астон, 2009. 519 с.
100. Дацків І. Б. Українська дипломатія (1917–1923 рр.) у контексті світової історії [Текст] : монографія / Дацків І. Б.; Ін-т всесвіт. історії Нац. акад. наук України. Т.: Крок, 2013. 620 с.: табл.
101. Дацків І. Б. Дипломатія українських національних урядів у захисті державності (1917–1923 рр.) : автореф. дис. ... на здобуття науковго ступеня д-ра іст. наук: 07.00.02. К., 2010. 34 с.
102. Два роки роботи Уряду УСРР 1926/1927–1927/1928. Матеріали до звіту Уряду одинадцятому з'їздові Рад. Харків: Вид-во секретаріату ВУЦВК та управління справами РНК УСРР, 1929. 228 с.

103. Двенадцатый съезд РКП(б). 17–25 апреля 1923 г. Стенографический отчет. М.: Издательство политической литературы, 1968. 921 с.
104. Девятов С.В. Возникновение и становление единовластия в Советской России (1922–1927 годы): автореф. дис. на соиск. учен. степени докт. ист. наук по спец: 07.00.02 – Отечественная история. М., 1996. 40 с.
105. Декларация прав народов России // Большая советская энциклопедия. М.: Советская энциклопедия, 1969–1978. Т. 6. С. 380.
106. Декларація Тимчасового робітничо-селянського уряду України // Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. 1919. Ч. 4. 25–31 січня. С. 46–51.
107. Декрет Совета Народных Комиссаров «О командующем всеми вооруженными силами на Украине и Уполномоченном Революционного Военного Совета республики на Украине» // Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1921 г. Управление делами Совнаркома СССР. М., 1944. С. 165–166.
108. Декрет Тимчасового робітничо-селянського уряду України «Про назву Української Республіки» // Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. 1919. Ч. 2. 12–15 січня. С. 22.
109. Декрет Тимчасового робітничо-селянського уряду України «Про приєднання Білгородського повіту до Харківщини» // Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. 1919. Ч. 3. 15–22 січня. С. 30.
110. Декрет Тимчасового робітничо-селянського уряду України «Про призначення Х.Г. Раковського головою уряду» // Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. 1919. Ч. 4. 25 – 31 січня. С. 43.
111. Декларація Тимчасового робітничо-селянського уряду України // Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. 1919. Ч. 4. 25–31 січня. С. 46–51.

112. Декрет Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета «О создании Совета Народных Комиссаров» // Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства РСФСР. 1917. № 1. Ст. 1.
113. Декрет Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета «О реорганизации Народного комиссариата по национальным делам» // Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства РСФСР. 1920. 27 мая. № 45. Ст. 202.
114. Декрет РНК УСРР «Про відібрання залишків хліба та встановлення твердих цін на них» // Збірник узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду України. 1919. № 4. 25–31 січня. С. 97.
115. Декрет Совета Народных Комиссаров «О Таможенно-тарифном комитете при Народном комиссариате внешней торговли» // Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства РСФСР, издаваемое Народным комиссариатом юстиции. 1922. 7 апреля. № 19. Ст. 213.
116. Декрет Ради Народних Комісарів України «Про продовольство для РСФРР» // Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. Ч. 5. 14 лютого 1919. С. 76–78.
117. Декрет СНК УССР «О Донецкой губернии» // Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. 1919. 7 февраля. №6. Ст. 73.
118. Декрет Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета «Об объединении советских республик: России, Украины, Латвии, Литвы, Белоруссии для борьбы с мировым империализмом» // Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства РСФСР. 1919. 6 июня. № 21. Ст. 264.
119. Декрет о распространении на территорию Союза ССР тех декретов и постановлений Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета РСФСР и его Президиума, которые имели действие на территории РСФСР,

союзных и договорных республик // Декреты Центрального Исполнительного Комитета СССР: http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_1734.htm.

120. Декрет ВЦВК от 1 марта 1926 г. «Об утверждении списка городов Северо-Кавказского края»: http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_2842.htm.

121. Декрет Тимчасового робітничо-селянського уряду України «Про назву Української Республіки» // Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. 1919. Ч. 2. 12–15 січня. С. 22.

122. Декрет Тимчасового робітничо-селянського уряду України «Про призначення Х.Г. Раковського головою уряду» // Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. 1919 Ч. 4. 25–31 січня. С. 43.

123. Декрет Совета Народных Комиссаров «Об Уполномоченном Народного комиссариата внешней торговли на Украине и его органах» // Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1921 г. Управление делами Совнаркома СССР. М.: 1944. С. 605–608.

124. X съезд РКП(б) 8–16 марта 1921 г. Стенографический отчет. М.: Государственное издательство политической литературы, 1963. 876 с.

125. Деятели Союза Советских Социалистических Республик и Октябрьской революции. Автобиографии и биографии. Репринтное воспроизведение Приложения к циклу статей «Союз Советских Социалистических Республик», помещенных в 41-м томе Энциклопедического словаря Русского Библиографического Института Гранат. М.: Издательство «Книга», 1989. 350 стб., 234 стб., 304 стб.

126. Джеджула А.Е. Международные экономические отношения Украины в 1920 – 1922 гг.: Дис. ... д-ра ист. наук: 07.00.01. К., 1967. 789 с.

127. Діяльність Кагановича Л.М. в ЦК КП(б)У України – виступи на з'їздах // РДАСПИ. Ф. 81 («Каганович Лазар Мойсейович»). Оп. 3. Спр. 106. 153 арк.

128. Діяльність Кагановича Л.М. в ЦК КП(б) України – документи з національного питання // РДАСПИ. Ф. 81 («Каганович Лазар Мойсейович»). Оп. 3. Спр. 130. 145 арк.
129. Діяльність Кагановича Л.М. в ЦК КП(б) України. Про Комуністичну партію Західної України // РДАСПИ. Ф. 81 («Каганович Лазар Мойсейович»). Оп. 3. Спр. 135. 242 арк.
130. Дименштайн. Проблема районирования металлопромышленности в связи с условиями промышленного развития Украины и Союза. Выводы работы комиссии по металлу при Госплане УССР. Харків, 1927. С. 28–53.
131. Дискусія по перспективному плану народного хозяйства // Хозяйство Украины. 1927. №11–12. С. 125–144.
132. Дмитрасевич Н.О. Репараційні угоди Раднаркому УССР як інструмент міжнародної легітимізації Української радянської держави // Часопис Київського університету права. 2010/2. С. 65–67.
133. Дмитрієнко М. Д. Зміни в адміністративно-територіальному устрої України в 1919–1920 рр. // Український історичний журнал. 2003. № 6. С. 68–78.
134. Дмитрієнко М. Д. Зміни в адміністративно-територіальному устрої України в 1919–1920 рр. // Український історичний журнал. 2004. № 1. С. 43–52.
135. Дністрянський М.С. Кордони України. Територіально-адміністративний устрій. Львів: Світ, 1992. 144 с.
136. Dobbert Gerhard. Der Zentralismus in der Finanzverfassung der UdSSR. Jena: Gustav Fischer, 1930. 356 s.
137. Доброгаев В. Новый закон о бюджетных правах // Хозяйство Украины. 1926. Ч. 10. С. 33–42.
138. Доброгаев В. Проблемы финансового баланса Украины // Хозяйство Украины. 1927. № 2. С. 17–33.
139. Доброгаев В. Финансовые взаимоотношения Союза и союзных республик // Хозяйство Украины. 1926. № 5–6. С. 4–42.

140. Довідка до наради відповідальних працівників національних областей і республік у Москві про взаємовідносини з центральними установами у Москві // ЦДАВО України. Ф. 3 («Постійне представництво УРСР при уряді СРСР»). Оп. 1. Спр. 399. 8 арк.
141. Договір між урядами РСФРР і УСРР про видачу останньому безпроцентної позики в розмірі 4 млн крб золотом для придбання посів матеріалів за кордоном. Проект розподілу кредиту в 15 млн золотих крб на імпорт у 1922 р. // ЦДАВО України. Ф. 3 («Постійне представництво УРСР при уряді СРСР»). Оп. 1. Спр. 10. 26 арк.
142. Доповіді, історико-етнографічні довідки, виписки із протоколів і переписка з питання врегулювання кордонів між РСФРР і УСРР // ГАРФ. Ф. Р-6892 («Комісія Центрального Виконавчого Комітету з районування»). Оп. 1. Спр. 4. 148 арк.
143. Доклад Уполнаркомфина тов. А. Новицкого на 3-й сессии ВУЦИКа 7-го созыва // Финансовый бюллетень. 1923. № 5-6. С. 25-36.
144. Документы внешней политики СССР: В 3-х т. Т. 1. М.: Госполитиздат, 1959. 690 с.
145. Документы внешней политики СССР: В 3-х т. Т. 2. М.: Госполитиздат, 1958. 778 с.
146. Документы внешней политики СССР: В 3-х т. Т. 3. М.: Госполитиздат, 1959. 702 с.
147. Документи про врегулювання кордонів між РСФРР, УСРР і БСРР (протоколи, доповіді, доповідна записка, листування, таблиці, карта) // ЦДАВО України. Ф. 3 («Постійне представництво УРСР при уряді СРСР»). Оп. 1. Спр. 1953. 107 арк.
148. Документи про бюджетні права СРСР і союзних республік, порядок робіт по складанню щомісячних бюджетних планів, затвердження контрольних сум для обчислення державних прибутків і витрат по держбюджету СРСР на 1924–1925 рр. (постанови, циркуляри, протоколи, доповіді, доповідні записки, листування, таблиці) // ЦДАВО України. Ф. 3

(«Постійне представництво УРСР при уряді СРСР»). Оп. 1. Спр. 1802. 131 арк.

149. Документи про врегулювання кордонів між РСФРР, УСРР і БСРР (протоколи, доповіді, доповідна записка, листування, таблиці, карта) // ЦДАВО України. Ф. 3 («Постійне представництво УРСР при уряді СРСР»). Оп. 1. Спр. 1953. 107 арк.

150. Документи про врегулювання порядку проходження законодавчих актів РСФРР через законодавчі органи УСРР, взаємовідносини між центральними органами, наркоматами, кооперативними організаціями та установами РСФРР і УСРР (проекти, постанови, протоколи, витяги з протоколів, накази, проекти положень, звіт, доповідні записки, висновок, листування) // ЦДАВО України. Ф. 3 («Постійне представництво УРСР при уряді СРСР»). Оп. 1. Спр. 101. 179 арк.

151. Документи про встановлення єдиного оперативного продовольчого плану для РСФРР і УСРР, порядок взаємовідносин між Наркомпродом РСФРР, УСРР, ліквідацію продовольчої заборгованості Наркомпроду УСРР, включення в план використання продовольчих ресурсів на 1922/1923 рр. фонду натуральних дотацій, організацію товариства Хліботоргу на Україні (проекти постанов, протоколи, листування, таблиці) // ЦДАВО України. Ф. 3 («Постійне представництво УРСР при уряді СРСР»). Оп. 1. Спр. 100. 109 арк.

152. Документи про заходи по забезпеченню рівноправності мов та сприяння розвитку української мови, виділення коштів на проведення українізації радянського апарату (декрет, листування) // ЦДАВО України. Ф. 3 («Постійне представництво УРСР при уряді СРСР»). Оп. 1. Спр. 421. 29 арк.

153. Документи про надання Україні коштів для землевпорядних робіт в прикордонних місцевостях та для боротьби з сапом (протоколи, доповідна записка, листування) // ЦДАВО України. Ф. 3 («Постійне представництво УРСР при уряді СРСР»). Оп. 1. Спр. 1817. 47 арк.

154. Документи про обговорення положення про постійну сировинну нараду при НКВТ СРСР (проекти постанов і положень, витяги з протоколів, висновки, довідки, листування) // ЦДАВО України. Ф. 3 («Постійне представництво УРСР при уряді СРСР»). Оп. 1. Спр. 1790. 36 арк.
155. Документи про питому вагу України в загальнонародному господарстві СРСР, потребу в коштах для його розвитку (резолюції, доповідні записки, висновки) // ЦДАВО України. Ф. 3 («Постійне представництво УРСР при уряді СРСР»). Оп. 1. Спр. 117. 164 арк.
156. Документи про порядок видання адміністративних розпоряджень і циркулярів від імені загальносоюзних і об'єднаних наркоматів СРСР разом з необ'єднаними наркоматами РСФРР (протоколи, висновки, листування) // ЦДАВО України. Ф. 3 («Постійне представництво УРСР при уряді СРСР»). Оп. 1. Спр. 1919. 25 арк.
157. Документи про проведення озимої посівної кампанії 1928/29 р. в РСФРР і УСРР (проекти постанов, витяги з протоколів, доповідні записки, листування) // ЦДАВО України. Ф. 3 («Постійне представництво УРСР при уряді СРСР»). Оп. 1. Спр. 5820. 201 арк.
158. Документи про стан сільського господарства України (постанови, положення, доповіді, листування) // ЦДАВО України. Ф. 3 («Постійне представництво УРСР при уряді СРСР»). Оп. 1. Спр. 1880. 280 арк.
159. Доповідна записка (автор не вказаний) В.І. Леніну, Політбюро ЦК РКП(б) про збір хліба на Україні. Довідки (автор не вказаний) про заготівлю продуктів, постачанні України та іншим питанням // ЦДАГО України. Ф. 1 («Центральний Комітет Комуністичної партії України»). Оп. 20. Спр. 981. 26 арк.
160. Доповідна записка ЦК КП(б)У в ЦК ВКП(б) про державні кордони УСРР і Північно-Кавказького краю в районі ст. Чортково. Доповідна записка ВУЦВК в ЦК КП(б)У про приєднання території бувшого Путивльського повіту до УСРР// ЦДАГО України. Ф. 1 («Центральний Комітет Комуністичної партії України»). Оп. 20. Спр. 2228. 51 арк.

161. Доповідні записки Ради з'їздів працівників хімічної промисловості про створення виробничо-фінансових планів трестів основної хімічної промисловості на 1924/25 р., ВРНГ УСРР в Раду Праці і Оборони СРСР з питання про скасування постанови сесії ЦВК СРСР від 12 листопада 1923 р. про передачу ВРНГ УСРР мандату на управління Південномашинобудівним трестом. Копія доповідної записки економуправління ВРНГ УСРР про організацію міжреспубліканських трестів. Переписка з ВРНГ СРСР, РСФРР, УСРР і наркоматами про розгляд промислових планів трестів України // ЦДАВО України. Ф. 773. («Представництво ВРНГ УСРР при президії ВРНГ СРСР»). Оп. 1. Спр. 34. 158 арк.

162. Доповідні записки ЦАТК при ВУЦВК до Політбюро ЦК КП(б)У та до комфракції Президії ВУЦВК про державні межі поміж УРСР та РСФРР і про фінансовий ефект реформи укрупнення округів // ЦДАВО України. Ф. 1 («Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет»). Оп. 3. Спр. 2523. 21 арк.

163. Доповідні записки ЦАТК при ВУЦВК з додатками про врегулювання державних кордонів УРСР з РРФСР та БРСР // ЦДАВО України. Ф. 1 («Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет»). Оп. 3. Спр. 2524. 16 арк.

164. Доповіді, історико-етнографічні довідки, виписки із протоколів і переписка з питання врегулювання кордонів між РСФРР і УСРР // ГАРФ. Ф. 6892 («Комісія ЦВК з районування»). Оп. 1. Спр. 4. 148 арк.

165. Доповіді Повноважного представника УСРР в Чехословаччині про проведену роботу // ЦДАВО України. Ф. Р-4 («Народний комісаріат закордонних справ УРСР»). Оп. 1. Спр. 560. 111 арк.

166. Доповідна записка (автор не вказаний) В.І. Леніну, Політбюро ЦК РКП(б) про збір хліба на Україні. Довідки (автор не вказаний) про заготівлю продуктів, постачанні України та іншим питанням // ЦДАГО України. Ф. 1 (Центральний Комітет Комуністичної партії України). Оп. 20. Спр. 981. 26 арк.

167. Доповідна записка ЦК КП(б)У в ЦК ВКП(б) про державні кордони УСРР і Північно-Кавказького краю в районі ст. Чортково. Доповідна записка ВУЦВК в ЦК КП(б)У про приєднання території бувшого Путивльського повіту до УСРР // ЦДАГО України. Ф. 1 («Центральний Комітет Комуністичної партії України»). Оп. 20. Спр. 2228. 51 арк.
168. Доповідна записка ЦК КП(б)У до ЦВК ВКП(б) про врегулювання кордону між РРФСР та УРСР і протоколи засідань окружних та районних адміністративно-територіальних комісій з матеріалами до них (акти, списки населених пунктів, проекти, карти округів та населених пунктів) // ЦДАГО України. Ф. 1 («Центральний Комітет Комуністичної партії України»). Оп. 2. Спр. 3144. 170 арк.
169. Доповідь про роботу планового бюро Повпредства УСРР // ЦДАВО України. Ф. 3 («Постійне представництво УРСР при уряді СРСР»). Оп. 1. Спр. 95. 39 арк.
170. Доповідь Голови РНК УСРР Чубаря В.Я. на засіданні другої сесії ЦВК СРСР // ЦДАВО України («Рада Народних Комісарів УРСР»). Ф. 2. Оп. 5. Спр. 223а. 79 арк.
171. Доповідь Голови РНК УСРР Чубаря В.Я. на засіданні другої сесії ЦВК СРСР // ЦДАВО України. Ф. 2 («Рада Народних Комісарів УРСР»). Оп. 5. Спр. 223а. 79 арк.
172. Доповідь Голови ЦАТК ВУЦВК про зовнішні кордони УСРР // ГАРФ. Ф. Р-6892 («Комісія Центрального Виконавчого Комітету з районування»). Оп. 1. Спр. 13. 21 арк.
173. Доповідь народного комісаріату зовнішньої і внутрішньої торгівлі УСРР в ЦК КП(б)У про його діяльність за період з 1921 по 1926 рр. // ЦДАГО України. Ф. 1 («Центральний Комітет Комуністичної партії України»). Оп. 20. Спр. 2302. 59 арк.
174. Дорошко М.С. Полоз Михайло Миколайович // Українська дипломатична енциклопедія: у 2-х т. Т. 2: М-Я. К.: Знання України, 2004. С. 656-657.

175. Дорошко М. З історії взаємин керівництва УСРР та РСФРР на початку 1920-х рр. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. 2005. С. 57–71.
176. Дорошко М.С. Формування в Україні більшовицької партійно-державної номенклатури в 20-ті роки // Український історичний журнал. 1993. № 9. С. 40–51.
177. Дорошко М. Історико-політичні передумови виникнення проблеми Криму в українсько-російських відносинах // Nowa Ukraina. Zeszyty historyczno-politologiczne. Krakow-Przemyśl, 2014. № 14. S.17–27.
178. Дорошко М. Номенклатура: Керівна верхівка Радянської України (1917–1938 рр.): Монографія. К.: Ніка-Центр, 2008. 368 с.
179. Дорошко М. С. Окупація радянською Росією Наддніпрянської України у 1917–1920 роках. Як це було // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. К.: Інститут історії України НАН України, 2015. Вип. 20. С.44–54.
180. Doroshko M. The Crimea problem in Ukrainian-Russian relations: historical and political background / M. Doroshko, V. Cherkas // Caucasus journal of Social Sciences. 2014. Vol. 7. Issue 1. P. 23–38.
181. Дубрава О. П. Формування державних кордонів України (1917–1925 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – «Всесвітня історія». Київ, 1996. 24 с.
182. Единый государственный бюджет Союза Советских Социалистических Республик на 1925/26 бюджетный год (октябрь 1925 г.–сентябрь 1926 г.). М.: Фин. изд-во, 1926. 267 с.
183. Енциклопедія українознавства : Словникова частина: [в 11т.] Київ: Глобус, 1955–2003. С. 1089.
184. Елизаров С.А. Экономическое районирование: теория и практика административно-территориальной реформы БССР 1924 г. // Вестник Гомельского государственного технического университета им П.О. Сухого. 2005. №1. С. 65–71.

185. Экономические отношения советской России с ведущими союзными республиками. 1917–1922. Документы и материалы. М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1996. 384 с.
186. Журнали міжвідомчої наради при Уповноваженому Наркомфіну РРФСР при Раднаркомі УРСР (копії). Листування з уповноваженим Наркомфіна про відкриття кредитів по кошторису ВУЦВК про порядок витрат коштів з сум загально громадського податку і з інших питань роботи фінансових органів // ЦДАВО України. Ф. 1 («Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет»). Оп. 2. Спр. 717. 321 арк.
187. Запис розмови по прямому проводу у заступника Голови Раднаркому з представниками АРА про допомогу Україні в зв'язку з неврожаєм у 1921 р. // ЦДАВО України. Ф. 2 («Рада Народних Комісарів УРСР»). Оп. 2. Спр. 90. 17 арк.
188. Запис телефонних розмов Повпредства УСРР при уряді РСФРР з українським урядом у Харкові // ЦДАВО України. Ф. 3 («Постійне представництво УРСР при уряді СРСР»). Оп. 1. Спр. 138. 62 арк.
189. Записки Голови Української мирової делегації С.П. Шелухіна про мирові переговори з Росією та уривок розмови в справі окремих підпунктів мирного договору // ЦДАГО України. Ф. 3766 («Міністерство закордонних справ Української держави»). Оп. 3. Спр. 7. 9 арк.
190. Засідання Оргбюро ЦК РКП(б) від 14 квітня 1924 р. // РДАСПИ. Ф. 17 («Центральний Комітет ВКП(б)'). Оп. 112. Спр. 530. 78 арк.
191. Засідання Політбюро ЦК ВКП(б) // РДАСПИ. Ф. 17 («Комісія Центрального Виконавчого Комітету з районування»). Оп. 3. Спр. 688. 4 арк.
192. Затонський В. Національна проблема на Україні: Доп. на пленумі ЦК ЛКСМУ, червень 1926 р. Харків: Держвидав України, 1926. 64 с.
193. Затонський В.П. Національно-культурне будівництво і боротьба проти націоналізму: Доп. та заключ. слово на січневій сесії ВУАН. Харків: Вид-во ВУАН, 1934. 64 с.

194. Зведення, довідки, інформація відділів ЦК КП(б)У про українізацію партійних, профспілкових, державних органів, транспортних та інших організацій // ЦДАГО України. Ф. 1 («Центральний Комітет Комуністичної партії України»). Оп. 20. Спр. 2249. 127 арк.
195. Звіт комісії ЦК РКП(б) про врегулювання взаємовідносин між РСФРР і УСРР. Доповідна записка про ліквідацію Українського представництва в Литві. // ЦДАВО України. Ф. 3 («Постійне представництво УРСР при уряді СРСР»). Оп. 1. Спр. 9. 74 арк.
196. Звіт про роботу дипломатичної місії УСРР в РСФРР і переписка з нею // ЦДАВО України. Ф. Р-4 («Народний комісаріат закордонних справ УРСР»). Оп. 1. Спр. 639. 90 арк.
197. Златопольский Д.Л. Образование Союза ССР. М.: Юрид. лит., 1972. 319 с.
198. Златопольский Д.Л. СССР – федеративное государство. М.: Изд-во МГУ, 1967. 334 с.
199. Єфіменко В. Створення Повноважного представництва УСРР в РСФРР // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. К.: Інститут історії України НАН України, 2010. № 19. С. 16–33.
200. Єфіменко Г. Визначення кордону між УСРР та РСФРР (1917–1920) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. 2011. Вип. 20. С. 135–176.
201. Єфіменко Г. Статус УСРР та її взаємовідносини з РСФРР: довгий 1920 рік. К.: Інститут історії України, 2012. 367 с.
202. Єфіменко Г. Г. Кордони державні України, принципи та історична практика їх визначення // Енциклопедія історії України. Т.5. К.: Наукова думка, 2008. С. 137–148.
203. Єфіменко Г. Формування кордону між УСРР та РСФРР в 1917–1928 рр.: <http://www.ostrovok.lg.ua/statti/chernaya-voda/gennadiy-iefimenko-formuvannya-kordonu-mizh-usrr-ta-rsfrr-v-1917-1928-rr>.

204. Інструкції паритетної комісії при ВУЦВК з проведення робіт приймально-здавальними комісіями щодо передачі території з РСФРР до складу УСРР //ЦДАВО України. Ф. 1 («Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет»). Оп. 3. Спр. 619. 74 арк.
205. Історія державної служби в Україні. У 5-ти томах. К.: Ніка-Центр, 2009. Т. 2. 512 с.
206. История России 1917–1995. В 4-х томах. М.: Издательство «МИК», издательство «Агар», 1996. – Том первый: М. Геллер, А. Некрич «Утопия у власти». Книга первая. «Социализм в одной стране». 500 с.
207. Итоги налогового дела на Украине // Финансовый вестник. 1922. № 6. С. 11–18.
208. Кабузан В. М. Украинцы в мире: динамика численности и расселения. 20-е годы XVIII века – 1989 год: формирование этнических и политических границ украинского этноса / Институт российской истории РАН. М.: Наука, 2006. 658 с.
209. Каганович Л. Два года. От IX до X съезда КП(б)У. М.: Издательство политлитературы, 1927. 247 с.
210. Карр Э. История Советской России. Кн. 1: Тт. 1 и 2. Большевицкая революция. 1917–1923 / Пер. с англ. / Предисл. А. П. Ненарокова. М.: Прогресс, 1990. 771 с.
211. Карелин Е. Г. «Западная область Госплана»: из истории экономического районирования страны в 1920-е годы // Российская история. 2010. № 2. С. 15–18.
212. Каррер д'Анкосс Э. Николай II: расстрелянная преемственность. М.: ОЛМА-ПРЕСС Образование, 2006. 446 с.
213. Касові повідомлення Уповноваженого УСРР в РСФРР і представництва УСРР в Німеччині за січень – березень 1922 р. // ЦДАВО України. Ф. Р-4 («Народний комісаріат закордонних справ УРСР»). Оп. 2. Спр. 169. 47 арк.
214. Качинський В. Зернове господарство України // Хозяйство Украины. 1929. № 3. С. 30–44.

215. Квиринг Э. И. Избранные речи и статьи. К.: Политиздат Украины, 1988. 485 с.
216. Квиринг Э.И. Экономические взаимоотношения советских республик // Народное хозяйство Украины. 1919. № 2–3. С. 1–4.
217. Квиринг Э. И. Национальные моменты (К XII съезду партии – в порядке обсуждения) // Спутник донецкого пропагандиста. 1923. С. 4–7.
218. Квиринг Э. И. Ближайшие задачи партии на Украине // Коммунист (Харьков). 1923. 9 мая. С. 1.
219. Козьмин К.И. Дробное районирование. Район в системе пролетарского государства // Плановое хозяйство. 1929. Май. С. 248–270.
220. Кондуфор Ю.Ю. Робітничі продовольчі загои на Україні в 1919 р. Х.: Видавництво Харківського університету, 1953. 101 с.
221. Кононенко К.С. Україна і Росія. Соціально-економічні підстави української національної ідеї 1917–1960. Мюнхен, 1965. 431с.
222. Kolarz W. Russia and her Colonies / W. Kolarz. New York, 1952. 187 p.
223. Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки // Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. Ч. 19. 18 березня 1919. С. 255–261.
224. Конституции и конституционные акты Союза ССР (1922–1936): сб. док. / под ред. И.П. Трайнина. М.: Изд-во «Ведом. Верхов. Совета СССР», 1940. 206 с.
225. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: у двох томах. Том перший. 1918 – 1941. К.: Видавництво політичної літератури України, 1976. 1007 с.
226. Комуністична партія – натхненник і організатор об'єднавчого руху українського народу за утворення СРСР: Збірник документів і матеріалів. К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1963. 410 с.
227. Коммунистическая партия – вдохновитель и организатор объединительного движения украинского народа за образование СССР: сборник документов и материалов. К.: Политиздат Украины, 1972. 680 с.

228. Кононенко К.С. Україна і Росія. Соціально-економічні підстави української національної ідеї 1917–1960. Мюнхен, 1965. 431с.
229. Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки (березень 1919 р.): <http://www.history.univ.kiev.ua/ukrbooks/pyzyk.html>.
230. Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки // Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. Ч. 19. 18 березня 1919. С. 255–261.
231. Конституция (Основной Закон) Союза Советских Социалистических Республик с приложением важнейших действующих узаконений об организации и деятельности органов Союза ССР [2-е изд. доп.]. М.: Юрид. изд-во Наркомюста РСФСР, 1925. 298 с.
232. Конституция (Основной Закон) Союза Советских Социалистических Республик с приложением важнейших действующих узаконений об организации и деятельности органов Союза ССР [2-е изд. доп.]. М.: Юрид. изд-во Наркомюста РСФСР, 1925. 298 с.
233. Коржихина Т.П. Общественные организации в СССР: Материалы к источниковедению и историографии. М.: РГГУ, 1992. 179 с.
234. Копія доповіді РНК УСРР в РПО СРСР про фінансування тресту Південсталь, проекту закону про промислові зразки (рисунок і моделі), про мита, що знімаються за патенти на винаходи і правила примусового вилучення виробів. Довідка (пам'ятка) про український інституту прикладної хімії. Звід завідуючого про роботу Московської контори Укртютюнтресту у першому півріччі 1923 р. Переписка з ВРНГ УСРР і Управлінням податками і державними прибутками НКФ РСФРР про обкладення українських контор // ЦДАВО України. Ф. 773 («Представництво ВРНГ УСРР при Президії ВРНГ СРСР»). Оп. 1. Спр. 4. 104 арк.
235. Копія листа голови РНК УСРР В.Я. Чубаря на ім'я Генерального Секретаря ЦК ВКП(б) Й.В. Сталіна про необхідність розширення прав республіканських наркоматів. Тези доповідей, огляди радянських органів

республіки про господарське будівництво на Україні, проблемах народного господарства. У справі є Матеріали до доповіді урядових органів УСРР в Раді Праці і Оборони СРСР (типографічний екз.) // ЦДАГО України. Ф. 1 («Центральний Комітет Комуністичної партії України»). Оп. 20. Спр. 2031. 102 арк.

236. Копія телеграми за підписом Голови Ради Праці і Оборони В.І. Леніна, секретаря ЦК РКП(б) В.М. Молотова і голови ВЦКВ М.І. Калініна губкомам партії про проведення паливної кампанії. Листування з ЦК РКП(б) про терміни проведення партійних конференцій, надання допомоги голодуючим Поволжя, ході продовольчої кампанії та іншим питанням // ЦДАГО України. Ф. 1 («Центральний Комітет Комуністичної партії України»). Оп. 20. Спр. 398. 104 арк.

237. Копії постанов ВУЦВК, РНК УСРР, ВРНГ УСРР «Про дрібну і середню промисловість», «Про кустарну і дрібну промисловість і сільськогосподарську кооперацію». Стенограми засідання правової секції Української ради місцевої промисловості від 29.10.1924 р., наказів ВРНГ СРСР з цього питання. // ЦДАВО України. Ф. 773 («Представництво ВРНГ УСРР при Президії ВРНГ СРСР»). Оп. 1. Спр. 15. 111 арк.

238. Копії циркулярних листів ЦК КП(б)У і Центрального Революційного комітету Донецького басейну. Копії протоколів, резолюцій, доповідей партійних конференцій, зборів, з'їздів Рад, мітингів Харківської губернії. Копії довідок, зведень, телеграм про економічне і політичне становище в Україні, надання допомоги голодному Петрограду і про отримання з РСФРР і Білорусько-Литовської Радянських республік промислових товарів, сільськогосподарського інвентаря, запасних частин // ЦДАГО України. Ф. 57 («Документи періоду підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни в Україні»). Оп. 2. Спр. 271. 89 арк.

239. Копія тез за підписами голови Всеукраїнського революційного комітету Г.І. Петровського і члена Комітету Д.З. Мануїльського «Наша

військова політика в Україні». Копії телеграми за підписом секретаря ЦК КП(б)У Молотова В.М. і листівок Київського губкому КП(б)У, Подільського губернського виконавчого комітету з продовольчого питання і про вибори комуністів до місцевих рад робітничих і селянських депутатів // ЦДАГО України. Ф. 57 («Документи періоду підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни в Україні»). Оп.2. Спр. 438. 12 арк.

240. Копія положення ВЦВК і РНК УСРР про Постійне представництво УСРР при уряді СРСР. Проект постанови ВРНГ СРСР про утворення Всесоюзного синдикату сірникової промисловості // ЦДАВО України. Ф. 773 («Представництво ВРНГ УСРР при президії ВРНГ СРСР»). Оп.1. Спр. 17. 89 арк.

241. Коржихина Т.П. Общественные организации в СССР: Материалы к источниковедению и историографии. М.: РГГУ, 1992. 179 с.

242. Коржихина Т.П. Советское государство и его учреждения: ноябрь 1917 г. – декабрь 1991 г.: Учебн. для вузов по спец. «История». 2-е изд, перераб. и доп. М.: РГГУ, 1994. 418 с.

243. Корнилов В. 15 мифов и правда о Донецко-Криворожской республике // Еженедельник–2000. № 8 (547). 2011. 25 февраля–3 марта. С. 10–24.

244. Костюк Г. О. Сталінізм в Україні: генеза і наслідки: дослідження і спостереження сучасника. К.: Видавництво «Смолоскип», 1995. 508 с.

245. Костюк Григорій. Теорія і дійсність. До проблеми вивчення теорії. Тактики та стратегії більшовизму в національному питанні: історико-критичний нарис. Б.М. (Мюнхен): Видавництво «Сучасність», 1971. Суспільно-політична бібліотека. Ч. 9(28). 145 с.

246. Крохоткин А.М. Постоянные Представительства – органы связи Советов Министров союзных республик с Советом Министров СССР // Советское государство и право. 1962. № 11. Ноябрь. С. 89–97.

247. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Часть I. 1898–1925. Издание седьмое. М.: Государственное издательство политической литературы, 1953. 952 с.
248. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Часть II. 1925–1953. М.: Государственное издательство политической литературы, 1953. 1204 с.
249. Кубійович В. Територія й людність українських земель. Львів, 1935. 85 с.
250. Кузьбажаев Э.Н., Козьева И.А. Экономическая география и регионалистика: Учебное пособие. Курск: Курский государственный технический университет, 2000. 229 с.
251. Кузьменко В. Б. До історії формування північно-східного та східного кордонів України (1917–1925 рр.) // Університетські наукові записки. 2005. № 4 (16). С. 26–30.
252. Кузьменко В. Б. До історії формування Північно-Східного та Східного кордонів України (1917–1925 рр.) // Університетські наукові записки. 2005. № 4. С. 26–30.
253. Кузьменко В. Б. Специфіка державотворення крізь призму національної політики більшовиків: Монографія. Одеса: Видавець Букаєв Вадим Вікторович, 2008. 363 с.
254. Кузьменко В. Б. Правове регулювання міжнаціональних відносин в радянській Україні у 1917–1939 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. юридичних наук: спец. 12.00.01 – «Теорія і історія держави і права; історія політичних і правових вчень». Київ, 2010. 40 с.
255. Кульчицький С. Імперський чинник в історичному розвитку України // Регіональна історія України. Київ: Інститут історії України НАН України, 2007. № 1. С. 135–154.
256. Кульчицький С. В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). К.: «Основи», 1996. 396 с.

257. Кульчицький С. Міжнародна діяльність керівництва УСРР. За матеріалами «особих тек» політбюро ЦК КП(б)У 1924–1930 рр. // Політика і час. 1997. № 2. Лютий. С. 71–80.
258. Кульчицький С.В. Невідомі сторінки голоду 1921–1923 рр. в Україні. К., 1993. 70 с.
259. Кульчицький С. Смертельний водоворот. Рождение и гибель украинской Кубани // День. 2007. 17 марта // Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/ru/article/istoriya-i-ya/smertelnyu-vodovorot>.
260. Кульчицький С.В. Україна в системі загальносоюзного народногосподарського комплексу // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. Випуск 11. К.: Інститут історії України НАН України, 2003. С. 3–32.
261. Кульчицький С. У площині державного співіснування (Радянська Україна і Радянська Росія: відносини між першою і другою світовими війнами) // Політика і час. 1996. №4. С. 61–70.
262. Кульчицький С. Утворення СРСР: нові погляди // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. 15/2006–2007. С. 684 – 699.
263. Кульчицький С. В. УСРР у добу нової економічної політики (1921–1928 рр.). К.: Наукова думка, 1995. 203 с.
264. Кульчицький Станіслав. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Книга 1. Київ: Темпора, 2013. 504 с.
265. Кульчицький Станіслав. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Книга 2. Київ: Темпора, 2013. 628 с.
266. Кульчицький Станіслав. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Книга 3. Київ: Темпора, 2013. 388 с.
267. Купчик О. Р. Організаційно-правові засади функціонування Народного комісаріату закордонних справ УСРР (1919–1923 рр.) // Часопис Київського університету права: Український науково-теоретичний часопис. 2010/2. С. 30 – 34.

268. Купчик О.Р. Організаційно-правові засади функціонування органів зовнішньої політики в УСРР (1922–1924 рр.) // Вісник Академії адвокатури України: право, наука, практика. Київ, 2011. Число 1(20). С. 168–174.
269. Купчик О.Р. Організаційно-правові засади функціонування Управління Уповноваженого НКЗТ РСФРР при РНК УСРР (1919–1922) // Наукові записки НаУКМА. Історичні науки. Випуск 117. Київ, 2011. С. 20–23.
270. Купчик О. Торгівельна дипломатія радянської України (1920–1923 рр.): головні дійові особи // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. № 2(115). 2013. С. 28–31.
271. Курицын В.М. Государственное сотрудничество между Украинской ССР и РСФСР в 1917–1922 гг. М.: Госполитиздат, 1957. 160 с.
272. Лагунов С. Очерк развития сельскохозяйственного машиностроения на Украине // Сельскохозяйственное машиностроение СССР. Харків: Видавництво держплану ССРСР, 1927. С. 180–198.
273. Ланда В. Всесоюзный институт сахарной промышленности и новые районы свекловодства // Украинский экономист. 1927. 18 марта. Ч. 63. С. 12–26.
274. Лапчинський Г. З перших днів Всеукраїнської Радянської влади // Літопис революції. 1927. №5–6. С.46–66.
275. Лапчинський Г. Перший період Радянської влади на Україні // Літопис революції. 1928. №. 1. С.159–175.
276. Ленин В.И. Неизвестные документы. 1891–1922 гг. М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1999. 607 с.
277. Ленін В.І. Збори активу Московської організації РКП(б) // Повне зібрання творів. Том 42. Листопад 1920 – березень 1921 рр. К.: Видавництво політичної літератури, 1974. С. 52–75.
278. Ленін В. І. про Україну. У двох частинах. Частина II. 1917–1922. К.: Видавництво політичної літератури, 1977. 760 с.
279. Ленин В.И. Пять лет российской революции и перспективы мировой революции (Доклад на IV конгрессе Коминтерна 13 ноября) // Полное

собрание сочинений. Март 1922 г. – март 1923 г. М.: Издательство политической литературы, 1970. Т. 45. С. 278–294.

280. Ленін В. І. про Україну. У двох частинах. Частина II. 1917–1922. К.: Видавництво політичної літератури, 1977. 760 с.

281. Липинський Вячеслав. Повне зібрання творів, архів, студії. Т. 6, кн. 1: Листи до братів-хліборобів: Про ідею і організацію українського монархізму: Твори. Б. м.: [б.в.], 1995. 471 с.

282. Лист О.Я. Шумського на ім'я Л.М. Кагановича з засудженням раніше зайнятої ним позиції з питань українізації. Доповідь комісії ЦК КП(б)У Президії ЦК ВКП(б) про результати проведення національної політики, роботі серед національних меншин, стан українізації в промислових округах // ЦДАГО України. Ф. 1 («Центральний Комітет Комуністичної партії України»). Оп. 20. Спр. 2894. 113 арк.

283. Листування з Наркомземом РСФРР про передачу новим радгоспам тракторів із контингентів УСРР і РСФРР // ЦДАВО України. Ф. 3 («Постійне представництво УРСР при уряді СРСР»). Оп. 1. Спр. 5881. 7 арк.

284. Листування з наркоматами РСФРР і УСРР по питанню встановлення торгівлі з іноземними державами // ЦДАВО України. Ф. 2 («Рада Народних Комісарів УРСР»). Оп. 1. Спр. 296. 54 арк.

285. Листування з наркоматами фінансів РСФРР і УРСР про об'єднання банківської справи УРСР і РРФСР, відпуск коштів для виплати зарплатні співробітникам установ УРСР // ЦДАВО України. Ф. 2 («Рада Народних Комісарів УРСР»). Оп. 1. Спр. 408. 89 арк.

286. Листування з Наркоматом фінансів РСФРР і УСРР про скликання Всеросійського з'їзду завідуючих фінансовими відділами виконкомів, випуск грошових знаків, складання кошторисів та інших питань // ЦДАВО України. Ф. 2 («Рада Народних Комісарів УРСР»). Оп. 1. Спр. 409. 48 арк.

287. Листування з Раднаркомом й ВЦВК РСФРР, наркоматами РСФРР і УСРР про встановлення тимчасового адміністративно-територіального

поділу по мірі визволення УСРР від контрреволюційних військ // ЦДАВО України. Ф. 2 («Рада Народних Комісарів УРСР»). Оп. 1. Спр. 47. 165 арк.

288. Листування з РПО РСФРР про розвиток рудної промисловості і організацію розробки кар'єрів на Україні // ЦДАВО України. Ф. 3 («Постійне представництво УРСР при уряді СРСР»). Оп. 1. Спр. 119. 71 арк.

289. Листування з РПО РСФРР про розширення вирощування цукрових буряків на Україні // ЦДАВО України. Ф. 3. («Постійне представництво УРСР при уряді СРСР»). Оп. 1. Спр. 118. 38 арк.

290. Листування з Постпредством УСРР при уряді СРСР про надіслання висновку союзних органів на проект резолюції, прийнятий ЦВК СРСР по доповіді уряду УСРР, а також про роботу Союзної комісії по врегулюванню кордонів між БСРР, УСРР і РСФРР // ЦДАВО України. Ф. 2 («Рада Народних Комісарів УРСР»). Оп. 4. Спр. 1478. 8 арк.

291. Листування з РНК СРСР, Наркомфіном СРСР, РНК УСРР про збільшення субвенційного фонду України на 1924/1925 р. для субвенування по місцевому бюджету робітників освіти, сільського господарства і охорони здоров'я // ЦДАВОУ. Ф. 3 («Постійне представництво УРСР при уряді СРСР»). Оп. 1. Спр. 2123. 32 арк.

292. Листування з Раднаркомом й ВЦВК РСФРР, наркоматами РСФРР і УСРР про встановлення тимчасового адміністративно-територіального поділу по мірі визволення УСРР від контрреволюційних військ // ЦДАВО України. Ф. 2 («Рада Народних Комісарів УРСР»). Оп. 1. Спр. 47. 165 арк.

293. Листування з ЦВК СРСР, окрвиконкомаами та окружними адміністративно-територіальними комісіями в справі врегулювання кордонів між РРФСР та УРСР // ЦДАВО України. Ф. 1 («Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет»). Оп. 3. Спр. 599. 148 арк.

294. Листування з Уповноваженим Наркомпраці РСФРР при Раднаркомі УСРР і Всеукраїнським комітетом по загальній трудовій повинності про порядок розподілу робочої сили і відкомандирування співробітників для

роботи у ВУЦВКу // ЦДАВО України. Ф. 1 («Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет»). Оп. 2. Спр. 313. 56 арк.

295. Листування з ЦВК СРСР, Раднаркомом УРСР, Постійним представництвом УРСР при уряді СРСР, Наркомземом УРСР про складання планів переселення за межі України у зв'язку з постановою ВУЦВК від 15 липня 1925 р. та стан переселенської справи // ЦДАВО України. Ф. 1 («Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет»). Оп. 2. Спр. 2921. 85 арк.

296. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. У 2 т. Київ: Основи, 1994. 573 с.

297. Мазлах С. До хвили: що діється на Україні і з Україною. Нью-Йорк: Пролог, 1967. 304 с.

298. Марков А. К вопросу о составлении Украинского бюджета на 1922–1923 гг. // Финансовый вестник. 1922. № 1–2. С. 7–10.

299. Мазинчук М. Участь Ю. Коцюбинського у радянській зовнішній політиці (1925–1930 роки) // Українознавство. 2013. №3–4. С. 43–47.

300. Мазлах С. До хвили: що діється на Україні і з Україною Нью-Йорк : Пролог, 1967. 304 с.

301. Маймин А.Б. Капитальные вложения в местные бюджеты // Плановое хозяйство. 1927. Май. С. 247–262.

302. Малик Я. Тоталітарний напрям продовольчої політики більшовиків у 1919–1920 рр. в Україні // Ефективність державного управління: збірник наукових праць. 2013. Вип. 37. С. 87–94.

303. Мальців П. Україна в державному бюджеті Росії. Лубни: Український агроном, 1917. 32 с.

304. Марков А. К вопросу о составлении Украинского бюджета на 1922–1923 гг. // Финансовый вестник. 1922. №1–2. С. 7–10.

305. Марценюк Л.М. Політичний статус України в контексті реалізації стратегічного курсу РКП(б) (1918–20-ті роки). К.: Проза, 1997. 32 с.

306. Марчуков А.В. Украинское национальное движение: УССР. 1920–1930-е годы: цели, методы, результаты. М.: Наука, 2006. 599 с.

307. Макарчук С.А. Етнічна історія України : Навчальний посібник. Київ: Знання, 2008. 471 с.
308. Manning A. Ukraine under the Soviets. New York, 1953. 176 p.
309. Mace J. Communism and the dilemmas of National liberation: National Communism in Soviet Ukraine. 1918–1933. Cambridge-Massachusetts, 1983. 334 p.
310. Малышева Е.П. Политика Советского государства в области союзного законодательства в 1920-е годы: институциональный аспект: автореф. дис. на соиск. учен. степени канд. ист. наук по спец.: 07.00.02 – Отечественная история. М., 1994. 20 с.
311. Марочко Василь. Модернізація українського суспільства перехідного періоду 1920 – 1930-х років: історико-теоретичний аспект // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. 2003. 8. С. 43 – 51.
312. Марусик Тарас. Алєн Безансон: человек, не захотевший быть частью империи лжи http://gazeta.zn.ua/SOCIETY/alєn_bezanson_chelovek,_ne_zahotevshiy_byt_chastyu_imperii_lzhi.html.
313. Матеріали з питання про приєднання до Автономної Кримської РСР Мелітопольського, Бердянського і В. Токмакського повітів Катеринославської губернії (доповідна записка, висновок, листування) // ЦДАВО України. Ф. 1 («Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет»). Оп. 2. Спр. 1063. 41 арк.
314. Матеріали про врегулювання кордонів між УСРР та РСФРР (протоколи, доповіді, відомості). // ЦДАВО України. Ф. 1 («Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет»). Оп. 2. Спр. 1710. 99 арк.
315. Матеріали про встановлення меж між РРФСР та УСРР (протоколи, акти, карта). ЦДАВОУ. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 3143. 221 арк.
316. Матеріали про передачу Путивльського повіту Курської губернії до складу Чернігівського округу УРСР (характеристика повіту, протоколи, доповідні записки, відомості, карти, листування) // ЦДАВО України. Ф. 1

(«Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет»). Оп. 2. Спр. 3256. 147 арк.

317. Матеріали про встановлення меж між РСФРР, УСРР і БСРР (протоколи, доповіді, відомості) // ЦДАВО України. Ф. 1 («Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет»). Оп. 2. Спр. 1807. 71 арк.

318. Матеріали про врегулювання кордонів між РСФРР і УСРР (постанови, положення, доповідні записки, листування) // ЦДАВО України. Ф. 1 («Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет»). Оп. 2. Спр. 1808. 139 арк.

319. Матеріали комісії Раднаркому УСРР по виробленню умов передачі урядом УСРР північнокавказькому крайвиконкому підприємств міста Таганрога // ЦДАВО України. Ф. 1 («Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет»). Оп. 4. Спр. 1301. 15 арк.

320. Матеріали з розгляду проектів положень про ВРНГ і УРНГ, про порядок управління промисловими підприємствами, що мають загальносоюзне значення (декрети, положення, протоколи, доповідні записки та ін.) // ЦДАВО України. Ф. 2 («Рада Народних Комісарів УРСР»). Оп. 2. Спр. 993. 111 арк.

321. Матеріали до доповіді В. Я. Чубаря «Про промисловий бюджет України та сільськогосподарське кредитування на 1925–1926 рр.» для Ради Праці і Оборони // ЦДАВО України. Ф. 4402. («Чубар Влас Якович»). Оп. 1. Спр. 33. 19 арк.

322. Матеріали до звіту про роботу Постійного представництва УСРР при уряді СРСР і представництв наркоматів УСРР при ньому // ЦДАВО України. Ф. 3 («Постійне представництво УРСР при уряді СРСР»). Оп. 1. Спр. 1709. 80 арк.

323. Матеріали до звіту про роботу Постійного представництва УСРР при уряді СРСР і представництв наркоматів УСРР при ньому // ЦДАВОУ. Ф. 3 («Постійне представництво УРСР при уряді СРСР»). Оп. 1. Спр. 1709. 80 арк.

324. Матеріали до протоколів № 12–28 засідань політбюро ЦК КП(б) України // ЦДАВО України. Ф. 1 («Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет»). Оп. 6. Спр. 18. 255 арк.
325. Матеріали до протоколів №45 – 55 засідань Політбюро ЦК КП(б)У // ЦДАГО України. Ф. 1 («Центральний Комітет Комуністичної партії України»). Оп. 6. Спр. 35. 161 арк.
326. Матеріали до протоколів № 93–103 засідань політбюро ЦК КП(б) України // ЦДАГО України. Ф. 1 («Центральний Комітет Комуністичної партії України»). Оп. 6. Спр. 27. 239 арк.
327. Матеріали до протоколів № 104 – 110 засідань Політбюро ЦК КП(б) // ЦДАГО України. Ф. 1 («Центральний Комітет Комуністичної партії України»). Оп. 6. Спр. 28. 219 арк.
328. Матеріали для бюлетеня Постпредства УСРР при Раднаркомі СРСР (декрети, постанови, положення, доповідні записки та ін.) // ЦДАВО України. Ф. 2 («Рада Народних Комісарів УСРР»). Оп. 2. Спр. 826. 126 арк.
329. Материалы для определения роли Украины в общегосударственном бюджете Союза ССР в 1913, 1922/23, 1923/24 гг. Х.: Издание Укргосплана, 1985. 81 с.
330. Матеріали з реорганізації апарату управління Уповноваженого Народного комісаріату зовнішньої торгівлі СРСР при Раднаркомі УСРР (положення, виписки з протоколів, штатні розписи, відомості) // ЦДАВО України. Ф. 1 («Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет»). Оп. 2. Спр. 3691. 10 арк.
331. Матеріали комісії Раднаркому УСРР по виробленню умов передачі урядом УСРР північнокавказькому крайвиконкому підприємств міста Таганрога // ЦДАВО України. Ф. 2 («Рада Народних Комісарів УСРР»). Оп. 4. Спр. 1301. 15 арк.
332. Матеріали про взаємовідносини з Туреччиною і переписка з турецьким послом про повернення а батьківщину турецьких громадян; проект договору про дружбу між Україною і Туреччиною і конвенції про

- репатріацію військовополонених // ЦДАВО України. Ф. Р-4 («Народний комісаріат закордонних справ УРСР»). Оп. 1. Спр. 680. 99 арк.
333. Матеріали про врегулювання кордонів між УСРР та РСФРР (протоколи, доповіді, відомості) // ЦДАВО України. Ф. 1 («Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет»). Оп. 2. Спр. 1710. 99 арк.
334. Матеріали про діяльність Уповноваженого Наркомфіну РСФРР при РНК УСРР (постанови, інструкції, доповіді, програми та ін.) // ЦДАВО України. Ф. 2 («Рада Народних Комісарів УРСР»). Оп. 1. Спр. 566. 119 арк.
335. Матеріали про діяльність особливої комісії по боротьбі з наслідками недороду при Раднаркомі УСРР (протоколи, доповідні записки, висновки, листування) // ЦДАВО України. Ф. 2 («Рада Народних Комісарів УРСР»). Оп. 4. Спр. 328. 245 арк.
336. Матеріали про діяльність Уповноваженого Наркомату зовнішньої торгівлі СРСР пр. Раднаркомі УСРР (протоколи, накази, доповідні записки, довідки, листування) // ЦДАВО України. Ф. 2 («Рада Народних Комісарів УРСР»). Оп. 2. Спр. 449. 317 арк.
337. Матеріали про діяльність Представництва УСРР при уряді СРСР (постанови, протоколи, виписки з протоколів, доповідні записки та ін.) // ЦДАВО України. Ф. 2 («Рада Народних Комісарів УРСР»). Оп. 2. Спр. 822. 404 арк.
338. Матеріали про діяльність Представництва УСРР при уряді СРСР (постанови, протоколи, виписки з протоколів, доповідні записки та ін.) // ЦДАВО України. Ф. 2 («Рада Народних Комісарів УРСР»). Оп. 2. Спр. 823. 419 арк.
339. Матеріали про діяльність Уповноваженого Наркомфіну РСФРР при РНК УСРР (постанови, інструкції, доповіді, програми та ін.) // ЦДАВО України. Ф. 2 («Рада Народних Комісарів УРСР»). Оп. 1. Спр. 566. 119 арк.
340. Матеріали про кордони між РСФРР, БСРР і УСРР // ЦДАВО України. Ф. 5 («Народний Комісаріат внутрішніх справ УРСР»). Оп. 2. Спр. 331. 13 арк.

341. Матеріали про приєднання до УСРР деяких повітів Воронежської губернії. // ЦДАВО України. Ф. 5 («Народний Комісаріат внутрішніх справ УРСР»). Оп. 1. Спр. 321. 77 арк.

342. Матеріали про розмежування функцій, передачу апаратів і розподіл кредитів та майна між Управлінням Уповнаркомпраці та Наркомсоцзабезу Української СРР (положення, інструкції, протоколи засідань) // ЦДАВО України. Ф. 1 («Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет»). Оп. 1. Спр. 59. 41 арк.

343. Матеріали про організацію і діяльність Управління Уповноваженого Наркомфіну РСФРР при Раднаркомі УСРР та його юридичного відділу (протоколи, нариси, звіти, таблиці, заяви) // ЦДАВО України. Ф. 30 («Народний комісаріат фінансів УРСР»). Оп. 1. Спр. 388. 83 арк.

344. Матеріали про організацію товарообміну між УСРР і РСФРР та іноземними державами (угоди, протоколи, доповідні записки, статті та ін.) // ЦДАВО України. Ф. 2 («Рада Народних Комісарів УРСР»). Оп. 2. Спр. 36. 108 арк.

345. Матеріали про організацію торгівельних представництв за кордоном і укладення торгівельних договорів; про діяльність російських і українських емігрантів за кордоном. Положення про Повноважене представництво УСРР при уряді РСФРР // ЦДАВО України. Ф. Р-4 («Народний комісаріат закордонних справ УРСР»). Оп. 1. Спр. 15. 343 арк.

346. Матеріали про організацію і діяльність Управління Уповноваженого Наркомфіну РСФРР при Раднаркомі УСРР та його юридичного відділу (протоколи, нариси, звіти, таблиці, заяви) // ЦДАВО України. Ф. 30 («Народний комісаріат фінансів УРСР»). Оп. 1. Спр. 388. 83 арк.

347. Матеріали про організацію товарообміну між УСРР і РСФРР та іноземними державами (угоди, протоколи, доповідні записки, статті та ін.) // ЦДАВО України. Ф. 2 («Рада Народних Комісарів УРСР»). Оп. 2. Спр. 36. 108 арк.

348. Матеріали про організацію торгівельних представництв за кордоном і укладення торгівельних договорів; про діяльність російських і українських емігрантів за кордоном. Положення про Повноважене представництво УСРР при уряді РСФРР // ЦДАВО України. Ф. Р-4 («Народний комісаріат закордонних справ УРСР»). Оп. 1. Спр. 15. 343 арк.
349. Медушевский А.Н. Перестройка и причины крушения СССР с позиций аналитической истории // Российская история. 2011. № 6. С. 3–30.
350. Мельниченко В.Ю. Чи був Раковський конфедералістом? // Про минуле заради майбутнього. К.: Вид-во при Київ. ун-ті, 1989. С. 283–289.
351. Миронов Б. Национальный доход Украины // Финансовый бюлетень. 1926. № 9–10. С. 24–28.
352. Муксинов И.Ш. Совет министров союзной республики. М.: Юридическая литература, 1969. 208 с.
353. Нагорна Л.М. Позиція України у новоствореній союзній державі: 20-ті роки крізь призму 90-х // Український історичний журнал. 1993. № 1. С. 3–15.
354. Надинский П. Н. Очерки по истории Крыма. Симферополь: Крымиздат, 1957. Ч. 2. Крым в период Великой Октябрьской социалистической революции, иностранной интервенции и гражданской войны (1917–1920 гг.). 303 с.: ил.
355. Накази Постпредства УСРР при уряді СРСР по особовому складу і штати та посвідчення співробітників Постпредства УСРР при уряді СРСР // ЦДАВО України. Ф. 3 («Постійне представництво УРСР при уряді СРСР»). Оп. 1. Спр. 381. 34 арк.
356. Нариси розвитку народного господарства УСРР. Київ: Академія Наук, 1949. 212 с.
357. Нота перського посланця про репатріацію персів на батьківщину і повноваження представнику УСРР в РСФРР Ю. Коцюбинському вести переговори з представниками Персії по укладенню з ними попередньої угоди. Список членів Генерального перського консульства в Харкові //

ЦДАВО України. Ф. Р-4 («Народний комісаріат закордонних справ УРСР»).
Оп. 1. Спр. 618. 8 арк.

358. Об урегулировании границ Украинской Социалистической Советской Республики с Российской Социалистической Федеративной Советской Республикой и Белорусской Социалистической Советской Республикой // Постановление Президиума Центрального Исполнительного Комитета СССР: http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_2701.htm.

359. Обзор деятельности ЦК КП(б)У за период май-август 1921 // Известия Центрального Комитета Коммунистической партии (большевиков) Украины. 1921. Сентябрь. №5. С. 8–25.

360. Образование СССР. Сборник документов. 1917–1924. М.-Л.: Издательство Академии Наук СССР, 1949. 472 с.

361. Образование Союза Советских Социалистических Республик: Сборник документов. М.: Наука, 1972. 533 с.

362. Образование и развитие СССР как союзного государства / Сборник законодательных и других нормативных актов. М., 1972. 326 с.

363. Общий свод по империи результатов разработки данных Первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года. СПб., 1905. Т. 1. 288 с.

364. Общий свод по империи результатов разработки данных Первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года. СПб., 1905. Т. 2. 417 с.

365. Общий свод единого государственного бюджета Союза Советских Социалистических Республик на 1924–1925 бюджетный год (октябрь 1924 – сентябрь 1925 г.). М., 1924. 40 с.

366. Объяснительная записка о росписи государственных доходов и расходов УССР на 1922 г. // Финансовый вестник. 1922. 1–15 августа. № 3–4. С. 20–27.

367. О бюджетных правах Союза ССР и входящих в его состав союзных республик: Постановления законодательных органов // Финансовый Бюлетень. 1924. № 3. С. 33–40.
368. О внесении поправок в действующие Временные Правила о составлении смет и росписи расходов от 21.VIII.1923 г. // Финансовый Бюллетень. 1924. № 16. С. 31.
369. О национальных представительствах и национальных отделах при Народном комиссариате по делам национальностей // Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1921 г. Управление делами Совнаркома СССР. М.: 1944. С. 331–333.
370. О порядке применения по УССР распоряжений НКФ РСФСР // Финансовый Бюллетень. 1924. № 16. С. 42.
371. Оглоблін О. Транзитний торг України в першій половині ХІХ ст. К., 1927. 128 с.
372. Огляд діяльності Адміністративної комісії при президії ВЦВК в області адміністративно-територіального поділу РСФРР // ГАРФ. Ф. Р-5677 («Адміністративна комісія при Президії ВЦВК»). Оп. 1. Спр. 3. 13 арк.
373. Оригінали протоколів і постанов Ради праці й оборони з 20.07. по 31.08.1923 р. // ГАРФ. Ф. Р-5674 («Рада праці й оборони»). Оп.1. Спр. 1. 317 арк.
374. Особиста думка представника УСРР з питань зміни кордонів УСРР і РСФРР і заперечення представника РСФРР // ЦДАВО України. Ф. 1 («Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет»). Оп. 3. Спр. 649. 65 арк.
375. Особова справа Раковського Християна Георгійовича // ЦДАВО України. Ф. 2 («Рада Народних Комісарів УРСР»). Оп. 6. Спр. 352. 12 арк.
376. Отчет Центрального Комитета КП(б)У с 1 апреля по 1 ноября 1920 года. К V-ой Всеукраинской партийной конференции. Х., 1920. 34 с.
377. Пайпс, Ричард. Русская революция: В 3 кн. Кн. 3. Россия под большевиками. 1918–1924. М.: Захаров, 2005. 704 с.

378. Пастернак, Євген. Україна під большевиками, (1919–1939): спроба історичної студії. Торонто: Євшан-зілля, 1979. 314 с.
379. Палиєнко Н. Конфедерации, федерации и Союз ССР. Одесса: Госиздат Украины, 1923. 72 с.
380. Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 год. Т. ХLI. Таврическая губерния. СПб., 1904. 310 с.
381. I съезд Советов СССР. Стенографический отчет. 30 декабря 1922 г. М.: Изд-во ЦИК СССР, 1923. С. 22–26.
382. Перемога радянської влади на Україні (жовтень 1917 – січень 1918 р.): Збірник документів. К., 1947. 314 с.
383. Переписка з ВРНГ УСРР про хід обговорення в президії ВРНГ СРСР питання про стан. розвиток і фінансування української промисловості, з московськими конторами українських трестів про надсилання відомостей про роботу трестів // ЦДАВО України. Ф. 773. («Представництво ВРНГ УСРР при президії ВРНГ СРСР»). Оп.1. Спр. 38. 60 арк.
384. Переписка з губернським фінансовим відділом і Всеукраїнською конторою Державного банку про розрахунки по соціалістичному страхуванню і податкам. Списки співробітників Уповноваженого НКЗС при уряді УСРР // ЦДАВО України. Ф. Р–4 («Народний комісаріат закордонних справ УРСР»). Оп. 2. Спр. 229. 92 арк.
385. Переписка з представництвом УСРР в Польщі // ЦДАВО України. Ф. Р–4 («Народний комісаріат закордонних справ УРСР»). Оп. 1с. Спр. 55. 98 арк.
386. Переписка з Наркоматом торгівлі УСРР з питань діяльності торговельних організацій в республіці. Доповідна записка ЦКК КП(б)У про доцільність функціонування двох аналогічних Всеукраїнських торгів «ВАКОТ» і «Сприяння». В справі є лист Наркомторгу СРСР за підписом А.І. Мікояна у зв'язку з постановою ЦК КП(б)У про постачання ячменю до Криму // ЦДАГО України. Ф. 1 («Центральний Комітет Комуністичної партії України»). Оп. 20. Спр. 2791. 41 арк.

387. Переписка Молотова В. с членами Политбюро ЦК КП(б)У // РДАСПИ. Ф. 81 («Молотов В'ячеслав Михайлович»). Оп. 2. Спр. 154. 187 арк.
388. Переписка про приєднання ряду повітів і волостей РСФСР до УРСР і районуванні Харківської губернії. ЦДАВОУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 320. 45 арк.
389. Переписка про розгляд проектів постанов ЦВК і Раднаркому СРСР і взаємної інформації з Постійним представництвом УСРР при уряді СРСР // ЦДАВО України. Ф. 5 («Народний комісаріат внутрішніх справ УРСР»). Оп. 2. Спр. 1764. 51 арк.
390. Перчик Л. Найновіша «теорія» радянської економіки // Більшовик України. 1928. № 6. С. 51–60.
391. Петровський В. В. Українсько-російські взаємини в сучасній західній науковій літературі (1991 – 2001 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук: спец. 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. Харків, 2003. 40 с.
392. Письма И.В. Сталина В.М. Молотову 1925-1936 гг. Сборник документов. М.: Россия молодая, 1995. 304 с.
393. Письма во власть. 1917–1927: Заявления, жалобы, доносы, письма в государственные структуры и большевистским вождям. М.: РОССПЭН, 1998. 664 с.
394. Письма во власть. 1928–1939: Заявления, жалобы, доносы, письма в государственные структуры и советским вождям. М.: РОССПЭН, 2002. 528 с.
395. Пиріг О. А. Місце грошової реформи 1922–1924 рр. у здійсненні нової економічної політики // Український історичний журнал. 2000. №3 (432). С. 92–102.
396. Повноваження Представнику УСРР в РСФРР Ю. Коцюбинському вести переговори з представниками Азербайджану і підписати з ним угоду // ЦДАВО України. Ф. Р-4 («Народний комісаріат закордонних справ УРСР»). Оп. 1. Спр. 620. 6 арк.

397. Политбюро ЦК РКП(б) – ВКП(б). Повестки дня заседаний. 1919–1952. Каталог: В 3 т. Т. 1. 1919–1929. М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. 832 с.
398. Полоз М. Финансы Украины за десять лет // Украинский экономист. 25 декабря. Харьков, 1927. С. 3 – 18.
399. Положення ВУЦВК «Про повноважного представника УСРР в справах господарського будівництва при робітничо-селянському уряді РСФРР // Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. 1921. 2–14 сентября. №17. С. 597–599.
400. Положение Донецкого бассейна // Экономическая жизнь. 1923. 3 мая. С. 1.
401. Положение о полномочном представителе УССР по делам хозяйственного строительства при Рабоче-Крестьянском правительстве РСФСР // Сборник постановлений Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета Советов Рабочих, Крестьянских и Красноармейских депутатов 5 созыва. Выпуск 2. 1921. 1 июля – 15 ноября.
402. Положение об Украинском Экономическом Совете // Сборник постановлений ВУЦВК 5 созыва. Выпуск 2. 1921. 1 июля – 15 ноября.
403. Положення про заснування Комісії законодавчих передбачень при РНК СРСР, заснування Комісії внутрішньої торгівлі при РПО СРСР, про наркомати СРСР, ВРНГ СРСР, Держплан СРСР, законодавчу комісію при РНК СРСР, повноважені представництва союзних республік при уряді СРСР, Повноважне представництво УСРР при уряді СРСР, представників необ'єднаних наркоматів союзних республік в РНК СРСР // ЦДАВО України. Ф. 3 («Постійне представництво УСРР при уряді СРСР»). Оп. 1. Спр. 316. 173 арк.
404. Положення про Постійне Представництво УСРР при уряді СРСР // Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. 1924. Ч. 1. Арт. 2. С. 3.

405. Положення про Раду Народних Комісарів УСРР // Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. 1924. Ч. 2. № 45. Ст. 277.
406. Положення про протокольну частину НКЗС УСРР. Дипломатичний корпус, акредитований при робітничо-селянському уряді РСФРР. Посвідчення, повноваження, мандати, видані НКЗС УСРР // ЦДАВО України. Ф. Р-4 («Народний комісаріат закордонних справ УРСР»). Оп. 1. Спр. 616. 139 арк.
407. Положение о полномочном представителе УССР по делам хозяйственного строительства при Рабоче-Крестьянском правительстве РСФСР // Сборник постановлений Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета Советов Рабочих, Крестьянских и Красноармейских депутатов 5 созыва. Выпуск 2. 1921. 1 июля–15 ноября.
408. Положение о полномочном представителе УССР по делам хозяйственного строительства при Рабоче-Крестьянском правительстве РСФСР // Сборник постановлений Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета Советов Рабочих, Крестьянских и Красноармейских депутатов 5 созыва. Выпуск 2. 1921. 1 июля – 15 ноября. Ст. 125.
409. Положение об Украинском Экономическом Совете // Сборник постановлений ВУЦВК 5 созыва. Выпуск 2. 1921. 1 июля–15 ноября. С. 22.
410. Положение ВУЦИК «О полномочном представителе УССР по делам хозяйственного строительства при рабоче-крестьянском правительстве РСФСР» // Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. 1921. 2–14 сентября. №17. С. 597–599.
411. Положення, інструкції, протоколи та інші матеріали про союзне об'єднання радянських республік і об'єднання деяких наркоматів СРСР і УСРР // ЦДАВО України. Ф. Р-4 («Народний комісаріат закордонних справ УРСР»). Оп. 1. Спр. 56. 231 арк.

412. Положения о бюджетных правах Союза ССР и союзных республик. Постановления ЦИК и СНК СССР. 25 мая 1927 г. // Известия. 1927. 27 мая. С. 3–4.
413. Положение об Украинской трудовой армии, принятое по соглашению Совета Народных Коисаров РСФСР с Всеукраинским революционным комитетом // Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства. № 4–5. 28 января 1920 г. Ст. 26.
414. Положение о Народном комиссариате внешней торговли // Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Союза Советских Социалистических Республик. 1923. № 23. Ст. 284.
415. Положение об Украинском Экономическом Совете // Сборник постановлений ВУЦВК 5 созыва. Выпуск 2. 1921. 1 июля – 15 ноября.
416. Положение о Народном комиссариате по иностранным делам СССР // Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства СССР. 1923. № 22. Ст. 281.
417. Положение о Народном комиссариате по военным и морским делам // Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Союза Советских Социалистических Республик. 1923. № 22. Ст. 282.
418. Положение о Народном комиссариате путей сообщения Союза ССР // Сборник постановлений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Союза Советских Социалистических Республик. 1923. № 23. Ст. 285. С. 373–379.
419. Положение о Народном комиссариате почт и телеграфов Союза ССР // Сборник постановлений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Союза Советских Социалистических Республик. 1923. № 23. Ст. 287. С. 379–387.
420. Положение о Народном комиссариате внешней торговли Союза ССР // Сборник постановлений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Союза Советских Социалистических Республик. 1923. № 23. Ст. 284. С. 379–387.

421. Положение о Народном комиссариате труда Союза ССР // Сборник постановлений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Союза Советских Социалистических Республик. 1923. №23. Ст. 288. С. 384–385.
422. Положение о Народном комиссариате Рабоче-крестьянской инспекции Союза ССР // Сборник постановлений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Союза Советских Социалистических Республик. 1923. №24. Ст. 289. С. 386–391.
423. Положение о Народном комиссариате финансов Союза ССР // Сборник постановлений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Союза Советских Социалистических Республик. 1923. №24. Ст. 290. С. 392–395.
424. Положение об Объединенном государственном политическом управлении Союза Советских Социалистических Республик и его органах // Сборник постановлений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Союза Советских Социалистических Республик. 1923. №27. Ст. 304. С. 466–468.
425. Попов Н.Н. Национальная политика Советской власти. Курс лекций, читанных на курсах секретарей губкомов при ЦК ВКП(б). М.-Ленинград: Госиздат, 1927. 101 с.
426. Порш М. Україна в державному бюджеті Росії // Про фінансову науку. К.: Знання – то сила, 1909. С. 158–176.
427. Постанови Ради праці й оборони СРСР і доповідні записки Укрекономнаради про реорганізацію цукрової промисловості, ввіз імпорتنих товарів на Україну, ціни на паливо // ЦДАВО України. Ф. 1 («Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет»). Оп. 2. Спр. 2974. 85 арк.
428. Постанова Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету та Ради Народних Комісарів «Про скасування постанови ВУЦВК від 14 вересня 1921 р. Про Повноважного Представника УСРР в справах господарського будівництва при робітничо-селянському уряді РСФРР //

Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. 1924. Ч. 1. Арт. 1. С. 2.

429. Постанова РНК УСРР «Про штати Постійного Представництва УСРР при уряді СРСР» // Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. 1924. Ч. 1. С. 65–67.

430. Посвідчення співробітників Повпредства УСРР в РСФРР // ЦДАВО України. Ф. 3. («Постійне представництво УРСР при уряді СРСР»). Оп. 1. Спр. 161. 31 арк.

431. Постанова Всеукраїнського Центрального Виконавчого комітету і Ради Народних Комісарів УСРР «Про Постійне Представництво УСРР при уряді СРСР» // Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. 1925. Ч. 100. Арт. 543. С. 1404.

432. Постанова Ради Народних Комісарів УСРР «Наказ Постійному Представництву УСРР при уряді СРСР» // Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. 1926. Ч. 2. Арт. 20. С. 29–32.

433. Постановление Совета труда и обороны «О наборе добровольцев для укомплектования украинской продмилиции» // Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1921 г. Управление делами Совнаркома СССР. М.: 1944. С. 775.

434. Постановление правительства СССР «Об утверждении декларации и договора об образовании СССР» // Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства СССР. 1923. №1. Ст. 2.

435. Постановление 3-й сессии ЦИК СССР I созыва «Общее положение о Народном комиссариате Союза Советских Социалистических Республик» // Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства СССР. 1923. № 21. Ст. 280.

436. Постанови та протоколи засідань ЦК КП(б)У, ВУЦВК і Раднаркому УРСР, обіжчики та листування з ЦК та ЦК КП(б)У про врегулювання кордонів між УРСР, РРФСР і БРСР про розвантажування допрів Донецької

губернії. // ЦДАВО України. Ф. 1 («Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет»). Оп. 2. Спр. 2630. 317 арк.

437. Постанова загальних зборів громадян українців з сільських місцевостей Воронежської губернії, що проживають на кордонах УРСР з проханням приєднати їх до України // ЦДАВО України. Ф. 1 («Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет»). Оп. 3. Спр. 622. 38 арк.

438. Постанова ЦВК і РНК СРСР, ВУЦВК і РНК УСРР та листування з РНК СРСР, РПО і ЦСУ СРСР, ВУЦВК і РНК УСРР про увічнення пам'яті В.І. Леніна, роботу апарату Постпредства УСРР при уряді СРСР та з інших питань // ЦДАВО України. Ф. 3 («Постійне представництво УРСР при уряді СРСР»). Оп. 1. Спр. 174. 455 арк.

439. Постанова ВУЦВК і РНК УСРР про Положення про Постійне Представництво УСРР при уряді СРСР // ЦДАВО України. Ф. 3 («Постійне представництво УРСР при уряді СРСР»). Оп. 1. Спр. 1671. 4 арк.

440. Постанова ВУЦВК про перейменування населених пунктів. встановлення кордонів між РСФРР і УСРР // ЦДАВО України. Ф. 3 («Постійне представництво УРСР при уряді СРСР»). Оп. 3. Спр. 130. 20 арк.

441. Постанова РНК УСРР про Малий Раднарком. Витяги із протоколів засідань РНК УСРР про повноваження Постійного Представництва УСРР в РСФРР // ЦДАВО України. Ф. 3 («Постійне представництво УРСР при уряді СРСР»). Оп. 1. Спр. 59. 49 арк.

442. Постанова Раднаркомі УСРР про порядок фінансування закордонних представництв, правила до затвердження бюджету РСФРР та інших радянських соціалістичних республік. Протоколи міжвідомчих нарад при Уповнаркомфіні РСФРР на Україні // ЦДАВО України. Ф. 2 («Рада Народних Комісарів УРСР»). Оп. 2. Спр. 77. 62 арк.

443. Постанова РНК УСРР «Про штати Постійного Представництва УСРР при уряді СРСР» // Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. Харків. 1924. Ч. 1. С. 65–67.

444. Постанова Всеукраїнського Центрального Виконавчого комітету і Ради Народних Комісарів УСРР «Про порядок дачі висновків на проекти спілкового законодавства» // Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. 1924. Ч. 6. С. 113–115.
445. Постановление правительства СССР «Об утверждении декларации и договора об образовании СССР» // Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства СССР. 1923. №1. Ст. 2.
446. Постанова третьої сесії ЦВК СРСР «Загальні положення про народні комісаріати СРСР» // Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Союза ССР. 1926. № 60. Ст. 448.
447. Постанова ВУЦВК і РНК УСРР «Про штати Постійного Представництва УСРР при уряді СРСР» // Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. 1925. Ч. 5. Арт. 50. С. 102.
448. Постанова Всеукраїнського Центрального Виконавчого комітету і Ради Народних Комісарів УСРР «Про Постійне Представництво УСРР при уряді СРСР» // Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. 1925. Ч. 100. Арт. 543. С. 1404.
449. Постанова ЦВК і РНК СРСР, ВУЦВК і РНК УСРР та листування з РНК СРСР, РПО і ЦСУ СРСР, ВУЦВК і РНК УСРР про увічнення пам'яті В.І. Леніна, роботу апарату Постпредства УСРР при уряді СРСР та з інших питань // ЦДАВО України. Ф. 3 («Постійне представництво УСРР при уряді СРСР»). Оп. 1. Спр. 174. 455 арк.
450. Постанова РНК УСРР про участь українського представництва у діяльності вищих органів СРСР (ЦВК, РНК, РПО) в напрямі відстоювання суверенних прав УСРР та загальних господарських, фінансових і правових інтересів УСРР та матеріали до неї // ЦДАВО України. Ф. 3 («Постійне представництво УСРР при уряді СРСР»). Оп. 1. Спр. 3615. 31 арк.
451. Постанова ВУЦВК «Про фінансову політику» // Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. 1924. № 4–5. Арт. 33.

452. Постанова Народного комісаріату фінансів «Про обіг на території України розрахункових знаків РСФРР вартістю 1, 2, 3 карбованці» // Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. Ч. 35. 3–10 квітня 1919. С. 510–511.
453. Постанова Раднаркому УСРР «Про порядок фінансування закордонних представництв, правила до затвердження бюджету РСФРР та інших радянських соціалістичних республік». Протоколи міжвідомчих нарад при Уповнаркомфіні РСФРР на Україні // ЦДАВО України. Ф. 2 («Рада Народних Комісарів УРСР»). Оп. 2. Спр. 77. 62 арк.
454. Постанова РНК УСРР про участь Українського Представництва у діяльності вищих органів СРСР (ЦВК, РНК, РПО) в напрямі відстоювання суверенних прав УСРР та загальних господарських, фінансових і правових інтересів УСРР та матеріали до неї // ЦДАВОУ. Ф. 3 («Постійне представництво УРСР при уряді СРСР»). Оп. 1. Спр. 3615. 31 арк.
455. Постанова РНК «Про Уповноважених НКЗТ на Україні та його органи» // Вісті ВУЦВК. 1921. 26 серпня. С. 18–19.
456. Постанова РНК «Про розподіл функцій Управління Уповноваженого Наркомтрудсозабезу РСФРР» // Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1919–1920 рр. 1921. Ст. 314.
457. Постановление Народного комиссариата финансов «Положение о взаимоотношениях уполномоченного Народного комиссариата финансов при СНК УССР с Народным комиссариатом финансов РСФСР» // Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства РСФСР. 1922. 12 октября. № 58. Ст. 733.
458. Постановление ЦИК Союза ССР «О бюджетных правах Союза ССР и входящих в его состав союзных республик» // Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Союза ССР. 1924. № 19. Ст. 189.
459. Постановление Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета и Совета Народных Комиссаров «Об учреждении

представительств Народных Комиссариатов по делам национальностей в автономных республиках и областях» // Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1920 г. № 99. Москва, 1943. Ст. 529.

460. Постановление Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета «Об утверждении «Положения о совете национальностей при народном комиссариате по делам национальностей» и Постановления «О национальных представительствах и подотделах при народном комиссариате по делам национальностей» // Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1921 г. Управление делами Совнаркома СССР. М.: 1944. С. 331–333.

461. Постановление 3-й сессии ЦИК СССР I созыва «Общее положение о Народном комиссариате Союза Советских Социалистических Республик» // Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства СССР. 1923. № 21. Ст. 280.

462. Пояснююча записка про етнографічне визначення території України // ЦДАВО України. Ф. 3696. («Міністерство закордонних справ УНР»). Оп. 1. Спр. 178. 8 арк.

463. Праці I з'їзду дослідження продуктивних сил та народного господарства України // Вісник сільськогосподарських наук. 1924. № 5–6. С. 52–53.

464. Про державні взаємовідносини між УСРР і РСФРР (резолуція) // Збір законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України і Уповноважених РСФРР. 1920. 7–10 червня. Ч. 13. С. 345–347.

465. Промышленность и рабочий класс Украинской ССР в период восстановления народного хозяйства (1921–1925 годы) : Сборник документов и материалов. К.: Издательство политической литературы Украины, 1964. 595 с.

466. Проект резолюции о взаимоотношениях РСФСР с независимыми республиками // Известия ЦК КПСС. 1989. №9. С. 192–193.

467. Проект положення о бюджетных правах Союза Советских Социалистических Республик и входящих в его состав союзных республик / в ред. правительства УССР. Харьков, 1926. 25 с.
468. Протоколи I з'їзду КП(б)У. Список делегатів з'їзду з вирішальним голосом та інші матеріали з'їзду // ЦДАГО України. Ф. 1 («Центральний Комітет Комуністичної партії України»). Оп. 1. Спр. 2. 196 арк.
469. Протоколы Восьмой конференции РКП(б). Декабрь 1919 г. М.: Партиздат, 1934. 294 с.
470. Протоколы Президиума Высшего совета народного хозяйства. 1919 г.: Сборник документов. М., 1993. 387 с.
471. Протоколы Президиума Высшего Совета народного хозяйства. 1920 г.: Сборник документов / Под ред. А. К. Соколова. М., 2000. 334 с.
472. Протоколы Президиума Госплана СССР (1923): Сборник документов: В 2 ч. М., 1991. Ч. 2. 468 с.
473. Протоколы X съезда РКП(б). М.: Партийное издательство, 1933. 957 с.
474. Протоколы съездов и конференций Всесоюзной Коммунистической партии (большевиков). Девятый съезд РКП(б). Май-апрель 1920 г. М.: Партийное издательство, 1934. 612 с.
475. Про усталення меж і складу Донецької губернії // Вісті ВУЦВК. 1920. 18 квітня.
476. Приймально-здавальні акти на передачу території з РСФРР до УСРР // ЦДАВО України. Ф. 1 («Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет»). Оп. 3. Од. зб. 650. 27 арк.
477. Про державні взаємовідносини між УСРР і РСФРР (резолуція) // Збір законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України і Уповноважених РСФРР. 1920. 7–10 червня. Ч. 13. С. 345–347.
478. Постанова РНК УСРР «Про об'єднання діяльності УСРР і РСФРР» // Збірник узаконень і розпоряджень Всеукраїнського революційного комітету. 1919–1920. 26 грудня – 10 лютого. Ч. 1. С. 10.

479. Проекти договору про утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік, положень про палати ЦВК СРСР, наркомати СРСР та їх взаємовідносини з наркоматами союзних республік // ЦДАВО України. Ф. 3 («Постійне представництво УРСР при уряді СРСР»). Оп. 1. Спр. 162. 11 арк.
480. Протоколи об'єднаних засідань комісії Раднаркому УСРР по розгляду матеріалів по розробці Конституції СРСР і взаємин між наркоматами УСРР та СРСР. Копія // ЦДАВО України. Ф. 2 («Рада Народних Комісарів УРСР»). Оп. 2. Спр. 970. 20 арк.
481. Про скасування постанови ВУЦВК від 14 вересня 1921 р. «Про Повноважного Представника УСРР в справах господарського будівництва при робітничо-селянському уряді РСФРР» // Збірник узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду України. 1924. Ч. 1. Арт. 1.
482. Про Уповноважених РСФРР при Раднаркомі УСРР // Збір законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. 1921. №1. С. 18–19.
483. Проект Конституції СРСР, прийнятої на I з'їзді Рад Союзу, випис із протоколу Конституційної комісії ВУЦВК про порядок та строки виборів до місцевих органів влади, постанова РПО СРСР і доповідна записка УЕР про заходи по проведенню останньої посівної кампанії на Україні 1928 р. // ЦДАВО України. Ф. 1 («Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет»). Оп. 2. Спр. 3079. 103 арк.
484. Проект положения о бюджетных правах Союза Советских Социалистических Республик и входящих в его состав союзных республик / в ред. правительства УССР. Харьков, 1926. 25 с.
485. Проекти положень Повноважного представництва УСРР у справах господарського будівництва при уряді РСФРР, прислані на висновок Наркомату внутрішніх справ УСРР // ЦДАВО України. Ф. 5 («Народний комісаріат внутрішніх справ УРСР»). Оп. 1. Спр. 851. 14 арк.
486. Проекти положень про Уповноваженого народного комісаріату пошт і телеграфів СРСР при Раднаркомі УСРР і Управлінні народного зв'язку.

Копії // ЦДАВО України. Ф. 2 («Рада Народних Комісарів УРСР»). Оп. 2. Спр. 967. 15 арк.

487. Проект постанов ЦВК СРСР про представництво Союзних республік при уряді СРСР; проекти положень про Повноважні представництва союзних республік при уряді СРСР. ЦДАВОУ. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 170. 16 арк.

488. Проект постанови Президії ВУЦВК і доповідна записка Центральної адміністративно-територіальної комісії по врегулюванню кордонів між УРСР та РРФСР. Протокол засідання паритетної комісії про врегулювання кордонів між РРФСР, УРСР і БРСР. Копія // ЦДАВО України. Ф.1 («Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет»). Оп. 3. Спр. 604. 26 арк.

489. Про минуле – заради майбутнього / Упорядник Ю.І. Шаповал; Редкол.: І.Ф. Курас. К.: Видавництво при Київському університеті, 1989. 408 с.

490. Промышленность Украины (общая характеристика) // Экономическая жизнь. 1925. 14 октября. С. 6–12.

491. Про призначення заступника Постійного Представника УСРР при уряді СРСР // Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. 1925. Ч. 5. Ст. 43. С. 98.

492. Протоколи засідань Тимчасового робітничо-селянського уряду України та матеріали до них // ЦДАВО України. Ф. 2 («Рада Народних Комісарів УРСР»). Оп. 1. Спр. 15. 201 арк.

493. Протоколи засідань Президії ЦВК СРСР (копії) та матеріали до них. Виписи з протоколів засідань Ради Народних Комісарів УРСР, проект положення про державне політичне управління УРСР та його взаємовідносини з Державним політичним управлінням СРСР // ЦДАВО України. Ф.1 («Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет»). Оп. 2. Спр. 990. 145 арк.

494. Протоколи засідань комісії з районування РСФРР, комісії ЦВК СРСР по регулюванню меж між РСФРР і УСРР, список округів і районів Туркестанської області та інші матеріали по районуванню території СРСР //

ЦДАВО України. Ф.1 («Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет»). Оп. 2. Спр. 1800. 13 арк.

495. Протокол засідання Комісії по опрацюванню договору про утворення СРСР. Оригінали // ЦДАВО України. Ф. 2 («Рада Народних Комісарів УРСР»). Оп. 2. Спр. 552. 16 арк.

496. Протоколи засідань Великої і Малої президій ВУЦВК // ЦДАВО України. Ф. 5 («Народний Комісаріат внутрішніх справ УРСР»). Оп. 2. Спр. 13. 177 арк.

497. Протоколи об'єднаного з'їзду Новомосковської організації КП(б)У Катеринославської губернії спільно з комуністами військових частин, розміщених у повіті. Протоколи VII Новомосковської повітової конференції КП(б)У, пленумів, засідань бюро повітового комітету партії, загальноміських і повітових партійних зборів, нарад секретарів районних партійних комітетів, повітових з'їздів Комітету незаможних селян, професійних спілок // ЦДАГО України. Ф. 1 («Центральний Комітет Комуністичної партії України»). Оп. 20. Спр. 490. 187 арк.

498. Протоколи засідання комісії ЦК КП(б)У з районування УСРР. Проекти тез до доповіді, доповідь «Про зовнішні кордони УСРР Центральної адміністративно-територіальної комісії по районуванню на IV сесію ВУЦВК 8-го скликання і резолюція сесії. Переписка з ЦК РКП(б), РНК УСРР і ВУЦВК про встановлення державних кордонів між УСРР і РСФРР, районуванню України // ЦДАГО України. Ф. 1 («Центральний Комітет Комуністичної партії України»). Оп. 20. Спр. 1813. 112 арк.

499. Протоколи засідань паритетної комісії в справі передачі Семенівської волості Новозибківського повіту Гомельської губернії РСФРР до Глухівського округу УСРР (копії). Акти комісії про здачу і прийом справ і майна Семенівської волості, що передається до Глухівської округи УСРР // ЦДАВО України. Ф. 1 («Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет»). Оп. 3. Спр. 624. 330 арк.

500. Протоколи засідання Президії Всеросійського Центрального виконавчого Комітету. Постанови Ради Праці й Оборони (РПО). Положення про народні комісаріати юстиції, шляхів сполучення, продовольства РСФРР // ЦДАГО України. Ф. 1 («Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет»). Оп. 20. Спр. 609. 153 арк.

501. Протоколи засідань Раднаркому УРСР, комісій по виробленню практичних директив взаємин між СРСР і республіками, по розробленню положень про об'єднані наркомати (копії та матеріали до них) // ЦДАВО України. Ф. 2 («Рада Народних Комісарів УРСР»). Оп. 1. Спр. 944. 211 арк.

502. Протоколи засідання комісії пленуму ЦК РКП(б) і комісії, обраної політбюро ЦК КП(б)У для вироблення резолюції на з'їзді Рад про союзне об'єднання. Проекти постанов II сесії Центрального виконавчого комітету СРСР, VII Всеукраїнського з'їзду Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів про утворення Союзу Радянських Соціалістичних республік, основах конституції Союзу РСР та ін. питаннях // ЦДАГО України. Ф. 1 («Центральний Комітет Комуністичної партії України»). Оп. 20. Спр. 985. 77 арк.

503. Протоколи засідання комісії ЦК КП(б)У з районування УСРР. Проекти тез до доповіді, доповідь «Про зовнішні кордони УСРР Центральної адміністративно-територіальної комісії по районуванню на IV сесію ВУЦВК 8-го скликання і резолюція сесії. Переписка з ЦК РКП(б), РНК УСРР і ВУЦВК про встановлення державних кордонів між УСРР і РСФРР, районуванню України // ЦДАГО України. Ф. 1 («Центральний Комітет Комуністичної партії України»). Оп. 20. Спр. 1813. 112 арк.

504. Протоколи засідання технічної підкомісії при особливій комісії ЦВК СРСР по врегулюванню кордонів між РСФРР, УСРР і БСРР // ГАРФ. Ф. Р–5677 («Адміністративна комісія при Президії ВЦВК»). Оп. 4. Спр. 389. 22 арк.

505. Протокол, виписки з протоколів засідання Політбюро, Оргбюро ЦК РКП(б), Президії ЦК РКП(б). Переписка з ЦК РКП(б) про стан

промисловості, роботі серед молоді, потреби України у фондах на 1924 – 1925 рр., проведення нарад по роботі на селі, відкомандируванні партійних працівників та інших питаннях // ЦДАГО України. Ф. 1 («Центральний Комітет Комуністичної партії України»). Оп. 20. Спр. 1861. 161 арк.

506. Протоколи Центральної штатної комісії Управління уповноваженого Наркомату праці РСФРР при Раднаркомі УСРР, комісії по реорганізації місцевих радянських органів і матеріали до них // ЦДАВО України. Ф. 5 («Народний комісаріат внутрішніх справ УРСР»). Оп. 1. Спр. 850. 157 арк.

507. Протоколи №102–120; 1-34 а, 35–48 засідань Політбюро ЦК КП(б) України // ЦДАГО України. Ф. 1 («Центральний Комітет Комуністичної партії України»). Оп. 6. Спр. 40. 169 арк.

508. Протоколы съездов и конференций Всесоюзной Коммунистической партии (большевиков). Девятый съезд РКП(б). Май-апрель 1920 г. М.: Партийное издательство, 1934. 612 с.

509. Протокол № 2 Пленуму ЦК КП(б)У // ЦДАГО України. Ф. 1 («Центральний Комітет Комуністичної партії України»). Оп. 1. Спр. 71. 14 арк.

510. Протокол № 2 Пленуму ЦК КП(б)У і матеріали до нього (1-й екз.) // ЦДАГО України. Ф. 1 («Центральний Комітет Комуністичної партії України»). Оп. 1. Спр. 87. 61 арк.

511. Протоколи 4-го Пленуму ЦК КП(б)У (м. Орел) (1-й екземпляр) // ЦДАГО України. Ф. 1 («Центральний Комітет Комуністичної партії України»). Оп. 1. Спр. 9. 18 арк.

512. Протокол №5 і стенограма пленуму ЦК КП(б)У. Матеріали до пленуму. (1-й екз.) // ЦДАГО України. Ф. 1 («Центральний Комітет Комуністичної партії України»). Оп. 1. Спр. 92. 161 арк.

513. Протокол №5, стенограма пленуму ЦК КП(б)У і матеріали до нього (2-й екз, неповний) // ЦДАГО України. Ф. 1 («Центральний Комітет Комуністичної партії України»). Оп. 1. Спр. 93.

514. Протокол № 6 пленуму ЦК КП(б)У і матеріали до нього (1-й екз.) // ЦДАГО України. Ф. 1 («Центральний Комітет Комуністичної партії України»). Оп. 1. Спр. 94. 14 арк.
515. Протокол № 6 пленуму ЦК КП(б)У і матеріали до нього (2-й екз., неповний) // ЦДАГО України. Ф. 1 («Центральний Комітет Комуністичної партії України»). Оп. 1. Спр. 95. 5 арк.
516. Протоколи №44-76 засідань Політбюро ЦК КП(б)У (1-й екземпляр) // ЦДАГО України. Ф. 1 («Центральний Комітет Комуністичної партії України»). Оп. 6. Спр. 58. 25 арк.
517. Протоколи міжвідомчої наради економіко-правового відділу з питань про економічні відносини Російської республіки до України, Литви, Латвії, та інших. про кордони Литви і переписка з Вітебським виконкомом про централізацію влади стосовно Вітебського губернського виконкому // ГАРФ. Ф. Р-5677 («Адміністративна комісія при Президії ВЦВК»). Оп. 2. Спр. 8. 47 арк.
518. Протоколи пленуму ЦК КП(б)У // ЦДАГО України. Ф. 1 («Центральний Комітет Комуністичної партії України»). Оп. 1. Спр. 13. 18 арк.
519. Протоколи засідань і звіт про роботу Українського Представництва при Народному комісаріаті в справах національностей РСФРР, доповідна записка про його завдання і функції. Листи, доповідні записки в ЦК КП(б)У про стан справ і стан роботи в Бессарабії // ЦДАГО України. Ф. 1 («Центральний Комітет Комуністичної партії України»). Оп. 20. Спр. 296. 41 арк.
520. XV съезд Всесоюзной Коммунистической партии (большевиков). Стенографический отчет. М.-Л.: Государственное издательство, 1928. 1416 с.
521. Работы Харьковского губернского съезда Совета рабочих и крестьянских депутатов от 16 февраля 1919 г. Х.: Центропечать, 1919. 212 с.
522. Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919–1920) : зб. док. і матер. К. : Вид-во АН УСРР, 1957. 1084 с.

523. Раевский А.А. Госбюджет Украины в 1924/25 году // Финансовый Бюллетень. 1924. № 41. С. 10–12.
524. Районирование СССР : собрание материалов по районированию 1917–1925 гг. М.: Плановое хозяйство, 1926. 218 с.
525. Регионы и границы Украины в исторической ретроспективе. М.: Институт славяноведения РАН, 2005. 306 с.
526. Резолюції III з'їзду КП(б)У // ЦДАГО України. Ф. 1 («Центральний Комітет Комуністичної партії України»). Спр. 17. 13 арк.
527. Резолюції Всеукраїнських з'їздів Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. Харків: Партвидав «Пролетар», 1932. 412 с.
528. Резолюція 4-ї сесії Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету 8-го скликання «Про бюджет» // Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. 1925. Відділ перший. Ч. 13–14. 14 квітня. Арт. 90.
529. Резолюции IV сессии ВУЦВК VII созыва // Коммунист. 1923. 6 ноября. С. 2.
530. Резолюции IV сессии ВУЦВК VII созыва // Коммунист. 1923. 6 ноября. С. 6–44.
531. Резолюція РНК РСФРР про припинення дії на території України статуту про гербовий збір. Листування РНК СРСР з Наркомфіном УСРР про податкові питання // ЦДАВО України. Ф. 3 («Постійне представництво УРСР при уряді СРСР»). Оп. 1. Спр. 15. 83 арк.
532. Резолюція наради при організаційно-розподільчому відділі ЦК КП(б)У по доповіді оргвідділу Молдавського обкому партії. Доповідна записка, довідка оргрозподілвідділу ЦК в ЦК ВКП(б) и ЦК КП(б)У про зміцнення працівниками прикордонних округів, українізації на транспорті, зміни обліку членів і кандидатів партії. Циркуляри, інструкція ЦК КП(б)У і організаційно-інструкторського відділу про переобрання сільських рад, порядок відкомандирування комуністів на роботу. Переписка відділу з партійними, радянськими органами, військовими організаціями з кадрових

питань // ЦДАГО України. Ф. 1 («Центральний Комітет Комуністичної партії України»). Оп. 20. Спр. 2220. 187 арк.

533. Рейхель М.О. СССР. Очерк конституционных взаимоотношений советских республик: В 2 ч. Ч.1: Общая. М.: Юридическое издательство НКЮ РСФСР, 1925. 186 с.

534. Рейхель М.О. Советский федерализм. М.-Л., 1930. 126 с.

535. Реорганизация управления Донбассом // Известия ВЦИК. 1923. 3 мая. С. 3.

536. Рік боротьби з голодом. Звіт Центрального комітету допомоги голодуючим IV з'їзду Рад робітничих депутатів. Харків, 1922. 47 с.

537. Річицький А. До проблеми ліквідації пережитків колоніальності та націоналізму (відповідь М. Волобуєву) // Більшовик України. 1928. № 2. С. 73–94.

538. Річицький А. До проблеми ліквідації пережитків колоніальності та націоналізму (відповідь М. Волобуєву) // Більшовик України. 1928. № 3. С. 64–85.

539. Річицький А. Національна програма українського соціально-фашизму // Більшовик України. 1930. № 5–6. С. 30–42.

540. Річний орієнтовний бюджет РРСФСР на 1922/1923 рр. Копія. Гектограф // ЦДАВО України. Ф. 1 («Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет»). Оп. 2. Спр. 975. 18 арк.

541. Ронин С. Л. К истории Конституции СССР 1924 г. М.: Изд-во Академии наук СССР, 1954. 121 с.

542. Романцов В. О. Український етнос: на етнічних землях та її межами (XVIII – XX століття). К.: Видавництво імені Олени Теліги, 1998. 184 с.

543. Россия–Украина: история взаимоотношений. М.: Школа «Языки русской культуры», 1997. 248 с.

544. Рудницький Степан. Огляд національної території України // Чому ми хочемо самостійної України? Львів: Світ, 1994. С. 209–270.

545. Сагач О. М. Діяльність Центральної адміністративно-територіальної комісії при ВУЦВК із здійснення реформи територіального устрою в УСРР (20-ті рр. ХХ ст.): автореф. дисертації на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – історія України. Київ, 2011. 20 с.
546. Салига Л. Г. Боротьба Х. Раковського за розширення прав України під час конституційного оформлення СРСР (травень–липень 1923 р.) // Український історичний журнал. 1992. № 1. С. 115–124.
547. Садовський В.В. Українці поза межами УССР на основі перепису 1926 р. // Українська людиність СССР. Праці Українського наукового інституту. Варшава, 1931. Т.1. С.138–160.
548. Сборник документов о пограничном споре между Россией и Украиной в 1920–1925 гг. за Таганрогско-Шахтинскую территорию Донской области / Сост. Галкин Ю. И. М., 2007. 64 с.
549. Сборник постановлений Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета 5 созыва. Выпуск 1. Х., 1921. 178 с.
550. Свердлов Я. М. Избранные произведения. Т. 3. М.: Государственное издательство политической литературы, 1960.
551. VII Всеукраинский съезд Советов рабочих, крестьянских и красногвардейских депутатов. 10 – 14 декабря 1922 г. Х.: Издательство управ. делами ВУЦВК, 1922. 764 с.
552. Сергійчук Володимир. Етнічні межі і державний кордон України. Вид. 3-є, доповнене. К.: ПП Сергійчук М.І., 2008. 560 с.
553. Сергійчук В. Не ми згадали про кордони // Розбудова держави. 1994. № 6. С. 29–35.
554. Сергійчук В.І. «Українізація Росії». Політичне ошуканство українців російською більшовицькою владою в 1923–1932 роках. К.: Українська Видавнича Спілка, 2000. 336 с.
555. Сергійчук Володимир. Український Крим. Видання третє, доповнене. Вишгород: ПП Сергійчук М.І., 2016. 362 с.

556. Скрипник М.О. Статті й промови в справі національного будівництва. Т.2. Ч.1. Харків: Держвидав України, 1929. 360 с.
557. Скрипник М. Статті й промови з національного питання. [Мюнхен]: Сучасність, 1974. 268 с.
558. Скрипник М. З приводу економічної платформи націоналізму // Більшовик України. 1928. № 6. С. 44–51.
559. Скрипник М. «Про справу Султан-Галієва». Промова на нараді відповідальних працівників національних республік і областей при ЦК РКП у Москві 9–12 квітня 1923 р. // Скрипник М. Статті і промови. Т. I. Ч. 2. Харків, 1931. С. 234–248.
560. Слабченко М. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст. У 2-х т. Одеса, 1925–1927.
561. Соколов М. Украина в государственном бюджете России // Украинский Вестник. 1906. №2. С. 97–103.
562. Советский юридический словарь / Под. ред. С. Братусь, Н. Казанцев, С. Кечекьян и проч. М.: Госиздательство юридической литературы, 1953. 784 с.
563. Советско-германские отношения от переговоров в Брест-Литовске до подписания Рапалльского договора: Сб. докум. Т.2 (1919–1922 гг.). М.: Политиздат, 1971. 566 с.
564. Советское руководство. Переписка. 1928-1941 гг. / Сост. А.В. Квашонкин, Л.П. Кошелева, Л.Я. Роговая, О.В. Хлевнюк. М.: РОССПЭН, 1999. 519 с.
565. Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства. 1919. 26 января. № 1. С. 4–6.
566. Сокирська В.В. Фонди Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України як джерело вивчення російсько-українських відносин у період становлення тоталітарної держави // Історичний архів. Наукові студії: збірник наукових праць. 2011. Вип. 7. С. 143–147.

567. Сокирська В.В. Проблеми відносин між РСФРР і УСРР на початку 20-х рр. ХХ ст. // Матеріали Четвертої Міжнародної наукової конференції «Актуальні питання вітчизняної, світової історії та історії науки: пошуки, роздуми. Знахідки». Луганськ, 20–21 квітня 2011 р. Луганськ, 2011. С. 152–155.
568. Сокирська В.В. Діяльність адміністративної комісії при президії Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету по врегулюванню кордонів між РСФРР і УСРР у 20-х рр. ХХ ст. // Суспільні науки: історія, сучасний стан та перспективи дослідження. Матеріали міжнародного науково-практичної конференції (м. Львів, 14–15 грудня 2012 року). Львів: ГО «Львівська фундація суспільних наук», 2012. С. 86–88.
569. Сокирська В.В. Етнічний аспект становлення російсько-українського кордону в 20-х рр. ХХ ст. // Гуржіївські історичні читання : Збірник наукових праць. 2012. Вип. 5. С. 237–240.
570. Сокирська В.В. Джерела з історії становлення та розвитку російсько-українських відносин 1920-х рр. у фондах федеральних архівів Російської Федерації // Історичний архів. Наукові студії : збірник наукових праць. 2013. Вип. 10. С. 179–186.
571. Сокирська В.В. До проблеми формування кримської ділянки російсько-українського кордону у 1920-х рр. // Наукові праці: науково-методичний журнал. 2014. Вип. 229. Т. 241. Історія. С. 23–28.
572. Сокирська В.В. Політичний аспект російсько-українських відносин 20-х рр. ХХ ст. у новітній історіографії // Історичний архів. Наукові студії : збірник наукових праць. 2013. Вип. 11. С. 134–139.
573. Сокирська В.В. Періодичні видання 1920-х рр. як джерело до вивчення стану економічних відносин між РСФРР і УСРР // Грані: Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. 2014. №3(107). Березень. С. 115–119.
574. Сокирська В.В. Створення та діяльність Українського Представництва при Народному комісаріаті в справах національностей РСФРР // Наукові

- записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. 2014. Вип. 1. Ч. 2. С. 45–50.
575. Сокирська В.В. Інститут Уповноважених СРСР при уряді УСРР // Гілея: науковий вісник: збірник наукових праць. 2014. Вип. 90 (11). С. 72–76.
576. Сокирська В.В. Російсько-українські відносини у 20-х рр. ХХ ст.: інституційний аспект // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. 2014. Вип. 2. Ч. 1. С. 147–153. Сокирська В.В. Створення та діяльність Повноважного представництва УСРР у справах господарського будівництва при уряді РСФРР // Чорноморський літопис: Науковий журнал. 2014. Вип. 10. С. 54–59.
577. Сокирська В. В. Сільськогосподарське економічне районування в умовах становлення російсько-українського кордону в 20-х рр. ХХ ст. // Історичний архів. Наукові студії : збірник наукових праць. 2012. Вип. 9. С. 85–91.
578. Сокирська В. В. «Україна – не провінція Росії»: дискусії учених та чиновників 1920-х рр. // Гілея : науковий вісник : збірник наукових праць. 2015. Вип. 102 (11). С. 74–78.
579. Сокирська В.В. «Хлібна політика» радянської влади у 20-х рр. ХХ ст. // Український селянин: Збірник наукових праць. 2014. Вип. 14. С. 235–237.
580. Сокирська В.В. Українська дипломатична місія УСРР при Народному комісаріаті в справах національностей РСФРР // Грані: Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. 2015. №7(123). Липень. С. 147–151.
581. Соколов М. Украина в государственном бюджете России // Украинский Вестник. 1906. №2. С. 97–103.
582. Соловей Д. Голгота України. Частина І. Московсько-большевицький окупаційний терор в УРСР між Першою і Другою світовою війною. Вінніпег: Український голос, 1953. 288 с.

583. Соловей Д.Ф. Україна в системі радянського колоніалізму. Мюнхен: Інститут для вивчення СРСР, 1959. 199 с.
584. Союз можно было сохранить: белая книга: Документы и факты о политике М.С. Горбачева по реформированию и сохранению многонационального государства. М.: Апрель-85, 1995. 351 с.
585. Союзный рабоче-крестьянский договор между Российской Социалистической Федеративной Советской Республикой и Украинской Социалистической Советской Республикой // Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства РСФСР, издаваемое Народным комиссариатом юстиции. 1921. 3 января. № 1. Ст. 13.
586. Список декретів і постанов, виданих в РСФРР для розповсюдження на територію СРСР // ЦДАВО України. Ф. 1. («Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет»). Оп. 1. Спр. 1662. 21 арк.
587. Справа про розробку принципів районування республіки і утворення окремих адміністративно-господарських одиниць з додаванням матеріалів адміністративної комісії ВЦВК // ГАРФ. Ф. 5677 («Адміністративна комісія при Президії ВЦВК»). Оп. 1. Оп. 1. Спр. 7. 585 арк.
588. Справа про приєднання Донецької області до Донецької губернії УСРР // ГАРФ. Ф. 5677 («Адміністративна комісія при Президії ВЦВК»). Оп. 3. Спр. 85. 18 арк.
589. Справа з питання врегулювання кордонів між РСФРР і УСРР. // ГАРФ. Ф. 5677 («Адміністративна комісія при Президії ВЦВК»). Оп. 1. Спр. 9. 11 арк.
590. Справа з питання про перехід Білгородського, Новооскольського і Корочанського повітів Курської губернії до Харківської губернії // ГАРФ. Ф. 5677 («Адміністративна комісія при Президії ВЦВК»). Оп. 1. Спр. 170. 17 арк.
591. Справа з врегулювання кордонів між УСРР і РСФРР в районі м. Машликіно Північно-Кавказького краю // ЦДАВО України. Ф. 1

(«Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет»). Оп. 3. Спр. 621. 162 арк.

592. Справа про врегулювання державного кордону між УСРР і Північно-Кавказьким краєм в районі станції Чортково (протоколи, виписки з протоколів, доповідні записки, листування) ЦДАВО України. Ф. 1 («Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет»). Оп. 2. Спр. 1809. 102 арк.

593. Справа про переведення шести волостей Рильського повіту Курської губернії до УСРР // ГАРФ. Ф. Р-5677 («Адміністративна комісія при Президії ВЦВК»). Оп. 1. Спр. 168. 34 арк.

594. Справа про приєднання Донецької області до Донецької губернії УСРР // ГАРФ. Ф. Р-5677 («Адміністративна комісія при Президії ВЦВК»). Оп. 3. Спр. 85. 18 арк.

595. Справа про встановлення кордону між Україною і Кримом (Про приєднання Генічеського повіту Запорізької губернії і частини Дніпровського повіту Миколаївської губернії до Кримської АСРР) // ГАРФ. Ф. Р-5677 («Адміністративна комісія при Президії ВЦВК»). Оп. 1. Спр. 313. 272 арк.

596. Справа про врегулювання кордонів між РСФРР, УСРР і БСРР // ГАРФ. Ф. Р-5677 («Адміністративна комісія при Президії ВЦВК»). Оп. 5. Спр. 20. 49 арк.

597. Справа про врегулювання кордонів між УСРР і РСФРР в районі м. Машликіно Північно-Кавказького краю // ЦДАВО України. Ф. 1 («Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет»). Оп. 3. Спр. 621. 162 арк.

598. Справа про врегулювання кордонів між РСФРР, УСРР і БСРР // ГАРФ. Ф. Р-5677 («Адміністративна комісія при Президії ВЦВК»). Оп. 5. Спр. 20. 49 арк. 394. Справа про встановлення кордонів між Українською СРР і Брянською, Воронежською і Курською губерніями РСФРР // ГАРФ. Ф. Р-

- 5677 («Адміністративна комісія при Президії ВЦВК»). Оп. 7. Спр. 317. 102 арк.
599. Справа про встановлення кордонів між Українською СРР і Брянською, Воронежською і Курською губерніями РСФРР // ГАРФ. Ф. Р-5677 («Адміністративна комісія при Президії ВЦВК»). Оп. 7. Спр. 317. 102 арк.
600. Справа про визначення штатів Планового бюро Постпредства УСРР при уряді СРСР // ЦДАВО України. Ф. 2 («Рада Народних Комісарів УРСР»). Оп. 2. Спр. 829. 32 арк.
601. Справа по розгляду проекту директивного листа Раднаркому УСРР до ЦВК союзних республік про розмежування функцій між Наркомторгом СРСР і Наркомторгами союзних республік // ЦДАВО України. Ф. 2 («Рада Народних Комісарів УРСР»). Оп. 5. Спр. 1084. 14 арк.
602. Справа по розгляду проекту постанови ЦВК і Раднаркому СРСР «Про зміни і доповнення Положення про права і обов'язки Уповноваженого НКЗС при Союзних Республіках і агентах Наркомату закордонних справ» // ЦДАВО України. Ф. 2 («Рада Народних Комісарів УРСР»). Оп. 4. Спр. 176. 25 арк.
603. Справа про перехід Білгородського, Новооскольського і Корочанського повітів Курської губернії до Харківської губернії // ГАРФ. Ф. Р-5677 («Адміністративна комісія при Президії ВЦВК»). Оп. 1. Спр. 170. 17 арк.
604. Сталин И. Политика советской власти в национальном вопросе в России // Правда. 1920. 10 октября. С. 4.
605. Сталин И. Товарищу Кагановичу и другим членам ЦК КП(б)У // Сталин И.В. Статьи и речи об Украине: Сборник. М.: Партиздат ЦК КП(б)У, 1936. С. 208–210.
606. Сталин И.В. Сочинения. Т.8: Январь-ноябрь 1926 г. / Ин-т Маркса–Энгельса–Ленина при ЦК ВКП (б). М.: Политиздат, 1953. 406 с.
607. Сталин И.В. Статьи и речи об Украине: Сборник. Киев: Партиздат, 1936. 252 с.

608. Статті Г. Лапчинського і В. Винниченка націоналістичного характеру // ЦДАГО України. Ф. 1 («Центральний Комітет Комуністичної партії України»). Оп. 20. Спр. 2258. 31 арк.
609. Статті Г. Лапчинського і В. Винниченка націоналістичного характеру // ЦДАГО України. Ф. 1 («Центральний Комітет Комуністичної партії України»). Оп. 20. Спр. 2258. 31 арк.
610. Статті секретаря ЦК КП(б)У тов. Корнюшина Ф.Д., заступника голови ЦКК КП(б)У Лебеда Д.З. з національного питання. Стаття «Проблематичність української національності» /автор не вказаний/ // ЦДАГО України. Ф. 1 («Центральний Комітет Комуністичної партії України»). Оп. 20. Спр. 2255. 69 арк.
611. Статистичні дані про населення Курської, Воронежської і Гомельської губерній // ГАРФ. Ф. Р–6892 («Комісія Центрального Виконавчого Комітету з районування»). Оп. 1. Спр. 16. 10 арк.
612. Стаття (автор невідомий) про стан промисловості України з правками автора // ЦДАВО України. Ф. 4402 («Чубар Влас Якович»). Оп. 1. Спр. 60. 33 арк.
613. Стахів М. Перша Советська Республіка в Україні: Нарис історії російської агресії та конституційного розвитку советської влади під час першої частинної окупації України. Нью-Йорк; Детройт, 1956. 240 с.
614. Стахів М. Друга советська республіка в Україні. Нарис історії російської агресії та конституційного розвитку советської влади під час другої частинної окупації України / М. Стахів; Українська вільна громада в Америці. Нью-Йорк: Українська вільна громада; Детройт; Скрантон, 1957. 368 с.
615. Стахів М. Третя советська республіка в Україні: Нариси з історії третьої воєнної інвазії Советської Росії в Україну і розвитку окупаційної системи в часі: Листопад 1919 – листопад 1924 / В.о. Наук. т-во ім. Т. Шевченка. Нью-Йорк, 1968. 244 с.

616. Стебницький П.Я. Україна в економіці Росії. П.: Государственная типографія, 1918. 41 с.
617. Стенограма засідання Комісії з врегулювання кордонів між РСФРР і УСРР // ГАРФ. Ф. Р-6892 («Комісія Центрального Виконавчого Комітету з районування»). Оп. 1. Спр. 11. 18 арк.
618. Стенограма II з'їзду КП(б)У // ЦДАГО України. Ф. 1. («Центральний Комітет Комуністичної партії України»). Оп. 1. Спр. 4. 225 арк.
619. Стенограма, протокол і пропозиції окремої наради працівників національних республік – членів ВЦВК і ЦВК СРСР та інших представників національних окраїн, пропозиції і докладні записки про діяльність відділу національностей ВЦВК, про роботу тюркологічного з'їзду та ін. // РДАСПИ. Ф. 17 («Центральний Комітет ВКП(б)»). Оп. 85. Спр. 108. 208 арк.
620. Стенограма III з'їзду КП(б)У (є протокол попередньої наради делегатів з'їзду, яка відбулася 28 лютого 1919 р.) // ЦДАГО України. Ф. 1. («Центральний Комітет Комуністичної партії України»). Оп. 1. Спр. 15. 194 арк.
621. Стенограма VII конференції КП(б)У. Частина 1-а. // ЦДАГО України. Ф. 1. («Центральний Комітет Комуністичної партії України»). Оп. 1. Спр. 97. 243 арк.
622. Стенограма IV конференції КП(б)У // ЦДАГО України. Ф. 1 («Центральний Комітет Комуністичної партії України»). Оп. 1. Спр. 28. 447 арк.
623. Стенограма IV конференції КП(б)У // ЦДАГО України. Ф. 1 («Центральний Комітет Комуністичної партії України»). Оп. 1. Спр. 59. 117 арк.
624. Стенограма наради представників РНК СРСР і РНК союзних республік та матеріали до положень про наркомати СРСР, представництва союзних республік при уряді СРСР, організацію Арбітражної комісії України (постанови, протоколи, листування) // ЦДАВО України. Ф. 3 («Постійне представництво УРСР при уряді СРСР»). Оп.1. Спр. 235. 286 арк.

625. Стенограма, протокол і пропозиції окремої наради працівників національних республік – членів ВЦВК і ЦВК СРСР та інших представників національних окраїн, пропозиції і докладні записки про діяльність відділу національностей ВЦВК, про роботу тюркологічного з'їзду та ін. // РДАСПИ. Ф. 17 («Центральний Комітет ВКП(б)»). Оп. 85. Спр. 108. 208 арк.

626. Стенограма і протоколи засідань паритетної комісії, утвореної постановою президії ЦВК СРСР від 16 жовтня 1925 р. по практичному здійсненню робіт. пов'язаних з врегулюванням кордонів УСРР та РСФРР. (Копії). Проект тимчасової інструкції члена паритетної комісії від УСРР про порядок передачі кредитів, майна і підприємств територій, які підлягають передачі у зв'язку з врегулюванням державних кордонів союзних республік // ЦДАВО України. Ф. 1 («Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет»). Оп. 2. Спр. 3142. 69 арк.

627. Стенограма і протоколи засідань паритетної комісії, утвореної постановою президії ЦВК СРСР від 16 жовтня 1925 р. по практичному здійсненню робіт. пов'язаних з врегулюванням кордонів УСРР та РСФРР. (Копії). Проект тимчасової інструкції члена паритетної комісії від УСРР про порядок передачі кредитів, майна і підприємств територій, які підлягають передачі в зв'язку з врегулюванням державних кордонів союзних республік // ЦДАВО України. Ф. 1 («Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет»). Оп. 2. Спр. 3142. 69 арк.

628. Стрельникова І.Ю. Правовий статус Уповноваженого Народного комісаріату закордонних справ СРСР при Раді Народних Комісарів УСРР (1923 – 1929 рр.) // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «Юридические науки». Том 23(62). № 1. 2010. С. 402–428.

629. Съезды Советов Советских Социалистических Республик: сборник документов (1917–1922 гг.). Том I. М.: Государственное издательство юридической литературы, 1959.

630. Съезды Советов Советских Социалистических Республик : сборник документов (1917–1922 гг.). Том II. М.: Государственное издательство юридической литературы, 1960. 617 с.
631. Съезды Советов Советских Социалистических Республик: сборник документов 1922–1936 гг. М.: Гос. узд-во юрид. лит., 1960. Т. 3. 399 с.
632. Съезды советов Всероссийские и Союза ССР в постановлениях и резолюциях: сборник. М.: Издательство «Власть Советов» при Президиуме ВЦИК, 1935. XX, 528 с.
633. Тайны национальной политики ЦК РКП(б). Четвертое совещание ЦК РКП с ответственными работниками национальных республик и областей в г. Москве 9-12 июня 1923 г.: Стенографический отчет / Российский международный фонд культуры; [Вступ. ст. Б.Ф. Султанбекова]. М.: НПО «ИНСАН», 1992. 296 с.
634. Тези доповіді Г. Кржижановського з питання районування // ГАРФ. Ф. Р–6892 («Комісія Центрального Виконавчого Комітету з районування»). Оп. 1. Спр. 50. 95 арк.
635. Телеграми Раднаркому РРФСР, Радянським Соціалістичним республікам Угорщини, Баварії, Латвії, Литви про утворення Кримської Радянської Соціалістичної Республіки, взаємини з нею і взаємодопомогу в справі організації радянської влади // ЦДАВО України. Ф. 2 («Рада Народних Комісарів УРСР»). Оп. 1. Спр. 292. 52 арк.
636. Телеграма (телеграфний бланк) Голови Ради Народних Комісарів РСФРР В.І. Леніна і секретаря ЦК РКП(б) В.М. Молотова про вивезення хліба на бази РСФРР, призначення відповідальних за продзаготівлю на Україні. Телеграми, листи ЦК РКП(б), ЦК КП(б)У. губкомів партії, Народного комісаріату продовольства УСРР про заготівлю продовольства і хліба, посилення продроботи на місцях та інших питаннях. Копія доповідної записки Народного комісаріату продовольства УСРР в Українську Економічну Раду про розгляд кошторису по продподатку // ЦДАГО

- України. Ф. 1 («Центральний Комітет Комуністичної партії України»). Оп. 20. Спр. 397. 118 арк.
637. Телеграма В.І. Леніна Х.Г. Раковському. Виступи Я.М. Свердлова на III з'їзді і С.В. Косіора на XIII з'їзді КП(б)У; статті і спогади В.К. Аверина, В.О. Антонова-Овсієнко, Я.А. Яковлева, В.П. Затонського, Е.І. Квірінга, М.М. Майорова та інших про «правих» і «лівих» в КП(б)У // ЦДАГО України. Ф. 57 («Документи періоду підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни в Україні»). Оп. 2. Спр. 285. 131 арк.
638. Телеграми Уповноваженого УСРР у справах господарського будівництва при робітничо-селянському уряді РСФРР і Повпредства УСРР в РСФРР // ЦДАВО України. Ф. 1 («Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет»). Оп. 2. Спр. 137. 449 арк.
639. Трайнин И.П. Великое содружество народов СССР. 2-е изд. М.: Молодая гвардия, 1946. 64 с.
640. Троцкий Л. Инструкция агитаторам-коммунистам на Украине // Праці Українського Наукового Інституту. Варшава, 1932. С.149–151.
641. Троян С.С. Сучасні українсько-російські відносини у формах інтеграційних планів Російської Федерації / Дриновський збірник. Центр болгаристики та балканських досліджень ім. Марина Дринова ХНУ ім. В.Н. Каразіна, Інституту історії та балканістики БАН та Комісія істориків Україна–Болгарія. Т. IX. Харків-Софія: АИ «Марин Дринов», 2016. С. 357–367.
642. Троян С.С. Українсько-російські відносини в контексті інтеграційних процесів на пострадянському просторі / Міжнародні регіональні процеси та регіональна політика: пріоритети України: монографія / За заг. ред. проф. С. Шергіна, В. Косміна, Л. Чекаленко. К.: ДАУ при МЗС України, 2017. С. 376–398.
643. Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. У 2 т. Т. 1: 4 березня – 9 грудня 1917 р. К.: Наукова думка, 1996. 590 с.

644. Устава про видавництво «Хозяйство Украины» при Державній плановій комісії УСРР // Збірник Законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. 1929. № 7. С. 311.
645. Фейзулін Ярослав. Більшовицька навала. Тиждень.ua. 2012. 15 грудня: [http.: tyzhden.ua / History / 65136](http://tyzhden.ua/History/65136).
646. Финансовые вопросы на 8-ом Всеукраинском съезде Советов. Доклад тов. Кузнецова // Финансовый Бюллетень. 1924. № 12. С. 11–23.
647. Фотокопія Положення про українське Представництво при Народному Комісаріаті в справах національностей РСФРР. Фотокопія протоколу наради завідуючих національними відділами при ЦК КП(б)У // ЦДАГО України. Ф. 57 («Документи періоду підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни в Україні»). Оп. 2. Спр. 432. 5 арк.
648. Фотокопія проекту Положення про державні відносини Радянської України і Радянської Росії // ЦДАГО України. Ф. 57 («Документи періоду підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни в Україні»). Оп. 2. Спр. 310. 5 арк.
649. Фотокопії телеграм Народного комісара продовольства РСФРР і доповнення до нього про недопустимість злиття Чернігівського продовольчого відділу з губернською радою народного господарства. Проекти положень про взаємовідносини Наркомпросу УСРР з Наркомпросом РСФРР і про організацію народного господарства України // ЦДАГО України. Ф. 57 («Документи періоду підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни в Україні»). Оп. 2. Спр. 311. 9 арк.
650. Фролов М.О. Компартійно-радянська еліта України та особливості пошуку оптимальної моделі адміністративно-територіального устрою радянської республіки в 20–30-х роках ХХ століття // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Запоріжжя: Просвіта, 2003. Вип. ХVІ. С.185–197.

651. Фролов М. О. Політична система та номенклатурна еліта радянської України 1920-х–1930-х рр.; особливості та механізми формування і функціонування / Наук. ред. С. В. Кульчицький. Класичний приватний університет. Запоріжжя: КПУ, 2011. 828 с.
652. Фролов М.О. Сталін і Україна: особливості стосунків між кремлівським диктатором, українським народом, керівництвом УСРР і КП(Б)У в 1920-х рр. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2011. Вип. XXX. С.104–110.
653. Фрунзе М.В. Избранные произведения в 2-х т. М.: Воениздат, 1957. Т.1 472 с.; Т.2 500 с.
654. Хвыля А. Национальный вопрос на Украине. Харьков: Госиздат Украины, 1926. 129 с.
655. Хвиля А. Трубадури українського фашизму // Більшовик України. 1930. № 5–6. С. 13–29.
656. Церковна В.Г. Українсько-російські відносини у 1919–1922 роках: національно-державний аспект: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – «Історія України». Запоріжжя, 2002. 17 с.
657. Цимбал В.О. Організація та правові засади діяльності Управління уповноваженого НКФ РСФРР при РНК УРСР (1919–1923 рр.) // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 18: Економіка і право. 2011. Вип. 16. С. 147–153.
658. Цимбалістий Т.О. Конституційно-правовий статус державного кордону України: Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юридичних наук: спец. 20.02.03 – «Військове право; військові аспекти міжнародного права». Хмельницький, 1998. 19 с.
659. Циркуляри Наркомфіну СРСР про реорганізацію центральних і місцевих органів союзних республік // ЦДАВО України. Ф. 30 («Народний комісаріат фінансів України»). Оп. 1. Спр. 1766. 290 арк.

660. Циркуляри Наркомфіну СРСР наркомфінам союзних республік // ЦДАВО України. Ф. 30 («Народний комісаріат фінансів УРСР»). Оп. 1. Спр. 1768. 69 арк.
661. Циркуляри Наркомфіну СРСР наркомфінам союзних республік // ЦДАВО України. Ф. 30 («Народний комісаріат фінансів України»). Оп. 1. Спр. 1768. 69 арк.
662. Чеберяко О.В. Бюджетна комісія при ВУЦВК (1922–1929 рр.) // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Серія «Історичні науки». Випуск 6. 2013. С. 420–426.
663. Чеберяко О.В. Бюджетна система в УРСР 1920-х рр.: організаційно-правові та соціально-економічні основи функціонування: Монографія. К.: НПЛАН-ЛТД, 2012. 438 с.
664. Чеберяко О.В. Діяльність Бюджетної комісії при ВУЦВК (1922 – 1929 рр.) // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Історія». 2011. № 108. С. 44–51.
665. Чеберяко О.В. Особливості формування державного бюджету УСРР 1922/23 рр. // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. К., 2011. Вип. 50(№ 8). С. 127–133.
666. Чеберяко О. В. Становлення і розвиток бюджетної системи СРСР у 1923 – 1929 рр. // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. 2012. С. 350–362.
667. Чеберяко О. В. Створення політично-правових основ формування союзного і республіканського бюджетів у 1920-х роках // Гілея: науковий вісник: збірник наукових праць. 2011. Вип. 51 (№ 9). С. 64–75.
668. Чеботарева В. Г. Национальная политика Российской Федерации. 1925–1938 гг. М.: ГУ «Московский дом национальностей», 2008. 832 с.; илл.
669. Чеботарева В. Г. Наркомнац РСФСР: Свет и тени национальной политики, 1917–1924 / Обществ. акад. наук рос. немцев. М., 2003. 852 с.

670. Чернетки характеристики території РСФРР, що приєднувалася до УСРР // ЦДАВО України. Ф. 1 («Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет»). Оп. 3. Спр. 651. 85 арк.
671. Чернов А. Итоги и перспективы внешней торговли Украины // Хозяйство Украины. 1926. № 8–9. С. 18–34.
672. Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України. 17 – 23 березня 1920 р. Стенограма. К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2003. 528 с.
673. Четвертое совещание в ЦК РКП(б) с ответственными работниками национальных республик и областей. 9–12 июня 1923 г. Стенографический отчет. М.: Госполитиздат, 1923. 187 с.
674. Чехович В.А. Постійне Представництво Ради Міністрів Української РСР при Раді Міністрів Союзу РСР: історія і сучасність // Правова держава. К.: Наукова думка, 1992. Вип. 1. С. 127–131.
675. Чигарев И. С. Партия большевиков – организатор Союза ССР. 1917–1922 гг. М.: Госполииздат, 1949. 132 с.
676. Чому радянська Україна була лише фасадом російсько-радянської окупації України. 2012. 13 грудня: <http://tyzhden.ua/History/65134>.
677. Шаблій О.І. Актуальні питання методології і теорії макрорегіоналізації України / О.І. Шаблій // Український географічний журнал. 1999. № 1. С. 15–18.
678. Шаповал М. Большевизм і Україна // Прага: Видавництво «Вільна спілка», 1926. 62 с.
679. Шаповал М. Міжнаціональне становище українського народу. Прага: [б.в.], 1934. 111 с.
680. Шаповал Ю.І. Волобуєв (Артемов) М.С. // Довідник з історії України. К.: Генгеца, 2001. С. 125–126.
681. Шаповал Ю.І. Людина і система. Штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні. К., 1994.

682. Шаповал Ю.І. «Я помилявся, взявши на себе провину...». До 90-річчя М.С. Волобуєва-Артемова // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 1994. №1. С. 104–110.
683. Шейнис В. Л. Образование СССР и его первая Конституция // Российская история. 2010. № 1. С. 64–81.
684. Шлихтер А. Борьба за хлеб на Украине в 1919 году // Літопис революції. 1928. № 2 (29). С. 96–135.
685. Шлихтер А. Город и деревня в продовольственном вопросе. Х.: Всеукраиниздат, 1920. 42 с.
686. Шліхтер О.Г. Продовольча справа за років громадянської війни / О.Г. Шліхтер. Х.: Пролетар, 1932.
687. Шпорлюк Р. Імперія та нації. З історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі. К.: Дух і Літера, 2000. 354 с.
688. Штатна відомість, пояснювальна записка до штатів Повпредства УСРР при уряді СРСР та оборотна відомість по головній книзі // ЦДАВО України. Ф. 3 («Постійне представництво УСРР при уряді СРСР»). Оп. 1. Спр. 160. 11 арк.
689. Юрченко О. До питання советизації національних республік СРСР (На досвіді України) // Український збірник. Книга 1. Грудень 1954. Мюнхен: Інститут для вивчення історії та культури СРСР, 1954. С. 39–66.
690. Юрченко О. Природа і функція советських федеративних форм / Інститут для вивчення СРСР. Мюнхен : [б.в.], 1956. 134 с.
691. Юрченко О. Україно-російські стосунки після 1917 р. в правовому аспекті / Біограф. та нотатки С. Гловінського. Мюнхен: Український вільний університет, 1971. 401 с.
692. Юрченко О. До питання советизації національних республік СРСР (На досвіді України) // Український збірник. Книга 1. Грудень 1954. Мюнхен: Інститут для вивчення історії та культури СРСР, 1954. С. 39–66.

693. Якубовская С.И. К вопросу о развитии союзных органов власти в 1924–1932 гг. // Строительство советского государства: Сборник статей. М., 1972. С. 65 – 94.
694. Якубовская С.И. Развитие СССР как союзного государства 1922–1936 гг. М.: Издательство «Наука», 1972. 342 с.
695. Якубовская С.И. Строительство Союзного Советского социалистического государства в 1922–1925 гг. М.: Издательство Академии Наук СССР, 1960. 402 с.
696. Яснопольский Н.П. О географическом распределении государственных расходов России. К.: Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1890. 584 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

ДЕКЛАРАЦІЯ ТИМЧАСОВОГО РОБІТНИЧО-СЕЛЯНСЬКОГО УРЯДУ УКРАЇНИ

Рахуючись з умовами сучасної війни і досвідом громадянської війни як в Україні, так і в Російській Соціалістичній Федеративній Радянській Республіці, робітничо-селянський уряд України ще з більшою енергією буде продовжувати формувати регулярну Червону Армію України.

Користуючись багатим досвідом і законодавством Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки, уряд України поширює на свою територію всі ухвалені в цій царині заходи в Росії...

Тісний історичний, економічний і культурний зв'язок робітничої та селянської України з Радянською Росією накладає на нас обов'язок рівняти свій революційний класовий фронт перш за все з фронтом російського пролетаріату. Ворогів Радянської Росії ми оголошуємо ворогами Радянської України. У нас однакові політичні, економічні і військові завдання. Боротьба з білогвардійцями, боротьба з імперіалізмом союзників і боротьба з українською буржуазією в особі Директорії однаково становить необхідну умову для зміцнення радянської влади як в Росії так і в Україні. Повний розгром російської буржуазії й російських поміщиків є умовою не тільки зміцнення радянської влади в Росії, але й на Україні.

Усе це диктує об'єднання Української Радянської Республіки з Радянською Росією на підвалинах соціалістичної федерації, що її форми встановлюють повноважні представники на Всеукраїнському з'їзді Рад... Нам треба нагодувати робітників, щоб вони не думали про шматок насущний, могли себе віддати продуктивній праці. Ми повинні подати допомогу російському пролетаріату, червоним столицям – Москві і Петербургові, що схоплені за горло кістлявою рукою голоду.

Голова Тимчасового робітничо-селянського уряду України Х. Раковський.

[106, с. 46–51].

Додаток Б

**ДЕКРЕТ ВСЕРОСІЙСЬКОГО ЦЕНТРАЛЬНОГО ВИКОНАВЧОГО
КОМІТЕТУ РАД ПРО ОБ'ЄДНАННЯ РАДЯНСЬКИХ
СОЦІАЛІСТИЧНИХ РЕСПУБЛІК РОСІЇ, УКРАЇНИ, ЛАТВІЇ, ЛИТВИ,
БІЛОРУСІЇ ТА КРИМУ ДЛЯ БОРОТЬБИ ПРОТИ ІМПЕРІАЛІСТІВ**

1 червня 1919 р.

Радянські соціалістичні республіки, створені трудовими масами на території Росії, України, Латвії, Литви і Білорусії, неодноразово і привселюдно заявляли про свою готовність почати мирні переговори з метою припинити нав'язану їм війну. Охоплені безглуздою надією – підкорити собі увесь світ та прагненням до обмеженої експлуатації багатств цих країн та об'єднавшись проти світового руху трудящих, сили міжнародного імперіалізму відхилили мирну пропозицію працюючих мас Росії, України, Латвії, Литви і Білорусії і напружують нині усі свої зусилля на повалення Радянської влади усюди, де вона створена масовим революційним рухом робітників і селян. Мобілізувавши проти Радянської влади всі сили монархічної і капіталістичної контрреволюції, світовий капітал прагне загальним наступом на усіх фронтах задушити владу робітників і селян. [...] Військовий союз усіх згаданих радянських соціалістичних республік повинний бути першою відповіддю на наступ загальних ворогів. Тому, знаходячись на позиції визнання незалежності, волі і самовизначення працюючих мас України, Латвії, Литви, Білорусії і Криму і виходячи, як з резолюції Українського Центрального Виконавчого Комітету, прийнятої на засіданні 18 травня 1919 р., так і пропозицій радянських урядів Латвії, Литви і Білорусії, Всеросійський Центральний Виконавчий Комітет Рад визнає необхідним провести тісне об'єднання:

1) військової організації і військового командування; 2) Рад народного господарства; 3) керівництва залізницями і господарством; 4) фінансового і 5) комісарів праці радянських соціалістичних республік Росії, України, Латвії,

Литви, Білорусії і Криму для того, щоб керівництво зазначеними галузями народного господарства¹ було зосереджено в руках єдиних колегій.

Об'єднання повинне бути проведене шляхом угоди з Центральним Виконавчим Комітетом і Радами Народних Комісарів зазначених Радянських республік.

Для здійснення зазначених кроків Всеросійський Центральний Виконавчий Комітет обирає комісію, якій доручає негайно розпочати переговори з представниками відповідних Центральних Виконавчих Комітетів і разом з ними виробити конкретні міри об'єднання, а надалі, до моменту вироблення остаточного об'єднання, негайно визначити форми взаємостосунків.

Голова ВЦВК М. Калінін

[118, с. 264]

Додаток В**ПОЛОЖЕНИЕ ОБ УКРАИНСКОЙ СОВЕТСКОЙ ТРУДОВОЙ
АРМИИ, ПРИНЯТОЕ ПО СОГЛАШЕНИЮ СОВЕТА НАРОДНЫХ
КОМИССАРОВ РСФСР
С ВСЕУКРАИНСКИМ РЕВОЛЮЦИОННЫМ КОМИТЕТОМ**

1. В районе юго-западного фронта (Украина) создается Украинская Советская Трудовая Армия.

2. Задачи Украинской Советской Трудовой Армии — максимальное усиление добычи продовольствия, топлива, сырья, установление трудовой дисциплины в предприятиях, снабжение предприятий рабочей силой.

3. В распоряжение Украинской Советской Трудовой Армии передаются воинские части резервные или из запасных частей фронта (смотря по условиям), в размере не менее армии, каковые части используются в качестве рабочей силы или в качестве орудия принуждения, смотря по обстановке.

4. В состав Украинской Советской Трудовой Армии входят по одному представителю Народного Комиссариата Продовольствия, Высшего Совета Народного Хозяйства, Народного Комиссариата Земледелия, Народного Комиссариата Путей Сообщения, Народного Комиссариата Труда и юго-западного фронта.

5. Во главе Украинской Советской Трудовой Армии назначается особо уполномоченный Совета Рабочей и Крестьянской Обороны на правах председателя член Совета Обороны т. Сталин.

Примечание. Все вопросы внутри Украинской Советской Трудовой Армии решаются по большинству голосов. В случае коренных разногласий дело передается в Совет Обороны.

6. Район деятельности Украинской Советской Трудовой Армии совпадает районом юго-западного фронта плюс Александро-Грушевский угольный район бывшей Донской области.

7. Все местные учреждения названных ведомств указанного района, а именно: Советы Народного Хозяйства, Продовольственные Комитеты, Земельные Отделы, местные отделы Народного Комиссариата Труда, Народного Комиссариата Путей Сообщения, сохраняют установленную общими законами обеих Советских Республик связь и подчинение по отношению к своим центральным учреждениям, подчиняются особым приказам и инструкциям Украинской Советской Трудовой Армии чрез соответственных его членов.

Подписали:

Председатель Совета Народных Комиссаров В. Ульянов (Ленин).

Председатель Всеукраинского Революционного Комитета Г. Петровский.

Секретарь С. Бричкина.

21 января 1920 года.

[413, ст. 26]

Додаток Д

ПРО ДЕРЖАВНІ ВЗАЄМВІДНОСИНИ МІЖ УСРР І РСФРР (РЕЗОЛЮЦІЯ)

4-й Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів ще раз урочисто проголошує перед усім світом повну рівноправність усіх народів й держав й виходячи з цього право націй на самовизначення, рахує своїм обов'язком боротися за зміцнення радянської влади, котра єдина тільки зможе після знищення класів і визволення робітників і селян від визискування і гніту поміщиків і капіталістів, забезпечити для них дійсну волю й незалежність. 4-й Всеукраїнський з'їзд Рад заявляє, що УСРР, зберігаючи свою самостійну державну конституцію, є членом Всеросійської соціалістичної федеративної республіки, об'єднаної спільністю політичного й соціального устрою, спільністю боротьби в минулому проти царя, поміщиків і капіталістів. і загальною боротьбою зараз за своє існування, констатує, що тільки дякуючи взаємній допомозі, котру протягом двох з половиною років братні радянські республіки давали одна одній, вони змогли утриматися в жорстокій боротьбі проти незлічимої буржуазних ворогів. Зайнята німецькими імперіалістами, французько-грецькими завойовниками, руськими білогвардійцями, Україна стала знову вільною тільки дякуючи допомозі РСФРР. Й коли тепер, 4-й раз частина хліборобної України вже зайнята військами польських шляхтичів-хижаків, знов до всіх народів і республік, що входять до РСФРР, звернуті очі робітників і селян України.

4-й Всеукраїнський з'їзд Рад, підтверджуючи згоду між центральними виконавчими комітетами УСРР і РСФРР щодо об'єднання комісаріатів військового, фінансового, залізничного, народного господарства, пошт і телеграфів і праці, доручає будучому ЦВК вести і далі ту саму політику єднання. Маючи на увазі, що на 7 Всеросійському з'їзді Рад Україна занята в той час Денікіним, не змогла прийняти участь через своїх делегатів, 4-й

Всеукраїнський з'їзд рад аж до закінчення роботи призначеної ВЦВК комісії по федеративній конституції до остаточної постанови Всеросійського з'їзду Рад, доручає будучому ЦВК України ввійти в зносини з ВЦВК по питанню представництва в ньому. З свого боку з'їзд пропонує, щоби до 4-го ВЦВК РСФРР ввійшло 30 представників радянської України, обраних 4-м з'їздом Рад...

Голова 4-го Всеукраїнського з'їзду Рад Г. Петровський

[460, с. 345–347]

Додаток Е**СОЮЗНИЙ РОБІТНИЧО-СЕЛЯНСЬКИЙ ДОГОВІР МІЖ
РОСІЙСЬКОЮ СОЦІАЛІСТИЧНОЮ ФЕДЕРАТИВНОЮ
РАДЯНСЬКОЮ РЕСПУБЛІКОЮ
І УКРАЇНСЬКОЮ СОЦІАЛІСТИЧНОЮ РАДЯНСЬКОЮ
РЕСПУБЛІКОЮ**

Уряд РСФРР, з одного боку, і уряд УСРР з другого боку, виходячи з проголошеного великою пролетарською революцією права народів на самовизначення, визнаючи незалежність і суверенність кожної із сторін, що домовляються і усвідомлюючи необхідність об'єднати свої сили з метою оборони, а також в інтересах їх господарського будівництва, вирішили заключити даний робітничо-селянський союзний договір, для чого призначили своїми уповноваженими:

Радянський Російський уряд – Голову Ради Народних Комісарів В. І. Леніна і Народного Комісара закордонних справ Георгій Васильовича Чичеріна, а Радянський Український уряд – Голову Ради Народних Комісарів і Комісара закордонних справ Християна Георгійовича Раковського.

Вищевказані уповноважені, перевіривши представлені їм повноваження і визнавши їх цілком достатніми, прийшли до наступного:

РСФРР і УСРР вступають між собою у військовий і господарський союз.

Обидві держави вважають за необхідне оголосити, що всі спільні зобов'язання, які вони будуть в майбутньому приймати на себе стосовно інших держав, можуть обумовлюватися лише спільністю інтересів робітників і селян, що заключають даний Союзний договір республік і, що із самого факту попередньої приналежності території Української СРР до бувшої Російської імперії для УСРР не витікає ніяких обов'язків по відношенню до кого б то не було.

Для кращого здійснення вказаної в 1-му пункті мети, обидва уряди оголошують об'єднаними наступні комісаріати: 1) військових і морських справ; 2) Вищу Раду Народного Господарства; 3) зовнішньої торгівлі; 4) фінансів; 5)... 6) шляхів сполучення; 7) пошт і телеграфу.

Об'єднані народні комісаріати обох республік входять до складу Ради Народних Комісарів РСФРР і мають в Раді Народних Комісарів УСРР своїх уповноважених, затверджених і контрольованих Українським Центральним Виконавчим Комітетом і з'їздом Рад.

Порядок і форма внутрішнього управління об'єднаних комісаріатів встановлюється особливими угодами між обома урядами.

Керівництво і контроль об'єднаних комісаріатів здійснюються через Всеросійський з'їзд Рад депутатів робітників, селян і червоноармійців, а також і Всеросійський Центральний Виконавчий Комітет, до яких УСРР надсилає своїх представників, на основі постанови Всеросійського з'їзду Рад.

Даний договір підлягає ратифікації відповідних вищих законодавчих установ обох республік.

Складений і підписаний у 2-х екземплярах на російській і українській мовах в м. Москві, 28 грудня 1920 року.

На з'їзді Рад кожна із сторін, що заключала договір, має право вимагати, щоб по необ'єднаним комісаріатам інша сторона мала лише дорадчий голос.

[586, с. 13].

Додаток Є

**ДЕКРЕТ СОВЕТА НАРОДНЫХ КОМИССАРОВ.
О КОМАНДУЮЩЕМ ВСЕМИ ВООРУЖЕННЫМИ СИЛАМИ НА
УКРАИНЕ И УПОЛНОМОЧЕННОМ РЕВОЛЮЦИОННОГО ВОЕННОГО
СОВЕТА РЕСПУБЛИКИ НА УКРАИНЕ
(27 ЯНВАРЯ 1921 ГОДА)**

1. Командующий всеми вооруженными силами на Украине есть вместе с тем уполномоченный Революционного Военного Совета Республики на Украине и подчиняется последнему непосредственно.

2. Командующий всеми вооруженными силами на Украине является начальником всех находящихся и действующих на Украине войсковых частей Красной Армии и управлений и учреждений Военного Ведомства. Непосредственно ему подчиняются во всех отношениях командующие армиями, командующие войсками Харьковского и Киевского Военных Округов и все войска Внутренней Службы (ВНУС), на территории этих округов находящиеся.

3. В отношении оперативно-стратегическом, командующий всеми вооруженными силами на Украине подчиняется непосредственно Главнокомандующему всеми вооруженными силами Российской Социалистической Федеративной Советской Республики и руководствуется его директивами, направляя деятельность находящихся в его распоряжении войск, к достижению поставленных ему оперативных целей всеми способами, которые он признает необходимыми и соответственными, в зависимости от стратегической обстановки.

4. Командующему всеми вооруженными силами на Украине подчиняются в оперативном отношении морские силы Черного и Азовского морей.

5. В своей деятельности по управлению войсками и военными управлениями и учреждениями командующий всеми вооруженными силами на Украине руководствуется военными законами Р.С.Ф.С.Р. и приказами Революционного Военного Совета Республики и в частности:

а) в отношении направления работы Военных Комиссариатов – распоряжениями Всероссийского Главного Штаба;

б) при проведении на Украине всякого рода мобилизаций – обязан согласовывать свои распоряжения с Советом Народных Комиссаров Украинской Социалистической Советской Республики;

в) в отношении направления деятельности частей и учреждений ВНУС руководствуется существующими о войсках ВНУС законами и заданиями и распоряжениями Народного Комиссариата Внутренних Дел РСФСР, представляя непосредственно последнему отчет о выполнении возложенных на войска ВНУС особых задач.

6. В вопросах назначения, перемещения и увольнения должностных лиц Военного Ведомства командующий всеми вооруженными силами на Украине пользуется правами командующего армиями фронта.

7. Командующий всеми вооруженными силами на Украине и уполномоченный Революционного Военного Совета Республики назначается Революционным Военным Советом Республики и в должности уполномоченного утверждается Всеукраинским Центральным Исполнительным Комитетом. Он входит в состав Совета Народных Комиссаров Украины с правом решающего голоса и в должности уполномоченного ему подотчетен.

8. Во всех отношениях, особо не, оговоренных данным положением, командующий всеми вооруженными силами на Украине пользуется правами командующего армиями фронта.

Подписали:

Председатель Совета Народных Комиссаров В. Ульянов (Ленин).

[107, с. 165–166].

Додаток Ж

**ПОСТАНОВЛЕНИЕ ВСЕРОССИЙСКОГО ЦЕНТРАЛЬНОГО
ИСПОЛНИТЕЛЬНОГО КОМИТЕТА
«ОБ УТВЕРЖДЕНИИ «ПОЛОЖЕНИЯ О СОВЕТЕ
НАЦИОНАЛЬНОСТЕЙ ПРИ НАРОДНОМ КОМИССАРИАТЕ ПО
ДЕЛАМ НАЦИОНАЛЬНОСТЕЙ» И ПОСТАНОВЛЕНИЯ
«О НАЦИОНАЛЬНЫХ ПРЕДСТАВИТЕЛЬСТВАХ
И ПОДОТДЕЛАХ ПРИ НАРОДНОМ КОМИССАРИАТЕ
ПО ДЕЛАМ НАЦИОНАЛЬНОСТЕЙ»
(21 АПРЕЛЯ 1921 ГОДА)**

Нижеприведенные постановления Совета Национальностей при Народном Комиссариате по Делах Национальностей: I) «Положение о Совете Национальностей при Народном Комиссариате по Делах Национальностей» и II) «О национальных представительствах и подотделах при Народном Комиссариате по Делах Национальностей» Президиум Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета утверждает.

Подписали:

Председатель Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета М. Калинин.

Секретарь Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета А. Енукидзе.

21 апреля 1921 года.

Распубликовано в № 91 Известий Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета Советов от 27 апреля 1921 года.

Приложение 1-е к ст. 206-й.

О Совете Национальностей при Народном Комиссариате по делам Национальностей (Положение).

В развитие постановлений Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета от 22-го мая 1920 г. О реорганизации Народного Комиссариата по Делах Национальностей и Народного Комиссариата по Делах Национальностей от 9-го июня 1920 года Совет Национальностей постановляет:

1. Совет Национальностей является представительным органом при Народном Комиссариате по Делах Национальностей, отражающим особенности экономического состояния, быта и культуры автономных

республик, областей, коммун и национальных меньшинств РСФСР и устанавливающим между национальностями живую неразрывную связь.

2. Задачи Совета Национальностей:

а) Выяснить нужды и пожелания автономных республик, областей, коммун и национальных меньшинств РСФСР.

б) Намечать пути удовлетворения нужд и пожеланий упомянутых выше единиц применительно к хозяйственным, культурным и бытовым особенностям каждой национальности.

в) Содействовать упрочению мирного сожительства и братского сотрудничества трудовых масс национальностей и национальных групп РСФСР.

г) Обобщать опыт применения национальной политики Советской власти на окраинах.

3. Для осуществления этих задач Совет Национальностей:

а) Поддерживает тесную связь через национальные представительства и национальные отделы с автономными республиками, областями, коммунами и национальными меньшинствами, регулярно информирует места, получает доклады с мест и разрабатывает на основании полученных материалов мероприятия и законопроекты, направленные к удовлетворению нужд и пожеланий той или иной национальности.

б) Имеет суждения и делает свои представления Всероссийскому Центральному Исполнительному Комитету и Совету Народных Комиссаров по всем вопросам государственной жизни, подлежащим решению этих учреждений и имеющим значение в области национальной политики РСФСР.

в) Обсуждает в порядке предварительного рассмотрения предположения и проекты Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета и Совета Народных Комиссаров, имеющие исключительное отношение к той или иной национальности и требующие изменения или дополнения существующих декретов и постановлений или издания новых.

г) Обсуждает и делает заключение по всем вопросам и мероприятиям отдельных Народных Комиссариатов, имеющих принципиальное значение, как и отношении автономных республик, областей и коммун, так и отдельных национальных меньшинств.

д) Делает представления отдельным Народным Комиссариатам об изменении, дополнении или издании или новых распоряжений по отдельным вопросам деятельности этих Народных Комиссариатов, как в целях наилучшего осуществления задач этих Народных Комиссариатов в среде отдельных национальностей, так и для наиболее полного обслуживания нужд и потребностей последних.

Е) Способствует согласованию деятельности различных Народных Комиссариатов и органов между собой по отношению к автономным республикам, областям, коммунам и национальным меньшинствам.

4. В состав Совета Национальностей входят: Народный Комиссар, члены Коллегии Народного Комиссариата по Делах Национальностей, председатели национальных представительств (автономных республик и областей): Башкирского, Бурятского, Вотского, Горского, Марийского, Карельского, Немецкого, Дагестанского, Зырянского, Калмыцкого, Киргизского, Туркестанского, Татарского, Крымского, Чувашского, Якутского и заведующие Еврейским, Латышским, Литовским, Польским, Финским и Эстонским Национальными Отделами.

Примечание. Председателем Совета Национальностей является Народный Комиссар по Делах Национальностей.

5. Совет Национальностей выдвигает кандидатов в Коллегию Народного Комиссариата по Делах Национальностей.

Подписали:

Председатель Совета Национальностей при Народном Комиссариате по Делах Национальностей — Народный Комиссар по Делах Национальностей И. Сталин.

[460, с. 331–333].

Додаток 3

**О НАЦИОНАЛЬНЫХ ПРЕДСТАВИТЕЛЬСТВАХ
И НАЦИОНАЛЬНЫХ ОТДЕЛАХ ПРИ НАРОДНОМ КОМИССАРИАТЕ
ПО ДЕЛАМ НАЦИОНАЛЬНОСТЕЙ**

В развитие постановления Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета от 6-го ноября 1920 г. о представительствах Автономных Советских Республик и в изменение постановлений Народного Комиссариата по Делах Национальностей от 22 мая 1920 г. и от 9 июня 1920 г. (о реорганизации Народного Комиссариата по Делах Национальностей) Совет Национальностей постановляет:

1. Кроме существующих представительств, функционирующих на правах Национальных отделов, Башкирского, Бурятского, Вотского, Горской, Дагестанского, Туркестанского, Татарского, Зырянского, Крымского, Калмыцкого, Киргизского, Корельского, Марийского, Немецкого, Чувашского, Якутского, установить еще отделы: Еврейский, Латышский, Литовский, Польский, Финский и Эстонский.

Примечание. Все остальные Национальные отделы, кроме отдела национальных меньшинств, упраздняются.

2. Аппараты Национальных отделов Башкирского, Татарского и др. передаются в распоряжение соответствующих национальных представительств автономных республик, областей и коммун. Национальные отделы: Финский, Эстонский, Латышский, Литовский, Польский, Еврейский, конструируются рабочими организациями соответствующих национальных групп на территории Р.С.Ф.С.Р.

Подписали:

Председатель Совета Национальностей при Народном Комиссариате по Делах Национальностей – Народный Комиссар по Делах Национальностей И. Сталин.

[369, с. 331–333].

Додаток К**ДЕКРЕТ СОВЕТА НАРОДНЫХ КОМИССАРОВ.
ОБ УПОЛНОМОЧЕННОМ НАРОДНОГО КОМИССАРИАТА
ВНЕШНЕЙ ТОРГОВЛИ НА УКРАИНЕ И ЕГО ОРГАНАХ
(ПОЛОЖЕНИЕ)
(18 ИЮЛЯ 1921 ГОДА)**

Раздел первый. Об уполномоченном и его коллегии.

1. В целях проведения в жизнь на территории Украинской Социалистической Советской Республики как всех вообще мероприятий союзной экономической политики Народного Комиссариата Внешней Торговли, так в частности и общего импортно-экспортного плана, а также для выяснения потребностей народного хозяйства Украинской Социалистической Советской Республики в заграничном товарообмене и для принятия всех требуемых мер к своевременному их удовлетворению, в состав Народных Комиссаров Украинской Социалистической Советской Республики входит Уполномоченный Народного Комиссариата Внешней Торговли на правах Народного Комиссара, при котором учреждается Управление Уполномоченного Народного Комиссариата Внешней Торговли на Украине.

2. При Уполномоченном состоит Коллегия в составе Уполномоченного, его заместителя и одного члена. Уполномоченный, его заместитель и член Коллегии назначаются по предварительному соглашению Народного Комиссариата Внешней Торговли с Советом Народных Комиссаров Украинской Социалистической Советской Республики и утверждаются Всеукраинским Центральным Исполнительным Комитетом.

3. Уполномоченный Народного Комиссариата Внешней Торговли действует согласно общему Положению об Уполномоченных РСФСР в Украинской Социалистической Советской Республике.

4. Уполномоченному подчинены все органы Народного Комиссариата Внешней Торговли, действующие на территории Украинской Социалистической Советской Республики.

5. Уполномоченный по директивам Народного Комиссариата Внешней Торговли распоряжается всеми находящимися на территории Украинской Социалистической Советской Республики имуществом и ценностями, подлежащими ведению и распоряжению Народного Комиссариата Внешней Торговли.

6. К предметам ведения Уполномоченного относятся:

а) организация на территории Украинской Социалистической Советской Республики центральных и местных учреждений, равно как и торговых представительств Украинской Социалистической Советской Республики за границей, руководство их деятельностью и надзор за ними;

б) осуществление на территории Украины всех задач по национализации внешней торговли, внесение для регистрации в Совет Народных Комиссаров Украинской Социалистической Советской Республики декретов и постановлений, изданных Советом Народных Комиссаров Р.С.Ф.С.Р. и в той или иной мере касающихся Народного Комиссариата Внешней Торговли, наблюдение за проведением их в жизнь на территории Украинской Социалистической Советской Республики; проведение через Совет Народных Комиссаров Украинской Социалистической Советской Республики законодательных мер, касающихся внешней торговли в соответствии с местными особенностями Украинской Социалистической Советской Республики;

в) осуществление задач по выяснению возможного экспортного фонда, принятие мер к его заготовке в пределах Украинской Социалистической Советской Республики, а также осуществление задач по учету сведений о потребных Украинской Советской Республике товарах заграничного происхождения;

г) осуществление задач по организации приемки заграничных товаров, поступающих в Украинскую Социалистическую Советскую Республику, по хранению, транспортированию и сдаче по назначению товаров, экспортируемых из Украинской Социалистической Советской Республики за границу;

д) принятие всех нужных мер к усилению на территории Украинской Социалистической Советской Республики сбора экспортного фонда, инспектирование и наблюдение за заготовкой экспортных изделий, а в нужных случаях и участие в заготовке их и переработке сырья по соглашению с соответствующими Хозяйственными Центрами;

е) организация Совета Внешней Торговли Украинской Социалистической Советской Республики и представление на его рассмотрение и утверждение экспортного и импортного плана Украинской Социалистической Советской Республики и экстренных заявок;

ж) представительство Украинской Социалистической Советской Республики через делегируемых для того лиц в Совет Внешней Торговли при Народном Комиссариате Внешней Торговли Р.С.Ф.С.Р. с решающим голосом по всем вопросам, касающимся Украинской Социалистической Советской Республики, и с правом обжалования нарушающих интересы Украинской Социалистической Советской Республики постановлений этого Совета в Совет Народных Комиссаров Р.С.Ф.С.Р.;

з) разработка и представление в установленном порядке на окончательное утверждение Совета Труда и Оборона экспортного и импортного плана Украинской Социалистической Советской Республики, как части общего плана обеих Республик, и участие через своих представителей в заграничных миссиях Р.С.Ф.С.Р. для осуществления этого плана;

и) разработка и представление в установленном порядке на окончательное утверждение Украинского импортно-экспортного фонда и осуществление этого плана через своих представителей в заграничных миссиях Р.С.Ф.С.Р.;

к) ведение переговоров с заграничными фирмами, производство общих и специальных обследований заграничных рынков, заключение прелиминарных, а в установленных Народным Комиссариатом Внешней Торговли случаях и окончательных договоров, соглашений и сделок с иностранными фирмами в рамках, указанных в п. п. «з» и «и» настоящей статьи;

л) осуществление по поручениям Народного Комиссариата Внешней Торговли отдельных операций по экспортно-импортным товарам, а также по транзиту, тоннажу, страхованию и т. п.;

м) борьба с контрабандным провозом товаров, участие в деле охраны внешних сухопутных и морских границ Украинской Социалистической Советской Республики, организация таможенных учреждений и руководство ими.

Раздел второй. О заграничных торговых представительствах.

7. В целях удовлетворения потребностей Украинской Социалистической Советской Республики в заграничном товарообмене, Уполномоченным назначаются за границей торговые представители Украинской Социалистической Советской Республики, которые действуют в пределах директив Уполномоченного Народного Комиссариата Внешней Торговли в соответствующей стране, несут ответственность перед Уполномоченным за выполнение возложенных на них обязанностей.

8. К задачам заграничного торгового представителя относятся:

а) наблюдение за выполнением общесоюзного плана в части, касающейся украинских импортных заявок, и принятие для этого всех необходимых мер, как-то организация приемки товаров, экспертизы, транспорта, сдачи и т. д.;

б) осуществление всех поручений Уполномоченного Народного Комиссариата Внешней Торговли по закупке и обмену товаров в соответствии с украинскими хозяйственными нуждами;

в) ведение по поручению Уполномоченного Народного Комиссариата Внешней Торговли или по своей инициативе предварительных переговоров с

торгово-промышленными и финансовыми фирмами, а в случае надобности, и с государственными и общественными организациями, каждый раз согласно § 11;

г) обследование экономической конъюнктуры данной страны, а также всего транспорта и транзита;

д) исполнение поручений по продаже, сдаче и вообще реализации в данной стране украинского сырья и других экспортных товаров;

е) исполнение всякого рода заданий, какие окажутся нужными для развития торговой деятельности в данной стране.

Примечание. В местах, где нет дипломатических и консульских представительств, на торговых представителей могут быть возложены функции консульских представителей по указанию Народного Комиссариата по Иностранным Делах Украинской Социалистической Советской Республики (визирование паспортов и т. д.).

9. Пределы полномочий торговых агентов па заключение сделок определяются их мандатами, либо доверенностями, в надлежащем порядке полученными от Уполномоченного Народного Комиссариата Внешней Торговли.

10. Торговые представители Украинской Социалистической Советской Республики в стране, где не имеется миссий Р.С.Ф.С.Р., действуют исключительно в пределах директив Уполномоченного Народного Комиссариата Внешней Торговли или Народного Комиссариата Украинской Социалистической Советской Республики, поскольку они выполняют функции представителей последних.

11. Торговые представители Украинской Социалистической Советской Республики в стране, где имеется общая торговая миссия РСФСР и Украинской Социалистической Советской Республики, входят в общий состав торговой тени Р.С.Ф.С.Р. на следующих основаниях:

а) все операции по вопросам, касающимся торговых интересов Украинской Социалистической Советской Республики, совершаются в согласии с Уполномоченными Народного Комиссариата Внешней Торговли в данной

стране. В случае, возникновения разногласий, представитель Украинской Социалистической Советской Республики обращается за разрешением этих разногласий к Уполномоченному Народного Комиссариата Внешней Торговли на Украине.

Примечание. Все вопросы, касающиеся торговых интересов Украинской Социалистической Советской Республики, разрешаются уполномоченным Народного Комиссариата Внешней Торговли в данной стране обязательно с участием торгового представителя Украинской Социалистической Советской Республики.

б) им присваивается наименование «Торговый Представитель Украинской социалистической Советской Республики».

12. Торговый Представитель Украинской Социалистической Советской Республики в стране, где имеется особая дипломатическая миссия Украинской Социалистической Советской Республики, входит в общий ее состав. Взаимоотношения между торговым представителем Украинской Социалистической Советской Республики и уполномоченным Народного Комиссариата Внешней Торговли в данной стране устанавливаются согласно п. 11 сего Положения.

13. Заграничному торговому представителю Украинской Социалистической Советской Республики предоставляется право непосредственных сношений с лицом, возглавляющим за границей все заграничные торговые представительства Советской Федерации.

Подписали:

Председатель Совета Народных Комиссаров В. Ульянов (Ленин).

Управляющий Делами Совета Народных Комиссаров Н. Горбунов.

[123, 605–608].

Додаток Л**ПОСТАНОВЛЕНИЕ СОВЕТА ТРУДА И ОБОРОНЫ
«О НАБОРЕ ДОБРОВОЛЬЦЕВ ДЛЯ УКОМПЛЕКТОВАНИЯ
УКРАИНСКОЙ ПРОДМИЛИЦИИ»
(2 СЕНТЯБРЯ 1921 ГОДА)**

Для обеспечения успеха продовольственной кампании на Украине, Совет Труда и Оборона постановил:

1. Поручить Революционному Военному Совету Республики произвести в 2-недельный срок набор 20 тысяч добровольцев, не занятых в государственных предприятиях и учреждениях, из числа бывших красноармейцев и молодых крестьян голодающих губерний для укомплектования Украинской Продмилиции.

2. Установить для добровольцев, набираемых, на основании сего постановления, срок службы в 6 месяцев, по истечении которого добровольцы должны быть распущены и возвращены к местам их постоянного жительства, в случае выраженного ими желания.

3. Набор добровольцев произвести аппаратом военного ведомства на основании инструкций, которые Революционному Военному Совету Республики по соглашению с Народным Комиссариатом Труда надлежит издать в развитие сего постановления.

4. Набранные добровольцы должны быть доставлены на Украину распоряжением Революционного Военного Совета Республики и по прибытии их на место подлежат передаче Украинскому Народному Комиссариату Продовольствия. Дальнейшее использование добровольцев, а равно снабжение их возложить на Украинский Народный Комиссариат Продовольствия по соглашению с Украинским Народным Комиссариатом Внутренних Дел.

5. Народному Комиссариату Продовольствия предоставить в распоряжение военного ведомства согласно его заявок достаточное число продовольствия по норме тылового красноармейского пайка для снабжения добровольцев на сборных пунктах и в пути следования, сверх норм отпускаемого ныне военному ведомству продовольствия.

6. Высшему Совету по Перевозкам и Народному Комиссариату Путей Сообщения обеспечить перевозку добровольцев до места их назначения.

7. Народному Комиссариату Социального обеспечения принять меры к действительному обеспечению по установленным нормам семей добровольцев на равных основаниях с семьями состоящих на военной службе красноармейцев.

8. Добровольцам, набранным на основании сего постановления, предоставить право отправления продовольственных посылок за счет Украинского Народного Комиссариата Продовольствия на основаниях, установленных Народным Комиссариатом Продовольствия, но общим количеством не более 2-х пудов в месяц на добровольца.

9. Подлежащим Народным Комиссариатам в развитие сего преподать на места соответствующие инструкции.

10. Постановление ввести в действие по телеграфу.

Председатель Совета Труда и Оборона В. Ульянов (Ленин).

[434, с. 775].

Додаток М**ПРОЕКТ РЕЗОЛЮЦИИ О ВЗАИМООТНОШЕНИЯХ
РСФСР С НЕЗАВИСИМЫМИ РЕСПУБЛИКАМИ**

11 августа 1922 г.

1) Признать целесообразным формальное вступление независимых Советских республик: Украины, Белоруссии, Азербайджана, Грузии и Армении в состав РСФСР, оставив вопрос о Бухаре, Хорезме и ДВР открытым и ограничившись принятием договоров с ними по таможенному делу, внешней торговле, иностранным и военным делам и прочее.

ПРИМЕЧАНИЕ: Соответствующие изменения в конституциях, упомянутых в 1-м пункте республик, произвести по проведению вопроса в советском порядке.

2) Признать целесообразным формальное распространение компетенции ВЦИКа, СНК и СТО РСФСР на соответствующие центральные советские учреждения перечисленных в п. 1-м республик.

3) Внешние дела (Индел, Внешторг), военные дела, железнодорожные, финансовые и потель* упомянутых в пун. 1-м независимых республик объединить с таковыми РСФСР.

4) Наркоматы: продовольствия, труда и народного хозяйства формально подчинить директивам соответствующих наркоматов РСФСР.

5) Остальные наркоматы упомянутых в п. 1-м республик как-то: юстиции, просвещения, внутренних дел, земледелия, рабоче-крестьянской инспекции, народного здоровья и социального обеспечения считать самостоятельными.

ПРИМЕЧАНИЕ: Органы борьбы с контрреволюцией в упомянутых выше республиках подчинить директивам ГПУ РСФСР.

6) Настоящее решение, если оно будет одобрено ЦК РКП, не публикуется, а передается национальным ЦК, как циркулярная директива для его проведения в советском порядке через ЦИК или съезды Советов упомянутых выше республик до созыва Всероссийского Съезда Советов, на котором декларируется оно, как пожелание этих республик.

* Потель – почта и телеграф.

Додаток Н**ДЕКРЕТ О РАСПРОСТРАНЕНИИ НА ТЕРРИТОРИЮ СОЮЗА ССР
ТЕХ ДЕКРЕТОВ И ПОСТАНОВЛЕНИЙ ВСЕРОССИЙСКОГО
ЦЕНТРАЛЬНОГО ИСПОЛНИТЕЛЬНОГО КОМИТЕТА РСФСР И ЕГО
ПРЕЗИДИУМА, КОТОРЫЕ ИМЕЛИ ДЕЙСТВИЕ НА ТЕРРИТОРИИ
РСФСР, СОЮЗНЫХ И ДОГОВОРНЫХ РЕСПУБЛИК**

13 июля 1923 года

Все декреты и постановления Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета и его Президиума, которые в силу договорных отношений между Р.С.Ф.С.Р. и союзными республиками и в силу полномочий, данных Центральным Исполнительным Комитетом Союза С.С.Р. Президиуму Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета в декабре 1922 года, получили в силу законодательных постановлений распространение на территории Р.С.Ф.С.Р. союзных и договорных республик, сохраняют свою силу как обязательные к действию на всей территории Союза Советских Социалистических Республик.

Председатель Центрального Исполнительного Комитета Союза ССР М.
Калинин

Секретарь Центрального Исполнительного Комитета Союза ССР

А. Енукидзе

[119].

Додаток П**ОБ УРЕГУЛИРОВАНИИ ГРАНИЦ
УКРАИНСКОЙ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОЙ СОВЕТСКОЙ
РЕСПУБЛИКИ С РОССИЙСКОЙ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОЙ
ФЕДЕРАТИВНОЙ СОВЕТСКОЙ РЕСПУБЛИКОЙ И БЕЛОРУССКОЙ
СОЦИАЛИСТИЧЕСКОЙ СОВЕТСКОЙ РЕСПУБЛИКОЙ**

16 октября 1925 года

В целях урегулирования границ Украинской Социалистической Советской Республики с Российской Социалистической Федеративной Советской Республикой и Белорусской Социалистической Советской Республикой Президиум Центрального Исполнительного Комитета Союза ССР в соответствии с пунктом «б» ст. 1 и ст. 6 Конституции Союза ССР постановляет:

1. В состав Украинской Социалистической Советской Республики включается следующая часть территории Белорусской Социалистической Советской Республики:

Территория, подведомственная Зосинцовскому сельскому совету Каролинского района Мозырского округа.

2. В состав Украинской Социалистической Советской Республики включаются следующие части территории Российской Социалистической Федеративной Советской Республики:

а) Семеновская волость Новозыбковского уезда Гомельской губернии;

б) селение Знобь Трубчевской волости Почепского уезда Брянской губернии;

в) селения Хинельской волости Севского уезда Брянской губернии: Фатевиж, Барановка, Демьяновка, Муравейня, Толстодубово (бывш. Лемешковской волости) и Сельцо-Никитское, Сетное, деревня Грудская (бывш. Подыводской волости);

г) весь бывш. Путивльский уезд (с гор. Путивлем), за исключением бывш. Крупецкой волости в старых ее границах;

д) бывшая Криничевская волость бывш. Суджанского уезда Курской губернии;

е) южная часть Грайворонской волости Грайворонского уезда Курской губернии;

ж) южная часть Муромской волости Белгородского уезда Курской губернии;

з) Троицкая волость и часть Уразовской волости Валуйского уезда Воронежской губернии.

3. В состав Белорусской Социалистической Советской Республики передаются нижеследующие части территории Украинской Социалистической Советской Республики:

а) Северо-западная часть территории Олевского района Коростеньского округа с проведением границы между Белорусской Социалистической Советской Республикой и Украинской Социалистической Советской Республикой, начиная от государственной границы между Союзом ССР и Польской Республикой, вблизи урочища Погребище – к востоку на урочище Погребище и далее на урочища Курган, Каменица, Плоска и Ясное;

б) северная часть территории Олевского района с деревней Копище Коростеньского округа по границе урочища Кривульки и острова Козьи Ноги;

в) северная часть территории Славечанского района Коростеньского округа с д. Жидовка и хут. Пластов с проведением границ от урочищ Антоновский Остров и далее на урочище Бол. Речица, Толкачи, Брод. Смолково, Воронов, Дуплиха, Кожушница и Свиной до урочища Жидова;

г) северная часть территории Овручского района Коростеньского округа, лежащая на левом берегу реки Словечно, между деревнями Гажин и Новая Рудня.

4. Передаются в состав Российской Социалистической Федеративной Советской Республики нижеследующие части территории Украинской Социалистической Советской Республики:

а) Федоровский, Николаевский (с гор. Таганрогом), Матвеево-Курганский, Советинский, Голодаевский районы и восточная часть Екатериновского района Таганрогского округа;

б) Глубокинский, Ленинский, Каменский, Усть-Белокалитвенский, Владимирский, Сулинский, Шахтинский (с гор. Шахты) районы и части территории Сорокинского и Алексеевского районов Шахтинского округа.

5. В связи с переходом указанных в ст. 4 настоящего Постановления Шахтинского и Таганрогского округов Украинской Социалистической Советской Республики к Российской Социалистической Федеративной Советской Республике считать границы между Украинской Социалистической Советской Республикой и Российской Социалистической Федеративной Советской Республикой в силу настоящего Постановления по следующей линии:

Сорокинский район рекой Северный Донец разбивается на две части, из коих северная отходит в Российскую Социалистическую Федеративную Советскую Республику, а южная остается в пределах Украинской Социалистической Советской Республики; далее граница идет по реке Северный Донец вплоть до впадения в нее р. Б. Каменки. Станица Гундоровская в установленных границах землепользования отходит к Российской Социалистической Федеративной Советской Республике, причем при установлении внешних границ землепользования ст. Гундоровской рудники не входят во внутреннюю черту и остаются за Украинской Социалистической Советской Республикой. Дальше граница идет по р. Б. Каменке, причем хутора Н. Шевырев и Плешаков отходят в Российскую Социалистическую Федеративную Советскую Республику, а хутора Власов и Королев остаются за Украинской Социалистической Советской Республикой с тем, что землепользование всех этих хуторов остается без изменения до

производства землеустроительных работ. Далее граница идет между землепользованиями совхоза «Красная Могила» (бывш. Провалье) и хуторами Ковалево, Платово и Гуково, отсюда граница идет по меже с. Криничной (б. Бирюково), захватывая хутор Добрыднев, т.е. по границе Шараповского района. Далее, проходя по территории Алексеевского района и оставляя в пределах Украинской Социалистической Советской Республики землепользования ст. Остаховой и хуторов Н. Ефремовского, Н. Александровского и В. Тузловского, граница доходит до Таганрогского округа и, проходя по старой окружной границе Шахтинского и Таганрогского округов на протяжении 5 верст, идет по направлению р. Тузлово по районной границе между Голодаевским и Дмитриевским районами до р. Миус. Далее граница идет по р. Миус по границам землепользования между селами Мариновкой, Григорьевкой и Голодаевкой так, что с. с. Мариновка и Григорьевка остаются в пределах Украинской Социалистической Советской Республики, а с. Голодаевка отходит к Российской Социалистической Федеративной Советской Республике.

Проходя далее по границе землепользования немецких колоний Вишлеровки, Мариенгейм и Густав Фельд, причем эти колонии отходят к Российской Социалистической Федеративной Советской Республике, граница идет по Амвросийской районной границе до речки Средний Еланчик. Далее граница устанавливается по землепользованиям села Покрово-Киреевки, хуторов Екатеринославского, Слюсаревы до балки Грузский Еланчик, оставляя северо-западную часть Екатериновского района в пределах Украинской Социалистической Советской Республики. Далее граница идет по балке Грузский Еланчик вплоть до границы Мариупольского округа.

[358].

Додаток Р

Список публікацій здобувача та відомості про апробацію

1. Сокирська В. В. Фонди Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України як джерело вивчення російсько-українських відносин у період становлення тоталітарної держави // Історичний архів. Наукові студії : збірник наукових праць. 2011. Вип. 7. С. 143–147.
2. Сокирська В. В. Проблеми відносин між РСФРР і УСРР на початку 20-х рр. ХХ ст. // Матеріали Четвертої Міжнародної наукової конференції «Актуальні питання вітчизняної, світової історії та історії науки: пошуки, роздуми. Знахідки». (Луганськ, 20 – 21 квітня 2011 р.). Луганськ, 2011. С. 152 – 15.
3. Сокирська В. В. Діяльність «Комітету допомоги голодуючим Великоросії» в Україні // Спеціальні історичні дисципліни : питання теорії і методики. Збірка наукових праць. 2011. Число 18: Актуальні проблеми нумізматики в системі спеціальних галузей історичної науки. Кіровоград, 2011. С. 175–179.
4. Сокирська В. В. Аграрні проблеми в контексті російсько-українських відносин середини 20-х рр. ХХ ст. // Міжнародна науково-практична конференція «Ольвійський форум–2012: стратегії України в геополітичному просторі». Землеробські цивілізації світу: історія, археологія, етнологія, екологія, економіка, політика, право: тези (Севастополь, Крим, Україна, 6–12 червня 2012 р.). Миколаїв, 2012. С. 62–66.
5. Сокирська В. В. Сільськогосподарське економічне районування в умовах становлення російсько-українського кордону в 20-х рр. ХХ ст. // Історичний архів. Наукові студії : збірник наукових праць. 2012. Вип. 9. С. 85–91.
6. Сокирська В. В. Діяльність адміністративної комісії при президії Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету з урегулювання кордонів між РСФРР і УСРР у 20-х рр. ХХ ст. // Суспільні науки: історія, сучасний стан та перспективи дослідження. Матеріали міжнародного науково-практичної конференції (м. Львів, 14–15 грудня 2012 року). Львів: ГО «Львівська фундація

- суспільних наук», 2012. С. 86–88.
7. Сокирська В. В. Етнічний аспект становлення російсько-українського кордону в 20-х рр. ХХ ст. // Гуржіївські історичні читання : Збірник наукових праць. 2012. Вип. 5. С. 237–240.
 8. Сокирська В. В. Джерела з історії становлення та розвитку російсько-українських відносин 1920-х рр. у фондах федеральних архівів Російської Федерації // Історичний архів. Наукові студії : збірник наукових праць. 2013. Вип. 10. С. 179–186.
 9. Сокирська В. В. Російсько-українські економічні відносини у 20-х рр. ХХ ст. // «Суспільні науки: історія, сучасність, майбутнє»: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, Україна, 18–19 жовтня 2013 р.). Київ: ГО «Київська наукова суспільствознавча організація», 2013. С. 46 – 51.
 10. Сокирська В. В. Етнічний чинник у становленні російсько-українського кордону в 20-х рр. ХХ століття // «Роль суспільних наук у процесі розвитку суспільства в умовах сьогодення»: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Дніпропетровськ, 11–12 жовтня 2013 року). Дніпропетровськ: ГО «Відкрите суспільство», 2013. С. 40–46.
 11. Сокирська В. В. Кримська ділянка російсько-українського кордону у 20-х рр. ХХ ст.: проблема визначення // Матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю «Науковий діалог «Схід-Захід» (м. Бахчисарай, 12–13 жовтня 2013 р.). Бахчисарай-Дніпропетровськ, 2013. С. 152–156.
 12. Сокирська В. В. Політичний аспект російсько-українських відносин 20-х рр. ХХ ст. у новітній історіографії // Історичний архів. Наукові студії : збірник наукових праць. 2013. Вип. 11. С. 134–139.
 13. Сокирська В. В. Проблема визначення південно-східної частини російсько-українського кордону у 1920-х рр. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2013. Вип. XXXVII. С. 109–114.
 14. Сокирська В. В. Економічний чинник російсько-українських відносин 20-х рр. ХХ ст. // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. 2013. Випуск 78

- (№11). С. 58–61.
15. Сокирская В. Место и роль постоянного представительства УССР в российско-украинских отношениях 20-х годов XX века // Проблемы современной науки: сборник научных трудов: выпуск 12. Часть 1. Ставрополь: Логос, 2014. С. 116–124.
 16. Сокирська В. В. До проблеми формування кримської ділянки російсько-українського кордону у 1920-х рр. // Наукові праці : науково-методичний журнал. 2014. Вип. 229. Т. 241. Історія. С. 23–28.
 17. Сокирська В. В. Періодичні видання 1920-х рр. як джерело до вивчення стану економічних відносин між РСФРР і УСРР // Грані: Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. 2014. №3(107). Березень. С. 115–119.
 18. Сокирська В. В. Російсько-український кордон: радянська спадщина сучасних проблем // Гілея : науковий вісник : збірник наукових праць. 2014. Вип. 82 (№3). С. 79–83.
 19. Сокирська В. В. Адміністративна реформа і російсько-українське прикордоння // Гуржіївські історичні читання: Збірник наукових праць. 2014. Вип. 7. С. 303–306.
 20. Сокирська В. В. Створення та діяльність Українського Представництва при Народному комісаріаті в справах національностей РСФРР // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. 2014. Вип. 1. Ч. 2. С. 45–50.
 21. Сокирська В. В. «Хлібна політика» радянської влади у 20-х рр. XX ст. // Український селянин: Збірник наукових праць. 2014. Вип. 14. С. 235–237.
 22. Сокирська В. В. Інститут Уповноважених СРСР при уряді УСРР // Гілея : науковий вісник : збірник наукових праць. 2014. Вип. 90 (11). С. 72–76.
 23. Сокирська В. В. Російсько-українські відносини у 20-х рр. XX ст.: інституційний аспект // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. 2014. Вип. 2. Ч. I. С. 147–153.
 24. Сокирська В. В. Створення та діяльність Повноважного представництва УСРР у

- справах господарського будівництва при уряді РСФРР // Чорноморський літопис: Науковий журнал. 2014. Вип. 10. С. 54–59.
25. Сокирська В. В. Українська дипломатична місія УСРР при Народному комісаріаті в справах національностей РСФРР // Грані: Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. 2015. №7(123). Липень. С. 147–151.
 26. Сокирська В. В. Врегулювання відносин між РСФРР і УСРР у 1920-х рр.: періодизація політико-правового процесу // Zbiór artykułów naukowych. Konferencji Międzynarodowej Naukowo-Praktycznej «Naukowe Wyszukay» (30–31. 10.2015). Warszawa: Wydawca: Sp. z o.o. «Diamond trading tour», 2015. S. 13–17.
 27. Сокирська В. Російсько-українські відносини 1920-х рр. і втрата Україною суверенітету: уроки історії // Częstochowskie teki historyczne: rocznik. Tom V. Częstochowa, 2015. S. 163–170.
 28. Сокирська В.В. «Україна – не провінція Росії»: дискусії учених та чиновників 1920-х рр. // Гілея : науковий вісник : збірник наукових праць. 2015. Вип. 102 (11). С. 74–78.
 29. Сокирська В. В. Уповноважений Народного комісаріату зовнішньої торгівлі РСФРР при уряді УСРР // Уманська старовина: Науковий журнал. 2016. Вип. 1. С. 56–63.
 30. Сокирська В. Бюджетні права радянських республік: інституційні колізії та номенклатурні протистояння // Historia na Zrodlach oparta: studia ofiarowane Profesorowi Tadeuszowi Srogoszowi w 65. Rocznice urodzin / Pod redakcja Andrzeja Stroynowskiego. Czenstochowa, 2017. S. 1003–1014.
 31. Сокирська В. В. Відносини між РСФРР і УСРР (1919 – 1929 рр.): політично-економічний та адміністративно-територіальний дискурс: монографія / В. Сокирська; МОН України, Уманський державний пед. ун-т імені Павла Тичини. Умань : Видавець «Сочінський М. М.», 2017. 568 с.
- Рецензія:* Троян С. С. Російсько-українські відносини радянської доби: становлення і еволюція 1919–1929 рр. [Рец.]: Сокирська В. Відносини між РСФРР і УСРР (1919–1929 рр.: адміністративно-територіальний та політично-економічний

дискурс: монографія / В. Сокирська; МОН України, Уманський державний пед. ун-т імені Павла Тичини. Умань, «Сочинський», 2017. 568 с. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2017. Вип. 49. С. 292–293.